

P. J. JOUBERT.

PETRUS JACOBUS JOUBERT

De geschiedenis van de „Voortrekkers” in Zuid-Afrika zal wel altijd gebrekkig bekend blijven. Er zijn bijna geen betrouwbare gegevens waarnaar zij bewerkt kan worden. De Boeren, die de beroemde „Trekken” maakten, waren mannen, die met de hardheid des levens in allerlei vorm te strijden hadden. Zij leefden te verspreid om geregeld degelijk onderwijs te kunnen ontvangen of aan hun kinderen te doen geven. Zij waren gedwongen steeds met de hand aan de haan van 't geweer rond te dolen, om te jagen op het „ongedierte” dat overal de omstreken onveilig maakte, of op de Kaffers, die nog veel gevaarlijker waren dan leeuwen en tijgers. Zij hadden allerlei onrecht en onderdrukking te dulden van de Engelschen, die — ze wisten nauwelijks hoe — hun overheerschers geworden waren. En eindelijk werd het leven op hun eigen hoeven hun zoo ondraaglijk gemaakt, dat ze een goed heenkomen moesten zoeken, indien ze tenminste prijs stelden op hun vrijheid.

Hun vrijheid! Maar dat is het hoogste en beste dat de echte Afrikaander kent! Die vrijheid is hem zooveel waard, is hem zoo innig dierbaar, dat het hem zelfs moeilijk valt in een dorp te wonen. Zoo dicht op elkaër! De een hindert den ander en er komt maar ongenoegen. En dan zou de rechte Boer zich door een Engelschman laten voorschrijven hoe hij zijn Kafferboy

behandelen moest! Of laten opdringen een papier van belasting op dit of op dat? Hij zou liever sterven.

Dat kan de Afrikaander ook zonder veel moeite: sterven voor zijn zaak, voor zijn vrijheid. Maar hij is veel te nuchter om niet liever er voor te leven. Er is nog wel een andere manier om zijn vrijheid te redden, dan zich te laten doodschietsen of ophangen! Die manier is *Trekken*.

Ook de Afrikaander is innig en diep aan zijn geboortegrond gehecht. Maar toch, hij krijgt niet als de Zwitser het heimwee wanneer hij die plek om goede redenen verlaat. Afrika zou niet geworden zijn wat het is en nooit worden wat het belooft eenmaal te zullen zijn, zonder het Afrikaander volk, dat voortspoot uit de kolonisten die de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie aan Tafelbaai plantte. Livingstone, Moffat, Pringle, Owen en welke andere beroemde zendelingen Engeland verder naar en door Afrika heen zond, konden reizen, doordringen, aan de uiterste grens hunner ontdekkingen in maagdelijke wouden aan malaria bezwijken of weer terugkomen naar hun punt van uitgang. Dan kan een eenige Stanley langs of naast hun spoor doorreizen, hen zoeken, vinden en weer verliezen, en den weg wijzen waarlangs straks de spoorwagen moet voortrijlen en een handelsweg maken. Maar geen van die allen haalt bij den rechten pionier van Afrika, den Boer.

Een trekkende Boer heeft op geen jaar haast. Hij bezit zijn eigenaardigen, ijzersterken, een paar duizend kilo zwaren ossenwagen, zijn rijdend woonhuis. Het huisraad is eenvoudig, een paar kisten, waarin de geheele garderobe van den huisvader en zijn gansche gezin. Meestal zijn de kleedingstukken van eigen maaksel. In een der kisten ligt de groote Statenbijbel liefst een echte „Keur”, het huisboek. Mogelijk ook een exemplaar van „*Bunyans Pelgrimstocht*”, en als de man veel van lezen en onderzoeken houdt een paar oude schrijvers: Hellenbroek, *Kruistriomf van Vorst Messias*, Smytegeld *Leerredenen*, enz. Voorts bevat de wagen eenige stoelen, eigen maaksel van den eigenaar; de zitting bestaat uit smalle reepen van zeekoeienhuid, als vlechtwerk maar met tusschenruimtes van twee of drie

centimeter schering en inslag gevlochten. Meer waarde hebben de verdedigingsmiddelen, geweren en „bavianenbout”, het geweer dat noodig is om grof wild te schieten, goed wat patronen en een flinke voorraad kruit. Er is maar weinig „breekgoed” (aardewerk) in den wagen, doch goed wat meel, koffie en ook biltong. Een stuk biltong is levensbehoefte en lekkernij tevens; lange reepen gedroogd ossenvleesch, in elkaar gedraaid zoodat het veel gelijk op een streng bruin touw; de smaak is goed en zuiver, maar 't vleesch alleen geschikt voor gezonde tanden; men kan met een stuk biltong een ander wel een ongeluk slaan.

Veel meer is er in den wagen niet noodig; alleen moet de tabak niet vergeten worden. Een boer heeft geen wijn of whiskey *noodig*, ofschoon men zelden een Boer vindt die teetotaller is; maar zonder pijp! Dat is een al te hard gelag. Nu de ossen — twaalf, veertien, zestien, die geregeld bij elkaar behooren; men kan niet zoo maar zestien ossen voor den wagen spannen: iedere Boer heeft bepaalde „jokken”. De beide voorossen zijn de voornaamste. Die moeten er aan gewend zijn, dat om hun horens „die voortouw” gebonden wordt waaraan de Kaffer, die „die voortouw gevat” heeft, hen leidt. Zoo leiden zij op hun beurt de volgende spannen. Die ossen moeten evenals de eigenaar matig kunnen leven en toch — misschien juist daarom — gezond en sterk blijven, want ze zullen gewoonlijk door streken reizen, waar een teug frisch water een extraatje is en het malsche gras ook niet al te welig groeit.

De vader van het gezin en op zijn minst ieder van zijn zonen moet verder een „gezouten” paard hebben, dat is een paard, 't welk de paardenziekte doorstaan heeft; een echt Kaapsch paard, leelijk, broodmager, ijzersterk en trouw. Hoeveel Kaffers er noodig zijn, dat hangt van den veestapel af die meêgevoerd zal worden. Met zijn Kaffersboys en meiden kan de Boer over 't algemeen goed overweg. Niet, dat hij zoo „lief” met hen omgaat! De kolonist en ook zijn „neef” in de Republieken is stoer en niet in de salons opgegroeid; hij is hardhandig en kan als 't te pas komt de „sjamboek” (zweep

van hippopotamushuid) zoo goed hanteeren, dat de „permantigste” Kaffer er volkomen respect voor heeft. Dat ondervinden zijn trekossen ook, ofschoon hij die om zoo te zeggen als kinderen liefheeft. Maar de Boer weet met zijn Kaffers om te gaan, hen op een afstand te houden en toch joviaal te behandelen.

Met grooten ophef schaften de Engelschen in de Kolonie de slavernij af, om den verdrukten zwarten gelijke rechten te geven. Het gevolg was dat de Kaffers, die niet in slavernij leefden, zoodra ze wisten dat ze gelijke burgers waren, de Boeren bestalen en vermoordden, en dat de gewezen slaven voor een goed deel in dienst wilden blijven. Hun dienstbaarheid verzekerde hun veel meer rechten en voorrechten dan de staatkundige vrijheid onder de dwingelanden van hun eigen ras hun gaf. Nu zoewel als toen vindt men duizenden Kaffers die hun geheele leven in dienst van den baas hebben doorgebracht, zonder te hunkeren naar verandering. De „Voortrekkers” kregen dus hun gewezen slaven geheel vrijwillig mede.

Zoo ingespannen is de Boer gereed om te trekken, en zou zijn eenige zorg zijn om tegen den avond uit te kijken naar een geschikte „vuurmaakplek”. Doch de „Trek” was geen liefhebberij, al zit het trekken den Boeren in 't bloed. Ze zullen echter niet „trekken” zonder bepaalde, in hun oog wettige aanleiding. De Boer moet wel zeer grondig overtuigd zijn dat „God hem roept, evenals Abraham, om te gaan naar een land dat God hem wijzen zal”, want anders acht hij zich verplicht op zijn „plek” te blijven. Toch meen ik te mogen zeggen dat ook hier waarheid is: „wat men graag wil gelooft men spoedig”, want een Boer hoort die goddelijke roepstem, als een Nederlander er nog niet aan denken zou.

Een „Trek” is een *nationale* onderneming. Nooit zou een Boerenfamilie zoo maar alleen in 't wilde gaan trekken. De aanleiding tot den Trek moet antinationaal zijn, anders „roept God niet.” Overvloedig bestond die aanleiding in het derde decennium der negentiende eeuw. De maat van onrecht en onderdrukking door Engeland den Boeren aangedaan, was vol.

Overall werden de „naturellen”, ook tegen beter weten in, tegen de Boeren in bescherming genomen. Maakten de „permanente” Kaffers het den Engelschen kolonisten te lastig, dan werden... *Boerencommando's* uitgezonden om hen te bestrijden. Zoo bleef er natuurlijk kwaad bloed tusschen Boeren en Kaffers, en was de veldtocht geëindigd, dan moesten de eersten het misgelden. Verdedigden ze zich, dan werden ze streng gestraft; want er was immers geen burgeroorlog meer? Het was dus streng verboden op zwarte burgers te schieten. En de „zwarte medeburgers” namen de toevlucht onder de vleugelen van de blanke zendelingen van Engelsche afkomst.

Eindelijk ging Engeland over tot het „vrijkopen” van de slaven. Over 't algemeen hadden de Boeren daartegen in beginsel geen bezwaar. Maar wel tegen de wijze van taxatie, die gewoonlijk op hoogstens 50 pct. van de waarde neerkwam. En nog meer tegen de manier van uitbetaling; de chèques waren alleen betaalbaar in Londen. Dat kwam in de practijk hierop neer, dat de eigenaar voor eigen kosten een reisje van ongeveer twaalf maanden mocht maken om zijn geld, dat is 50 pct. van wat hem toekwam, te ontvangen. Dus kwamen er gediensstige geesten, die de chèques opkochten voor... hoogstens 15 pct. van de waarde. Dit alleen was natuurlijk genoeg om verscheidene Kolonisten half te ruïneeren.

Lang en breed werd onder de „Afrikaanders” de vraag besproken en overwogen of al deze omstandigheden geen wenk van Godswege waren om te „trekken”. Verschil van rang en stand bestaat onder de echte Boeren niet anders dan op grond van zedelijke of intellectueele meerderheid, en dan door eigen keuze van de overige burgers. Rijk of arm maakt geen onderscheid, mits men slechts tot het „blauwe bloed” behoort. Wie van „Voortrekkers” afstamt heeft een streepje voor. De echte Voortrekkers worden kortweg „de menschen” genoemd.

Onder die „menschen”, die een extra woordje mochten meespreken behoorden in 1830—1840 de familiën Joubert en Gaus. Petrus Jacobus Joubert mocht er zich op beroemen dat hij de eerste was uit de afstammelingen der naar Afrika uitgeweken

Hugenoten, die het Evangelie aan de kleurlingen bracht. Hij had den zendingspost gesticht in Uniondale, een heerlijk schoone landstreek in het zuiden der Kaapkolonie, in 't midden tusschen Mosselbaai en Port Elisabeth gelegen. Zijn zoon was Jozua François Joubert, die met een dochter van Jacob Martinus Gaus huwde. Den 20^{en} Januari 1831 werd uit dat huwelijk Petrus Jacobus Joubert, de tegenwoordige commandant-generaal van de Zuid-Afrikaansche Republiek geboren.

Als kind van vier of vijf jaren was de kleine Piet Joubert menigmaal tegenwoordig bij de gesprekken tusschen zijn beide grootvaders en zijn vader, die aanleiding gaven tot den „Trek” naar Natal. Deze besprekingen, waarvan hem, hoe jong hij ook ware, weinig ontsnapte, bleven diep in zijn geheugen geprent, en daardoor weet hij beter dan menigeen der nog levenden die den Trek medemaakten, welke de ware oorzaken waren.

Daaromtrent teekende ik te Pretoria het volgende uit zijn eigen mond op: ¹ „Het is beslist laster en moet overal tegengesproken worden, dat ontevredenheid over de afschaffing der slavernij in de Kaapkolonie een der voorname oorzaken van den Trek was. Integendeel, zoodra de Voortrekkers de grenzen over waren en eenige regelen van orde vaststelden, bepaalden zij voor zichzelf en voor hun nakomelingen, uit eigen beweging en eenstemmig, dat onder hen geen slavernij zou bestaan. Maar als een bewijs hoe goed de slaven het meestal hadden bij de Boeren, kan het feit dienen dat al de slaven van mijn grootvader Gaus, ten getale van drie honderd en twintig, na hunne vrijverklaring, vrijwillig met hem naar het vreemde land trokken.

„Evenmin kan men zeggen dat de trekzucht den Boeren aangeboren is, ofschoon dit dikwijls beweerd wordt en het er soms den schijn van heeft. Zelfs de laatste trekken naar Humpata ²

¹ Den 17den December 1896.

² De Trek naar Humpata (S. Januari) vindt men authentiek en uitvoerig beschreven in: *Eenige schetsen voor eene geschiedenis van de Trekboeren, thans bekend onder den naam van de gereformeerde gemeente te S. Januari Humpata*, door D. D. Postma te Rustenburg. Deze laatste trek geschiedde in 1874—80. Het verhaal geeft een indruk van de ontzettende moeite en gevaren waaraan Boeren, die trekken willen, niet opzien.

moet men veel meer toeschrijven aan afkeer van Engelschen invloed die zich veel te veel in de Republiek gelden laat, dan aan zucht naar een nomadenleven.

„De Voortrekkers zelve, die zeker beter dan iemand anders hun eigen beweegredenen konden weten, noemden in hun onderlinge besprekingen in 1835/36 slechts deze twee voornaamste redenen voor den Trek op. Ten eerste de onrechtvaardigheid van de Britsche regeering, waardoor de Boeren altijd het slachtoffer van de Naturellen werden en er voor hen tegenover Bosjesmans en Hottentotten zoo goed als geen veiligheid bestond. Hoe de Boeren ook beleedigd en bestolen mochten worden, schieten op den vijand was streng verboden en werd zelfs gestraft. Zij mochten de Naturellen, die bij hen inbraken, vangen en ongedeerd voor den rechter brengen. Maar de dieven, wetende hoe veilig zij waren, gebruikten wel pijl en boog en assegai tegen de Boeren, die hen vangen wilden, zoodat de eersten, na eerst bestolen te zijn, ten slotte er aan blootstonden om straffeloos vermoord te worden. De dwaze gelijkstelling van alle witmensen en gekleurden door de Engelsche wet, terwijl in beschaving, ontwikkeling, karakter, enz. de grootste ongelijkheid bestond, bracht dus de kern der bevolking tot een toppunt van radeloosheid en tot de overtuiging dat alleen het zoeken van een nieuw, vrij vaderland hen afdoende helpen kon.

„De tweede voornaamste reden voor den Trek was de gelijkstelling van alle godsdiensten door den koning van Engeland. Onze voorouders — zoo redeneerden de afstammelingen der Hugenoten — zijn uit Frankrijk gevlucht en ter nauwernood aan gewetensdwang en geloofsvervolging ontkomen. Ze hebben in de Hollandsche Kaapkolonie de gelegenheid gevonden om den waren godsdienst onbelemmerd en dien godsdienst alleen te belijden. En thans — nu die Kolonie overging in handen van een vreemde, maar evenzeer Protestantsche mogendheid — opeent de Protestantsche vorst van dat land de gelegenheid voor alle dwaalleer, waarvan de gevolgen in Europa toch waarlijk genoeg bekend zijn. Hebben onze voorouders zoo bitter

geleden, opdat hunne afstammelingen door eigen toedoen dezelfde ellenden zouden ondergaan? Nooit! Hier geldt de uitspraak van Gods Woord: „Trek uit van haar, mijn volk, opdat ge niet deelt in hare zonden en in hare plagen!”

De groote Trek uit de Kolonie naar het noorden geschiedde niet ineens, maar ging bij „klompies”. In 1835 vertrok een gedeelte der Boerengezinnen, en in het volgende jaar reisde de groep af, waarbij de familiën Joubert en Gaus zich aansloten. Het doel van de reis was door den Karoo, de Oranjerivier over, noordoost door den tegenwoordigen Oranje-Vrijstaat, over de Drakensbergen heen in Natal te komen en zich daar te vestigen. Natal was door een vroeger uitgezonden commissie bij hare terugkomst beschreven als een land, vloeiende van melk en honig, zonder inwoners. Zoowel het eerste als het laatste was waar. Natal bezit heerlijke landouwen, vette weiden, uitnemenden teelgrond, schoon geboomte en alom overvloed van water. De voornaamste stam van Kaffers in Natal was (en is) het Zoeloevolk. Hun koning Chaika was een rechte dwingeland, die er zijn werk van maakte alle overige Kafferstammen in Natal uit te moorden, en alleen de gezonde jongens in 't leven te behouden om hen bij zijn eigen volk, of liever in zijn leger, in te lijven. Chaika werd vermoord en opgevolgd door zijn broeder Dingaans, die hem in wreedheid en in het nauwgezet naleven van dezelfde „politiek” overtrof. Dingaans hoofdstad Unkungunhlovo lag ongeveer waar nu Pieter Maritzburg gebouwd is. Overal waar de Voortrekkers, toen ze het Drakensgebergte ten zuiden waren afgedaald, doortrokken, vonden ze verwoeste Kafferkrallen zonder inwoners en het land rijkelijk bezet met „ongedierte”, leeuwen, jakhalzen en ander grof wild.

Hoe het beroemde hoofd van den Trek, Piet Retief, met een klein commando Boeren naar Dingaans trok, van hem het land, dat deze toch niet gebruikte, koecht, de door Dingaans geteekende koopacte ontving, en ten slotte op zijn afscheidsbezoek met zijn 66 mannen door den dwingeland vermoord werd op

den 6^{en} Februari 1838, is algemeen bekend en het ligt buiten het bestek van deze schets om daar verder op in te gaan. De vader van Joubert bevond zich in het Boerenlaager te Blesberg toen daar de tijding van den moord aankwam. Onmiddellijk sloot hij zich aan bij het door Piet Uys gevormde commando. De grootvaders van Piet Joubert bevonden zich in het laager te Blauwkrans. Daar bracht een Kaffer het bericht van den moord op Retief gepleegd. Zoo weinig geloof sloeg men er aan, dat deze Kaffer als verrader en leugenaar werd weggejaagd. Helaas, spoedig genoeg bleek hoe volkomen de Kaffer de waarheid gesproken had. Den 17^{en} Februari werd het laager te Blauwkrans door een Zoeloe impi¹ overvallen en nagenoeg uitgemoord. Als door een wonder ontsnapten de grootouders van Joubert aan de algemeene slachting. Onmiddellijk werden toen drie laaggers getrokken, onder de drie commandanten Maritz, Uys en de Plessis. Jozua Joubert bleef met zijn gezin in het laager van Uys.² Hij nam een groot aandeel in den slag bij Italeni den 6^{en} April 1838, waarin Piet Uys en zijn elfjarige zoon Dirk onder de assegaaien der Zoeloes sneuvelden, en ontkwam ter nauwernood aan het gevaar. Den 16^{en} December van hetzelfde jaar werd de beslissende overwinning op Dingaan behaald door de Boeren. In dat gevecht beten meer dan 3000 Zoeloes in het zand; terwijl 5 Boeren sneuvelden. Daaronder was ook Jouberts grootvader Gaus, wiens paard bij het overtrekken van een plaats in de rivier, die men voor een „drift” hield, in het zand vstraakte. Hijzelf bereikte wel de overzijde, maar viel onder de slagen van de overmachtige Kaffers. Na deze gebeurtenissen vestigde Jozua Joubert zich met andere Boeren aan de kust van Natal. Daar was echter de grond niet voor hun doel geschikt. Ossen, schapen en paarden stierven bij menigte weg en de familiën verarmden zoodanig

¹ Afdeling van het leger.

² Deze mededeeling, uit den mond van Generaal Joubert opgeschreven, komt niet geheel overeen met het bericht van Lion Cachet (*De worstelstrijd der Transvalers*) en anderen, die Maritz, Uys, en Potgieter noemen. Ik had geen vrijheid Joubert naar dezen geschiedschrijver te corrigeren.

dat ze naar een andere plek moesten omzien. Zoo trokken ze terug naar Pieter Maritzburg en vormden daar een laager van ongeveer 200 gezinnen. Even ten noorden van Maritzburg was een ander laager opgeslagen, dat omstreeks 80 gezinnen telde, Muurlaager geheeten. In het eerste laager begonnen zoo geweldig de mazelen te heerschen, dat soms vijf of zes menschen op één dag stierven. In het tweede laager vernielde een zware brand veel huisraad en ammunitie.

Toch was het bezit van Natal voor de Engelschen te aantrekkelijk. Den 3^{en} Mei 1842 landden de Britsche troepen. De Boeren lieten dit niet ongehinderd toe, maar trokken uit; onder hen Jozua Joubert. Het gevecht, dat ten nadeele van de Boeren afliep, heeft hij echter niet medegemaakt. Hij werd ziek en overleed in het begin van 1843.

Zoo stond na onnoemelijke wederwaardigheden de weduwe, wel onder vrienden maar evenzeer omringd van vijanden, gevoelig verarmd, beroofd van haar steun, in het vreemde land met haar twaalfjarigen vaderloozen zoon.

Zonder groote wederwaardigheden bleef de familie Joubert tot 1847 in Natal wonen. Ze trok daarna noordelijk en vestigde zich te Gatsrand, dat thans tot het zuidelijkste deel van de Zuid-Afrikaansche Republiek behoort. Daar hertrouwde de weduwe van Jozua Joubert in 1849 met den heer Daniel Riekert.

De opvoeding van Pieter Joubert was — zooals men onder zulke omstandigheden kan nagaan — niet volmaakt. Hij had evenwel het voorrecht tot eene familie te behooren, die beter ontwikkeld was dan de meeste andere Voortrekkers-familiën, want zijn grootvader was predikant, en op dien rustte in de laagers, behalve de zielszorg, gewoonlijk ook de zorg voor het onderwijs. Evenals alle andere Boerenzonen, had ook hij, zoodra hij een geweer hanteeren kon, de verdediging van de laagers op zich te nemen. In onderscheidene gevechten had hij dus reeds dienst gedaan, maar werkelijk in het vuur kwam hij voor de eerste maal den 30 Augustus 1852 in den slag tegen

het Kafferopperhoofd Secheli of Setyili. Setyili, opperhoofd der Bakwena, was een gunsteling van dr. Livingstone, den bekenden zendeling. Hij herbergde Moselele, een Kafferkapitein, die den Boeren vee ontstolen had. Dezen eischten de uitlevering van Moselele, hetgeen door zijn gastheer geweigerd werd. Kommandant Schultz werd daarop met een commando van 300 Boeren afgezonden, om Setyili tot zijn plicht te brengen. Daaronder waren veldkornet Kruger, toen 27 jaren oud, en Piet Joubert. Een vinnig gevecht dat 6 uren duurde, en waarin de Boeren 4 dooden en 5 gewonden verloren, eindigde met de volslagen nederlaag van het Kafferopperhoofd. Nadat de sterkte was genomen bezetten de Boeren ook Oud-Kolobeng, een paar uren verder gelegen, de vroegere woonplaats van het Kafferopperhoofd, waar ook Livingstone woonde. De laatste was eenige dagen vroeger heimelijk afgereisd, en toen men zijn huis onderzocht, bleek dat een soort van geweerwinkel ten dienste van de Kaffers te zijn! De Boeren hadden dus het bewijs in handen dat de groote Livingstone, die zich nooit ontzag hen zoo zwart mogelijk af te schilderen, de Kaffers tegen hen wapende. Die trek in het Engelsche karakter, welke thans weer de verontwaardiging terecht opwekt, is dus niet nieuw.

In April 1853 verloor Pieter Joubert zijne moeder en eenige maanden later overleed ook zijn stiefvader Riekert. De jonge man stond toen echter niet alleen. In April 1852 was hij gehuwd met Mejuffrouw Hendrina Suzanna Johanna Botha, de dochter uit een der oudste Hugenenoten-geslachten, die zich aan de Kaap gevestigd hebben. Deze verstandige kloeke vrouw leeft nog, staat den generaal in alles ter zijde en heeft zich bij haar dankbaar volk den bijnaam van „de Transvaalsche Kenau” verworven.¹ Uit hun huwelijk zijn tien kinderen gesproten, waarvan op zijn minst nog zes in leven zijn.

De geschiedenis van Transvaal tusschen 1853 en 1877 is hoogst belangrijk, maar van op den voorgrond treden van Joubert in dien tijd valt niets te bespeuren. Rustig heeft hij

¹ Zie blz. 79.

met zijn gezin steeds in Transvaal geleefd; en eerst de gebeurtenissen van 1877 en later hebben zijn naam allerwege bekend en beroemd gemaakt. Zelfs is de generaal in zijn mondelinge mededeelingen aan mij dit tijdvak met volkomen stilzwijgen voorbijgegaan. Indien hij deelgenomen heeft aan de algemeene zaken, dan heeft hij dat in elk geval niet der vermelding waard geacht.

In 1871 trad Pretorius als President van Transvaal af. Candidaten voor den opengevallen zetel waren er genoeg; en eindelijk viel de keuze op Jan Hendrik Brand, president van den Oranje-Vrijstaat, een man, in alle opzichten door de Boeren hoog in eere gehouden en die het ook verdiende. Men begeerde niet dat hij zijn ambt in den Vrijstaat zou neerleggen, maar dat hij president van de beide Republieken zou zijn. Wel werd door eenigen een tegencandidaat gesteld: Thomas François Burgers, maar er bestond weinig vrees dat die ernstig in aanmerking zou komen.

Ter elfder ure kwam het bericht: Brand heeft bedankt. Er was geen tijd genoeg om een nieuwe candidatuur voor te bereiden en ingang te doen vinden, en zoo werd — de meerderheid wist eigenlijk niet hoe — Burgers gekozen. Terstond na zijne verkiezing legde Burgers zijn ambt als predikant te Hannover in de Kaapkolonie neder en den 1 Juli 1872 legde hij den eed als president af.

't Is hier de plaats niet om over karakter en houding van Burgers critiek te oefenen; dat zou in *zijne* levensbeschrijving te pas komen. Maar wel mag met een enkel woord gezegd, dat met het oog op de geschiedenis van Transvaal en het karakter der burgers van de Republiek, zijne verkiezing volstrekt antinationaal moet genoemd worden. De nieuwe president begreep, zijn medeburgers niet, en was, voorzoover hij hen begreep het er allesbehalve mede eens en trachtte hen zooveel mogelijk naar zijn eigen model te vervormen. Dat is iets, 't welk een Zuid-Afrikaansche Boer zich tot op zekere hoogte geduldig laat doen, maar om ten slotte als een veer in zijn oude positie terug te springen, zonder dat er ook maar iets in

't minste vervormd is. Er was bij de rechte burgers tijdelijk verzet, onwil om iets te doen, wantrouwen. De zaken des lands gingen achteruit. En eindelijk in 1876/77 zag Engeland zijn kans schoon om tusschenbeide te treden. In September 1876 ging Sir Theophilus Shepstone per *Windsor Castle* van Engeland naar Afrika op reis, om de Republiek te „helpen” in haar moeilijke omstandigheden en desnoods van haarzelve te redden. Uit Natal trok hij langzaam de Republiek binnen, vergezeld van slechts 25 gewapende politie-agenten benevens eenige ambtenaren, die te pas konden komen. Den 4^{en} Januari 1877 was hij te Wakkerstroom in het Zuidoosten van Transvaal, destijds de woonplaats van Joubert. Daar, zoowel als op andere plaatsen, werden hem welkomstgroeten in den vorm van adressen gebracht, maar van zeer onderscheiden inhoud. Sommige uitlanders lieten doorschemeren dat zijn bezoek welkom was, ook al zou er van geen terugkeer sprake zijn, maar de echte Boeren begroetten hem alleen als gezant van een machtige bevriende mogendheid.

Joubert was toen voorzitter van den Volksraad. President Burgers, die alles van de door Shepstone opgevoerde comedie afwist en er zelf een van de hoofdrollen in vervulde, drong er bij Joubert op aan, dat deze Sir Th. Shepstone zou gaan ontmoeten toen de laatste eindelijk den 21^{en} Januari 1877 te Pretoria was aangekomen. Joubert, wiens Fransche bloed driftig door zijn aderen stroomt zoolang het rondom vrede is, bevriest gewoonlijk zoodra er gevaar gaat dreigen. Ten minste president Burgers heeft van 22 Januari tot 4 April moeten praten, eer hij den voorzitter van den Volksraad naar den Engelschman heen kreeg. Want niet zonder reden is de bijnaam van Joubert „Slim Oom Piet”. Eindelijk, den 5^{en} April 1877, werd het bezoek afgelegd, doch onder geleide van twee vertrouwde getuigen: Hendrik Grobler en Jakobus Duvehage, vrienden van Joubert. Shepstone verhaalde op zijn gewone vriendelijke en innemende manier dat er verzoekschriften van verscheidene Boeren waren ingekomen, waarbij om annexatie verzoekt werd. Joubert antwoordde dat hij dat gaarne geloofde, omdat die petitiën

door Shepstone zelf voorbereid en gesteld waren en er altijd menschen te vinden zijn, die dingen ongelezen teekenen. Shepstone beweerde daartegen in, dat die aantijging geheel bezijden de waarheid was, liet zijn copieboek brengen om Joubert voor te lezen dat zijn onderstelling onwaar was, bladerde in het boek, maar las er niets uit voor. Joubert stelde Shepstone voor God verantwoordelijk voor het bloed, dat nu of later tengevolge van zijn gedrag zou gestort worden. Gaandeweg ontaardde het gesprek, dat anderhalf uur duurde, in een hevigen twist.

Eindelijk riep Shepstone op hoogen toon: „Gij kunt de Kaffers niet regeeren; ze zullen je verscheuren!”

„Dat zouden ze alleen met Britsche tanden kunnen doen!” wierp Joubert tegen en verliet zonder afscheidsgroet de kamer.

Den 12^{en} April werd de Transvaal onder Britsche vlag geannexeerd.

„De annexatie van Transvaal werd nimmer, noch door de regeering noch door het volk der Zuid-Afrikaansche Republiek, ook slechts voor één ondeelbaar oogenblik, op eenigerlei wijze goedgekeurd, en daarin lag, voor geen gering gedeelte, der Boeren kracht in den kamp, die gevolgd is.”¹ Dat hebben de Boeren getoond. Shepstone trachtte op vriendelijke wijze de voormannen des volks te vangen. Hij beproefde dat ook met Joubert. Deze werd aangesteld tot grondcommissaris, maar heeft den brief geopend.... na afloop van den vrijheidsoorlog in 1881!

Het doel van den Engelschen commissaris was den vorm van de regeering zooveel mogelijk te laten zooals zij was. Joubert's positie bracht dus mede, dat hij ook onder het nieuwe gouvernement als vrederechter fungeerde. Shepstone schreef hem dus aan, om als zoodanig den eed aan Hare Majesteit af te leggen. Op dien brief heeft Shepstone nooit rechtstreeks antwoord gekregen. Korten tijd daarna kwam rechter Coetzéc, die in En-

¹ Lion Cachet *De worstelstrijd der Transvalers* blz. 487. Van dit boek zei Generaal Joubert tot schrijver dezes: „Dit is óns boek; een betere geschiedenis van ons land zal nooit geschreven worden. Het is geheel juist, behalve op sommige punten in de kerkelijke kwestie.”

gelschen dienst was overgegaan, in Wakkerstroom, de woonplaats van Joubert. Deze werd ontboden en verscheen.

„Zal ik u den eed in 't Engelsch of in 't Hollandsch voorlezen?” vroeg Coetzéc.

„Ik weet van geen eed. Een eed aan wien?”

„De eed van trouw aan Hare Majesteit de koningin.”

„Hoe kan er nu een koningin zijn in een republiek?” vroeg Joubert.

„'t Is u toch bekend dat Transvaal door Engeland is geannexeerd en dat Hare Majesteit nu hier regeert,” antwoordde de rechter.

„Ik ken geen koningin en zweer niet!” Met die woorden verliet Joubert de zaal, niettegenstaande tal van stemmen hem terugriepen. Men kon er niets aan doen; ook niet hem gevangen nemen, en dat wel van twee redenen. Ten eerste was Joubert niet *verplicht* vrederechter te worden. En ten tweede behoort hij niet tot de mannen die zich laten gevangen nemen. Men kan hem misschien wel dooden, maar dat kwam daar niet te pas.

Reeds in Mei 1877, dus een maand na de annexatie, vertrok een deputatie naar Engeland om het protest van het volk aan te teekenen. Deze deputatie bestond uit de heeren Kruger, Jorissen en Bok. Onverrichterzake keerde ze terug en den 20^{en} December 1877 kwam ze weder te Pretoria aan. Bij de Engelsche regeering stond het besluit vast: „De annexatie zou niet ongedaan gemaakt worden, zolang de zon aan den hemel stond.”

't Is verleidelijk om hier breedvoeriger de geschiedenis te beschrijven van de worsteling ter herwinning van de vrijheid, die aan den roemrijken korten oorlog van 1880/81 voorafging, maar wat niet rechtstreeks met Joubert in verband staat, moet overgesprongen worden. Den 4^{en} April 1878 kwam het volk in zijne commissiën opnieuw bijeen, nu te Doornfontein (thans een gedeelte van Johannesburg). Een tweede deputatie werd benoemd: P. J. Joubert met 36 en S. J. P. Kruger met 29 stemmen, wien de heer Bok lid der eerste deputatie, werd toegevoegd. Paul Kruger (vice-president van de Republiek)

maakte bezwaar om ten tweeden male de reis te ondernemen; hij kon, zoo meende hij, misschien in zijn land nuttiger zijn. Joubert gaf den doorslag. Hij zeide dat persoonlijke belangen hen misschien zouden terughouden; dat hij echter liever niet langer wilde bestaan dan zonder onafhankelijkheid te leven; dat het volk, indien het onderling verdeeld was, nooit tot zijn recht zou komen, maar dat hij de roeping aannam, het volk dankende voor het in hem gestelde vertrouwen. Toen moest ook Kruger toegeven en de deputatie was gevormd. De onkosten werden beraamd op £ 3000, waarvan staande de vergadering £ 1960 bijeengebracht werd.

Bijna onmiddellijk vertrok de deputatie, die den 31^{en} Mei of den 1^{en} Juni in Kaapstad aankwam. Reeds den volgenden dag had ze eene conferentie met Sir Bartle Frere, den Hoogen Commissaris aldaar, die haar uiterst voorkomend ontving en zich bereid verklaarde de belangen van Transvaal op alle wijze te dienen, alleen niet — door den minister aan te raden de annexatie te vernietigen. Indien de heeren Kruger en Joubert maar eenige weken in Kaapstad wilden vertoeven, zouden ze zien hoe gelukkig en tevreden men onder Britsch gouvernement leefde, en wel eerlang teruggaan om hun stamgenooten te raden mede goedschiks in die zegeningen te deelen. „In één woord”, zoo besloot Sir Bartle Frere, „onder de Engelsche vlag kunt ge alles krijgen wat ge begeert, maar die vlag blijft over het land waaien.”

„Misschien wel over het land”, antwoordde Joubert, „maar nooit over het volk.”

Daarmede was de conferentie afgelopen. Begin Juli kwamen de gedeputeerden in Londen aan. Sir M. E. Hicks Beach was Lord Carvarnon als minister van koloniën opgevolgd. Aan hem richtte de deputatie den 10^{en} Juli een schrijven, waarin het doel der zending werd uiteengezet onder overlegging van de geloofsbrieven. Den 6^{en} Augustus ontving zij antwoord; een recht Engelsch antwoord. Aan het slot van een langen brief schreef de minister: „Ik kan niet nalaten mijn groote droefheid uit te drukken, waarmede ik de uitdrukking heb opge-

merkt in de memorie, dat de memorialisten beproeven het laatste middel om hun doel door vredelievende maatregelen te bereiken, en dat het volk niet wil onderworpen zijn aan welke mogendheid ook. Ik kan niet gelooven dat uwe landgenooten zouden beproeven het behoorlijk gevestigde gouvernement in hun land te weerstaan.... Maar het is niettemin mijn plicht u te waarschuwen voor de ernstige verantwoordelijkheid, die *zij* op zich zouden laden, die tot andere dan vreedzame maatregelen zouden overgaan; of meer nog *zij*, die met al de omstandigheden bekend, niet alles zouden doen wat in hun vermogen is, om het meer onkundig en opgewonden gedeelte der bevolking zulk een stap te ontraden." Dit aan het adres van Kruger en Joubert.

De deputatie kon naar Afrika terugkeeren. Maar vóór haar vertrek schreef ze aan den minister nog twee brieven (7 en 23 Augustus 1878) waarin hij duidelijk gewaarschuwd werd voor de gevolgen, die zijn stap zou hebben. Tegen het einde des jaars waren de gedeputeerden in hun vaderland terug en den 10^{en} Januari 1879 werd te Wonderfontein, in het district Potchefstroom, een volksvergadering belegd om haar verslag te ontvangen. Tusschen de 2000 en 3000 burgers waren tegenwoordig. Toen in stilte het verslag was aangehoord, ging als uit één mond de kreet op: „Liever sterven dan ons aan Engeland onderwerpen". Maar de bedachtzame Kruger, gesteund door Joubert, wist het volk te overtuigen dat de tijd om de wapenen op te vatten nog niet gekomen was. Eerst moest iemand naar Sir Bartle Frere, die toen in Natal was, gezonden worden om hem nog eens, en voor de laatste maal, den waren stand van zaken bloot te leggen en hem mede te deelen dat het volk vast besloten was nooit onder Engelsche vlag te blijven leven, met verzoek om in Transvaal te komen en die verklaring uit den mond des volks zelf te vernemen. Aan Joubert werd deze zending opgedragen, en hij onttrok zich niet, maar vertrok in het laatst van Januari 1879 naar Pieter Maritzburg.

De moeilijkheid met Transvaal was niet de eenige, waarmede Sir Bartle Frere toen te worstelen had. De domme wijze, waarop

Engeland gewoonlijk met de „naturellen” in Afrika omgaat, had het een oorlog met den machtigen Zoeloestam op den hals gehaald. Shepstone, die nog geen twee jaren geleden Transvaal had geannexeerd omdat de Boeren het niet met de Kaffers konden klaarspelen, vernederde zich nu, op verzoek van Sir Bartle Frere er toe, om dienzelfden Boeren om hulp te verzoeken en bood Kruger een commando aan met dringend verzoek om met zooveel Boeren als hij noodig oordeelde de Engelschen te komen helpen. Kort en goed weigerde Kruger in een merkwaardig schrijven, waarin aan Shepstone te kennen gegeven werd dat de annexatie alle goede verstandhouding tusschen de beide blanke rassen had verbroken. Frere moest dus zelf toonen dat hij wèl met Kaffers kon vechten. Den 22sten Januari 1879 werd de slag bij Isandhlawana geleverd, die voor de Engelschen een ontzettende nederlaag werd. De Britsche opperbevelhebber Thesiger verloor zijn legerkamp, een vaandel, 49 officieren, 757 onderofficieren en soldaten, 2 kanonnen, 700 geweren en 100 wagens met proviand en ammunitie, en moest zich in Natal terugtrekken. Het zwaarste verlies, dat de Boeren ooit in een gevecht met Kaffers geleden hadden, was op zijn hoogst 20 man aan dooden en gewonden. Dat Joubert, toen hij den 4^{en} Februari Bartle Frere zijn koene boodschap overbracht, juist niet allergeunstigst ontvangen werd, is te begrijpen. Het onderhoud duurde lang, maar eigenlijk werd het gesprek van éene zijde gevoerd. Frere deed alle mogelijke aanbiedingen, mits onder Engelsche vlag. Joubert antwoordde een paar keer: „Het volk wil *vrij* zijn,” en bepaalde zich vervolgens er toe om gedurig, als Frere aan 't einde van een voorstel gekomen was, de schouders op te halen. Met een Boer die zelf niet spreken wil, valt niet te praten. Ten slotte beloofde Frere naar Transvaal te komen zooals hem gevraagd was.

Reeds den 17^{en} Februari was Joubert terug. Hij vergaderde met het Volkscomité op de plaats Eendracht in het district Heidelberg, waar besloten werd een volksbijeenkomst samen te roepen tegen den 18^{en} Maart, te Kleinfontein bij Pretoria. Ongeveer 5000 vastberaden mannen waren op den bepaalden

dag bijeen. Joubert bracht verslag uit, en eindigde met deze woorden: „De Hooge Commissaris wil dat gij u zult onderwerpen; en gij kunt alles krijgen wat gij begeert, maar onder de Engelsche vlag. Ik kan u dit, met de geschiedenis van Zuid-Afrika voor oogen, niet aanraden. Sir Bartle Frere wil dat ge zult weten, wat wij in Engeland gezien hebben. Zeer goed; wij hebben gezien dat Engeland machtig is, zóo machtig dat het schijnt alsof we ons tegen Engeland niet verzetten kunnen; zoomin als met de hand aan den hemel reiken. Maar ik zie op een Hoogere Hand boven ons, en indien Engeland zoo sterk was dat het mij tot stof kon vermorzelen, dan zou ik, met Hare Hulp, liever vermorzeld worden dan mijne vrijheid opgeven. Ik heb het aan Z. Exc. duidelijk gezegd, dat het volk zijn onafhankelijkheid wil terughebben, en met niets minder tevreden is. Doch wij moeten tot het uiterste trachten ons doel langs vreedzamen weg te bereiken. Of *wilt* gij u misschien onderwerpen? De meerderheid van het volk moet beslissen.”

Maar de meerderheid kón niet beslissen omdat... er geen minderheid was. Het *geheele* volk, tot den laatsten man, dacht als „Oom Jan”.¹

»Die erfspand van ons vaders vroom,
Die diep geworteld vrijheidsboom,
Die kap jul nooit en nimmer neer;
Sijn spruite groei gedurig weer;
Sijn takke skiet gedurig uit
En dek nog eens heel Afrik's Suid.
 Ons wil weer vrij,
 Daar blijf ons bij,
 En an ons sij
 Sal Reg zelf strij.

»Vormorzel ons dan als jul wil;
Jul het die mag. Die dode is stil.
Maak van ons land een woestenij
So het jul ook Natal gekrij.
Maar merk en let toch op Sijn spraak,
Gedenk aan Isandhlawana's wrak.

¹ F. W. Reitz.

Ons wil weer vrij,
 Daar blijf ons bij,
 En an ons sij
 Sal God zelf strij.

Dit is op Kleinfontein geblijk,
 Dat vrijheidsgees nie gauw bezwijk.
 Trou is ons nog an onze Staat,
 Dit sal die dwingland weinig baat,
 Dat hij so slim het overleg.
 Hier uit ons land moet hij tog weg.
 Ons wil weer vrij,
 Daar blijf ons bij,
 En an ons sij
 Sal Reg zelf strij.

De voormannen van het volk verkregen echter dat men kalm en voorzichtig zou te werk gaan. Eerst Bartle Frere afwachten die komen zou. Deze reisde evenwel verbazend langzaam; hij had niet minder dan drie volle weken noodig om den betrekkelijk korten afstand af te leggen. Die drie weken hebben de 5000 Afrikaanders op echte Boerenmanier besteed. Kleinfontein ligt 36 mijlen ten Oosten van Pretoria. Daar was geen gras genoeg om gedurende zoo langen tijd al de paarden te voeden. Dus moest het kamp gedurig verlegd worden. Dat geschiedde zóo, dat men aan het einde van de drie weken nog slechts 18 mijlen van Pretoria verwijderd was. Deze manier van kampeeren bracht veel onrust onder de „loyal subjects” in Pretoria teweeg; de Engelsche ambtenaren waren niet op hun gemak. „Die Rooinekke word nou al bang”, schertsten de „opstandelingen”. Was het kamp opgeslagen, dan werden „de jongelui den geheelen dag beziggehouden met schotjes schiet en paardrijden.” Dat kan men nooit goed genoeg kennen! De oudere Boeren, die genoeg getraind waren, bespraken den toestand met elkander en met hun vrouwen. De mannen moedigen elkaar aan om niet te wijken; de vrouwen behoefden daar niet eens over te praten. Naar de meening van Bartle Frere waren de Boerenvrouwen „de grootste rebellen”, en hij zag zeker juist. Gaat het om de vrijheid, dan is de Boerenvrouw een ware „hulp tegenover haren man”! Had Frere geweten

wat zijn getalm uitwerkte, dan had hij zeker een beetje meer haast gemaakt. Maar hij dacht, evenals de Engelschen nu denken, dat de Boeren wel ongeduldig worden en „huistoe” gaan zouden.

Eindelijk kwam de Hooge Commissaris in Heidelberg aan, en hoorde daar tot zijne verbazing dat een Engelschman wel een ding kan denken en willen, maar dat het daarom nog niet dadelijk gebeurt. Hij schreef toen aan Joubert, dat hij het kamp maar niet zou aandoen, doch rechtstreeks naar Pretoria doorgaan. Ook het antwoord viel hem niet meê. Een kort, beleefd, scherp briefje, dat hij in Pretoria niet verwacht werd en daar ook niemand behoefde te verwachten... ten minste niet om met hem te *spreken*. Hij moest dus van den nood een deugd maken en kwam den 10^{en} April 1879 in het kamp aan. Acht rijen diep stonden de Boeren hem op te wachten, zwijgend, roerloos als steenen beelden; geen enkele groette hem. Hij reed niet langs een parade, maar door een spitsroede. In een kort onderhoud met de voormannen werd bepaald, dat Frere en zij elkaër den 12^{en} daaraanvolgende zouden ontmoeten op de plaats Erasmuskraal aan Hennopsrivier, 6 mijlen van Pretoria. Spoorslags reed daarna de Hooge Commissaris weg, zonder dat een der Boeren verder notitie van hem nam; blij dat hij weg mocht.

Een deputatie van 21 voornamen, waaronder natuurlijk Kruger en Joubert, kwamen op den bepaalden dag met Frere samen. De zitting duurde lang, want de Hooge Commissaris kon maar niet begrijpen wat het volk toch bedoelde met het woord „vrij”. Eindelijk begreep hij het, toen Kruger hem zeide dat hij „geen kans zag om het volk langer te bedwingen”. Toen stemde hij toe in den voorslag van de deputatie, dat er nog éene memorie aan Engelands koningin zou gezonden worden en wel door bemiddeling van den Hoogen Commissaris zelf. Hij deed dit nog bijtijds, want Kruger en Joubert hadden in het kamp al hun invloed noodig om te voorkomen dat men Zijne Excellentie maar vast als gijzelaar in bewaring nam! En hij drong er zoo spoedig mogelijk bij den minister van koloniën

op aan om soldaten en vooral kanonnen te zenden, want zonder die was hij liever niet in een Boerenkamp!

Een krachtige memorie werd opgesteld en den 16^{en} April aan Frere gezonden, die haar met een begeleidend schrijven van zijne hand verder zond. Den 19^{en} d. a. v. kreeg Frere bericht dat het kamp voorloopig was ontbonden.

Maand na maand verliep en men hoorde taal noch teeken. Lord Chelmsford had den Zoeloeoorlog door den slag van Ulundi, den 4^{en} Juli 1879, ten einde gebracht. Tot dank daarvoor werd hij opgevolgd door Sir Garnet Wolseley, die ook als Hooge Commissaris de opdracht had om de zaken in Transvaal te regelen. Den 27^{en} September 1879 kwam deze te Pretoria aan. Kort tevoren had Joubert, op verzoek van het Volkscomité, een onderhoud met Wolseley te Wakkerstroom. Dat ging door middel van een tolk, want geen enkele Boer verstaat Engelsch, wanneer het hem geraden schijnt tijd voor nadenken te winnen door het woord van zijn tegenpartij tweemaal te hooren, eerst in 't Engelsch en dan in het Hollandsch. Een verslag door Joubert destijds van dit gesprek gegeven, schetst het als volgt.

Sir Garnet zeide tot den tolk: „Zeg aan den heer Joubert, dat de unie van de Transvaal met het Britsche Rijk voor immer zal bestaan en niet zal herroepen worden. (Dit was het eerste en eenige officieele bericht, dat de Transvaalsche Boeren kregen, aangaande het niet toestaan door H. M. de Koningin van het verzoek in de memorie vervat.) Ik ben op het oogenblik op weg om langzaam Pretoria te bereiken, en na mijn aankomst aldaar zal ik een Uitvoerenden Raad aanstellen, om mij te assisteren en zal met hunne hulp denkelijk eene Constitutie voor de Transvaal opstellen, welke ik ter bekrachtiging aan H. M. Gouvernement naar Engeland zal zenden. Ik beloof dat die Constitutie zooveel vrijheid als mogelijk aan iedereen zal geven onder de Regeering van H. M. Ik zou graag mij willen bedienen van den raad der mannen van dit land, en daarom heb ik den heer Joubert laten roepen.”

Joubert. „Zeg aan Z. Excellentie dat ik hem dank zeg voor

zijne openhartigheid. Derhalve ben ik ook verplicht om ronduit te spreken, ten einde hem niet te misleiden. Het spijt mij dat mijn advies hem niets of weinig zal helpen. Z. Exc. begon met te zeggen dat de unie, — of zooals ik, of liever wij het noemen, de annexatie — voor immer is. Als ik dit in dien zin moet aannemen, dan is er ééns voor al een einde aan alle samenwerking tusschen het volk en het gouvernement. Dan is er geen wettig volk, dat het recht heeft te handelen, dan zijn wij een verdrukt en vertrappt volk, dat aan zijne voeten ligt, een volk van wie ik dan geen woord kan zeggen. Wij worden dan niet als een volk erkend, en het spijt mij dat ik Z. Exc. geen hulp of assistentie kan geven.”

Sir Garnet. „Zeg aan den heer Joubert, dat het mij leed doet, dat hij het gouvernement niet wil helpen, om het land goed te doen. Ik heb met generaal Stander (dit is de bekende Adriaan Stander) en andere heeren gesproken, en zij hebben beloofd mij te zullen helpen. Ik wensch met iedereen te spreken omtrent den toekomstigen voorspoed en het geluk van het land, maar niet omtrent de annexatie. Dat is eenmaal een zaak door een hoogere hand afgedaan. Het was niet met het doel om H. M.'s grondgebied uit te breiden, dat wij de Transvaal hebben geannexeerd. Dat bewijst Zoeloeland. Daar ligt dat rijke land aan onze voeten en wij hebben het niet geannexeerd.”

Joubert. „Zeg aan Zijne Excellentie, dat juist dit feit een nieuwe oorzaak van klachten en van verdriet van mijn volk zal zijn, want daaruit moet ik dadelijk opmaken dat wij slechter zijn en erger behandeld worden dan de Kaffers. Cetywayo, die H. M.'s koloniën in gevaar brengt en ze bedreigt; die tegen H. M. op uitdagende wijze optrad en haar verplichtte een bloedigen oorlog te beginnen; die haar beleedigde en hare soldaten bij hoopen vermoordde, en haar millioenen ponden deed uitgeven; *zijn* land heeft men niet geannexeerd en het niet onder Britsch Bestuur en Britsche ambtenaren geplaatst. Neen, dat land en dat volk blijft vrij en behoudt zijn eigen wetten en zijn eigen bestuur. Maar wij, die steeds in vrede met H. M.'s koloniën hebben geleefd en ons steeds gewillig hebben be-

toond en gereed om met H. M.'s koloniën samen te werken voor vrede en voorspoed van Zuid-Afrika, *wij* mogen niet vrij zijn; een ongevraagd bestuur wordt *ons* opgedrongen. Het is hard voor ons om erger dan Kaffers te zijn."

Sir Garnet. „Zeg aan den heer Joubert, dat ik reeds gezegd heb, dat ik niet over de annexatie verkies te spreken. De annexatie werd gedaan ten nutte van het land, en ons opgedrongen door een Regeering, die het land niet kon besturen en een ledige schatkist had, en ik stem niet in met de denkbeelden van den heer Joubert. Ik geloof, dat zoover ik hem versta, het volk met hem in opinie verschilt."

Joubert. „Het zou mij zeer spijten, als mijn volk een verkeerden indruk op Z. Exc. maakte, daar velen van hen, met wie Z. Ex. zou spreken evenals met mij en met generaal Stander, niet bekwaam genoeg of instaat zijn hunne denkbeelden behoorlijk uit te drukken, en als zij derhalve stilzwijgend weggaan, mocht Z. Exc. misschien denken: „ik heb dien man aan mijn zijde en hij komt met mijne denkbeelden overeen", terwijl de man, zoodra hij zich zijne ervaring van de laatste veertig jaar herinnert, alles verwerpt wat Z. Exc. tot hem moge gezegd hebben."

Sir Garnet. „Zeg aan den heer Joubert, dat ik een betere opinie omtrent de Boeren koester dan hij. Ik denk, dat zij de waarheid spreken en openhartig zijn. Ik zou niet geloofd hebben, dat hij zulk een slechte gedachte van de Boeren had."

Joubert. „Zeg aan Z. Exc., dat ik geen slechte gedachte van de Boeren heb; het spijt mij dat hij mij zoo misverstaan heeft. Ik weet ook dat de Boeren een waarheidlievend volk zijn, en dat wanneer zij beloven zich te onderwerpen aan en samen te werken met Z. Exc., zij het meenen en zulks zullen doen. Maar ik zeg van hen, die niet instaat zijn behoorlijk te rede-neeren en te antwoorden, wanneer zij van hem verschillen, en hem daarom stilzwijgend verlaten zonder overtuigd te zijn, terwijl Z. Exc. meent ze te hebben overtuigd; van dezen, zeg ik, dat het mij zou spijten als zij een verkeerden indruk bij hem veroorzaakten."

Sir Garnet. „Zeg den heer Joubert, dat ik velen ontmoet heb die mij hunne tevredenheid hebben te kennen gegeven, en mij hunne samenwerking hebben beloofd, en het spijt mij te hooren dat gij het gouvernement niet wilt willen helpen om wel te doen aan het land. Een van de voornaamste dingen, die ik doen zal, is het oprichten van goede scholen, zoodat de kinderen van de Boeren kunnen leeren om ambtenaren te worden en het land te besturen, en ik zal eene constitutie opstellen en ter goedkeuring aan Hare Majesteit zenden, zooals ik reeds gezegd heb; doch dit zal slechts een tijdelijk of overgangsgouvernement zijn, totdat het algemeene of groote Confederatie-schema ingevoerd kan worden in geheel Zuid-Afrika, om het éen groot grondgebied onder de Britsche Kroon te maken, en voor dat doel begeer ik de hulp van zulke mannen als goed met het land bekend zijn.”

Joubert. „Zeg aan Z. Exc., dat ik mijn volk gediend heb van dat ik zes jaar oud was, en er was niets te goed, noch heb ik thans iets te goed om voor hen op te offeren als ik hun daardoor van nut kan zijn. Doch ik wensch hun geen leed te doen, en ik zie geen kans er voor, dat het tegenwoordig gouvernement hun eenig goed kan doen. Want ik weet dat de overheerschende meerderheid van het volk tegen de annexatie en ontevreden met het tegenwoordige gouvernement is, en als het volk tegen het gouvernement is en daarmee niet wil samenwerken, dan kan het land niet vooruitgaan of gelukkig zijn. Als zelfs in het machtige Engeland het volk de Regeering niet had gesteund doch ontevreden was geworden, dan was Engeland niet geworden wat het heden is. Doch ik zal Uwe Excellentie, naar mijne opinie, een goeden raad geven, nl. dezen: roep een publieke bijeenkomst samen; laat allen die zulks wenschen daarop tegenwoordig zijn en spreek dan aldus met hen over de zaak; leg alles duidelijk aan hen voor; luister naar de argumenten en tegen-argumenten, en dan geloof ik dat Uwe Exc. het best instaat zal zijn om een denkbeeld over den bestaanden toestand te vormen.”

Sir Garnet. „Zeg aan den heer Joubert, dat een ieder mij

kan komen zien en met mij kan spreken over wat nuttig voor het land is; maar ik zal niet over de annexatie spreken, en H. M.'s gouvernement heeft al genoeg last gehad van onwettige en oproerige bijeenkomsten. Wij hebben daarvan genoeg, meer dan genoeg gehad, en zij strekken niet om het land te doen vooruitgaan of tot geluk er van. Wij hebben er genoeg van gehad."

Joubert. „Zeg aan Z. Exc. dat, wanneer ik denk aan al de valsche voorstellingen die gemaakt zijn, en aan al de valsche rapporten die van tijd tot tijd aan het Engelsche gouvernement zijn gezonden om de annexatie te doen plaatsvinden, en wat zelfs nu gedaan wordt, zooals bijv. de laatste brieven van Sir Bartle Frere, om die annexatie op te houden, dat ik dan overtuigd ben, dat zoodra de waarheid beter gekend en geloofd wordt, in Engeland eene verandering te onzen voordeele zal plaatsvinden onder het Engelsche volk en in de politiek der Rijksregeering.

Sir Garnet. „Zeg aan den heer Joubert dat Engeland meer informatie van hier krijgt dan hij denkt, en dat hij even goed verwachten kan dat de Vaalrivier in een tegenovergestelde richting zal stroomen. Ik verschil van hem in gevoelen, doch ik hoop dat dit geen kwaad bloed tusschen ons zal verwekken."

Joubert. „Zeg aan Z. Exc., dat ik de gevoelens van anderen respecteer, en dat dit geen slecht gevoel van mijn kant zal veroorzaken."

Sir Garnet. „Zeg aan den heer Joubert dat hij mij een gunst zal bewijzen als hij aan zijn vrienden vertelt, wat ik gezegd heb, en het zal mij aangenaam zijn als hij mij te Pretoria komt zien of aan mij schrijft."

Joubert. „Bedank Zijne Excellentie en — Goeden dag."

Wolseley kon uit deze ontmoeting heel duidelijk zien, dat er met de voormannen van de Boeren niets te beginnen was. Toch had hij nog de onnoodige brutaliteit om aan Paul Kruger eene betrekking in Engelschen dienst aan te bieden! Hij ontving, zooals vanzelf spreekt, een briefje terug, dat op pooten stond. Kruger en Joubert kunnen niet altijd goed met elkander

overweg; een zekere jaloezie bestaat er, waarschijnlijk mede als gevolg van al te groot verschil van karakter. Maar het vaderland in nood heeft hen altijd schouder aan schouder gezien.

Het Volkscomité riep — daar de zaken geen haarbreed vorderden — een samenkomst bijeen tegen den 10^{en} December 1879 te Wonderfontein, zes uren van Pretoria. Zoodra Wolseley daarvan bericht kreeg, vaardigde hij een proclamatie uit, die zoo helder mogelijk toonde dat hij wel de minst geschikte Engelschman was om de Boeren met Engeland te verzoenen. Kort en goed werd in die proclamatie medegedeeld, dat het deelnemen aan de Volksbijeenkomst blootstelde aan de straffen op hoogverraad gesteld. Niemand stoorde er zich aan en op den bepaalden dag waren meer dan 6000 burgers bijeen. Paul Kruger opende de vergadering met het verzoek aan ieder, die niet geheel uit eigen beweging gekomen was, om zich te verwijderen. Geen mensch verroerde zich. 400 man kwamen uit het westen van Transvaal, onder geleide van G. Scheepers, met de ontrolde vierkleur. Nicolaas Smit (de later beroemd geworden „vechtgeneraal”) nam die vlag tot middelpunt voor de Boeren. En daarna sprak Piet Joubert: „Vrienden en landgenooten! Uit het rapport zult ge zien hoe hard het Volkscomité voor het welzijn van het land gearbeid heeft. De brieven, die ge hebt hooren voorlezen, toonen hoe de beloften van Sir Bartle Frere verschillen van zijne handelingen. We hebben een behoorlijke oplossing der kwestie verwacht van de komst van Sir Wolseley, maar ge weet nu zijn antwoord. Als het waar is, dat het land Engelsch zal blijven zoolang de zon aan den hemel staat, wat helpen dan nog petitiën en deputaties? Het Comité verlangt thans den wensch van het volk te kennen. Jozua zeide: „Kiest u heden wien gij dienen zult!” Derhalve: onderwerpt u, of zegt mij welken weg gij wilt inslaan.”

Uit één mond riepde menigte: „Ons onderwerpen? Nooit! Nooit!”

Joubert antwoordde: „Ik ben blij u zoo te hooren en mijn hart klopt van vreugde. Wat wilt gij dan?”

En als één stem klonk het: „Het land nemen, een President en een Volksraad kiezen!”

Nog eenmaal stelde Paul Kruger het volk in ondubbelzinnige woorden voor oogen welke belangrijke gevolgen dat besluit kon hebben. Dreyer, een bejaarde voorman, wilde nog een laatste vredelievende poging door het Volkscomité in 't werk stellen. Maar Piet Joubert wees dat van de hand, verlangde enkele dagen van beraad voor het volk en raadde aan, den 15 d. a. v. een besluit te nemen. Dienovereenkomstig werd de vergadering tot dien datum verdaagd.

Den 15^{en} December werd een proclamatie door het volk uitgevaardigd, waarbij medegedeeld werd dat — onder verschillende voorwaarden en waarborgen voor handhaving van orde en recht — het volk zijne onafhankelijkheid wilde en zou terugkrijgen.

Daarop ging men uiteen, onder bepaling dat de eerstvolgende Volksbijeenkomst den 6^{en} April 1880 te Paardekraal zou gehouden worden.

't Scheen dat Wolseley in verblinding zijn best deed om een noodlottige uitbarsting te verhaasten. Nauwelijks was het jaar 1880 in 't land, of de heeren Bok en Pretorius werden onder beschuldiging van hoogverraad gevangen genomen. Wel werd de eerste dadelijk en de tweede eenige dagen later op borgtocht op vrije voeten gesteld, maar de kogel was door de kerk. Het Volkscomité had goede redenen, maar handen vol werks, om het volk nog bedaard te houden. In Engeland waren de groote verkiezingen op handen en het liet zich aanzien dat het ministerie Beaconsfield plaats zou maken voor een ministerie Gladstone. Van den laatsten verwachtte men rechtvaardige maatregelen.

De Engelsche regeering had onderwijl aan het Kaapsche Parlement, dat over de annexatie van Transvaal zich sterk afkeurend had uitgelaten, te kennen gegeven dat spoedig de eerste stappen tot eene confederatie van alle Zuid-Afrikaansche staten konden gedaan worden, waardoor ook de bevolking van Transvaal bevredigd zou worden. Het Volkscomité besloot naar aanleiding van een en ander de bijeenkomst, die tegen 8 April belegd was, niet te laten doorgaan, maar Kruger en Joubert

naar Kaapstad af te vaardigen, teneinde de leden van het Parlement en verder zoo mogelijk de geheele bevolking in het zuiden der kolonie te bewerken, om de confederatie te doen mislukken tenzij Transvaal als vrije staat kon toetreden. Ze kweten zich zoo goed van hun taak dat het Parlement der Kaapkolonie het voorstel met flinke meerderheid verwierp.

Onderwijl was Gladstone als minister-president Beaconsfield opgevolgd. De deputatie, gedachtig aan de krachtige redevoeringen door Gladstone voor zijne kiezers te Midlothian gehouden, in zake de Transvaalsche kwestie, wendde zich tot hem om recht te verkrijgen. Vergeefs! Zelfs de groote Gladstone moest door wapenfeiten als dat op Amajuba er toe gebracht, ja genoopt worden recht te doen. Het antwoord uit Engeland was: de annexatie kan mag en zal nooit vernietigd worden.

En nóg was het geduld van het volk niet uitgeput. Er werd bepaald dat de vergadering, die den 8sten April 1880 niet doorgegaan was, den 8sten Januari 1881 zou gehouden worden.

Juist dit voorbeeldeloos zelfbedwang van het volk heeft de crisis verhaast. Het Engelsche gouvernement zag kalnte voor vrees aan, en meende nu wel wat forscher te kunnen optreden. De belastingen waren slechts zeer gebrekkig geïnd. Maar nu kwam in 't midden van 1880 de aanschrijving aan tal van de voornaamste Boeren om onverwijld de belasting te betalen. Joubert werd aangeslagen voor £ 70 grondlasten, en weigerde natuurlijk de betaling. Hij werd gedagvaard en verscheen voor den landdrost. Hem werd gevraagd of hij de schuld erkende.

„Neen,” antwoordde de gedaagde. „Ik heb twee excepties. Ten eerste kan ik u niet als landdrost erkennen volgens de grondwet van het land.”

„De vroegere grondwet is vernietigd,” werd hem tegengeworpen. „Het land is thans onder H. M. de koningin van Engeland.”

„Ten tweede,” vervolgde Joubert, alsof de ander niets gezegd had, „is het noodig, zal de aanslag in belasting wettig-zij, dat de president van de Republiek de jaarlijksche be-

grooting van den Volksraad voorlegt en dat die haar goedkeurt."

't Was tijdverspillen tegen zulk een hardnekkige ontkenning van den feitelijken toestand verder in te gaan. Eenvoudig werd gevraagd: „Schuldig of niet? Zult ge betalen of niet?”

„Neen!”

Onmiddellijk volgde de veroordeeling en werd de bode afgezonden om zooveel in beslag te nemen als voor den gedwongen verkoop noodig was. Op de plaats van Joubert aangekomen, vroeg de bode aan den eigenaar wat hij in beslag zou nemen, daar de wet verbiedt op meer dan noodig is de hand te leggen.

„Wel”, was het lakonieke antwoord, „neem de Kaffers maar. De Engelschen beschuldigen ons toch altoos dat we slaven houden, en de naturellen zullen de waarde wel vertegenwoordigen.”

Maar met de Kaffers kon de bode niets doen. Een bebouwd erf werd aangeslagen en spoedig daarna gerechtelijk verkocht.

Dergelijk verzet kwam meer voor, maar er ontbrak organisatie aan. Daarin voorzag Petrus Andries Cronjé, dezelfde die later Jameson zou onschadelijk maken en die thans de Westergrens verdedigt. Ongeveer 130 burgers in het district Potchefstroom was aangeschreven de belasting te komen betalen. Op advies van Cronjé antwoordden allen, dat ze den 7 October 1880 daartoe te Potchefstroom zouden verschijnen. Op dien dag reed Cronjé aan 't hoofd van de 130 man Potchefstroom binnen en overhandigde aan den landdrost een schrijven, waarin hem werd medegedeeld dat men dadelijk betalen zou, mits tegen kwitantiën waarop vermeld stond dat de betaling onder protest geschied was, en waarop beloofd werd dat de gelden bewaard zouden worden tot het *wettige* gouvernement ze terugbetaalde of in ontvangst nam. Het schrijven eindigde met de verklaring dat men, indien deze voorwaarden niet aangenomen werden, alleen voor geweld zou bukken.

Natuurlijk weigerde de landdrost op die voorwaarden de gelden te ontvangen, en onmiddellijk reden allen weg zonder een penny betaald te hebben. Van hooger hand werd order gegeven om geweld te gebruiken. De eerste burger die gedagvaard werd, was Piet Bezuidenhout. Een zijner wagens werd

in beslag genomen om den 11^{en} November 1880 te Potchefstroom publiek verkocht te worden.

Cronjé zorgde dat hij aan het hoofd van zijne mannen aanwezig was. Toen de wagen werd opgebracht, wierp men den afslager er vrij onzacht af, reed den wagen buiten het dorp en bezorgde hem bij Bezuidenhout terug. Onmiddellijk kreeg Sir Owen Lanyon, de opvolger van Wolseley, bericht van het gebeurde, en ook Kruger werd er mee in kennis gesteld. 't Was voor den laatsten echter minder een verrassing dan voor den eersten, ofschoon Kruger in 't publiek een boos gezicht zette. Kruger en Joubert ontmoetten den Transvaalschen Gouvernements-secretaris Hudson den 1sten December 1880 te Kaalfontein, om deze zaak te bespreken, en beduiden hem dat het gebeurde geheel en al de schuld van de Engelsche regeering was. Waarom niet de vergadering van 8 Januari 1881 afgewacht, alvorens men zulke scherpe maatregelen nam? De conferentie werkte niets uit. Maar het Volkscomité besloot de volksbijeenkomst een maand te vervroegen en den 8sten December 1880 te Paardekraal te houden.

Het geheele Volkscomité, 32 man sterk, was daar op dien dag tegenwoordig. Het aantal burgers kan op 5000 à 6000 geschat worden. De tijd van wachten en verdragen was voorbij. Men begon met het oprichten van een steenhoop op oud-Israëlietische wijze, ten eeuwigden gedenkteeken dat het volk daar op dien dag besloot met de wapenen zijn vrijheid te heroveren. Die steenhoop is het hart van het eenvoudige, grootsche monument te Paardekraal, waar het volk elken 16^{en} December zijn dank- en bededag houdt. Den 9^{en} ontving het Volkscomité een schrijven van het volk, verzoekende dat „terstond gevolg zou gegeven worden aan het volksbesluit van 16 December 1879 en dat de Regeering hare werkzaamheden zou hervatten.” Den 10^{en} nam het Comité dat schrijven in overweging. Als gevolg daarvan verzocht het den 11^{en} den heer S. J. P. Kruger „als vice-president op te treden daar de president het land verlaten had, en den Volksraad in buitengewone zitting samen te roepen.” Den 12^{en} bewilligde Kruger daarin. Den 13^{en} presi-

deerde hij de eerste zitting van den Volksraad. Onmiddellijk daarna benoemde het volk, op voorstel van den vice-president, een driemanschap voor de leiding der zaken. Kruger, Pretorius en Joubert werden gekozen en dadelijk beëdigd. Dadelijk werd Joubert bovendien aangesteld en beëdigd als commandant-generaal van het leger. Toen werd eene proclamatie uitgevaardigd, een waardig en merkwaardig stuk, en daarmee was de vrijheidsoorlog begonnen. Alleen wachtte men op het eerste schot van Engelsche zijde.

Dat liet zich niet lang wachten. Den 15^{en} December ging de Volksbijeenkomst uiteen, na bepaald te hebben dat de vierkleur van de Republiek ten spoedigste te Heidelberg zou geschen worden. Als plaats waar de proclamatie zou gedrukt worden werd Potchefstroom gekozen. Majoor Clarke, de Engelsche commissaris in dat dorp, kreeg daarvan behoorlijk bericht, met de naïeve verklaring dat men hoopte, dat bij hem daartegen geen bezwaar bestond, en de uitdrukkelijke verzekering, dat de proclamatie *moest* en, goedschiks, kwaadschiks *zou* gedrukt worden. Cronjé werd met een commando van 400 Boeren afgezonden om dat werk in orde te maken.

Cronjé deed niets liever dan dat, vertrok onmiddellijk, trok de stad binnen, posteerde zijn mannen op bedreigde plaatsen en liet zetten en drukken. Alles liep goed, tot op den middag van 16 December, toen Winsloe, de Engelsche bevelhebber, liet vuren op commandant Robberts, die met vijf Boeren dichters langs het Engelsche kamp reed dan Lanyon's proclamatie, die hij nauwelijks kende, toestond. Robberts kreeg een kogel in den arm. Het eerste Boerenbloed was gestort.

Het gevecht in de stad werd algemeen, maar met dit gevolg dat Clarke binnen een paar dagen de *witte* vlag op het dak van zijn versterkt kantoor heesch en zich dus overgaf. Spoedig was ook de gevangenis, een sterk punt, in handen der Boeren. Een flinke voorraad ammunitie werd *luit* gemaakt; de proclamatie werd gedrukt en verspreid; in één woord: de expeditie van Cronjé was volkomen gelukt.

Op denzelfden 16^{en} December 1880 (Dingaansdag) werd de

vlag te Heidelberg geheschen. De leden der regeering, Joubert, Kruger, Pretorius, Jorissen en Bok, kwamen daar aan met een commando van 800 man, en eischten de sleutels van het landdrostkantoor, welke de eerst aanwezige klerk hun overhandigde, daar de landdrost zelf niet op de plaats was. Zij namen het kantoor in bezit, heschen de vlag en vestigden de regeering in Heidelberg.

Commandant-generaal Joubert nam dadelijk al de noodige maatregelen met de uitnemende bezadigde wijsheid en het aangeboren krijgsmanstalent, die hem kenmerken. Als generaal doet hij alles zoo vlug mogelijk, maar nooit overijld. Zijn vlugheid is soms zeer langzaam. Al zijn bewegingen hebben slechts één doel: den vijand zooveel mogelijk afbreuk te doen en zelf zoo min mogelijk mannen te verliezen, of zelfs te wagen. Dat is niet enkel taktiek; Joubert is zeer goedhartig en teêr: „Bloed is zoo kostbaar,” zeide hij mij, toen hij over zijn manier van vechten sprak; „ik ben zuinig op mannen.” De Boerengeneraal kan dat zijn, want al zijn onderhoorigen zijn geboren krijgslieden, die in den guerilla-oorlog, waarvoor hun land als 't ware gemaakt is, zelf weten wat ze doen moeten. Bovendien worden hun superieuren niet van hooger hand aangesteld, maar ze kiezen zelf tot kommandanten de medeburgers in wie zij het meeste vertrouwen hebben. Verder kennen allen elkander; hun commando's zijn in kleine groepjes gesplitst die steeds vereenigd vechten; zij zijn in den vollen zin des woords elkanders spitsbroeders. {Ze kunnen op elkaars geoefendheid rekenen. En nooit hebben ze een buitenlandschen vijand bestreden, zonder van den eersten tot den laatsten grondig te weten waarvoor ze in 't vuur kwamen en het van harte te willen. De Boer vecht onoverwinnlijk, zoodra hij de overtuiging heeft: „God wil het!” En heeft hij die zekerheid in zijn geweten niet, dan zou hij als een konijn doodgeslagen kunnen worden, zonder daartegen een vinger te verroeren. Voor zijn generaal geeft de Boer met liefde en zonder aarzeling zijn leven. Toen half November het valsch

alarm ons opschrikte dat generaal Joubert zich gewaagd had en gesneuveld was, zei dadelijk een geboren Kapenaar mij: „Onmogelijk is het natuurlijk niet, maar wel hoogst onwaarschijnlijk. Alle Boeren zullen met liefde den generaal onvoorwaardelijk gehoorzamen, maar indien hij zich waagde, zouden ze zonder aarzelen tegen hem in verzet komen en hem zijns ondanks uit het gevaar wegsleepen.” Dat heeft Joubert voor een goed deel daaraan te danken, dat allen weten hoe „zuinig op mannen” hij is.

Potchefstroom was in bezit van Cronjé. Het eerste werk van Joubert was de overige Engelsche garnizoenen (te Pretoria, Standerton, Lijdenburg, Marubastad en Rustenburg) in te sluiten. Hiervoor had hij ongeveer 2800 man nodig; dat was veel; maar nu kon ook al de overige macht gebruikt worden om de Engelsche troepen te bestrijden die uit Natal zouden opdagen.

Reeds den 17^{en} December kreeg Joubert bericht, dat een detachement van het 94^e regiment op weg was van Lijdenburg naar Pretoria. De Engelsche troep was 9 officieren en 248 man sterk. Onmiddellijk werd kommandant Frans Joubert (een neef van den generaal) met 160 man afgezonden, om deze tegen te houden. De Engelsche macht, onder kolonel Anstruther, ontmoette hem bij Bronkhorstspuit. Het gevecht duurde slechts vijftien minuten en eindigde met een volkomen overwinning van de Boeren. Zij hadden 2 dooden en 5 gewonden en de Engelschen 65 dooden, 91 gewonden,¹ en de rest had de witte vlag gheschen. Onder de gewonden was Anstruther, die een paar dagen later als gevangene overleed. Zooveel eerbied had hij voor zijn overwinnaar Frans Joubert, dat hij hem, stervend, zijn wapenkistje vereerde en hartelijk afscheid van hem nam.

De commandant-generaal zelf spoedde zich met de hoofdmacht (1500 à 2000 man sterk) naar het Drakensgebergte. De Engelsche generaal Sir Pomeroy Colley trok uit Natal op, om Transvaal binnen te dringen; de hoofdmacht was dus nodig om bijtijds

¹ Volgens andere rapporten 115 dooden en 114 gewonden.

de passen van Langenek (Laingsnek) en Spitskop (Amajuba) te bezetten. Joubert nam daar de beste stelling in, zijn kleine macht langs de gevaarlijkste punten verdeelende zonder de communicatielijn te verbreken. Het leger van Colley was ruim 1400 man sterk. Joubert, die 1 Boer op 10 Engelschen (misschien op 10 Europeanen in 't algemeen?) rekent, kon Colley dus vooreerst rustig afwachten, vooral ook omdat het krijgsplan van zijn vijand uit den aard der zaak open en bloot lag. Pretoria, de zetel van het Engelsche bewind, was door 1000 Boeren ingesloten. Colley's eerste en eenige werk moest dus zijn dat te ontzetten. Joubert *moest* dus, het kostte wat het wilde, den doorgang door de passen in het Drakensgebergte beletten.

Colley had 1126 man infanterie, 191 dragonders, 120 oorlogsmatrozen, 6 stukken zwaar geschut, 2 Gatlingkanonnen, en kon bovendien binnen niet al te langen tijd alle gewenschte versterking uit Engeland verwachten. Joubert had 1500 à 2000 scherpschutters met goede geweren, maar te weinig patronen; geen kanonnen dien naam waardig, en geen enkelen man reserve.

„Wat held, die zwaarden afwacht, vraagt hoeveel!” zong Nicolaas Beets. Maar bovenal komt dat geen heldenstoet in de gedachte, die weet dat het goed recht aan zijn zijde is, en een onwankelbaar vertrouwen op den rechtvaardigen God heeft.

Drie wegen leiden van New-castle in Natal naar Transvaal; de eerste naar Utrecht met een zijweg naar Wakkerstroom; de tweede over de Drakensbergen naar Wakkerstroom en Lijdenburg; de derde, meer westelijk naar Standerton en Pretoria. Utrecht, het belangrijkste punt aan den eersten weg, werd dus voldoende bezet. De middenweg werd veilig gehouden door het bezetten van Engelbrechtskop, ofschoon het min waarschijnlijk was dat Colley langs dien weg zou beproeven in Transvaal te komen. Maar de volle aandacht moest gewijd worden aan den derden weg. 25 mijlen ten noorden van New-castle ligt in het Drakens-

gebergte de Langeneks-pas, in het midden van een halven cirkel van heuvelen, ongeveer 6000 voet boven de zee, of 1500 voet hooger dan New-castle. Ten westen verheft zich, bijna 2000 voet hooger, Spitskop (Amajubaberg), een heerlijk schoone top, met diepe kloven vol struikgewas. De weg loopt vlak langs dezen berg en is aan beide zijden door steile randen ingesloten. Een klein eind noordelijker loopen op dezen weg de andere paden uit, die uit Natal en Oranje-Vrijstaat naar Transvaal leiden. Dat punt koos Joubert voor de plaats van zijn hoofdkwartier.

Het dichtst bij den grooten weg, die over Langenek uit Natal naar Transvaal voert, lagen de Lijdenburgers, slechts 150 man sterk, want een groot deel der Lijdenburgers had moeten achterblijven, om de Engelschen in fort Lijdenburg in te sluiten. Iets verder was het laager van 400 Rustenburgers opgeslagen. Nog meer ten noordwesten vond men 300 Middelburgers. Ten zuiden waren 207 Utrechters; ten oosten het Assagaairivierlaager, 250 man sterk, en 316 Heidelbergers stonden ten westen van den grooten weg. Nabij Langenek waren verder nog 300 Vrijstaters. Jouberts laager, het hoofdkwartier, vormde een hoek met dat der Lijdenburgers en dat van de Assagaairivier; het bestond uit 330 wagens, vast aaneengesloten, en telde ruim 500 man.

De Boer gaat heel eenvoudig geëquipeerd ten strijde. Behalve bij de artillerie, weet hij van uniform weinig of niet af. Zijn kombaars, een wollen deken, dient meer om zijn geweer dan om zijn lichaam droog te houden. Gewoonlijk is ieder zijn eigen fourageur en zijn eigen kok. Het eten bestaat meestal uit vleesch; is er meel, dan bereidt men hot-om (meel in water opgekookt), of stormjagers (een soort van oliekoeken). Wat rijst, een stuk pompoen en eenig vleesch zijn noodig voor de soep, maar lang niet altijd te krijgen. De gewone drank is koffie, zonder melk en suiker, „café-noir”. Sterke drank wordt in de laagers niet gevonden. Maar wanneer de Boer zijn pijp niet kan stoppen lijdt hij gebrek! De officieren, zelfs de com-

mandant-generaal, hebben het gewoonlijk in geen enkel opzicht beter dan hun manschappen.

Colley, een uitnemend goed veldheer, begreep dat hij Joubert geen tijd moest laten om zich behoorlijk op het Drakensgebergte te nestelen. Den 11^{en} Januari 1881 was hij te New-castle. Den 23^{en} zond hij aan Joubert door hem „het hoofd der opstandelingen” genoemd, zijn ultimatum en den 26^{en} sloeg hij zijn leger op aan den voet van Mount Prospect, een uur bezuiden Langenekspas. Zonder Jouberts antwoord af te wachten ging hij den 28^{en}, 's morgens om 6 uur, tot den aanval over, met ongeveer 1400 man en 9 stukken geschut. Daar-tegenover stonden in den pas 80 Boeren onder commandant Fourie. Te half tien begonnen de Engelschen de stelling der Boeren te beschieten; spoedig daarna werd stormgelopen. Bij gebrek aan grof geschut waren de Boeren machteloos tot het oogenblik dat de vijand onder bereik der geweren kwam. Maar toen trof ook letterlijk ieder schot doel. Binnen het uur was de strijd beslist. De Boeren telden 14 dooden en 30 gewonden. Maar het verlies der Engelschen was 83 dooden, waaronder een majoor en een kolonel, en 111 gewonden. Colley moest de witte vlag gebruiken en zond een parlementair aan Joubert, die niet meer, zooals een paar dagen vroeger, „hoofd der opstandelingen” maar „Commandant-generaal” genoemd werd. Colley verkreeg verlof om zijn dooden en gewonden te vervoeren en trok in goede orde af. „De Heere heeft ons geholpen”, schreef Joubert dienzelfden avond aan den Vice-president: „met Gods zegen is de vijand met groot verlies teruggeslagen”.

Colley wachtte nu versterking uit Pieter Maritsburg. Aan vechtgeneraal Smit werd opgedragen dien troepen den weg af te snijden. Den 5^{en} Februari aanvaardde hij aan het hoofd van 205 man zijn moeilijken tocht over de woeste Drakensbergen heen. Den 8sten d. a. v. bereikte hij met 160 man de Ingogorivier. Ruim 40 moesten achterblijven omdat hun paarden „flauw” geworden waren. Daar stuitte hij op Colley met 5 compagnieën infanterie, 31 ruiters en 6 stukken geschut. Het

gevecht duurde van 's morgens 11 tot 's avonds 7.30 en eindigde met den overhaasten terugtocht van Colley, die 66 dooden en 139 gewonden in handen van den vijand moest achterlaten. De Boeren hadden 8 dooden en verscheidene gewonden. Vechtgeneraal Smit trok naar Biggarspas met 400 man, en Joubert bleef bij Langenek.

Den 11^{en} Februari kwam Kruger in het kamp van Joubert aan, om met hem verder te overleggen. Den volgenden dag richtte hij een schrijven aan Colley, waarin hij hem bezwoer met het nutteloos bloedvergieten op te houden en het volk eindelijk recht te laten wedervaren. Eerst den 21^{en} antwoordde deze, dat indien de Boeren met gewapend verzet ophielden, een commissie met uitgestrekte volmacht zou benoemd worden, om langs vredelievenden weg de kwestie op te lossen. Colley verwachtte binnen 48 uren antwoord.

Kruger was reeds weder naar Heidelberg teruggekeerd en ontving den brief eerst den 23^{en}. Onmiddellijk antwoordde hij toestemmend.

Colley wist dat Kruger niet op den door hem bestemden tijd kón antwoorden en had bovendien uitdrukkelijk order om, zonder haasten, op antwoord te wachten en indien eenigszins mogelijk tot schikking te komen, maar hij ontzag zich toch niet een kans te wagen om het pleit door de wapenen te beslissen. Hij besloot Amajuba te bezetten en daardoor Jouberts hoofdkwartier in zijn macht te krijgen.

In den nacht van Zaterdag 26 op Zondag 27 Februari 1881 beklom Colley met 800 man den kop. Zijn geschut moest hij achterlaten, daar het onmogelijk bleek het verder te vervoeren. Vóór het aanbreken van den dag waren de Engelsche troepen boven en dus meester van de positie.

Tegen zijne gewoonte had generaal Joubert in dien nacht nog zeer laat zitten werken. Daarna had hij slechts twee uren in den wagen geslapen. Hij gevoelde zich onrustig zonder een bepaalde reden daarvoor te weten. Immers hij rekende er op, dat Colley zich niet bewegen zou alvorens de Vice-president

had geantwoord. President Brand had hem laten weten dat er alle kans op wapenstilstand bestond. En toch... hij was niet op zijn gemak. Zondagsmorgens te 4 ure zat hij reeds weder voor zijn wagen, met de Amajuba vóór zich.

Mevrouw Joubert was in het laager, als naar gewoonte haar man begeleidende of volgende. Want dat ze ook wel alleen kon reizen, had ze einde 1880 getoond toen zij alleen, door de Britsche voorposten heen, haar man te Heidelberg de geweren bracht die hij verlangde te hebben. Haar Kaffergeleide vluchtte op het zien van den vijand, maar mevrouw „vatte die voortouw” van den wagen met de rechterhand, hield in de linker een geladen revolver, en reed ongehinderd doodbedaard verder.

Mevrouw was Vrijdag den 25^{en} gekomen en wilde den volgenden dag weer vertrekken. Maar dominé Neetling was in het laager gekomen en zou des Zondags preeken. De generaal bewoog zijne vrouw daarom te blijven. Des Zondagsmorgens zat hij nog geen half uur voor den wagen, of zijne vrouw, die hem binnen miste, kwam naar buiten om hem gezelschap te houden. Onwillekeurig slaat zij de oogen naar den top van de Amajuba, en bemerkt dat daarboven menschen zijn. Ze wijst het haar man, die echter antwoordt: „Dat zullen de menschen uit district Pretoria zijn, die komen om het laager te versterken, en... daar ze den weg niet kennen, verdwaald zijn.”¹

„Neen”, antwoordde mevrouw, „dat is Rooinekke”, en reikt haar man den verrekijker aan, waardoor deze ontdekt dat ze goed gezien heeft.

Onmiddellijk was de generaal te paard om de wachten na te gaan. Dezen hadden den vijand niet kunnen bemerken, omdat ze te dicht onder den berg geposteed waren. Voort„jagen” naar Frans Joubert was het werk van een oogenblik: „Daar is Rooinekke op die koppie en julle moet die koppie weer

¹ Tot hun geluk was die groep onderweg opgehouden, anders zou ze den Engelschen in handen gevallen zijn.

schoonmaak!" Zonder verdere orders af te wachten stelden de veldcornetten Joachim Ferreira en Johannes Roos zich aan het hoofd van 150 man om die schijnbaar onmogelijke taak te ondernemen. 150 man! in gewone omstandigheden volgens Joubert wel wat veel tegenover 800 Engelschen.

Daar viel reeds een schot. Een Engelschman schoot op een der schildwachten. De Boer, die bijna getroffen was, meende dat zijn kameraad wat onvoorzichtig met zijn geweer omging en riep half schertsend: „Voorzichtig een beetje! Julle zou een mensch raakschiet!" Maar een tweede en derde schot lichtte hen allen beter in. Onderwijl joegen de 150 Boeren, waarbij zich nog ongeveer 40 anderen voegden, tot aan den eersten kliprand, een goede honderd voet bergop. Hier moest afgestegen worden, en de tocht verder te voet voortgezet. In drie afdeelingen, elk van ruim 60 man, klom de kleine Boerenmacht naar boven. Aan de zijde van het kamp van Joubert is de berg zeer steil; — een groot voordeel voor de Boeren, die zich daardoor goed tegen het vuur van de Engelschen konden dekken. Van klippie tot klippie klommen de Boeren op, gedurig schietende, als slechts een oogenblikje een Engelschman over den rand keek. En elk schot was raak. Ook de jongste gevechten leeren ons, dat de Boer even mag opschrikken, doch verder niets heeft dat op zenuwen gelijkt.

Te 12 ure waren de bestormers boven, en brachten een volslagen paniek onder de Engelschen. Het was „sauve qui peut!" Een uur later was de kop „schoon". Aan Engelsche zijde waren gesneuveld generaal Colley, 4 officieren en 86 man; gewond 8 officieren en 125 man; gevangen 6 officieren en 51 man. De Boeren hadden 1 doode en 6 gewonden verloren.

Aan den avond van dien dag schreef Joubert aan Kruger: „Boven en buiten verwachting hielp ons de Heere en elk onzer schrijft het aan de wonderlijke redding en hulp van een alles besturenden en machtigen God toe. Onze mannen beklommen den berg met moed en kracht die alle verstand te-

boven gaat. De troepen, onder aanvoering van generaal Colley zelf, wilden den berg niet opgeven en vochten als helden. Maar onze God, die ons de overwinning gaf en ons bewaarde, deed een zoo heerlijke daad, die alle wonderen van moed en beleid teboven gaat."

De Republiek was vrijgevochten. Deze laatste slag was beslissend. Nederlagen hadden de Boeren in hun vrijheidsoorlog niet gehad.

Generaal Wood volgde generaal Colley op. Maar tegelijkertijd kreeg hij per telegraaf van zijne regeering opdracht en volmacht om tot zulke verstandhouding met de Boeren te komen, dat voortzetten van vijandelikheden onnoodig was. Dit viel hem — met Joubert althans — niet moeilijk. De laatste is verreweg beter soldaat dan diplomaat. Joubert is veel te veel vatbaar voor allerlei indrukken en te weinig bestand tegen de streken van diplomaten; hij is daarbij veel te driftig, om voorzichtig onderhandelingen te leiden. Zijn hand is voor het geweer geschapen, niet voor de pen. President Brand bewerkte dat de beide generaals elkander Zondag 6 Maart ontmoetten, waarvan het gevolg een wapenstilstand van 6—14 Maart was. Joubert gaf toe dat Wood de belegerde garnizoenen zou proviandeeren. Onderwijl zouden de diplomaten samenkomen om over de vredesvoorwaarden te beraadslagen. Dit kon niet zoo spoedig geschieden, en daardoor werd de wapenstilstand nog 8 dagen verlengd. De zaak is ten slotte goed gelooopen, maar het kan niet ontkend worden, dat in den wapenstilstand eigenlijk al de kans op voordeel aan de zijde der Engelschen was. Vooral de verlenging was onschatbaar voor Wood, die zijn troepen kon versterken, en dus met een rustiger hart den afloop der vredesonderhandelingen kon afwachten.

Op welke voorwaarden de vrede gesloten werd, is vooral in de laatste maanden overvloedig bekend geworden. Dat te behandelen ligt niet binnen het bestek van deze levensschets. Joubert trad op den achtergrond toen de oorlog geëindigd was.

Het volgende jaar zag generaal Joubert weder in het veld, ditmaal tegen de Kaffers. Het Kafferopperhoofd Secoecoeni, dat tijdens de annexatie door het Engelsche bewind was gevangen gezet, was in Augustus 1881 weder op vrije voeten gesteld. Den 18^{en} Augustus 1882 werd hij met zijn zoon en dertien volgelingen vermoord door den onderkapitein Mampoer. De moordenaar vluchtte naar het gebied van het opperhoofd Mapoch. Deze weigerde hem uit te leveren. Spoedig was generaal Joubert aan het hoofd van 2000 man tot den krijg gereed. Hij zou „Mampoer hebben, al zat die ook in Mapochs buik”. Mapoch had zich uitstekend verschanst op een berg vol klippen en grotten. Men moest dus overgaan tot een systematische belegering, die maanden duurde en waartoe het Boerenleger met nog ongeveer 1500 man moest versterkt worden. Eindelijk, den 6^{en} Juli 1883, leverde Mapoch den moordenaar uit en vier dagen later gaf hij zich aan Joubert over. Dezen werd bij zijn terugkomst in Pretoria een ware triomftocht bereid. Zelfs de Britsche resident Hudson moest volmondig erkennen, dat door Joubert de Zuid-Afrikaansche Republiek getoond had, kracht genoeg te hebben om orde te stellen op haar binnenlandsche zaken.

In 1883 werd Joubert benoemd tot Vice-president, nadat Paul Kruger in Mei tot President was gekozen. Bij elke presidentsverkiezing zijn deze beide mannen elkanders tegencandidaten geweest. In 1883 was het aantal stemmen: Kruger 3431; Joubert 1171. In 1888: Kruger 4483; Joubert 834. In 1893: Kruger 7854; Joubert 7009, en Kotzé 81. In 1898: Kruger 12858; Joubert 2001 en Schalk Burger 3753.

De teugels des bewinds zijn door Joubert gevoerd tijdens de afwezigheid van Kruger in 1883/84, toen deze met vechtgeneraal Smit en den toenmaligen superintendent van onderwijs S. J. du Toit zijn reis door Europa maakte. Onafgebroken is Joubert vice-president der Republiek, commandant-generaal en superintendent der Naturellen gebleven tot op dezen oogenblik. Den krachtigeu grijsaard is geen arbeid te veel.

Ofschoon Joubert volstrekt niet voor diplomaat in de wieg gelegd is, heeft hij in 1884 getoond fijner voelhorens te hebben dan president Kruger zelf. Joubert was de eerste die S. J. du Toit en zijn politiek doorzag. Het was du Toit gelukt den president „een gat in den kop te praten” naar aanleiding van het ontstaan van twee republiekjes tegen het westen van Transvaal: Stellaland en Land Gosen, en het zoover te brengen dat de regeering Stellaland „annexeerde”. Denzelfden dag (16 September 1884) werd Joubert teruggeroepen en du Toit in zijne plaats als Commissaris aan de Westergrens aangesteld. Den 29^{en} d. a. v. ontving de Volksraad een schrijven van Generaal Joubert waarin hij meldde dat hij al zijne staatsbetrekkingen nederlegde, omdat het hem onmogelijk was die langer te vervullen. Gewillig om verslag van zijn daden als ambtenaar te geven, verzocht hij echter den Raad, niet op explicatie van de redenen voor dezen stap aan te dringen.

De President meende terecht — en waarschijnlijk zeer naar zin van Generaal Joubert — dat „zelfs de Kaffers behoorden te weten waarom de Generaal zijn ontslag genomen had.” Joubert weigerde echter elke openlijke verklaring. De Volksraad benoemde eene commissie om een onderhoud met hem te hebben. Als gevolg daarvan ontving de Raad tegen het einde des jaars een brief van Joubert, waarin deze ondubbelzinnig verklaarde dat de ondoordachte buitenlandsche politiek ten aanzien van de westelijke grenzen het hem onmogelijk maakte langer in functie te blijven. Hij weet het niet aan den President of aan den Raad maar aan den invloed „van personen, die geleid door mij onbekende beweegredenen, niet hebben gearzeld Regeering en Volksraad verkeerdelijk te leiden.” Dit was op den man af tegen du Toit.

Joubert had goed gezien. Du Toit had door zijn raadgevingen gemaakt dat Engelsche troepen onder Sir Charles Warren op weg waren naar de Westergrens om de annexatie te vernietigen. Den 8^{en} October ontving de regeering een telegram van Sir Hercules Robinson, die namens zijn gouvernement de regee-

ring der Zuid-Afrikaansche Republiek opriep om de proclamatie in te trekken. Jouberts houding had reeds de oogen van Kruger geopend en den 16^{en} October werd het begane kwaad ongedaan gemaakt door een tweede proclamatie die de eerste herriep. Van dien dag af verdween de invloed van du Toit, die het vertrouwen verloren had en dien men verdacht in de kaart van Engeland te spelen.¹ Het vertrouwen in Joubert was daarentegen zoo mogelijk nog vergroot en in 1885 werd hij met bijna algemeene stemmen als Commandant-generaal herkozen.

In November 1885 had Joubert een Kafferhoofd, Massouw genaamd, dat weigerde zijne belasting te betalen, tot onderwerping te brengen. De sterkte van Massouw, Mamusa, lag in het district Bloemhof, in het zuidwestelijkst gedeelte van de Republiek. Na een zeer hevig gevecht werd Mamusa genomen en sneuvelde Massouw. Den Boeren kostte deze overwinning 8 dooden; maar ze had het goede gevolg, dat sedert dien tijd geen Kafferopstanden meer voorkwamen.

Het tiental jaren 1886—1896, hoe belangrijk ook voor de Zuid-Afrikaansche Republiek, kan in een beknopte levensschets van Generaal Joubert stilzwijgend worden overgesprongen. De gebeurtenissen zijn bekend. Het goud werd gevonden, en geëxploiteerd; Johannesburg werd gesticht en groeide binnen enkele jaren tot wereldstad; de begeerlijkheid van Engeland werd opgewekt, en om alles in één woord te zeggen: de profetie van P. R. Viljoen kreeg kans op vervulling: „De ontdekking van de Witwaterrandgoudvelden is de eerste bijslag aan den wortel van onze onafhankelijkheid.” Een zegen voor Transvaal is het, dat Rhodes en zijn medeplichtigen geen geweld hebben gehad om de zaken zich geleidelijk te laten ontwikkelen. Voortdurende uitbreiding van grondbezit, gepaard met de opvoeding der Boerendochters in Engelsche scholen in

¹ Zijn houding in 1896 en zijn jongste openbare uiting over den tegenwoordigen oorlog toonen hoe gegrond die verdenking is.

de Kaapkolonie zou Transvaal een wingewest van Engeland gemaakt hebben zonder dat éen droppel bloed vergoten werd. Het ongeduld van den gouddorst bereidde Engeland het échec dat het thans bezig is te ondergaan.

Tegen het einde van 1895 was, zoo meende men in Johannesburg, alles gereed om den grooten slag te slaan. De Commandant-generaal was in Durban, maar keerde den eersten Kerstdag van daar naar Wakkerstroom terug. Denzelfden dag ontving hij uit Johannesburg een anoniem schrijven, van „An Englishman”, waarin hij werd gewaarschuwd dat er in de goudstad iets broeide. Dat schrijven werd niet door hem geteld, doch toen een ander hem een dergelijk briefje bracht, dat deze ontvangen had, zond Joubert den volgenden dag zijn schoonzoon naar Johannesburg om poolshoogte te nemen. Deze kwam terug met het bericht, dat hij niets ontdekt had. Eerst den 30^{en} d. a. v. wist de generaal officieel wat er gebeurde.

Meer kan, wat Joubert betreft, niet over den Jameson-raid gezegd worden. Doorgaande regel voor den generaal is, dat hij op losse geruchten niet handelt. Kan die voorzichtigheid te ver gedreven worden? Zooveel is zeker dat de geheele zaak door Cronjé is in orde gemaakt en niet door Joubert, en dat dit hem — zij het ook zeer tijdelijk — in zijn reputatie geen voordeel gedaan heeft.

Doch — zooals ik zeide — zeer tijdelijk. Einde 1896 koesterde Joubert de hoop, dat eens de tijd zou aanbreken waarin de Afrikaansche en Engelsche rassen verzoend en broederlijk in Afrika met elkander zouden leven, en dat het zwaard niet ten slotte het groote vraagstuk zou beslissen. Wél die wensch, maar niet die verwachtingen, werd door de kern der natie, met name door Kruger gedeeld. Deze is verstandig genoeg geweest om den tusschentijd, die van den Jameson-raid tot de helft van 1899 verliep, te gebruiken om zijn land tot de tanden te wapenen. Joubert — hoe vredelievend van aard ook — is te veel met hart en ziel krijgsman, om niet met alle krachten daaraan mede te werken. En thans toont hij, gesteund

door zijn geheele volk, hoe zijn hart op de rechte plaats zit. Met bewonderenswaardig talent leidt hij den veldtocht. Het zou voorbarig zijn, daarover in een schets als deze te schrijven. Wie een levensgeschiedenis schrijft, mag alleen vermelden wat geschied is; niet wat bezig is te gebeuren. Hoe de afloop van den oorlog ook zijn moge, Jouberts roem als een der eerste krijgskundige talenten van onze eeuw, is gevestigd. Alle Europeesche mogendheden zenden hun militairen, om van hem de kunst te leeren. En men zal op het vasteland van Europa, in Amerika, ja over de geheele beschaafde wereld — Engeland voor 't oogenblik uitgezonderd, want het zondert zichzelf uit! — de menschen wel bijna op de vingers kunnen tellen die niet van harte den grijzen, dapperen, rechtschape Petrus Jacobus Joubert toewenschen, dat hij het doel verwezenlijkt moge zien, waarvoor hij thans ten tweeden male het zwaard trok:

„Afrika voor de Afrikaners!”

De ondergeteekenden kunnen tot hun leedwezen tegenover deze levensschets geen portret plaatsen, daar Prof. Van der Waals berichtte dat hij om voor hem overwegende redenen moest weigeren voor een portret te poseeren. Volgens ZHGel. bestaat er dan ook geen portret, tenzij misschien van vóór 30 jaren.

De Uitgevers.

J. D. VAN DER WAALS.

I

Het is van algemeene bekendheid dat de verschillende stoffen, zoowel enkelvoudige als samengestelde, in drie onderscheiden toestanden kunnen voorkomen: den *vasten*, den *vloeibaren* en den *gasvormigen* toestand. Men noemt deze de *aggregatietoestanden* der stof. Bij lagere temperaturen verkeert een stof in den vasten toestand; zij gaat bij verwarming eerst in den vloeibaren, daarna in den gas- of dampvormigen toestand over. Maar bij *welke* temperaturen deze verschillende toestanden in elkaar overgaan, is bij verschillende stoffen zeer verschillend. *Zwavel* is bij de gewone temperaturen *vast*, en gaat eerst bij 115° C. in vloeibaren toestand over; terwijl deze vloeibare zwavel (onder de gewone drukking der atmosfeer) bij 448° snel in dampvorm overgaat. Daarentegen is *water* bij de gewone temperaturen *vloeibaar*, en is eerst bij temperaturen beneden 0° C. *vast*. Bij 100° gaat het water (onder den druk van 1 atm.) snel in dampvorm over. Eindelijk is *koolzuur* (koolstofdioxyde) bij de gewone temperaturen een *gas*, dat (onder 1 atm. drukking) bij -80° C. vloeibaar wordt, en bij -57° *vast*.

Wanneer een vaste stof vloeibaar wordt, zegt men dat zij *smelt*; omgekeerd wordt van *vastwording* of *stolling* (ook wel

bevriezing) gesproken. Een vloeistof die dampvormig wordt, *verdampt*, of *kookt* (als zij onder bepaalde, straks te vermelden omstandigheden snel verdampt); omgekeerd spreekt men van *vloeibaarwording* of *verdichting* (*kondensatie*). Reeds dadelijk moet opgemerkt worden dat de temperatuur waarbij een vaste stof vloeibaar wordt, dezelfde is als die waarbij de vloeibare stof vast wordt, en dat ook bij een zelfden druk de temperatuur van snelle verdamping dezelfde is als die van kondensatie. Hierbij moet men zich vooral goed voor den geest stellen dat de temperaturen waarbij de genoemde overgangen van den eenen aggregatietoestand in den anderen plaats hebben, alleen gelden voor een zeer bepaalde drukking, b.v. die van den dampkring, gelijkstaande met die van een zuil kwik van 760 mM. Bij elke andere drukking zal de „*overgangstemperatuur*” een andere zijn. Nu wordt de smelttemperatuur (het *smeltpunt*) meestal zeer weinig door drukverandering verschoven, maar de temperatuur waarbij snelle verdamping plaats heeft (het *kookpunt*) betrekkelijk zeer veel. Zoo is bv. het *smeltpunt* van water bij 1 atm. 0° C., maar bij 122 atm. —1°, zoodat een verhooging der drukking met 1 atm. een verlaging van het smeltpunt van slechts 0.0083° C. teweeg brengt. Daarentegen is het *kookpunt* van water bij 1 atm. 100° C., maar bij 2 atm. reeds 121°, bij 3 atm. 134°, enz., hetgeen voorzeker een zeer aanzienlijke veranderlijkheid mag genoemd worden, zoodat opgaven over kookpunten nooit zonder vermelding van den daarbij behoorenden druk mogen geschieden.

De lezer zal opgemerkt hebben dat wij boven van „*verdampen*” en „*koken*” hebben gesproken. en dat bij herhaling deze laatste uitdrukking is verbonden aan het begrip „snelle” verdamping. Bestaat er dan onderscheid tusschen verdampen en koken, langzaam en snel verdampen, en bestaat zulk een onderscheid bij het smelten niet? Het antwoord op deze vraag is moeilijker dan men denkt, en raakt reeds in de verte het onderwerp waarmede wij ons in de volgende bladzijden naar aanleiding van den grooten geleerde, wiens naam boven dit opstel staat, zullen hebben bezig te houden. Laten wij trachten

vooral hier zoo duidelijk mogelijk te zijn, want het is een punt waaromtrent velen — zelfs natuurkundig ontwikkelden — een verkeerd of vaag begrip bezitten.

Nemen wij, om onze gedachten te fixeeren, het ons allen bekende *water*, en onderstellen wij den uitwendigen druk gelijk aan dien van den dampkring (= 1 atm. = 760 mM. kwik). Nu smelt het *ijs* bij 0° C., omdat er bij die temperatuur, zooals men dit noemt, *evenwicht* bestaat tusschen ijs en water. Dat wil zeggen, dat *beneden* 0° alleen het ijs bestaanbaar is, *boven* die temperatuur alleen het water. Precies *bij* 0° kunnen ijs en water *gelijktijdig* bestaan. Zoodra dus de temperatuur maar iets boven 0° stijgt, al is het nog zoo weinig, zal al het ijs in water overgaan. Zooals wij boven zagen, heeft een verandering van den uitwendigen druk op dit overgangspunt slechts uiterst weinig invloed. Beschouwen wij thans vloeibaar water van b.v. 20° C. Er zal dan evenwicht bestaan tusschen water en *damp*, wanneer de *dampdrukking* 17.4 mM. kwik bedraagt. Bij een *open* vat, waarboven de dampkring (of andere gassen) onder een *willekeurigen* druk staat, zal nu het water aan de vrije oppervlakte langzaam verdampen, en deze verdamping gaat voort tot *al* het water verdampt is. Want doordat de damp zich aanhoudend verwijderd in de ruimte boven de vloeistof, wordt de dampdruk nooit 17.4 mM., zoodat er nooit evenwicht ontstaat. De druk van den dampkring (of der andere gassen) doet hier niets ter zake, deze drukt — met den waterdamp mede — alleen op de *vloeistof*, en heeft slechts een te verwaarloozen invloed op de *evenwichtsspanning* van den waterdamp. Is het vat echter gesloten, zoo verdampt er *zooveel* van de vloeistof tot de waterdamp in de besloten ruimte de evenwichtsspanning van 17.4 mM. bereikt heeft. En of dat vat luchtledig was of lucht bevatte, of een ander gas, onder welken druk ook, dat brengt al weder geen of geen merkbare verandering teweeg.

In beide gevallen, open en gesloten vat, *verdampt* het water bij 20°, wanneer de uitwendige druk bijv. 1 atm. = 760 mM. kwik is. Maar het *kookt* niet. Dat doet het eerst wan-

neer de temperatuur zoo hoog is dat de spanning van den waterdamp *bij evenwicht* (ook *maximaalspanning* of spanning van den *verzadigden* damp genoemd) *aan dien uitwendigen druk gelijk is*. Dat heeft dus bij water plaats bij 100° C., want dan is de evenwichtsspanning juist 760 mM. Het bijzondere van dat *koken* is alleen hierin gelegen dat de verdamping dan *veel sneller* plaats heeft dan beneden de kooktemperatuur, omdat nu de dampblaasjes die zich *binnen* in de vloeistof bevinden, doordat ze een druk uitoefenen gelijk aan dien van den uitwendigen druk boven de vloeistof, het *vrije oppervlak* kunnen bereiken, en dus de *geheele vloeistof* verdampt en niet alleen het *oppervlak*, zooals bij verdamping *beneden* het kookpunt.

Bij alle temperaturen kan het water dus koken, mits telkens de uitwendige druk gelijk zij aan dien van den verzadigden damp bij die temperatuur. Zoo kookt het water reeds bij 0° C., wanneer men door een luchtpomp den uitwendigen druk tot 4.57 mM. doet afnemen; bij 20° zal het koken bij een uitwendigen druk van 17.4 mM.; bij 50° wanneer die druk 92 mM. is; bij 80° als de uitwendige druk = 355 mM. is; bij 100° moet die druk = 760 mM. wezen; bij 150° 3581 mM.; bij 200° 11689 mM., etc. Is bij 100° de uitwendige druk hooger dan 760 mM., zoo kookt het water niet meer, maar het verdampt alleen. Het kenmerkende van het koken bestaat — behalve in de verdamping in massa — ook hierin, dat bij een open vat de temperatuur niet boven het kookpunt kan gebracht worden. Want bij een uitwendigen druk van 1 atm. by. kan de dampspanning in de blaasjes binnen de vloeistof niet boven 1 atm. komen, en dus de temperatuur niet boven 100° C. De toegevoerde warmte dient dan alleen, evenals bij het smelten, om de toestandsverandering tot stand te brengen.

Bovenstaande uiteenzettingen waren noodig om een juist denkbeeld te geven van het verdampingsevenwicht, en wij kunnen nu overgaan tot de beantwoording der vraag wat er geschiedt wanneer men vloeibaar water bij een bepaalde temperatuur, b.v. 20° C., eerst onder hoogen druk brengt, b.v. 10 atm., en vervolgens dien druk langzamerhand doet verminderen,

daarbij zorgende dat gedurende het geheele proces de temperatuur onveranderlijk 20° blijft. Wij zullen met andere woorden onderzoeken wat er gebeurt als een z.g. *isotherm* doorlopen wordt, een lijn van *gelijke temperatuur* in een *druk-volume* diagram.

Bij afnemenden druk nu zal de vloeistof zich eerst een klein weinigje uitzetten totdat de drukking van den verzadigden damp bij 20° , nl. 17.4 mM., is bereikt. Alsnu begint de vloeistof plotseling te koken; er vormt zich waterdamp boven de vloeistof, waardoor het volume aanmerkelijk vergroot wordt. Maar de druk blijft onveranderd. Immers, zoolang vloeistof en damp *gelijktijdig* aanwezig zijn en er dus *evenwicht* heerscht, zoo lang zal de maximaalspanning behouden blijven. Er wordt dus in het genoemde diagram bij de verdamping een *rechte lijn* evenwijdig aan de volum-as doorlopen. Is alles verdampt, zoo zal, wanneer men het volume zich nog meer laat vergrooten, de spanning van den damp gaandeweg afnemen tot de grenswaarde 0 bij oneindig groot volume. Nu is men gewoon van *damp* te spreken zoolang deze nog met de vloeistof in aanraking is onder den verzadigingsdruk; maar zoodra de druk, nadat alles verdampt is, bij verdere uitzetting steeds door afneemt, spreekt men liever van *gas*. Gassen hebben derhalve een spanning kleiner dan de maximaalspanning van den verzadigden damp bij de gegeven temperatuur, en zijn niet in aanraking met de vloeistof.

Wat er nu omgekeerd geschiedt als bij 20° het watergas, d. w. z. waterdamp van een geringer spanning dan 17.4 mM., langzaam aan wordt gekomprimeerd, is nu vanzelf duidelijk. De spanning groeit aan totdat de maximaalspanning is bereikt: alsdan begint het gas zich plotseling te kondenseeren. Naarmate nu verder het volume kleiner en kleiner wordt, zal er steeds meer kondenseeren, waarbij de dampdruk natuurlijk weer onveranderd blijft. Is alles vloeistof geworden, zoo kan men het gevormde water nog verder samendrukken, waarbij het volume nog maar zeer weinig kan verkleind worden.

II

Dit gebeurt nu bij elke temperatuur, van de laagst denkbare af (voor zoover men nl. nog met vloeibaar water heeft te maken en niet met ijs) tot . . . niet tot aan de hoogst denkbare temperatuur toe. *Er is een grens.* En nu verzoeken wij den welwillenden lezer die ons tot hier toe heeft kunnen volgen, bijzonder oplettend te zijn, want wij zijn thans genaderd tot de uiterst belangrijke verschijnselen die door Van der Waals het eerst zijn *verklaard* geworden in zijn beroemde dissertatie. Wij bedoelen de proeven van Andrews met koolzuur. De lezer die geheel op de hoogte is, verwachtte niet van mij een uitvoerige wetenschappelijke uiteenzetting: het is slechts mijn doel een voor ontwikkelde leeken begrijpelijke aanduiding van de meest essentiele zaken te geven.

Wij zagen dat er bij elke temperatuur (beneden een zekere grens) een volume bestaat waarbij de spanning van het gas aan die van den verzadigden damp gelijk wordt, zoodat het gas zich begint te kondenseeren, en ook een volume waarbij alles gekondenseerd is, het volume van de vloeistof bij die temperatuur. Wij zullen beide volumina aanduiden door de namen *dampvolume* en *vloeistofvolume*. Deze volumina nu zullen bij lagere temperaturen aanmerkelijk verschillen. Zoo is bij *water* bij 20° C. het dampvolume bijna 60000 maal zoo groot als het vloeistofvolume, bij 60° bijna 8000 maal, bij 100° ruim 1600 maal, bij 180° nog ruim 170 keer. De verhouding wordt al kleiner en kleiner. Men verwacht wellicht een temperatuur waarbij die beide volumina aan elkaar gelijk zullen geworden zijn. Inderdaad bestaat die temperatuur. Door Cailletet en Collardeau is zij bij water gevonden te zijn 365° C. De spanning van den damp is dan ongeveer 200 atm.

Bij *koolzuur* valt dit alles veel meer onder het bereik van de proefneming, omdat die grenstemperatuur daar 31° C. is, met een dampdruk van ruim 70 atmosferen. Bij 0° C. is het dampvolume nog bijna 100 maal zoo groot als het vloeistof-

volume, bij 10° slechts 6 maal, bij 20° niet meer dan 4 keer. Bij 25° is de verhouding bijna 3 geworden, bij 30° bijna 2, bij $30^{\circ}.5$ niet meer dan 1.6, bij $31^{\circ}.0$ bijna 1.4, eindelijk is bij $31^{\circ}.35$ de verhouding = 1 geworden, d. w. z. het vloeistofvolume is dan gelijk aan het dampvolume: er is feitelijk *geen onderscheid tusschen vloeistof en damp* meer. Beide gaan hier *kontinu* in elkaar over. Die temperatuur nu — en bij elk gas bestaat een dergelijke temperatuur — noemde Andrews de *kritische temperatuur*. Even beneden die temperatuur is er nog onderscheid tusschen damp en vloeistof; bij koolzuur zal men bij 31° bij een druk van 72.3 atm. (de maximaalspanning bij die temperatuur) nog duidelijke condensatieverschijnselen kunnen opmerken, maar even daarboven houdt dit op. Het gas laat zich dan wel samenpersen tot een volume zoo klein dat het *overeenstemt* met een vloeistofvolume, maar *een vloeistof is het niet*; er zal zich nooit een meniscus, d. w. z. afscheiding tusschen damp en vloeistof vertoonen, want boven de kritische temperatuur zijn er geen twee onderscheiden aggregatietoestanden met twee verschillende soortelijke volumina meer mogelijk. *De condensatie van het gas tot vloeistof is dus boven de kritische temperatuur onmogelijk, hoe groot de druk ook zij.*

Dit is dan ook de eenige reden waarom sommige gassen zoo lang aan alle pogingen tot condensatie hebben weerstand geboden. Men komprimeerde ze *boven* de kritische temperatuur, die bij deze gassen uiterst laag ligt, en men kreeg geen vloeistof, hoe groot de druk ook was die werd aangewend. Die gassen werden daarom langen tijd *permanente gassen* genoemd. Thans zijn ze allen gekondenseerd en men kent hunne kritische temperaturen met de daarbij behoorende kritische drukken. Voornamelijk heeft men dit te danken aan drie mannen, die over uitgebreide hulpmiddelen in hun laboratoria konden beschikken, nl. v. Wroblewski, Olzewski en Dewar. Beide eersten in Krakau, Dewar in Londen. (v. Wroblewski is bij deze proeven door het springen van toestellen eenige jaren geleden op treurige wijze om het leven gekomen.) Het volgende tabelletje

geeft een denkbeeld van de lage temperaturen die hierbij in het spel zijn.

	Kritische temperatuur.	Kritische druk.
Methaan (CH ₄).....	— 82° C.	55 atm.
Stikstofoxyd (NO).....	— 94° "	71 "
Zuurstof (O ₂).....	— 118° "	50 "
Argon (A).....	— 121° "	51 "
Kooloxyd (CO).....	— 140° "	36 "
Lucht (O ₂ + 4N ₂).....	— 141° "	39 "
Stikstof (N ₂).....	— 146° "	34 "
Waterstof (H ₂).....	— 223° "	15 "

De condensatie van *waterstof* is door Dewar den 10^{en} Mei 1898 geschied. Slechts 50° is de kritische temperatuur van dit gas van het zg. „absolute nulpunt” (—273°) verwijderd. Door verdamping der vloeibare waterstof onder enkele mM. druk kan men nog lager komen, maar niet verder dan —250°. Dit is dan wel de laagst mogelijke temperatuur die te bereiken is.

III

Bij hetgeen tot nu toe door ons is uiteengezet, hebben wij geenszins den man uit het oog verloren wiens werk wij in deze bladzijden zouden bespreken. Want had Van der Waals de groote beteekenis van de proeven van Andrews niet nog eens in het juiste licht gesteld, en daaraan de bekende theoretische beschouwingen vastgeknoopt die in zijn proefschrift zijn neergelegd, wij zouden misschien aangaande den wezenlijken aard van dat „kritische punt” nog in het duister verkeeren, althans daarvan geen voldoende verklaring bezitten. En wie weet of de „permanente” gassen niet nog altijd permanent zouden zijn. Maar geven wij aan Van der Waals zelf het woord. Op blz. 84—85 van zijn Proefschrift (oorspronkelijke Hollandsche uitgave van 1873) lezen wij:

„De merkwaardige beteekenis van deze temperatuur, door Andrews *kritische temperatuur* genoemd, is uit het voorgaande

„duidelijk. Beneden die temperatuur kan een stof òf in zooge-
 „naamden damp- òf in zoogenaamden vloeistofoestand voor-
 „komen, naar gelang van den uitwendigen druk; bij sommige
 „drukkingen in beide toestanden. Maar boven deze temperatuur
 „slechts in één toestand, welke ook de grootte van de druk-
 „king is, waaronder de stof verkeert. *Boven die temperatuur*
 „*bekoeft men dus niet te beproeven, de stof vloeibaar te maken.*¹
 „Van de ontdekking van dit merkwaardige feit, dat onze in-
 „zichten over de zoogenaamde permanente gassen zoo geheel
 „wijzigt, en in het algemeen onze inzichten over het vloeibaar
 „maken van gassen, komt de eer toe aan Andrews.² Dat dit
 „besluit niet zoo gemakkelijk uit de proeven te trekken was,
 „blijkt onder anderen uit de waarnemingen van Regnault, die
 „te goeder trouw maximumspanningen van koolzuur opgeeft,
 „tot boven 40° C. 't Is waar, dat Regnault zijn proeven in
 „metalen vaten deed en dus niet zien kon wat er werkelijk
 „plaats greep.

„Dat de nog vaak heerschende inzichten over het vloeibaar
 „maken van gassen wijziging noodig hebben, blijkt onder an-
 „deren uit den vaak gebezigden term voor het vloeistof maken,
 „nl. *kondenseeren van gassen*. Men beschouwt het dus als een
 „functie van het volume. Ook de gewone beschouwing, dat
 „een gas tot vloeistof gemaakt wordt door drukking en dat
 „afkoeling dit bevordert, omdat het den noodigen druk ver-
 „mindert, *moet liever geheel omgekeerd worden. Een gas wordt*
 „*vloeistof door afkoeling, en bij genoegzame afkoeling zelfs zonder*
 „*noemenswaardigen druk.*¹ Ook Regnault verkeerde blijkbaar in
 „zeer verkeerde begrippen omtrent het vloeibaar maken van
 „gassen, gelijk blijkt uit zijne hier aangehaalde woorden:

„Par la *quantité* d'acide carbonique, que l'on a fait sortir de
 l'appareil à la fin des expériences, on a reconnu que même à

¹ Ik cursiveer.

² *Noot van het Proefschrift.* Faraday had reeds dit inzicht. Hij schrijft toch het mislukken van het vloeibaar maken van lucht enz. daaraan toe, dat de temperatuur niet laag genoeg was. Maar dit schijnt toen weinig de aandacht te hebben getrokken.

la temperature de $+40^{\circ}$, il devait rester encore beaucoup d'acide carbonique liquide."

„Ik vlei mij, dit tot hiertoe raadselachtige feit door het voor-
„gaande te hebben verklaard; ten minste als men verklaring
„van een verschijnsel mag noemen het aantoonen, dat het een
„gevolg is van een algemeen heerschende natuurwet."

In deze laatste alinea spreekt Van der Waals over de *verklaring* van het belangrijke feit, en wij zullen er thans toe overgaan aan de hand van eenvoudige theoretische beschouwingen kortelijk de zoogenaamde Van der Waals'sche theorie uiteen te zetten, welke theorie in de eerste plaats verklaart de *afwijkingen* van de zg. wet van Boyle, en in de tweede plaats de proeven van Andrews en de *kritische* temperatuur.

Uit de proeven van Regnault e. a. was het duidelijk geworden dat bij gassen de wet van Boyle alleen doorgaat voor *geringe drukken*, dus voor groote soortelijke volumina. Die grenswet luidt, dat voor elke temperatuur het product van druk en volumen een standvastige grootheid is, m. a. w. dat de druk omgekeerd evenredig is aan het volume. Mathematisch laat zich dit uitdrukken door de eenvoudige formule

$$p \times V = R (273 + t) = RT.$$

Er werd nl. ook nog gevonden dat het product pV in het 1^e lid van bovenstaande vergelijking evenredig was met de met 273° vermeerderde temperatuur t , in Celsiusgraden uitgedrukt, d. w. z. met de zg. *absolute* temperatuur T . De daarbij optredende evenredigheidsfactor R is *voor alle gassen hetzelfde*, mits men slechts zg. *moleculaire* hoeveelheden der gassen vergelijkt, dat zijn hoeveelheden die *evenveel moleculen* bevatten, die dus evenredig zijn met de *moleculairgewichten* der gassen. Zoo moet men 2 gram waterstof (H_2), 32 gram zuurstof (O_2), 17 gram ammoniak (NH_3), 44 gram koolzuur (CO_2) nemen om voor R dezelfde waarde te vinden. Wij zullen hierbij niet langer blijven stilstaan, maar alleen vermelden dat in de beide onderstellingen omtrent T en R de wetten van Gay-Lussac en Avagadro besloten liggen.

Dit alles geldt slechts, zooals wij zeiden, voor *uiterst verdunde* gassen, zg. *ideale* of *volkomen* gassen. Bij *niet-volkomen* gassen, dat zijn de in de werkelijkheid voorkomenden, waarbij de verdunning niet zeer groot is, vertoonen zich afwijkingen. Het product pV is dan niet meer konstant, maar neemt bij grootere drukkingen aanvankelijk gestadig *af*, d. w. z. het volume van het gas zal bij een zekeren druk *kleiner* zijn dan het zou moeten zijn indien bij den angewenden druk de wet van Boyle nog geldig ware; of ook: om het volume tot een zeker bedrag te verkleinen, moet een *kleinere* druk angewend worden dan volgens de wet van Boyle noodig zou wezen. Om het volume bv. tot $\frac{1}{3}$ te verkleinen, moet de druk *minder* dan 3 maal vergroot worden. Interessant is het misschien hier eenige getallenwaarden op te geven van de latere proeven van Amagat, die tot 3000 atm. gaan. De eenheid van volume werd bij elk gas zoo gekozen dat het volume bij 1 atm. en 0° C. = 1 was.

Stikstof (0°).

1 atm.	$pV = 1.0000$
100 "	0.9910
200 "	1.0390
500 "	1.3900
1000 "	2.0700
1500 "	2.7202 ⁵
2000 "	3.3270
2500 "	3.9200
3000 "	4.4970

Zuurstof (0°).

1 atm.	$pV = 1.0000$
100 "	0.9265
200 "	0.9140
500 "	1.1570
1000 "	1.7360
1500 "	2.2890
2000 "	2.8160
2500 "	3.3237 ⁵
2900 "	3.7120

Lucht (0°).

1 atm.	$pV = 1.0000$
100 "	0.9730
200 "	1.0100
500 "	1.3400
1000 "	1.9990
1500 "	2.6310
2000 "	3.2260
2500 "	3.7912 ⁵
3000 "	4.3230

Waterstof (0°).

1 atm.	$pV = 1.0000$
100 "	1.0690
200 "	1.1380
500 "	1.3565
1000 "	1.7250
1500 "	2.0700
2000 "	2.3890
2500 "	2.6950
2800 "	2.8686

Ziehier tot besluit nog eenige gegevens aangaande koolzuur. (CO₂)

		Koolzuur		
		0° C.	30° C.	60° C.
1 atm.	pV =	1.0000	(1.1099)	(1.2198)
50 "		0.1050	0.7750	0.9840
100 "		0.2020	0.2550	0.6610
500 "		0.8905	0.9630	1.0540
1000 "		1.6560	1.7480	1.8475

Wij zien uit dit alles duidelijk dat de afname slechts bij de eerste drukken plaats heeft. Later volgt weer een toename, en deze blijft. Bij stikstof is er beneden 200 atm. reeds toename, bij lucht id.; bij zuurstof eerst boven 200 atm.; bij koolzuur van 0° C. reeds voorbij 35 atm., van 30° voorbij 75 atm., van 60° voorbij 150 atm. Dat er bij *waterstof* een *uitzondering* bestaat, blijkt, behalve uit het bovenstaande, ook nog uit het volgende tabelletje:

		Waterstof (0°).
1 atm.	pV =	1 0000
2 "		1.0007
5 "		1.0028
10 "		1.0063

Hetzelfde bij andere temperaturen. Waterstof vormt dus een merkwaardige uitzondering. Wat bij al de andere gassen *eerst bij hogere drukken* plaats heeft, nl. *toename* van het product pV bij toenemenden druk, vindt bij waterstof bij *alle* drukken plaats. Er is dan een *grootere* druk noodig om het volume met een zeker bedrag te verkleinen dan de wet van Boyle zou vereischen.

Uit het voorgaande volgt nog dat er bij alle gassen (waterstof uitgezonderd) bij iedere temperatuur een druk zal zijn waarbij het product pV weer = 1 is, evenals in het begin. Wat het gedrag van waterstof betreft, hieromtrent merkte Regnault eenigszins ironisch op dat als de wet van Boyle het criterium moet zijn waarmede men het al of niet volkomen zijn

van gassen moet onderzoeken, waterstof een „*gaz plus que parfait*” zou zijn.¹

Deze *afwijkingen* van de wet van Boyle nu werden door Van der Waals in zijn Proefschrift op hoogst eenvoudige, maar niet minder geniale wijze verklaard. Het is hem gelukt als bij intuïtie een greep te doen die later telkens is gebleken een uiterst gelukkige te zijn geweest. Want niet alleen dat daardoor de genoemde afwijkingen, benevens de merkwaardige *kritische* verschijnselen werden verklaard: de theorie bleek ook goede diensten te bewijzen om de zoo ingewikkelde verschijnselen bij *mengsels* te verklaren. Doch daarover later uitvoeriger; geven wij nu zoo kort mogelijk een denkbeeld van de Van der Waals'sche theorie.

Het is bekend dat omstreeks 1857 Clausius en bijna gelijktijdig (1860) Maxwell met de z.g. „*kinetische*” theorie der gassen voor den dag kwamen. Door te onderstellen dat de moleculen zich met gemiddeld groote snelheden *rechtlijnig* voortbewegen, daarbij telkens tegen elkaar en tegen de wanden van het vat botsende, konden gemakkelijk de verschillende wetten van Boyle, Gay-Lussac en Avagadro bewezen worden. Daarbij moest nog worden aangenomen dat de moleculen volkomen veerkrachtige bollen zijn, en van zoo geringe afmetingen dat die in de berekeningen konden worden verwaarloosd. Maar Van der Waals zag terecht in dat deze laatste onderstelling alleen in oneindig verdunnen toestand geoorloofd was, en dat bij niet-volkomen gassen de afmetingen der moleculen wel degelijk in aanmerking moesten worden genomen. Vrij ingewikkelde mathematische berekeningen, die later door anderen: Lorentz, Korteweg, Rink, en ook door Clausius en Maxwell zelf, werden herhaald, leerden dat de gezochte correctie voor de afmetingen der moleculen gevonden werd door *viermaal* het volume b van alle molecuulbollen van het totale door het gas ingenomen volumen V af te trekken. De toestandsvergelijking zou dus reeds luiden:

$$p (V - 4b) = RT.$$

¹ Zie ook blz. 69 van het Proefschrift.

Maar deze correctie alleen verklaarde nog niet de gevonden en boven besproken afwijkingen van de wet van Boyle. Van der Waals zag in dat de moleculen elkaar ook *aantrokken*, en dat daardoor de uitwendige druk p , die evenwicht moet maken met de beweging der moleculen, *verkleind* werd. Maar met welk bedrag? En nu kwam weer een geniale greep. Door als gezegd het effect van al de aantrekkingen als een *druk* op te vatten, die zich *bij* den *uitwendigen* druk voegt, en evenals deze *loodrecht* op het oppervlak der gasmassa werkt, kon gemakkelijk worden ingezien dat die z.g. *moleculairdruk* evenredig was aan het *vierkant* der *dichtheid* van het gas; hetgeen algebraïsch door de uitdrukking $\frac{a}{V^2}$ kan voorgesteld worden, als V het soortelijk volume van het gas voorstelt. De toestandsvergelijking werd alsnu:

$$\left(p + \frac{a}{V^2}\right) (V - 4b) = RT,$$

en de wijziging van de oorspronkelijke betrekking $pV = RT$ was voltooid.

Nu kon alles verklaard worden. Spoedig ziet men in dat wanneer $a > 4b$ (beide in behoorlijke maat uitgedrukt), in het begin de term $\frac{a}{V^2}$ overwegen zal, zoodat pV *kleiner* zal uitvallen dan wanneer de wet van Boyle geldig bleef; maar dat bij hogere drukken spoedig de term $4b$ de overhand zal nemen, en dat dan pV weer grooter en grooter zal uitvallen. En nu is werkelijk bij alle bekende gassen, uitgezonderd waterstof, de attractieconstante a *grooter* dan de grootheid $4b$. Alleen bij *waterstof* is de specifieke attractie zóó gering dat deze niet alleen *kleiner* uitvalt dan $4b$, maar zelfs bij eerste benadering tegenover $4b$ kan verwaarloosd worden. Vandaar dat bij het „gaz plus que parfait” waterstof het produkt pV reeds dadelijk begint toe te nemen.

En wat de bovenbeschreven *kritische* verschijnselen betreft, ook deze zijn in de door Van der Waals afgeleide vergelijking begrepen. Lost men die op ten opzichte van V , zoo ontstaat een vergelijking van den *derden* graad, die in het algemeen *drie* waarden voor het volume V zal leveren bij elke wille-

keurig aangenomen temperatuur en druk. Een dezer drie waarden, de kleinste, stelt dan het *vloeistofvolume* voor, de grootste het *gasvolume*. Het „derde” volume, tusschen beiden ingelegen, kan echter onmogelijk verwezenlijkt worden, omdat de evenwichtstoestand daar *labiel* blijkt te zijn. De nadere beschouwing van de genoemde derdemachtsvergelijking leert ons nu dat hare drie wortels alleen dan allen bestaanbaar zullen zijn wanneer bij een gegeven temperatuur de druk niet boven of beneden een bepaalde waarde gaat. Bij de drukking nu van den *verzadigden* damp verkeert men in dit geval. Die druk ligt tusschen de genoemde grensdrukkingen in, en daarbij zijn dus twee aggregatietoestanden gelijktijdig bestaanbaar, de vloeistoftoestand en de gasvormige toestand (het derde volume is zooals wij opmerkten, niet realiseerbaar). Tusschen dien verzadigingsdruk en den benedensten grensdruk, en tusschen den verzadigingsdruk en den bovensten grensdruk heeft men, hoewel theoretisch twee (drie) volumina mogelijk zijn, *practisch* slechts één volume, of het gasvolume of het vloeistofvolume; het andere volumen zal slechts door bijzondere voorzorgsmaatregelen verwezenlijkt kunnen worden. Maar beneden den benedensten grensdruk heeft de vergelijking voor V slechts één bestaanbare wortel: een gasvolume; en eveneens boven den bovensten grensdruk slechts één: een vloeistofvolume. Dit is dus alles in overeenstemming met hetgeen wij in het eerste hoofdstuk hebben in het midden gebracht: bij geringere drukken alleen de gastoestand, bij een bepaalden druk (maximaaldampdruk) damp en vloeistof, bij hoogere drukken alleen de vloeistof. Maar ook leert de derdemachtsvergelijking voor V ons dat bij *hoogere* temperaturen de drie bestaanbare wortels (bij den verzadigingsdruk) hoe langer hoe dichter bij elkaar zullen komen, om eindelijk bij een bepaalde temperatuur *samen te vallen*. Dat wil zeggen: gas- en vloeistofvolume zijn dan *identiek* geworden, en die bepaalde temperatuur is niet anders dan de z.g. *kritische* temperatuur. *Boven die temperatuur* heeft de derdemachtsvergelijking nooit meer dan *een* bestaanbare wortel, voor welke waarde van den druk ook, en er is dus

slechts *een* aggregatietoestand mogelijk (dien wij een gasvormigen zouden kunnen noemen). Nimmermeer zijn boven die temperatuur twee aggregatietoestanden, vloeistof en damp, *tegelijk* mogelijk. Zoo is dus door een eenvoudige *algebraïsche* beschouwing der ontstane derdemachtsvergelijking voor V alles verklaard wat ten opzichte der kritische verschijnselen vroeger was gevonden. Merken wij nog op dat uit bovenstaande uiteenzettingen voortvloeit dat de door Van der Waals afgeleide toestandsvergelijking niet alleen op den gastoestand van toepassing is, maar ook op den *vloeibaren* toestand kan aangewend worden. Maar hoewel de vergelijking behalve een gasvolume ook een vloeistofvolume levert, zoo bestaat *kwantitatief* nog geen overeenstemming tusschen het *berekende* en het *gevondene* vloeistofvolume. Ook blijken de *kritische* verschijnselen wel kwalitatief, maar niet kwantitatief geheel met de uitkomsten der berekening overeen te stemmen. Die berekening leert o. a. dat de kritische (absolute) temperatuur zou kunnen gevonden worden uit

$$T_k = \frac{8}{27} \frac{a}{4b}$$

En dat voorts de kritische druk en het kritische volume worden voorgesteld door

$$p_k = \frac{1}{27} \frac{a}{(4b)^2}; \quad V_k = 3 \times 4b.$$

Hieruit zou dan volgen dat bij de kritische temperatuur

$$p_k V_k = \frac{3}{8} RT_k$$

zou zijn, derhalve het kritisch volume slechts $3/8$ van hetwelk uit de wet van Boyle zou volgen. Nu wordt in werkelijkheid nooit 0.375, maar altijd minder gevonden; veel minder zelfs, ongeveer 0.27, zijnde $0.375 : 1.2$. Een bewijs dus dat de van der Waals'sche toestandsvergelijking nog niet op vloeistoffen mag aangewend worden, maar eerst nog verder dient geamendeerd te worden. Zooals wij zullen zien, zijn door Van der Waals in de laatste jaren pogingen daartoe in het werk gesteld. Toch zal men altijd waar het bij dampen, bij aanwezigheid van

vloeistoftoestanden, niet om absoluut nauwkeurige waarden te doen is, maar het er slechts op aankomt kwalitatief juiste, en kwantitatief ongeveer juiste uitkomsten te verkrijgen, immer geoorloofd zijn de vergelijking in bovenstaanden, eenvoudigen vorm toe te passen. Vooral waar het op vergelijking van verschillende stoffen aankomt, zal het blijken dat wij in de Van der Waals'sche toestandsvergelijking, zelfs bij vloeistoffen als zoodanig, een betrouwbaren gids bezitten.

IV

Wij spraken daar van *vergelijking* van verschillende stoffen.

Van der Waals zag nl. spoedig in dat het verschillend gedrag van de groote menigvuldigheid van stoffen die wij kennen, ten opzichte van de warmte, in hoofdzaak alleen veroorzaakt wordt door de verschillende waarden van *a* en *b* welke die stoffen bezitten. Waren er twee stoffen met *gelijke a* en *gelijke b*, dan zouden die stoffen in al hun warmte-eigenschappen (uitzetbaarheid door temperatuursverhooging, samendrukbaarheid door drukvergrooting, kookpunt, spanningen van den verzadigden damp bij verschillende temperaturen, kritische data, verdampingswarmte, damp- en vloeistofvolumina bij verschillende temperaturen, enz. enz.) *identiek* moeten wezen. Zulke stoffen zouden even zoo goed in hun eigenschappen moeten overeenstemmen, als bijv. alle verdunde gassen die de wet van Boyle volgen, die dus allen aan de betrekking $pV = RT$ gehoorzamen, in hunne eigenschappen overeenstemmen.

Maar hoe is het nu gelegen met stoffen die *ongelijke* waarden van *a* en *b* bezitten? Het blijkt hier, dat wanneer men de drie in de toestandsvergelijking van Van der Waals voorkomende veranderlijke grootheden *p*, *V* en *T* uitdrukt in de *kritische* waarden dezer grootheden — dus de druk in deelen van den *kritischen* druk, het volumen in deelen van het *kritische* volumen, de temperatuur in deelen van de *kritische* (absolute) temperatuur — dat dan de grootheden *a* en *b* in de nieuwe toestandsvergelijking — de *gereduceerde* toestandsvergelijking genoemd —

niet meer voorkomen. Alsdan gehoorzamen alle stoffen op welke de vergelijking van Van der Waals van toepassing is, aan een *zelfde* betrekking:

$$\left(\varepsilon + \frac{3}{n^2}\right) \left(n - \frac{1}{3}\right) = \frac{8}{3} m.$$

ε is hier niets anders dan $\frac{p}{p_k}$; n stelt $\frac{v}{v_k}$ voor, en m staat in de plaats voor $\frac{T}{T_k}$. Zijn dus bij verschillende stoffen de waarden van ε , n en m resp. dezelfde (het is voldoende dat de waarden van *twee* dezer grootheden dezelfde zijn, bijv. die voor ε en m , want dan zijn de waarden van de derde van zelf gelijk) dan komen zij wederom in al hun warmte-eigenschappen overeen. Dat wil dus zeggen dat bij de te vergelijken stoffen de (absolute) temperaturen de *zelfde* deelen (of veelvoud) van de *kritische* (absolute) temperatuur moeten zijn, de drukken de *zelfde* deelen (of veelvoud) van den *kritischen* druk. Men zegt dan dat de stoffen in *overeenstemmende toestanden* verkeerem. Stoffen in overeenstemmende toestanden zijn dus identiek in hun warmte-eigenschappen; hunne isothermen in een pV -diagram zullen elkaar bedekken. Van der Waals noemde die allerbelangrijkste wet dan ook de *Wet der overeenstemmende toestanden*.

Verduidelijken wij het gezegde door een eenvoudig voorbeeld. De kritische (absolute) temperatuur van *aether* is ongeveer $273^\circ + 195^\circ = 468^\circ$, de kritische druk ongeveer 36 atmosferen. De zelfde grootheden bij *benzol* zijn $273^\circ + 290^\circ = 563^\circ$ en 49 atmosferen. Neemt men nu *aether* bij bijv. $\frac{1}{2} \times 468^\circ = 234^\circ = -43^\circ$ C. en *benzol* bij $\frac{1}{2} \times 563^\circ = 282^\circ = 9^\circ$ C., dan heeft men reeds „overeenstemmende” temperaturen ($m = \frac{1}{2}$). Neemt men verder de drukken bijv. resp. $\frac{1}{18} \times 36 = 2$ atm. en $\frac{1}{18} \times 49 = 2.7$ atm., dan verkeerem de beide stoffen geheel in overeenstemmende toestanden en moeten hunne warmte-eigenschappen volkomen gelijk zijn. Daar bij genoemde temperaturen en drukken beide stoffen in *vloeistof* toestand verkeerem, komt de grootte van den druk er hier weinig op aan, en is het, om overeenkomstige eigenschappen te verkrijgen, vol-

doende dat de stoffen bij overeenkomstige *temperaturen* worden beoordeeld.

Dat de wet der overeenstemmende toestanden niet alleen bij gassen en dampen ¹, maar ook bij vloeistoffen zoo goed uitkomt, niettegenstaande de toestandsvergelijking van Van der Waals bij vloeistoffen, zooals wij boven reeds opmerkten, niet streng geldig is — komt hier vandaan dat het beginsel waarop de wet steunt, nl. het verdwijnen van a en b wanneer p , V en T uitgedrukt worden in de kritische waarden dezer grootheden, *behouden* blijft ook bij een ingewikkelder vorm der toestandsvergelijking. Het is vooral de Leidsche hoogleeraar Kamerlingh Onnes geweest die dit nader heeft ontwikkeld. In zijn belangrijke verhandeling over de *Algemeene theorie der vloeistoffen* (1881) heeft deze geleerde de wet der overeenstemmende toestanden uit het principe der *gelijkvormigheid* in de beweging der molekuulsystemen afgeleid. Dit principe is, op willekeurige bewegingen toegepast, van Newton. De wet der overeenstemmende toestanden is dus niet anders dan een zeer eenvoudige toepassing van dit Newton'sche principe op molekulare systemen.

Reeds Van der Waals toonde uit het toenmaals bekende waarnemingsmateriaal voldoende aan dat de wet inderdaad door de feiten bevestigd wordt. Onder meer berekende Van der Waals uit de uitzettingscoëfficiënten der *vloeistoffen* zwavelkoolstof, chlooraethyl, chloroform, mierzure aethyl-aether, azijnzure methyl-aether, azijnzure aethyl-aether, bij de gewone temperatuur, dien van *aethyl-aether*, een berekening die in verband met de wet der overeenstemmende temperaturen en de kennis der kritische temperaturen der genoemde stoffen vrij gemakkelijk te volvoeren is. In de formule $v_t = v_0 (1 + at + bt^2 + ct^3)$ werd zoodoende voor de grootheid a bij aethyl-aether, *uit* die bij de opgenoemde stoffen, gevonden:

15600 — 15360 — 15340 — 15470 — 15140 — 15300,

¹ Ook bij *dampen* is het voldoende dat alleen de temperaturen overeenstemmen, want de drukkingen zijn dan geheel door de temperatuur bepaald, en vanzelf overeenstemmend als de temperaturen het zijn.

alle getallen met 10^{-7} te vermenigvuldigen, terwijl voor aether in werkelijkheid gevonden wordt 15300. Schitterender kan de overeenstemming tusschen berekening en experiment moeilijk wezen, en men ziet er uit hoe nauwkeurig de wet der overeenstemmende toestanden zelfs bij vloeistoffen geldt. Maar vooral in de laatste jaren is die wet in steeds grooter omvang bevestigd geworden. In de eerste plaats denken wij hierbij aan het uitgebreide experimenteele materiaal, door Sidney Young bijeengebracht. Deze onderzoekingen leerden ook dat de wet *niet altijd* doorgaat. Maar de *afwijkingen* vertoonden zich alleen bij die stoffen welke, hetzij in dampvorm, hetzij in vloeistofvorm gedeeltelijk *complexe* moleculen bezitten die bij temperatuursverhooging zich meer en meer in enkelvoudige splitsen. Er treden dan andere konstanten in de toestandsvergelijking op, die niet met a en b in betrekking staan, en de wet zal falen. Wij weten nl. sinds de onderzoekingen van Ramsay dat deze „associatie” tot meer samengestelde moleculen voornamelijk bij water, alcoholen en organische zuren voorkomt. Daar zijn, vooral bij lagere temperaturen. voor een groot deel *dubbelmoleculen* voorhanden. En juist *die* stoffen schikken zich niet — zooals uit de onderzoekingen van Young en anderen blijkt — in de wet der overeenstemmende toestanden. Die welke geen associatie vertoonen, volgen in hoofdtrekken de wet, en deze mag dus voorzeker door de proefnemingen als volkomen bevestigd worden beschouwd.

V

Ook nog op ander gebied heeft Van der Waals een zeer merkwaardige bijdrage geleverd. In 1893 verscheen zijn *Thermodynamische Theorie der Capillariteit in de onderstelling van continue dichtheidsverandering* (uitgegeven door de K. A. v. W. te Amsterdam).¹ Gausz en Laplace hadden hun beroemde the-

¹ Door mij in het hoogduitsch vertaald voor het *Zeitschrift für Physikalische Chemie* XIII, blz. 657—725 (1894). Deze bewerking is door van der Waals met een aantal belangrijke Aanteekeningen verrijkt.

orieën over de capillaire verschijnselen opgesteld in de onderstelling van *rustende* moleculen. Beiden hadden dus deze verschijnselen als *statische* opgevat. Maar Van der Waals werkte voor het eerst een theorie uit, uitgaande van de onderstelling dat de moleculen in gestadige *beweging* verkeerden, zooals dan toch tegenwoordig algemeen wordt aangenomen. Maar dan zijn de verschijnselen niet meer van statischen aard, maar van *thermodynamischen* aard. Reeds door Gibbs, de beroemde Amerikaanse geleerde, die ons door zijn diepzinnige verhandelingen een zoo geheel nieuw inzicht in de thermodynamica der *chemische* omzettingen en evenwichten heeft gegeven, zoodat met recht kan gezegd worden dat van af het verschijnen dezer grootsche verhandelingen de *mathematische Chemie* dateert, de nieuwe wetenschap die eerst in de laatste jaren meer en meer baan breekt en tot volle ontwikkeling is gekomen — reeds door Gibbs zeide ik, is een thermodynamische theorie der capillariteit uitgewerkt. Maar die theorie ging uit van *diskontinue* dichtheidsverandering der beide aan elkaar grenzende stoffen (vloeistof en damp), terwijl de Van der Waals'sche theorie gebaseerd was op de onderstelling van *continue* dichtheidsverandering. Van der Waals nam wel een *zeer snelle* verandering der dichtheid in de oppervlaktelaag aan, van de dichtheid der vloeistof tot de dichtheid van den damp, maar toch altijd een *geleidelijke*. Deze opvatting is in elk geval waarschijnlijker dan die van *plotselinge* verandering door het grensvlak heen. De methode die Van der Waals volgde, was dan ook een geheel andere dan die van Gibbs. Toch voeren beide theorieën tot een bedrag voor de capillaire spanning en -energie van dezelfde orde.

Reeds in 1888 had Van der Waals de theorie in hoofdlijnen uitgewerkt, maar eerst door het verschijnen van het Akademisch Proefschrift van E. C. de Vries, over metingen der capillaire stijghoogte van *aether* dicht bij de kritische temperatuur, werd hij er toe gebracht ze wederom op te nemen en verder uit te werken. De theorie van Van der Waals voerde nl. tot dezelfde uitkomsten dicht bij de kritische temperatuur als ook

de Vries had gevonden, in tegenstelling met de oudere theorie van Laplace die met de uitkomsten dier metingen in strijd was. Hier was dus het „experimentum crucis” dat tot den val der eertijds zoo beroemde Gausz—Laplace’sche theorie voerde, en de theorie van Van der Waals in het gelijk stelde.

Wij willen niet van dit onderwerp afstappen alvorens nog te hebben vermeld dat in de besproken verhandeling over de capillariteit een formule voorkomt voor de zg. *moleculaire attractie*, die veel licht kan werpen op den aard der moleculaire krachten, en die in de eerste plaats de zoo snelle afname der werking verklaart die twee moleculen op elkaar uitoefenen wanneer hun onderlinge afstand niet meer zeer klein is in vergelijking met de afmetingen van het molecuul. Het is onmogelijk hierop verder in te gaan zonder in ingewikkelde mathematische beschouwingen te vervallen, en wij gaan er toe over een nieuw veld van onderzoek te bespreken waarop de nasporingen van Van der Waals der laatste jaren voornamelijk betrekking hebben. Wij bedoelen zijne merkwaardige verhandelingen over de *Mengsels* van twee stoffen.

VI

In 1890 verscheen in de *Archives Néerlandaises* de bekende „*Théorie moléculaire d’une substance composée de 2 matières différentes*”, welke verhandeling spoedig daarna ook in het *Zeitschrift für Physikalische Chemie* door Ostwald in het hoogduitsch werd vertaald. De verhandeling is dus feitelijk ouder dan de capillariteitstheorie (1893) welke wij zoeven bespraken, maar daar zij de grondverhandeling is geworden van een aantal andere, kleinere en grootere mededeelingen in de Verslagen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen — bijna allen uitbreidingen en nadere uitwerkingen van in die grondverhandeling dikwijls slechts vluchtig aangeduide problemen — zoo was het aangewezen haar na de Capillariteit te behandelen. Op de Capillariteit is Van der Waals naderhand niet meer teruggekomen, maar het schijnt dat de mengsels den nog altijd krachtigen

geleerde nog wel eenigen tijd zullen bezighouden, en zoo vormt dan dit onderwerp het — voorloopige — eindpunt in den ontwikkelingsgang van Van der Waals. „Voorloopig” zeg ik met opzet, want er zijn teekenen dat Van der Waals zijn wetenschappelijke werkzaamheid niet zal eindigen alvorens nog eens te zijn teruggekomen op zijn aanvangspunt: de toestandsvergelijking. Maar daarover straks in het VIIe hoofdstuk uitvoeriger.

Ook bij de mengsels was de grondslag voor het onderzoek — evenals bij de uitwerking der Capillariteitstheorie in de nabijheid der kritische temperatuur — de door Van der Waals opgestelde toestandsvergelijking (voor 4b is eenvoudig b geschreven)

$$\left(p + \frac{a}{V^2}\right) (V - b) = RT,$$

maar nu in eenigszins gewijzigden vorm. Daar wij nl. niet met één enkelvoudige stof, maar met een *mengsel* van twee stoffen hebben te doen, zoo zal nog een nieuwe parameter moeten ingevoerd worden, nl. het verhoudingsgetal x tusschen het aantal molekulen der tweede van de beide samenstellende stoffen en het geheele aantal molekulen. Dat getal x kan dus varieeren van 0 tot 1. Is $x = 0$, dan heeft men de zuivere *eerste* stof; bij $x = 1$ heeft men de zuivere *tweede* stof. De grootheden a en b zullen dus niet meer konstant zijn, maar van x afhankelijk. Van der Waals vond dat nu moet gesteld worden:

$$a_x = a_1 (1-x)^2 + 2a_{12} x (1-x) + a_2 x^2$$

$$b_x = b_1 (1-x)^2 + 2b_{12} x (1-x) + b_2 x^2,$$

waarin a_1 en a_2 de specifieke aantrekkingen voorstellen, respectievelijk tusschen de molekulen der eerste stof onderling en die der tweede stof onderling; terwijl a_{12} betrekking heeft op de aantrekking tusschen de molekulen der eerste en die der tweede stof. Evenzoo heeft b_1 betrekking op het 4-voudige molekulairvolume der eerste stof, b_2 op dat der tweede stof, terwijl b_{12} een grootheid is die betrekking heeft op molekulbollen, tot straal hebbende den halven afstand der middelpunten van twee molekulen, wanneer een molekuul der eerste

stof in botsing is met een molekuul der tweede stof. De formule voor b_x was reeds vroeger door Lorentz gevonden (1881).

Het zou ons alweer te ver voeren wanneer wij omtrent de theorie der mengsels eenigermate in bijzonderheden wilden treden. Zoo ergens, dan is het hier onmogelijk al ware het slechts een beknopt en uiterst elementair overzicht van deze merkwaardige theorie te geven. Immers reeds dadelijk stuit men op aanzienlijke wiskundige verwickelingen, welke voor den zelfs ontwikkelde lezer van dit opstel niet zouden te volgen zijn. Wij vergenoegen er ons dus mede te wijzen op een der hoofdresultaten der theorie, dat nl. niet altijd een homogeen vloeibaar mengsel van twee stoffen mogelijk is, maar dat bij bepaalde mengingsverhoudingen de vloeistof zich in twee scherp begrensde lagen splitst die ieder een afzonderlijke samenstelling bezitten. Een eenvoudig voorbeeld vindt men bij *water* en *aether*. Er vormen zich daar onder bepaalde omstandigheden *twee* gescheiden vloeistoffen: de eene is water, vermengd met een weinig aether; de andere aether, vermengd met een weinig water. Men zou kunnen spreken van een *oplossing* van aether in water, en van eene van water in aether. Hoe hooger nu de temperatuur wordt, hoe meer de samenstelling der beide vloeistoffen tot elkander zal naderen; het water zal steeds meer aether bevatten, de aether steeds meer water. Eindelijk komt er een temperatuur waarbij de samenstelling der beide vloeistoffen *gelijk* geworden is, zoodat er van dat oogenblik af in *elke* verhouding menging mogelijk is. Immers beneden die temperatuur is er slechts volledige menging mogelijk zoolang er zoo weinig aether voorhanden is in vergelijking met de hoeveelheid water dat de eerste der beide mogelijke vloeistoffen nog geen verzadigde oplossing van water in aether is, en dus deze alleen aanwezig is; of wanneer er zooveel aether is dat de tweede der mogelijke vloeistoffen nog geen verzadigde oplossing van water in aether is, en dus alleen die tweede aanwezig is. Zoodra dus de temperatuur bereikt of overschreden wordt waarbij een verzadigde oplossing van aether in water dezelfde samenstelling heeft als de verzadigde oplossing van

water in aether, zal blijkbaar bij elke waarde van x volledige menging mogelijk wezen. De genoemde temperatuur wordt *kritische mengtemperatuur* genoemd.

Er bestaat echter ook voor elke mengingsverhouding een temperatuur waarbij en waarboven alleen bij *die* speciale mengverhouding menging plaats heeft. Die temperatuur wordt dan eenvoudig *mengtemperatuur* genoemd. Er zijn dus oneindig veel mengtemperaturen, maar slechts één *kritische* mengtemperatuur. Zoo zal er bijv. bij water en aether een mengtemperatuur zijn voor $x = 0.1$, d. w. z. een temperatuur waarbij de samenstelling der eene vloeistof (oplossing aether in water) juist 0.1 is, zoodat alleen deze gevormd wordt, terwijl dan de samenstelling der andere (niet aanwezige) vloeistof (de oplossing van water in aether) bijv. 0.8 is. Dezelfde mengtemperatuur geldt dus altijd voor twee waarden van x tegelijk, corresponderende met de samenstelling der *beide* bij die temperatuur optredende vloeistof-„phasen”, zooals men dat noemt. Bij $x = 0.1$ zal bij de mengtemperatuur en daarboven de *tweede* phase verdwijnen, want dan gaat de geheele hoeveelheid van het mengsel in de *eerste* phase op; bij $x = 0.8$ zal bij diezelfde temperatuur en daarboven de *eerste* phase verdwijnen, want dan gaat het geheele mengsel in de *tweede* phase op. En zoo zal er een nieuwe (hoogere) mengtemperatuur zijn voor bijv. $x = 0.2$ en $x = 0.7$, een andere (weer hooger) voor $x = 0.3$ en $x = 0.6$ (de cijfers zijn geheel willekeurig en afgerond gekozen), nog een andere voor $x = 0.35$ en $x = 0.5$ en eindelijk een (de hoogste) voor de beide *gelijke* vloeistof-fasen $x = 0.4$ en 0.4 . Dat is dan de *kritische* mengtemperatuur, en de samenstelling der twee samenvallende vloeistoff-fasen wordt de *kritische* samenstelling genoemd.

Bij vloeistoffen die zich bij alle bekende temperaturen reeds in alle verhoudingen mengen, moet men aannemen dat de kritische mengtemperatuur zeer laag ligt, bijv. bij water en alcohol. Ook kan het gebeuren dat een dergelijke temperatuur niet bestaat, d. w. z. dat deze beneden het absolute nulpunt zou vallen. Van der Waals heeft door vrij ingewikkelde mathematische berekeningen kenmerken gegeven waaruit beoordeeld kan wor-

den of een dergelijke temperatuur al dan niet zal bestaan Die kenmerken bestaan in de onderlinge verhouding der grootheden a_1 , a_2 en a_{12} , b_1 , b_2 en b_{12} , welke grootheden voor elk stoffenpaar natuurlijk verschillend zijn.

De mengtemperatuur zal ook door den *druk* geïnfleueerd worden. Zoo vond Van der Lee (Akademisch Proefschrift 1898) bij water-phenolmengsels dat de mengtemperaturen bij verhooging van druk *verhoogd* worden. Dit is geheel in overeenstemming met de theorie. Ook Schreinemakers (Verslagen Koninklijke Akademie van Wetenschappen 1898) heeft zich met de mengtemperaturen beziggehouden, en voornamelijk den invloed nagegaan van het toevoegen van een *derde* stof bij het mengsel. Maar hier treden nieuwe complicatiën op die geheel buiten het kader van dit opstel vallen; wij zouden dan ook moeten spreken over stelsels van *drie* stoffen, en daarover kunnen wij op deze plaats in het geheel niet uitweiden. Er zit reeds aan de theorie der mengsels van *twee* stoffen te veel vast dat onbegrijpelijk is voor een leek, dan dat wij de theorie van stelsels van *drie* stoffen ook maar zouden kunnen aanroeren. Reeds bij twee stoffen hebben wij ons geheel onthouden te spreken van *lengte*- en *dwarsplooï* op het ψ -vlak; van *plooïpunten*, van *plooïpunts*-, *connodale* of *binodale* lijnen, van *spinodale* lijnen, en nog zooveel meer, omdat wij er zeker van zijn dat reeds de vermelding dezer namen menigen lezer den schrik op het lijf zal jagen.

Vermelden wij alleen dat ook bij mengsels van twee stoffen in *gastoestand* vreemde verschijnselen kunnen optreden. Wij bedoelen hier speciaal de verschijnselen die zich bij *kondensatie* voordoen, en die vooral in de nabijheid van de *kritische* temperatuur geheel anders kunnen zijn dan bij enkelvoudige stoffen. Er treedt dan somtijds nog een tweede merkwaardige temperatuur op, de *zg. kritische plooïpuntstemperatuur*. Beneden die laatste temperatuur zijn dan de kondensatieverschijnselen normaal, maar tusschen die temperatuur en de *kritische raakpuntstemperatuur* heeft *zg. retrograde* kondensatie plaats. Beide temperaturen verschillen weder van een *derde* temperatuur die uit de toestandsvergelijking van een mengsel op dezelfde wijze

bepaald wordt als de *kritische* temperatuur bij een enkelvoudige stof. Maar deze drie temperaturen liggen in vele gevallen zoo dicht bij elkaar dat zij bij de proeven slechts met moeite van elkaar te onderscheiden zijn. Het zijn voornamelijk Kuenen, en in den laatsten tijd ook Verschaffelt geweest die door hunne proefnemingen met mengsels van koolzuur en chloormethyl, stikstofoxydule en aethaan, koolzuur en waterstof omtrent deze ingewikkelde verschijnselen licht hebben verschaft. Maar het was alweer Van der Waals die door zijn doordringende mathematische analyse [zie vooral zijn stuk over „Een benaderde regel voor den loop der plooi-puntlijn van een mengsel” in de Verslagen der K. A. v. W. van 1898 (blz. 279—303)] al die zoo verschillende gevallen die zich hierbij kunnen voordoen, heeft nagegaan en verklaard, hierbij alweer uitgaande van de gewone toestandsvergelijking voor mengsels met a_x en b_x (zie boven), nadat hij de verschijnselen in een vroegere verhandeling reeds zuiver thermodynamisch — dus meer algemeen, maar tegelijk ook meer kwalitatief — had afgeleid. Maar, zooals wij reeds boven opmerkten: het is ons onmogelijk hierop verder in te gaan en de reeks van belangrijke verhandelingen, door Van der Waals aan dit onderwerp gewijd, ook maar globaal samen te vatten. Wij moeten ons helaas bepalen tot de bloote *vermelding* van deze tegelijk zoo belangrijke en ingewikkelde verschijnselen.

VII

Gaan wij daarom liever ten slotte nog even de laatste onderzoeken van Van der Waals na, die — wij zinspeelden er reeds boven op — weer op de toestandsvergelijking van een *enkelvoudige* stof betrekking hebben. Zoo reikt dan weer het jongste „œuvre” van den thans bijna zestigjarigen Van der Waals over al de schoone onderzoeken zijner middelperiode aangaande de overeenstemmende toestanden, de capillariteit en de mengsels heen, de hand aan het geniale beginpunt zijner carrière, toen hij met zoo vasten greep de toestandsvergelijking

eener enkelvoudige stof opstelde, en daarmede voor het eerst zoowel de afwijkingen van de wet van Boyle als de kritische verschijnselen van Andrews verklaarde. Maar nu om zoo mogelijk de destijds opgestelde toestandsvergelijking nader te „amendeeren”, deze *kwantitatief* nog beter met de werkelijkheid te doen overeenstemmen, voornamelijk met het oog op nauwere aansluiting bij kleine volumina, en dus ook bij den *vloeistoestand*. Want, zooals wij reeds boven opmerkten, wijzen de beschouwingen aangaande de verzadigde dampen en aangaande de zg. kritische data er op dat de bekende vergelijking

$$(p + \frac{a}{V^2})(V - 4b) = RT$$

wel *benaderd* de verschijnselen weergeeft, maar nog altijd niet met voldoende kwantitatieve juistheid. Kan dit eigenlijk ook anders, waar bij de afleiding dezer vergelijking zoovele vereenvoudigende veronderstellingen zijn gemaakt? In de eerste plaats zou men kunnen vragen of de term $\frac{a}{V^2}$ wel precies de moleculaire attractie aangeeft, en of de grootheid a niet van de temperatuur afhankelijk is. Van der Waals heeft reeds vroeger bij a een zg. temperatuurfactor gevoegd, die plausibeler was dan de door Clausius aangebrachte, en die vrij goed voldeed om tot een betere aansluiting tusschen de theorie en de proeven bij de verzadigde dampen te geraken. Maar *theoretisch* af te leiden was die temperatuurfactor niet en Van der Waals, die zoo weinig hecht — en te recht — aan alle zuivere *empirische* formules, was zelf door dien factor nooit bijzonder bevredigd, en is er dan ook later niet meer op teruggekomen. Een empirische formule kan een ieder maken, en aansluiting binnen een beperkt gebied is *altijd* te verkrijgen, als men maar een voldoende aantal konstanten in de formule opneemt, die dan uit de experimenteele gegevens kunnen berekend worden. Empirische formules met zooveel konstanten als die van Clausius en anderen hebben niet de minste theoretische waarde. Toen men dus later begon ook bij $4b$ factoren in te voeren, natuurlijk weer empirische, maar nu volumefactoren, toen toog Van der Waals zelf aan het werk om althans de konstante $4b$

theoretisch nader tot de waarheid te brengen. Want die aanhoudende empirische toevoegingen aan zijn zuiver theoretische toestandsvergelijking waren hem een voortdurende ergernis en wij kunnen hem daarin geen ongelijk geven.

Zal Van der Waals in zijn pogingen slagen? Wij durven het niet voorspellen. De moeilijkheden worden hier zoo groot dat men dikwijls geneigd is aan den goeden uitslag te wanhopen. Er schijnt zelfs tweeërlei opvatting mogelijk (zie de discussie tusschen Boltzmann en Van der Waals in de Verslagen der K. A. v. W. van 6 April en 3 Mei 1899). En dan is men bij de berekening toch altijd nog gebonden aan de onderstelling van *bolvormige* moleculen, een onwaarschijnlijkheid; en moet ook voorloopig worden afgezien van elke poging om in rekening te brengen wat bij de botsing van twee moleculen gebeurt, als deze door de plotselinge sterke aantrekking korteren of langeren tijd in elkaars nabijheid blijven. Maar afgescheiden hiervan kan een correctie op 4b verkregen worden door de gemiddelde waarde te berekenen van het stuk dat op een bepaald oogenblik alle paren van *twee* bollen gemeen hebben die om het middelpunt der bolvormige moleculen met *dubbelen* straal beschreven zijn (zg. *afstandssferen*), en die dicht genoeg in elkaars nabijheid zijn om elkaar gedeeltelijk te bedekken. Dit staat in verband met een bepaalde afleiding der grootheid 4b waaruit blijkt dat men de correctie op V in $pV = RT$ o. a. kan verkrijgen door van V af te trekken het *halve* volume van al die afstandssferen, ondersteld *dat deze allen geheel buiten elkaar liggen* (Clausius en Van der Waals). Maar nu dit laatste door de aanhoudende botsingen zeker niet het geval zal zijn, moet de gemiddelde waarde van alle gemeenschappelijke segmenten van 8b worden afgetrokken. Immers dit is bij de oorspronkelijke waarde te veel in rekening gebracht. Van der Waals vond zodoende door een vrij eenvoudige berekening dat de correctie op V, nl. 4b, dient vervangen te worden door

$$4b \left(1 - \frac{17}{32} \cdot \frac{4b}{V} \right).$$

Maar het is gemakkelijk in te zien dat zoodoende weer te veel is afgetrokken. Want het kan ook gebeuren dat *drie* afstands-sferen zoo dicht bij elkaar zijn dat zij een gemeenschappelijk stuk afsnijden. De gemiddelde waarde van *dat* stuk moet dus weer van de voorgaande correctie worden afgetrokken. Maar hierbij doen zich reeds allernaangenaamste, zeer langwijlige en ingewikkelde berekeningen voor, die heel wat moeilijkheden opleveren en veel geduld vereischen. Het is echter gemakkelijk in te zien dat de correctie nu van den vorm

$$4b \left[1 - \frac{17}{32} \cdot \frac{4b}{V} + \beta \left(\frac{4b}{V} \right)^2 \right]$$

zal worden, waarin dus β te berekenen is. Het gelukte mij (Verslagen K. A. v. W., VII, blz. 350—364, 1899; Archives du Musée Teyler (2) VI, blz. 237—284, 1899) de waarde van β te berekenen, nl.

$$\beta = 0.0958.$$

Maar natuurlijk is hiermede de berekening nog niet afgelopen. Want ook vier, vijf, enz. afstandssferen zullen elkaar gedeeltelijk kunnen bedekken. En zoo zal er ten slotte een vorm ontstaan van de algemeene gedaante

$$4b \left[1 - \alpha \left(\frac{4b}{V} \right) + \beta \left(\frac{4b}{V} \right)^2 - \gamma \left(\frac{4b}{V} \right)^3 + \text{etc.} \right],$$

waarin de coëfficiënten γ , δ , etc. wel niet meer voor berekening zullen vatbaar wezen. Er is dus na al dat zoeken nog niet eens zoo heel veel gewonnen. Want het is te voorzien dat, ten minste bij kleine volumina, de coëfficiënt γ nog van invloed zal wezen, en misschien ook nog een volgende coëfficiënt. Daarbij komt dan nog dat al die beschouwingen weer gewijzigd moeten worden zoodra de beweging der molekulen bij zeer kleine volumina begint belemmerd te worden. Maar wie weet of het nog niet aan Van der Waals gelukken zal — er is hem reeds zooveel gelukt! — langs een anderen weg de zg. *botsingsfunctie* (zoo noemde Kamerlingh Onnes de correctie op $4b$) te berekenen.

VIII

En nu rest ons nog iets te zeggen aangaande het wetenschappelijk karakter van dezen geleerde, en over de plaats die hij onder de hedendaagsche groote natuurkundigen inneemt.

In de eerste plaats zij reeds dadelijk opgemerkt dat Van der Waals een prachtig type is van den klassieken *mathematisch-physicus*, zooals wij dien uit de bloeiperiode van die beroemde wetenschap kennen. Het zijn allen mannen die bijna nooit, althans zeer zelden, zelf experimenteerden, maar alleen door zuiveren hersenarbeid de groote physische theoriën ontwikkelden, die zij dan later met de experimenten van *anderen* vergeleken, of die op de experimenten van anderen gebaseerd waren. Zoo vormden de beroemde proeven van Regnault en Andrews de basis van de *theoretische* afleiding der toestandsvergelijking door Van der Waals; en aan den anderen kant moesten de latere theorien omtrent de overeenstemmende toestanden, de capillariteit en de mengsels door proefnemingen (Young, De Vries, Van der Lee, Kuenen, Verschaffelt) worden geverifieerd. Van der Waals experimenteerde zelf bijna nooit. Eenige bepalingen aangaande kritische temperaturen, en dat was vrijwel alles. Als zuiver mathematisch-physicus voegt hij zich dus geheel in de rij van de andere groote representanten: F. Neumann, Clausius, Kirchhoff, von Helmholtz, Boltzmann in Duitschland; Stokes, Clark Maxwell, sir William Thomson (thans lord Kelvin) in Engeland; Lorentz in Nederland; Gibbs in Amerika; Fresnel, Ampère, Poincaré in Frankrijk.

Welk een herinneringen wekken die namen! Hoe werden wij, die omstreeks 1860 geboren zijn, in 1880 gefascineerd door de reuzenfiguren van een Maxwell en een Helmholtz, en hoe groot werd in later tijd onze bewondering voor Van der Waals en Lorentz! Het type sterft helaas uit. „Auch das Schöne musz sterben“.... En de mathematische physica is schoon. Machtig werkt zij op de verbeelding van den wetenschappelijken en voor kunstindrukken vatbaren mensch. Want in niet één wetenschap

is de verwantschap met kunst zóó groot. Verklaringsstelsels als die van Neumann, Fresnel, Maxwell, Helmholtz, ze ontroeren door hun grootschen bouw en logische schoonheid als groote kunstwerken ons ontroeren. Een man als Helmholtz is dan ook de wetenschappelijke keerzijde van den dichter en het algenie Goethe. Die twee vullen elkaar aan. Helmholtz is Goethe, verbijzonderd tot ééne openbaring van het menschelijke denken, al was het dan ook een veel omvattend gebied dat Helmholtz overzag en beheerschte. Goethe was als een spiegel, die de *gansche* wereld reflecteerde — zooals Heine het uitdrukte: „Gott wollte einmal wissen wie die Welt aussah die er selber erschaffen, und erschuf Goethe” — in Helmholtz reflecteerde zieh de *gansche physische* samenhang der wereld. Helmholtz was in mathematisch-physischen zin de voortzetting en de voleinder van Goethe. Na Helmholtz is wel iets *anders* mogelijk, maar niet iets hoogers. Evenals er op muzikaal gebied na Beethoven, die alles resumeerde, tot het hoogste toppunt opvoerde en afsloot wat voorafgaande tijden in hun hoogste vertegenwoordigers in tonen hadden vertolkt, wel iets anders (Wagner bijv.) maar niet iets hoogers mogelijk was.

Helmholtz is de afsluiter van de groote *klassieke* periode der *zuivere* mathematische physica, evenals Beethoven de afsluiter was der periode der *zuivere* absolute muziek. Goethe, Beethoven, Helmholtz, welk een *innerlijke* verwantschap. Hoe geheel anders was daarbij het Engelsche type van een Maxwell. Het wijde, klassieke, hellenizeerende van Goethe—Helmholtz staat tegenover het meer engere, christelijk-orthodoxe van Milton—Maxwell. Maar evenmin als Milton in *beperkten* zin orthodox kon genoemd worden, maar altijd groot en hoog van conceptiën bleef, evenmin liet Maxwell zich in zijn *wetenschappelijke* theorieën influenceeren door positief-christelijke beginselen in *engeren* zin. Maxwell was als Newton een vroom man, een goed Christen, maar zijn blik op den *physischen* samenhang der wereld bleef onbeneveld. In die mate zelfs dat het moeilijk is te zeggen wie van beiden, Helmholtz of Maxwell, in zuiver wetenschappelijken zin, de grootste was.

En nu de *epigonen*. Want alle lateren: Boltzmann, Lorentz, Van der Waals etc. zijn als mathematisch-physici epigonen van Helmholtz en de Duitsche school, of van Maxwell en de Engelsche school. De invloed der Franschen is te verwaarloozen. Ook Poincaré is een epigoon. En nu zou ik Poincaré en Lorentz bij Helmholtz willen zetten en Van der Waals bij Maxwell. Niet wat het onderwerp hunner onderzoekingen, maar wat hun *innerlijken* geest betreft. En op Van der Waals ten slotte terugkomende, vragen wij ons af: welke is de aard van zijn wetenschappelijke werkzaamheid, welke is de intensiteit en algemeene richting van zijn denkvermogen. Het antwoord ligt reeds in bovenstaande vergelijking besloten. Beiden, Lorentz en Van der Waals, zijn baanbrekers, Lorentz op *electrisch* gebied, Van der Waals op *thermisch* gebied. Maar Lorentz heeft de groote klaarheid en klassieke rust van Helmholtz geërfd, terwijl Van der Waals meer het ietwat fluctueerende en zoekende van Maxwell heeft. Lorentz is ook gemakkelijker te volgen en te begrijpen dan Van der Waals. Deels ligt dit in de meerdere afgerondheid in den vorm bij Lorentz, deels in de omstandigheid dat bij Lorentz alles onmiddellijk, definitief, met groote klaarheid van voorstelling, met doorzichtige logische opeenvolging is neergeschreven (vorm en inhoud zijn één); terwijl bij Van der Waals, bij mindere afgerondheid in den vorm, in de voordracht duidelijk de sporen zijn op te merken van zijn „historischen” gedachtengang, van een *zoeken* naar de juiste voorstelling, naar de juiste interpretatie, naar de *volledige* waarheid. Het werk van Lorentz komt meestal geheel voltooid ter wereld als eens Pallas Athene; is meer „aus einem Gusz”; bij Van der Waals is er meest altijd een *ontologische* factor bij. Die factor maakt dat hij, eenmaal aan een nieuw onderwerp bezig zijnde, in achtereenvolgende stukken dikwijls op vroegere uitspraken terug komt, ze wijzigt, een enkele keer zelfs terug neemt; en dikwijls iets dat hem in vroegere behandeling niet meer geheel voldoet, anders, en beter, voorstelt. Van der Waals verkeert ten opzichte van zijn werk, en dat vooral in zijn laatste periode, in een toestand van voortdurenden zelfopbouw, ge-

stadige zelfvolmaking. Dat had Maxwell ook. Dezelfde reden waarom de studie van Maxwell's beroemd boek *Electricity and Magnetism* dikwijls zoo moeilijk en tijdroovend is, bestaat ook ten opzichte van de studie van de verhandelingen van Van der Waals. Evenals bij Maxwell het *historische* in de voorstellingswijze hinderlijk is, zoodat het moeite kost de eigenlijke Maxwell'sche theorie uit het boek van Maxwell zuiver, zonder bijmengselen, te voorschijn te halen, evenzoo kost het dikwijls veel hoofdbrekens om uit sommige verhandelingen van Van der Waals (over de mengsels bv.) het definitieve eindbeeld voor zichzelf te construeeren. Daarbij komt nog dat, terwijl Lorentz, buiten zijn eigenlijke wetenschappelijke werkzaamheid om, den tijd en den lust vindt *Leerboeken* te schrijven die een wonder zijn van logische helderheid, en van tijd tot tijd zijn onderzoekingen over electriciteit in afzonderlijke publicatiën resumeert — Van der Waals zijn onderzoekingen helaas nooit tot een afgerond geheel heeft uitgewerkt, zoodat hij die zich op de hoogte wil stellen van de uitkomsten zijner onderzoekingen, noodzakelijk al de verhandelingen in hun historischen ontwikkelingsgang moet bestudeeren, wat veel tijd en moeite vereischt. Want zijn bekend, ook in het Hoogduitsch vertaald werk: „*Die Kontinuität etc.*”, waarvan pas een tweede, bijgewerkte druk verscheen, nu in twee deelen, is geheel in den oorspronkelijken historischen vorm gehouden; meer een herdruk en korte samenvatting van vroegere verhandelingen voor den reeds georiënteerde dan een studieboek, geschikt tot oriëntatie van den beginner. Dit is zeker jammer, en hij die nog eens een afgerond en volledig werk, een *Leerboek* schrijft over de Van der Waals'sche theorieën, zal zeker velen aan zich verplichten.

Maar al was het mijn plicht te wijzen op dit grondverschil bij twee groote geleerden, het is niet minder mijn plicht den indruk weg te nemen die hierdoor wellicht zou kunnen ontstaan, als was het werk van Van der Waals daarom *minder* dan dat van Lorentz. In geenen deele is dit het geval. Voor hem die eenmaal alle moeilijkheden overwonnen heeft, ver-

bonden aan de bestudeering der verhandelingen van Van der Waals, zijn die verhandelingen een bron van groot en diep inzicht. Zoo ooit een moeilijke en tijdroovende studie belooning vindt, dan hier. Neem bijv. zijn verhandeling over de Capillariteit, of zijn grondverhandeling over de Mengsels, welk een overstelpende volte van nieuwe uitkomsten, van nieuwe inzichten! Eén stuk van Van der Waals is dikwijls een bron waaruit een heele reeks van andere stukken, van hem en van andere jonge geleerden, zijn ontstaan te danken heeft. Niet altijd wordt dadelijk de volle draagkracht van zijn nieuwe onderzoekingen en uitkomsten gevoeld. Wie zijn stukken slechts éénmaal of oppervlakkig gelezen heeft, kent ze niet. Men moet ze door en door bestudeerd hebben. Maar hoe groot is dan ook de voldoening! En welk een schat is men rijker geworden. Van der Waals moge al geen „Olympiër” zijn als Helmholtz of Lorentz, hij moge meer een „Grübler”, een zoeker zijn, aan diepte van inzicht, aan doordringendheid van blik, staat hij bij den laatste niet achter, evenmin als de geniale Maxwell, trots zijn dikwijls minder overzichtelijke voorstellingswijze, in scherpzinnigheid en doordringingsvermogen beneden Helmholtz stond. Van der Waals bezit bij uitnemendheid de gave iets geheel en al dóór te denken; aan zijn wetenschappelijken blik ontsnapt niets, en alles doorziet hij met buitengewone helderheid en intensiteit.

Ook in zijn academische werkzaamheid is iets dergelijks op te merken. Nooit had ik vroeger het voorrecht de colleges van prof. Lorentz bij te wonen, maar naar mij van bevoegde en betrouwbare zijde meer dan eens is medegedeeld, zijn ook die colleges het spiegelbeeld van Lorentz' geheele zijn: helder en afgerond — een kristallisatie van het physische weten van den tegenwoordigen tijd. Op een voor kunstindrukken ontvankelijk gemoed moeten die colleges wel een grooten indruk maken. Maar één schaduwzijde is er wellicht aan verbonden, en wel deze: de aankomende geleerde voelt, gefascineerd als hij is door de duidelijke en volmaakte voordracht, niet dadelijk de buitengewone moeilijkheden van sommige onderwerpen, zoodat

hij zich licht gaat verbeelden dat alles al bijzonder eenvoudig in elkaar zit. Eerst bij latere *zelfstandige* werkzaamheid bespeurt hij hoe het terrein dikwijls met moeilijkheden als bezaaid ligt, en dat hem het werk toch niet zoo gemakkelijk van de hand gaat als hij zich vroeger had voorgesteld. Nu eerst beginnen voor hem de moeilijkheden die hij — misleid zou ik bijna zeggen — door de overweldigend schoone voordracht, eerst niet had opgemerkt. Maar één ding blijft hem toch zijn geheele leven bij: het wondere kristallisatieproces dat deze geleerde zijne onderwerpen doet ondergaan, en hij zal het later misschien bij zijn eigen onderzoekingen toepassen. Het is er mede als met een voordracht van een Beethoven'sche sonate door Lamond bv. De zg. technische moeilijkheden worden zoo volkomen overwonnen dat zij als niet meer bestaan, en men nog slechts de heerlijke vertolking der muzikale gedachte hoort. De daaraan verbonden moeilijkheden verbeeldt men zich met een weinig studie wel te kunnen overwinnen. Maar vrij spoedig zal men dienaangaande, wanneer men het beproeven gaat, ont-nuchterd worden. Toch zal de indruk van de voordracht blijven bestaan en later den jeugdigen musicus ten goede kunnen komen.

En nu, na Lorentz, Van der Waals. Ook hier is de voordracht meer historisch, evenals zijn stukken het zijn. Dikwijls kan Van der Waals de verleiding niet weerstaan op zijn mathematisch-physisch college iets mede te brengen van de dingen waaraan hij juist bezig is, en die óf pas, óf nog niet zijn gepubliceerd, en die op zoo'n oogenblik zijn geheele wezen vervullen. Daardoor loopen weliswaar zijn voordrachten een enkele maal het gevaar iets verbrokkelds te krijgen, ook omdat later wel eens wijzigingen noodzakelijk blijken wanneer zijn onderzoekingen verder zijn voortgeschreden; maar daar staat tegenover dat zodoende zijn leerlingen niet alleen dikwijls de primeur hebben gekregen van enkele zijner verhandelingen, maar ook medeleven in den vooruitgang der onderzoekingen, en de moeilijkheden, de nog onopgeloste problemen beter voelen. En dan, welk een nauwelijks ingehouden passie bij die voordrachten over de warmteleer, waarvan zoo menig hoofdstuk zijn eigendom

mag genoemd worden! Ook de toepassingen op de theorie der scheikundige evenwichten blijven niet onbesproken. Van der Waals is wel de eerste geweest in Nederland (1881—1884 reeds) die over de geniale onderzoekingen van Gibbs, den stichter der *mathematische* chemie, met zijn leerlingen sprak.

Langen tijd stond Van der Waals geheel alleen voor zijn moeilijke en zware taak. De experimenteele physica, de mathematische physica, de leiding der practische oefeningen in het laboratorium, alles was aan één persoon toevertrouwd. Maar toen Van der Waals ouder werd, en hij het bovendien sinds de bloeiperiode van het samenzijn met Van 't Hoff, door den steeds toenemenden toevloed van studenten, drukker en drukker had gekregen, toen werd het hoog tijd dat zijn taak aanmerkelijk werd verlicht. Toch duurde het nog eenigen tijd voor dat er hulptroepen kwamen opdagen. Eerst na het vertrek van Van 't Hoff naar Berlijn hadden de gewenschte veranderingen plaats. Een geheel nieuw personeel trad toen gaandeweg op. Door het optreden van Sissingh als hoogleeraar naast Van der Waals behield deze alleen de mathematische physica, waaraan hij nu al zijn krachten ten volle kon wijden. Dr. Zeeman, de beroemde ontdekker der magnetische veranderingen der spectraallijnen, trad eerst als lector, nu onlangs als hoogleeraar op. De veranderingen in het chemisch onderwijs waren nog grooter. Daar was na Van 't Hoff's vertrek opgetreden de bekende Bakhuis Roozeboom, de vervolger en voleinder van Gibbs op het gebied van het heterogene scheikundige evenwicht. Iets later was bij het aftreden van Gunning, als hoogleeraar in de *organische* scheikunde Lobry de Bruyn benoemd. Bovendien traden achtereenvolgens nog drie privatdocenten op.

Een uitbreiding dus van het physisch-chemisch onderwijs, als waarvan de toehoorders van Van der Waals en Van 't Hoff in de jaren 1881—1884 zeker niet hadden gedroomd. Toen waren wij die het college over mathematische physica en dat over theoretische chemie volgden, slechts met ons drieën; thans is dit aantal wel verviervoudigd. Duidelijk staan mij die belangrijke en voor mijn latere ontwikkeling zoo gevolgrijke col-

leges nog voor den geest. Hoe helder en duidelijk wist Van der Waals de moeilijkste zaken voor te dragen! Hoe kwamen hier zijne aangeboren paedagogische bekwaamheden aan het licht!

Van der Waals gaf aan aanstaande physici en chemici hetzelfde college over de warmteleer; hij eischte van beiden de zelfde kennis; de chemici mochten van het warmte-evenwicht in al zijn menigvuldige bijzonderheden vooral niet minder weten dan de eigenlijke physici. En de chemici in Holland mogen dankbaar zijn dat hunne physische opleiding zoo veelzijdig en zoo diepgaand is geweest en bij voortdoring blijft; ze mogen blijde zijn een veeleischenden leermeester als Van der Waals (en als Lorentz te Leiden) te hebben gehad, want hoog steekt daardoor het peil der *Hollandsche* chemici boven dat der meeste buitenlandsche uit, die over het algemeen een gebrekkige mathematische en physische opleiding genieten. Ze zijn daardoor bewaard gebleven, in dezen tijd van snellen vooruitgang der theoretische en mathematische chemie, zich met onvoldoende kennis der wis- en natuurkunde op den stroom hunner zich stadig ontwikkelende wetenschap te moeten begeven, zooals zoovele buitenlandsche chemici, wier verhandelingen zoo dikwijls gemis aan kennis van de eerste beginselen der hoogere wiskunde en der mathematische physica en chemie verraden. Mannen als Bakhuis Roozeboom, Schreinemakers e. a. konden slechts in Nederland ontstaan; de geheele opbloei en verdere ontwikkeling der door Gibbs geïnaugureerde *phasenleer* bij het heterogene evenwicht, en de verdere doorwerking van het homogene evenwicht zijn dan ook (buiten den eenigen Franschman Duhem) zuiver Nederlandsche geestesveroveringen. Alleen in Engeland laat men zich aan deze zaken iets gelegen liggen (Bancroft e. a.). In Frankrijk wordt er zoo goed als niets aan gedaan (de uitzondering Duhem noemden wij reeds), terwijl ook in Duitschland de algemeene strooming nog altijd „ablehnend” is, al is daar in den laatsten tijd eenige verbetering op te merken. De werkzaamheid van een Max Planck, een Van 't Hoff en een Ostwald moet ook daar op den duur wel invloed uitoefenen, niettegenstaande mannen als Nernst e. a. nog altijd

half vijandig tegenover de fasenleer blijven staan. Een „hemmende” factor zal daar nog lang blijven de mindere mathematische ontwikkeling der Duitsche chemici. Dit al of niet bezitten van hogere mathematische ontwikkeling bij den tegenwoordigen stand der theoretische chemie is zóó essentieel, dat zelfs een genie als Van 't Hoff daardoor gelimiteerd is geworden. Ware Van 't Hoff in vroeger tijd in de gelegenheid geweest dezelfde hogere mathematische ontwikkeling op te doen als thans de chemici in de gelegenheid zijn bij Van der Waals en bij Lorentz te genieten, hij ware de grootste man dezer eeuw geworden. Want de genialiteit van dezen geleerde reikt zóó ver, dat hij, als een andere Faraday, met vrij elementaire wiskundige methoden het eerst (de verhandelingen van Gibbs rustten toen nog in het stof der Connecticut Academy, en waren slechts aan weinige uitverkorenen bekend) de verschillende betrekkingen bij evenwichten die zich bij *verdunde* oplossingen voordoen, afleidde. Hij voerde daarbij met buitengewone scherpzinnigheid een grootheid in die hij *osmotischen druk* noemde, maar die in werkelijkheid evenredig is met een door Gibbs ingevoerde warmtefunctie, de *thermodynamische potentiaal*. Nu kon Van 't Hoff echter met dien osmotischen druk nooit verder komen dan tot de theorie der *verdunde* oplossingen; maar had hij de primaire en meer omvattende grootheid gekend die wij zooveen thermodynamische potentiaal noemden, hij had zijn uitkomsten nog algemeener kunnen maken, en hij had verder in de theorie der homogene evenwichten kunnen doordringen. Ook Nernst zou dan bij zijn beroemde onderzoekingen over de galvanische elementen dieper hebben kunnen doordringen in het wezen der zaak (hetgeen later Max Planck heeft gedaan). Maar terwijl Nernst is blijven staan bij den osmotischen druk, heeft Van 't Hoff zich aldoor verjongd en heeft zich, blijkens zijn laatste publicatiën, met merkwaardig assimilatievermogen in de nieuwere theoriën en methoden ingewerkt, al wijkt zijn behandelingswijze in vele opzichten van de gangbare af, en al volgt hij ook hier zijn eigen weg, in aansluiting met zijn eigenaardige inzichten aangaande de zg. „gekondenseerde” systemen.

Ik sprak zooven van de jaren 1881—1884. Dat was een mooie tijd, een tijd van ontspruiting en opbloeiing van velerlei nieuwe dingen. Groote veranderingen op wetenschappelijk gebied, groote veranderingen op litterair gebied. De voorbereiding der latere *Nieuwe-Gids* beweging valt in dien tijd. Met de beste en voornaamste der latere hoofdmannen waren wij intiem bevriend, en menig belangrijk gesprek is er dien tijd gevoerd. Het was een „Sturm-und-Drang” periode op wetenschappelijk, wijsgeerig, artistiek en politiek gebied als er in jaren niet was geweest. En dan was er de muziek. Zoo ooit een beschuldiging onbillijk en onwaar was, dan wel deze dat de beoefenaars der mathematisch-physische wetenschappen eenzijdig in hun ontwikkeling blijven. Dit moge wellicht het geval zijn met de zuiver wiskundigen, die de wiskunde om haar zelve beoefenen, maar zeker is dit niet het geval met de mathematisch-physici, die bijna allen uitgesproken litteraire, muzikale of filosofische neigingen vertoonen¹ Kan het eigenlijk wel anders? Is de mathematische physica in haar grootschen bouw en logischen samenhang niet de schoonste aller wetenschappen, in hare grondprincipen onmiddellijk aan de diepzinnigste metaphysische problemen rakende? Inderdaad is die wetenschap naast de wijsbegeerte de schoonste en meest sublieme uiting van den menschelijken geest. Hare grootste beoefenaars, een Laplace, een Fresnel, een W. Weber, een Helmholtz, een Maxwell behooren dan ook, naast de groote filosofen als Descartes, Leibniz, Kant, Hegel, tot de grootste geniën die de menschheid heeft voortgebracht.

De reconstructie van den *physischen* samenhang van het Heelal, alleen door de *logische* werking van den menschelijken geest, uitgaande van eenige weinige vooropgestelde algemeene begrippen, gesteund door de algemeengeldige en absolute betrekkingen der wiskunde (voornamelijk der hoogere mathematische

¹ Wij noemen, om slechts één voorbeeld te noemen, den bekenden chemicus Dr. Ch. M. van Deventer (één der drie van 1881—1884), die tegelijk een zeer bekend Graecus was (Vertalingen van Grieksche klassieken — Platonische Studiën, enz.).

Analyse) is een scheppingsdaad van volkomen dezelfde orde als die waarbij een litterair meesterwerk, of een symphonie of kwartet van een Beethoven ontstaat. De door den mathematisch-physicus geconstrueerde buitenwereld is, evenals een muzikaal of litterair kunstwerk, een voortbrengsel van den *menschelijken* geest; die buitenwereld is niet de buitenwereld zelve — dit wordt dikwijls maar al te zeer vergeten! — maar de door den geest *gedachte* buitenwereld, die in haar onderdeelen aan de werkelijke, onkenbare buitenwereld *adaequaat* is. De voorstelling der verschijnselen buiten ons wordt gedurig anders, naarmate de door den menschelijken geest gedachte en uitgesponnen physische systemen in den loop der tijden veranderen. Dat wil dus zeggen dat het voor den mensch kenbare Heelal *met* den menschelijken geest verandert. Het zich afwikkellende wereldproces is niets anders dan de ontplooiing van de menschelijke en goddelijke Rede in den loop der Tijden, de ontplooiing van den Logos, die het Heelal bestiert.

IX

Keeren wij na deze uitweiding over den aard der door hem beoefende wetenschap tot Van der Waals terug. Herhaaldelijk hebben wij er op gewezen welk een strenge mathematische geest hij is. Dadelijk de zwakke punten of fouten in het betoog van anderen opmerkende, is hij ook uiterst kritisch ten opzichte van eigen arbeid. Nooit of zelden is hij met iets geheel tevreden, aanhoudend werkt hij met onafgebroken kracht aan zelfvolmaking en zelfverbetering. Is hij aan iets nieuws bezig, dan wordt hij er geheel door geabsorbeerd; zijn geest is er rusteloos mede bezig en wordt er geheel door in beslag genomen, zoodat zelfs zijn nachtrusten er in zulke tijden van groote spanning onder lijden. Meest altijd echter wordt hij bij zijn onderzoekingen geleid door een gelukkige *intuïtie*, die hem er voor behoedt de oplossing van problemen in verkeerde richting te zoeken. Als een ziener weet hij dikwijls vooraf aan te geven wat het resultaat van het onderzoek zal zijn en langs welken

weg men de oplossing *niet* moet zoeken. Al die eigenschappen maken hem, even als Lorentz, tot een geleerde van den *eersten* rang, vergelijkbaar met de beste nog levende of reeds gestorven buitenlandsche geleerden.

Maar diezelfde eigenschappen maken Van der Waals, zoo nauwgezet en consciëntieus tegenover zich zelf, uit den aard der zaak *veeleischend*, niet alleen voor zijn studenten, maar ook ten opzichte van anderer wetenschappelijken arbeid. Maar zijn oordeel over de waarde van dien arbeid is bijna altijd juist; niet licht vergist Van der Waals zich te dien opzichte. Dikwijls heeft hij mij medegedeeld dat wat hij bij eerste kennismaking als superieur werk erkende, zich altijd later als zoodanig heeft bevestigd. De daaraan verbonden schaduwzijde is echter dat zijn oordeel over het werk van anderen dat hij als minder goed beschouwt, wel eens onbillijk wordt en in een zeker *parti-pris* ontaardt, dat later uiterst moeilijk overwonnen wordt als het een enkele keer blijkt dat het oordeel werkelijk onbillijk is geweest. Daarbij komt — en aan Van der Waals als scheppend geleerde is dit zeker geoorloofd — dat hij slechts in beperkte mate kennis neemt van de op zijn gebied bestaande literatuur. Deze breidt zich dan ook zoo ontzettend uit dat een zelfstandig scheppend genie als hij — ter wille van eigen zelfstandigheid, en om zich beter te kunnen concentreeren en verdiepen in eigen werk — van een slechts eenigzins volledige kennisname dier litteratuur wel moet afzien. De koe die biefstuk en melk levert, heeft zelf niet met biefstuk of melk gevoed te worden; de kip die eieren legt, heeft niet met eieren te worden gevoed. De vergelijking (het beeld is van Multatuli) gaat wel niet geheel en al op, maar is in zeker opzicht ook wel op geleerden toepasselijk. De zelfstandig scheppende geleerde verbrokkelt zich en benadeelt zich zelf, wanneer hij consciëntieus kennis wil nemen van de bijna niet meer overzienbare litteratuur op zijn gebied, aangenomen zelfs dat hij de vele geheel of bijna geheel waardelooze stukken onmiddellijk ter zijde laat, en aangenomen al dat men altijd onmiddellijk bemerkt of een verhandeling al dan niet waardeloos is. Een zekere sceptische terughoudendheid

is daarom den scheppenden geleerde zeer aan te bevelen, vooral als men daarbij geholpen wordt door een zoo bij uitstek juisten en kritischen blik als Van der Waals meestal blijkt te bezitten. Dat daarbij een enkelen keer de kans niet ontloopen wordt iets opnieuw te vinden wat vroeger reeds door anderen is gevonden, spreekt van zelf. Ook bij Van der Waals zal dat wel eens het geval zijn geweest, maar dan maakte toch altijd de geheel bijzondere en diep ingaande behandeling van het onderwerp dit tot iets geheel nieuws. Daarbij komt dat Van der Waals ook in hooge mate de gave der *herscheping* bezit. Het werk van anderen ondergaat in zijn geest een metamorphose, en komt daaruit gelouterd en verbeterd weder te voorschijn. Het is daarvoor als zijn eigen werk geworden, met zijn eigen, geheel persoonlijken stempel, al is het dikwijls ten slotte een herscheping van anderer, minder volkomen werk.

Een bijzondere karaktertrek van Van der Waals is zijn algeheele afkeer van alles wat naar *polemiëk* zweemt. Behalve de zeker humane overweging, niet gaarne een tegenstander wellicht door sommige uitdrukkingen van zijn verweerschrift onwillekeurig te kwetsen, komt daarbij hoofdzakelijk bij hem in overweging de overtuiging dat alleen de *Tijd* ten slotte alles te recht brengt en op zijn plaats zet. Het zwakke en foutieve wordt immer door den tijd op den duur geëlimineerd, terwijl het goede en juiste overblijft en als zoodanig wordt erkend. Er ligt in deze overtuiging veel waars, en bestond er te dien opzichte bij vele geleerden wat meer zelfbeheersching en handelden zij allen als Van der Waals, wij zouden een heele hoeveelheid scherpe, vinnige polemische artikelen missen. En de wetenschap zou daarbij zeker niets verliezen. Maar een enkele keer kan het wel eens nuttig wezen dat een dwaling bijtijds uit de wereld geholpen wordt, want er zijn gevallen te over bekend dat dwalingen tientallen van jaren hardnekkig zijn blijven vastkleven, zonder dat de „alles terechtrengende” *Tijd* blijkbaar veel haast maakte ze uit den weg te ruimen. Het is merkwaardig hoe lang een verkeerde opvatting soms heeft stand gehouden, vooral wanneer ze uitgesproken werd door een au-

toriteit. Zakelijke polemiek is daarom m. i. geenszins altijd overbodig, en werkt zeer dikwijls, evenals een onweer op een warmen zomerdag, verfrisschend.

Slechts eens is er van de hand van Van der Waals een artikel met polemische strekking verschenen. Toen werd hij tot een wetenschappelijk duel letterlijk uitgedaagd. In het voorjaar van '99 stuurde nl. het buitenlandsche lid der K. A. v. W., de beroemde Boltzmann uit Weenen, in het Hoogduitsch een opstel in, met begeleidend schrijven aan Van der Waals, waarin hij de hoop uitdrukte dat daaruit een „der Wissenschaft nützlichen Discussion” zou ontstaan. Een ware uitdaging dus tot discussie. Het liep over de in VII besproken correctie op de grootheid b , waarmede Boltzmann het niet geheel eens was. Van der Waals aarzelde. Het opstel van Boltzmann was geplaatst in het Akademierverslag van 6 April. Eenige weken later zeide Van der Waals mij dat hij nog niet zeker wist of hij antwoorden zou; denkelijk wel; maar had hij het vóór Mei niet gedaan, dan was geen antwoord meer te wachten. In het Verslag der K. A. v. W. van 3 Mei '99 verscheen inderdaad een antwoord van Van der Waals. Hij had zich zelf overwonnen. Maar zeer kenmerkend was de merkwaardige zin: „En „ofschoon ik in het algemeen er de voorkeur aan zou geven „de beslissing tusschen verschillende uitkomsten, welke langs „twee verschillende wegen verkregen zijn, over te laten aan „de geleidelijke ontwikkeling en verruiming der denkbeelden, „welke *de loop der tijden* medebrengt, wil ik mij niet ont- „trekken aan de vervulling van zijn (Boltzmann's) wensch, in „de hoop dat deze discussie „der Wissenschaft nützlich” sei.” Er volgt dan een kalme, zakelijke, lichtelijk ontwijkende beantwoording der kwestie.

De diepe wetenschappelijke ernst die Van der Waals zoozeer kenmerkt, spiegelt zich ook in zijn geheele persoonlijke karakter en in zijn levensvoering af. Er gaat van zijn geheele wezen een stoere, zelfbewuste kracht uit die, gepaard met iets stroefs en teruggetrokkenens in den omgang, zonder veel expansie, op iemand die hem niet van zeer nabij kent, licht den indruk

van onvriendelijkheid maakt. Maar ingespannen studie en veel ondervonden leed hebben dezen man zich van de wereld doen terugtrekken in zijn stil studeervertrek. Niet velen dringen in die intimiteit binnen, en met slechts weinigen van zijn vroegere leerlingen blijft hij door persoonlijk verkeer of schaarsche correspondentie verbonden. Bespiegelend van aard, trekt hem buiten zijn eigenlijken wetenschappelijken arbeid vooral de Indische litteratuur aan: Rückert's *Die Weisheit der Brahmanen*, en andere dergelijke poëtische bewerkingen van Indische wijsheid en poëzie behooren tot zijn lievelingslitteratuur.

Dat het uiterlijke leven van dezen stillen, in zich zelf teruggetrokken geleerde niet rijk aan afwisselende gebeurtenissen is geweest, spreekt wel van zelf. Geruischloos en weinig bewogen is dat leven daar heengegaan, een getrouwe afspiegeling van het *innerlijke* Zijn van den *mensch*. Maar niettegenstaande *hij* zoo ver leefde van de wereld, heeft *deze* het hem toch niet laten ontbreken aan algemeene erkenning van zijn groote verdiensten. Hoewel hij groot was boven velen, is hem bespaard gebleven de dikwijls grievende bestrijding en achteruitzetting in den beginne, bijna altijd aan groote geestelijke superioriteit verbonden. De man die zoo stil en onopgemerkt zijns weegs ging, zich niet storende aan het oordeel van anderen, rustig het oordeel van den *Tijd* afwachtede, de man die niet dan noodgedrongen polemiseerde, die man heeft den Vrede op zijn levenspad gevonden, en erkenning en ware bewondering zijn zijn deel geworden. Ligt daarin niet opgesloten een les voor velen? Is dat stille werkzame leven, zonder omzien, wars van alle uiterlijk vertoon, niet als een voorbeeld te stellen aan velen, bij het zoo rustelooze, haastige, zenuwachtige, naar bekendheid en roem hakende, dat onzen tijd helaas kenmerkt?

X

Evenals bijna alle waarlijk groote mannen is van der Waals een „self-made” man. Zijn korte levensgeschiedenis getuigt het ten volle.

Geboren den 23 November 1837 te Leiden, werd hij na genoten lager onderwijs en m. u. l. o. eerst voor onderwijzer bij het l. o. opgeleid. Doch door zelfstudie behaalde Van der Waals in korten tijd verscheidene acten middelbaar onderwijs in de wis- en natuurkunde, zoodat hij reeds in 1864, op 27-jarigen leeftijd, tot leeraar bij het M. O. te Deventer werd aangesteld. Hier bleef hij echter niet lang, want reeds in 1866 werd Van der Waals tot leeraar aan de H. B. S. met 5 j. c. te 's Gravenhage benoemd, waar hij later ook als directeur optrad. Ondertusschen had Van der Waals, na dispensatie te hebben gevraagd en verkregen van het examen in Latijn en Grieksch (gelukkige tijden, waarvan ook Van 't Hoff e. a. hebben geprofiteerd!) akademische examens afgelegd en was op Zaterdag den 14^{en} Juni 1873 aan de Hoogeschool te Leiden tot doctor in de wis- en natuurkunde gepromoveerd. Promotor was de bekende Rijke, die Van der Waals door zijn akademisch onderwijs zoo zeer heeft weten te boeien, en ten opzichte van wien hij dan ook tot dankbaarheid was gestemd. De weinige regelen, in de Voorrede van het Proefschrift aan Rijke gewijd, leggen van die gevoelens getuigenis af.

Dit proefschrift was het beroemde werk, waarover wij in onze studie over Van der Waals' werk (zie de drie eerste hoofdstukken) zoo uitvoerig hebben gesproken. Zijn verschijnen is een datum in de geschiedenis der wetenschap en de beteekenis ervan kan niet licht hoog genoeg worden aangeslagen. Zoo sober was die oorspronkelijke Hollandsche uitgave; nergens te veel, noch te weinig; nergens overlading. In de Duitsche vertaling van Roth (1881), waarin zooveel tusschengeschoven en bijgevoegd was, uitkomsten van nieuwere onderzoekingen van Van der Waals en anderen, is veel van die soberheid verloren gegaan: het werk had iets vols, iets druks gekregen, wat het in geen deele in de oorspronkelijke uitgave had. In de tweede Duitsche uitgave van 1899, nu door Van der Waals zelf bewerkt (het tweede deel is op dit oogenblik nog niet verschenen), is de oorspronkelijke eenheid, niettegenstaande vele nieuwe toevoegingen, in sommige opzichten eenigszins hersteld.

In 1877 had er eene belangrijke verandering plaats in het leven van Van der Waals. Ter gelegenheid van den overgang op 16 October 1877 van het oude Athenaeum Illustre te Amsterdam (in 1632 gesticht) tot Universiteit, werd ook Van der Waals geroepen aan die nieuwe universiteit als hoogleeraar zijn krachten te wijden. Door Gunnings invloed werd toen tegelijkertijd de jonge Van 't Hoff, eerst 25 jaar oud, tot lector in de Chemie benoemd, om reeds in 1878, nauwelijks een jaar later, eveneens tot hoogleeraar te worden aangesteld. En zoo zien wij beiden van nu af aan naast elkander werkzaam. Van der Waals kon zich nu geheel en uitsluitend wijden aan zijn studievak, de mathematische physica. Hij was juist 40 jaar oud. Thans, op bijna 63jarigen leeftijd, is hij nog altijd met onverzwakte kracht aan dezelfde universiteit werkzaam. Maar nu staat hij sinds eenige jaren niet meer geheel alleen voor zijn zware taak. Zooals wij op blz. 123 dezer biografie vermeldden, zijn er hulptroepen komen opdagen.

Aan uitwendige huldeblijken heeft het Van der Waals niet ontbroken. Tot lid der Koninklijke Akademie van Wetenschappen benoemd, werd hij daarvan spoedig secretaris. Hij is een sieraad van dat Lichaam, in welks Verhandelingen en Zittingsverslagen hij zijn wetenschappelijken arbeid bijna uitsluitend heeft neergelegd. Als lid dier Akademie was Van der Waals ook dikwijls als lid van verschillende commissiën werkzaam: gascommissiën, commissie tot onderzoek van gehoorigheid in gevangenissen, enz., en bracht hij daarover mede verslag uit. Ook in de examencommissie voor het middelbaar onderwijs te 's Gravenhage wordt hij jaarlijks tot lid benoemd.

Toen Van der Waals in 1898 den 25jarigen gedenkdag herdacht dat hij te Leiden op zoo buitengewone en schitterende wijze tot doctor promoveerde, werd hij in Akademie gehuldigd, en benoemde de regeering hem namens H. M. de Koningin tot Ridder van den Nederlandschen Leeuw. Zijn vroegere en tegenwoordige leerlingen brachten een Van der Waals-fonds bijeen, waaruit voortaan buitengewone uitgaven konden bestreden worden, door Van der Waals noodig en nuttig geoordeeld voor

verschillende proefnemingen op het gebied der door hem beoefende wetenschap. Dat dit voor hem de aangenaamste en meest gewenschte hulde was, getuigt opnieuw van zijn eenvoudigen en bescheiden aard, wars van alle persoonlijk zich op den voorgrond stellen.

Zoo heb ik dan het beeld trachten te schetsen van den buitengewonen man, die zooveel gedaan heeft om onze inzichten op het gebied der warmteleer, met alles wat daarmede samenhangt, te verrijken en te verruimen. En zoo mijn hand soms heeft gebeefd bij het bespreken van zijn werk en het uitbeelden van zijn wetenschappelijk karakter, het was alleen omdat ik — gedreven door zucht tot onpartijdigheid en waarheid — dikwijls aarzelde een uitdrukking of een oordeelvelling neer te schrijven, die mogelijk tot misverstand kon aanleiding geven.

Utrecht, 1898—13 Febr. 1900.

BIBLIOGRAFIE DER VOORNAAMSTE GESCHRIFTEN VAN
JOHANNES DIDERIK VAN DER WAALS.

1. *Over de continuïteit van den gas- en vloeistofloestand.* Akademisch proefschrift (Leiden, A. W. Sijthoff, 1873).

Hiervan verscheen in 1881 een hoogduitsche vertaling, „mit Zusätzen versehen”, van Dr. Friedrich Roth (Leipzig, Verlag von Johann Ambrosius Barth). Later ook een Engelsche vertaling.

De hoogduitsche vertaling verscheen in 1899 in „zweiter verbesserter Auflage”; maar nu, met „Nachträgen” verrijkt, in twee deelen. Tot nog toe verscheen alleen het eerste deel, dat met het oorspronkelijke werk overeenkomt. Het tweede deel zal alles bevatten wat op de Mengsels betrekking heeft, alsook de Capillariteit, zijnde de Verhandelingen, daarover door Van der Waals na 1890 gepubliceerd.

2. Over het betrekkelijk aantal botsingen, dat een molekule ondergaat, wanneer het zich beweegt door bewegende molekulen of door molekulen, die men onderstelt stil te staan; alsmede over den invloed van de afmetingen der molekulen volgens de richting der relatieve beweging op het aantal dier botsingen ('s Hage, 17 December 1875). Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam (2) Deel 10, blz. 321—336 (1876).

Fransche vertaling in de Archives Neerlandaises des Sciences exactes et naturelles, publiées par la Société Hollandaise des Sciences à Harlem. Deel 2, blz. 201—216 (1877).

3. Over het aantal botsingen en den gemiddelden botsingsafstand in gasmengsels ('s Hage, 29 December 1875). V. K. A. v. W. (2) 10, blz. 337—348 (1876).

Fransche vertaling in de Arch. Neerl. 12, blz. 217—228 (1877).

4. Over den invloed der drukking op de temperatuur der grootste dichtheid van water ('s Hage, December 1876). V. K. A. v. W. (2) 11, blz. 119—131 (1877).

Fransche vertaling in de Arch. Neerl. 12, blz. 457—469 (1877).

5. Over de specifieke warmte van den verzadigden damp (Amsterdam, Dec. 1877) V. K. A. v. W. (2) 12, blz. 169—183 (1878).

6. De betrekking tusschen spanning, volume en temperatuur bij

- dissociatie (Amsterdam, Januari 1880). V. K. A. v. W. (2), 15, blz. 199—217 (1880).
7. Over samendrukbaarheid van ethyleengas (Amsterdam, Mei 1880). V. K. A. v. W. (2) 15, blz. 426—432 (1880).
8. Eenige opmerkingen naar aanleiding van de algemeene theorie der ponderomotorische krachten van Dr. D. J. Korteweg. Verhandelingen der K. A. v. W., Deel 20, 12 blz. (1880).
9. Onderzoek omtrent de overeenstemmende eigenschappen der normale verzadigden damp- en vloeistoflijnen voor de verschillende stoffen en omtrent een wijziging in den vorm dier lijnen bij mengsels. Verhandelingen K. A. v. W., Deel 20, 32 blz. (1880).
10. Over de coëfficiënten van uitzetting en van samendrukking in overeenstemmende toestanden der verschillende vloeistoffen. Verhand. K. A. v. W., Deel 20, 11 blz. (1880).
11. Bijdrage tot de kennis van de wet der overeenstemmende toestanden. Verhand. K. A. v. W., Deel 21, 10 blz. (1881).
12. Over den invloed der temperatuur op de sterkte eener gasoplossing en op het evenwicht tusschen gasoplossingen en vaste hydraten. V. K. A. v. W. (3) 1, blz. 377—380 (1885).
13. Over den samenhang tusschen de wijze, waarop de dichtheid verandert in de overgangslaag van vloeistof en damp. V. K. A. v. W. (3) 5, blz. 171—172 (1889).
14. Over de voorwaarden waaraan voldaan moet worden als een gegeven stof zich bij gegeven temperatuur in evenwicht schikt. V. K. A. v. W. (3) 5, blz. 199—202 (1889).
15. Molekulaïrtheorie van een mengsel van twee stoffen. V. K. A. v. W. (3) 6, blz. 163—166 (1889).
16. Théorie moléculaire d'une substance composée de deux matières différentes. Arch. Neerl. 24, blz. 1—56 (1891).
Hoogduitsche vertaling door W. A. Ostwald in het Zeitschrift für Physikalische Chemie 5, blz. 133—173 (1890).
17. Over het evenwicht van vaste verbindingen tegenover vloeistof en dampmengsels. V. K. A. v. W. (3) 7, blz. 4 (1890).
18. Over den druk bij coëxisterende fasen van mengsels en in het bijzonder bij zoutoplossingen. V. K. A. v. W. (3) 8, blz. 397—399 (1891).
19. De grootte der drukking bij coëxisterende fasen van mengsels, in het bijzonder bij zoutoplossingen. V. K. A. v. W. (3) 8, blz. 409—447 (1891).
Fransche vertaling in de Arch. Neerl. 26, blz. 91—125 (1893).

Hoogduitsche vertaling in de Zeitschr. für Physik. Chemie 8, blz. 188—214.

20. De formule der electrolytische dissociatie. V. K. A. v. W. (3) 8, blz. 448—459 (1891).

Fransche vertaling in de Arch. Neerl. 26, blz. 126—136 (1893).

Hoogduitsche vertaling in de Zeitschr. für Physik. Chemie 8, blz. 215—222.

21. De formule der electrolytische dissociatie. V. K. A. v. W. (3) 9, blz. 3 (1892).

22. Over eene toepassing van de wet der overeenstemmende toestanden bij opgeloste stoffen. V. K. A. v. W. (3) 9, blz. 346—349 (1892).

23. Thermodynamische theorie der Capillariteit in de onderstelling van continue dichtheidsverandering. Verhand. K. A. v. W. Nieuwe Reeks (1e Sectie), Deel I, 56 blz. (1893).

Hoogduitsche vertaling door J. J. van Laar, door den schrijver met vijf „Zusätzen” vermeerderd, in de Zeitschr. für Physik. Chemie 13, blz. 657—725 (1894).

Fransche vertaling (Avec cinq Notes) in de Arch. Neerl. 28, blz. 121—209 (1895).

24. Mededeeling over zijn theorie der Capillariteit. V. K. A. v. W. (4) 1, 158—160 (1893).

25. Over de formule voor de wet van de moleculaire attractie. V. K. A. v. W. (4) 2, blz. 20—21 (1894).

26. Over de afwezigheid van of wijziging in de kritische verschijnselen voor een mengsel, tengevolge van het bestaan der lengteplooi op het ψ -vlak bij hoogere temperaturen. V. K. A. v. W. (4) 3, blz. 133—137 (1895).

27. Over de kinetische beteekenis van den thermodynamischen potentiaal. V. K. A. v. W. (4) 3, blz. 205—219 (1895).

Fransche vertaling in de Arch. Neerl. 30, blz. 137—153 (1897).

28. Over de kenmerken ter beslissing over den loop der plooipluimlijnen voor een mengsel van twee stoffen. V. K. A. v. W. (4) 4, blz. 20—30 (1896).

Fransche vertaling in de Arch. Neerl. 30, blz. 266—277 (1897).

29. Over de kritische (plooipluim) omstandigheden van een mengsel. V. K. A. v. W. (4) 4, blz. 82—93 (1896).

Fransche vertaling in de Arch. Neerl. 30, blz. 278—290 (1897).

30. Over de wijze van uitstraling van X-stralen. V. K. A. v. W. (4) 4, blz. 293—294 (1896).

31. Bijdrage tot de kennis der toestandsvergelijking. V. K. A. v. W. (4) 5, blz. 150—158 (1897).

32. Over de vraag of de molekulairstoestand van het oplossingsmiddel invloed heeft op de drukverlaging die opgeloste zouten teweegbrengen. V. K. A. v. W. (4) 5, blz. 342—350 (1897).

33. Bijzonderheden in den loop der smeltkromme. V. K. A. v. W. (4) 5, blz. 385—388 (1897).

34. Het evenwicht van een samengesteld vast lichaam in tegenwoordigheid van gas en vloeistof. V. K. A. v. W. (4) 5, blz. 482—491 (1897).

Fransche vertaling in de Archives Neerl. (Nieuwe Reeks) 1, blz. 78—88 (1898).

35. Over de grafische voorstelling van evenwichten door middel van de ζ -functie. V. K. A. v. W. (4) 6, blz. 209—218 (1898).

Fransche vertaling in de Archives Neerl. (Nieuwe Reeks) 2, blz. 68—78 (1899).

36. Een benaderde regel voor den loop der plooiingslijn van een mengsel. V. K. A. v. W. (4) 6, blz. 279—303 (1898).

Fransche vertaling in de Archives Neerl. (Nieuwe Reeks) 2, blz. 79—102 (1899).

37. Eenvoudige afleiding van de toestandsvergelijking voor stoffen met uitgebreide en samengestelde molekulen. V. K. A. v. W. (4) 7, blz. 160—165 (1899).

38. Volume-contractie en druk-contractie bij mengsels. V. K. A. v. W. (4) 7, blz. 239—250; 270—280; 469—477 (1899) (drie Verhandelingen).

39. Over de nauwkeurige bepaling van het molekulaair gewicht uit de dampdichtheid. V. K. A. v. W. (4) 7, blz. 258—261 (1899).

40. Een anomalie in den loop der plooiingslijn bij een mengsel van anomale stoffen. V. K. A. v. W. (4) 7, blz. 404—469 (1899).

41. Over de afleiding der toestandsvergelijking (Discussie met prof. L. Boltzmann). V. K. A. v. W. (4) 7, blz. 537—542 (1899).

42. Sur le mélange des gaz. Extrait d'une lettre à M. H. Becquerel. Comptes Rendus 126, blz. 1856—1857 (1898).

FRÉDÉRIC PASSY.

FRÉDÉRIC PASSY.

Wanneer men het geestesoog over het gebied der vredesbeweging laat dwalen, ontmoet het geen figuur die meer naar voren springt dan die van Frédéric Passy.

Ook voor hen, die zich hier te lande nooit om het vredesideaal bekommerden, is Passy geen onbekende sinds zijn Open Brief aan Koningin Wilhelmina: *Si j'étais Roi*, waarin hij het sluiten van arbitragetractaten bepleitte en den wensch uitsprak dat onze Koningin daartoe het initiatief zou nemen, na in de *Indépendance Belge* verschenen te zijn, de rondte door al onze dagbladen deed.

Wel is waar is Passy niet de eerste der vredes-apostelen. Het werk was reeds geruimen tijd aan den gang toen hij in 1867 in Frankrijk de hand aan den ploeg sloeg, doch geen is er in wien meer dan in hem de vredesbeweging zich als 't ware incarneert.

En Bertha von Suttner? Er is er toch geen die meer populair is dan zij! — Ja, populair is zij zeer zeker in hooge mate omdat zij de gewetens van het groote publiek heeft wakker geschud, van het groote publiek dat machtiger aangegrepen wordt door een roman, die in sprekende beelden de ellende van den oorlog aan de oogen doet voorbijgaan, dan door het wel-sprekendst pleidooi voor vrede en recht, neergelegd in brochures en tijdschrift-artikelen.

Het is echter niet voldoende den strijd tegen den oorlog hoofdzakelijk op het terrein van het gevoel te voeren; in de eerste plaats moet niet op het gevoel doch wel op het rechtsbewustzijn gewerkt worden. Gevoelsopwekkingen zijn kort van duur, doch een ontwaakt en in de ware richting geleid rechtsbewustzijn voert tot voortdurende verbetering.

En hadde Passy, en anderen vóór en met hem, niet sinds meer dan vijftig jaar den bodem bereid, zoo ware het zaad door Bertha von Suttner gestrooid, niet zoo welig opgeschoten.

De vredesbeweging is ouder dan men oppervlakkig denken zou of dan het groote publiek vermoedt. Zij begon in 1814, toen de Amerikaan, dr. Noah Worcester, in zijn geschrift: *Solemn Review of the Custom of War*, voor het eerst het systeem van den oorlog filosofisch bestudeerde.

Enige lezers van dit geschrift stichtten het eerste vredesgenootschap: *New York Peace Society*, welk voorbeeld in andere Amerikaansche staten spoedig gevolgd werd.

In 1815 verscheen in Engeland in de *Philanthropist* een artikel van dezelfde strekking en dit had ten gevolge dat ook in Londen een vredesgenootschap werd opgericht.

Het merkwaardigste hierbij is dat in de beide halfronden ongeveer tegelijkertijd eene zelfde zaak op de zelfde wijze tot stand kwam, zonder dat de eene partij iets van de andere afwist. Trouwens hoe menigmaal geschiedt iets van dien aard! Bij alle groote bewegingen is het alsof eene zekere geheime kracht aan 't werk is die op verschillende plaatsen tegelijk, op daartoe vatbare personen, in een zekeren geest invloed uitoefent.

De jonge genootschappen beijverden zich zooveel mogelijk propaganda te maken voor de denkbeelden die zij voorstonden, en, nadat in verschillende plaatsen soortgelijke vereenigingen waren opgericht, werden overal vergaderingen belegd, vlugschriften uitgegeven, prijsvragen uitgeschreven en zendelingen uitgezonden, wier taak het was ook op het vasteland van Europa te trachten de gemoederen wakker te schudden.

Als eerste gevolg kwam te Parijs in 1821 de *Société de la Morale Chrétienne* tot stand, die in denzelfden geest als de Engelsche vereenigingen begon te werken. In den aanvang droeg de beweging geheel een godsdienstig karakter, zooals nog steeds in Engeland en Amerika het geval is. Op het vasteland echter werd er door den invloed der vrijdenkers een meer algemeen menschelijk stempel op gedrukt en in 1841 kwam uit den boezem der *Société de la Morale Chrétienne* de eerste Fransche vredebond voort.

In 1830 stichtte M. Sellon, een der edelste Zwitsersche burgers, te Genève een vredebond en, ter herinnering aan deze heuchelijke gebeurtenis werd aan den oever van het meer Lemane een eerezuil opgericht.

Ten einde tot meer verbroedering en betere samenwerking te geraken, achtten de vrienden van den vrede het raadzaam een congres samen te roepen en zoo had in 1843 te Londen, onder voorzitterschap van het parlamentslid dr. Hindley, het eerste vredes-congres plaats, dat voornamelijk door afgevaardigden uit Engeland, Ierland en Amerika werd bijgewoond. De eenige Fransche afgevaardigde was de Hertog de la Rochefoucauld—Liancourt, president der *Société de la Morale Chrétienne*.

Op dit congres werd besloten een adres te zenden aan de regeeringen van alle beschaafde natiën, het verzoek inhoudend om, in alle door hen te sluiten tractaten, eene clausule te doen opnemen waarbij zij zich verbinden om, in geval van oneenigheid, hun toevlucht te nemen tot de bemiddeling van een of meer bevriende staten.

Dit adres werd aan Louis Philippe overhandigd, die de afgevaardigden van het congres met de grootste welwillendheid ontving. De Koning voegde den heeren deze woorden toe: „De vrede is wat alle volkeren ten zeerste behoeven, en, Goddank, kost de oorlog tegenwoordig zooveel, dat men er niet lichtvaardig toe zal overgaan. Ik ben overtuigd dat de tijd eens zal aanbreken, dat geen oorlogen meer gevoerd zullen worden.”

Aan den President der Vereenigde Staten werd dit adres

overhandigd door Mr. Beckwith, secretaris van de *American Peace Society*. Na gezegd te hebben dat het in den aard der democratische regeeringen ligt om den vrede te bewaren, voegde de President er bij: „Indien het volk onderwezen wordt en van zijne rechten geniet, kan het niet anders dan vrede eischen, daar deze de eenige grondslag voor zijn welvaart is.”

Op zich zelf genomen is er niets merkwaardigs in deze woorden; het leek mij echter niet van belang ontbloomt ze aan te halen als mijlpalen op den weg dien het vredesdenkbeeld doorloopen heeft.

Van toen af begon de vredesbeweging, zoowel in Engeland als in Amerika, in kracht en belangrijkheid toe te nemen. Niet weinig droeg daartoe bij het optreden van een vredes-apostel die, zelf vol geloof in het heerlijk ideaal, ook in anderen dat geloof wist te wekken.

Elihu Burritt was een eenvoudige smid die, machtig aangegrepen door het besef dat met het oude systeem gebroken en een nieuwe orde van zaken in het leven geroepen moest worden, hamer en aambeeld in den steek liet, om zich geheel te wijden aan het bestudeeren en aan de verbreiding der denkbeelden van algemeene verbroedering.

Door het woord en de pen verspreidde hij deze denkbeelden door geheel Noord-Amerika en toen hij, in 1848, naar Europa kwam, gaf hij de beweging zulk een stoot, dat de aandacht aller volken op het ideaal dat hij voorstond, gevestigd werd.

In Londen werd Elihu Burritt met de grootste geestdrift door de voorstanders van den vrede ontvangen. Op zijn initiatief besloot men te trachten in Parijs een dergelijk congres als het Londensche van 1843 te doen plaats hebben en, begeleid door Henry Richard, vertrok de Amerikaansche vredes-apostel naar de Seine-stad.

Hoewel aan de beide afgevaardigden aldaar een warm onthaal te beurt viel en, door hen daartoe aangezocht, de Parijsche vrienden: Frédéric Bastiat, Joseph Garnier, de hertog de Harcourt, Gustave de Molinari en anderen hun uiterste

best deden om een vredescongres voor den herfst voor te bereiden, leden hunne pogingen schipbreuk, voornamelijk door de troebelen der Juni-dagen.

Elihu Burritt en Henry Richard vertrokken toen naar België, waar de regeering hen met de grootste welwillendheid te gemoet kwam, en in September 1848 had het gewenschte congres te Brussel plaats. Het werd bijgewoond door 160 Anglo-Amerikaansche afgevaardigden, waaronder 30 dames. Aan hun hoofd stond Joseph Sturge, een der maanen die het meest heeft bijgedragen tot de afschaffing der slavernij.

Na eene belangrijke discussie, waaraan o. a. ook werd deelgenomen door den heer Suringar uit Amsterdam, nam de vergadering vier moties aan betrekking hebbende op:

- a* de veroordeeling van den oorlog;
- b* het instellen van een opperste gerechtshof voor de naties;
- c* het opstellen van een internationaal wetboek;
- d* de algemeene ontwapening.

Deze moties werden, 20 October daaraan volgende, door eene deputatie van het congres overhandigd aan Lord John Russell, eersten minister van Groot-Brittannië.

Lord John Russell, volkomen eenstemmig denkend met de congresleden, sprak als zijne vaste overtuiging uit dat, indien bij gelegenheid van een geschil met eene andere natie, deze aan Engeland eene scheidsrechterlijke uitspraak zou voorstellen, het de plicht der Engelsche regeering wezen zou, zulk een voorstel in de ernstigste overweging te nemen.

Het volgende jaar werden de pogingen van Burritt en Richard, gesteund door de Fransche vrienden, met meer succes bekroond en, onder voorzitterschap van Victor Hugo, een der vurigste voorvechters voor den vrede, werd in 1849 het eerste congres te Parijs gehouden.

Duidelijk bleek nu hoezeer in die weinige jaren de beweging aan kracht had gewonnen. Van heinde en ver waren mannen en vrouwen van invloed toegestroomd. Ook de belangstelling te Parijs zelf was zeer groot. Lang voor het begin der eerste zitting was de zaal overvuld, en aanzienlijk was het aantal der

teleurgestelden die na lang wachten onverrichter zake huiswaarts moesten keeren.

De openingsrede van Victor Hugo was vol gloed en geestdrift en ontvonkte het enthousiasme in al zijne hoorders. Plaatsruimte verbiedt mij iets meer dan de slotzinnen der welsprekende rede weer te geven:

„Mijne Heeren,” zoo eindigde de groote dichter, „laat deze gedachte U moed geven, dat het niet sinds heden alleen is dat het menschelijk geslacht dezen nieuwen, tot heil voerenden weg heeft ingeslagen. In ons oud Europa heeft Engeland de eerste stap gedaan, en door zijn eeuwenoud voorbeeld heeft het tot de volkeren gezegd: „Ge zijt vrij!” Frankrijk deed den tweeden stap en sprak tot het volk: „Ge zijt soeverein!”

„Laat ons nu den derden stap doen en laat ons allen tezamen, Frankrijk, België, Duitschland, Engeland, Italië, Europa en Amerika, den volkeren toeroepen: „Ge zijt broeders!”

Op een teeken van Richard Cobden, staan de Engelsche en Amerikaansche congresleden op en, onder het wuiven met hoeden en zakdoeken, roepen ze: „Hip, hip, hip, hoerah!” De Franschen, Italianen, Belgen, Zwitsers, in de zaal verspreid, geven blijk van instemming door een daverend applaus, het enthousiasme is algemeen; het is een onbeschrijflijk tooneel en voor hen die het bijwoonden, voor immer onvergetelijk.

In 1850 werd het eerste Duitsche congres te Frankfort a/M gehouden, waar o. a. Emile de Girardin de warmst denkbare pleitrede hield tegen het duël, die des te meer indruk maakte daar hij kort te voren Armand Carrel in een duël gedood had. Zijn slotwoord was een bittere zelfbeschuldiging: „O dat ik ten koste van mijn leven het zijne kon terug koopen! Ik vloek die onmachtige tranen, die ik niet weerhouden kan. Hier voor U allen, zweer ik bij al wat mij lief is, den plechtigen eed, dat niets ter wereld mij ooit weder degen of pistool in de vuist zal wringen.”

Nadat nogmaals, in 1851, een congres te Londen had plaats gehad, werden die bijeenkomsten voor een tijd gestaakt. De

vredes-genootschappen, die zich overal gevormd hadden, gingen voort het goede zaad uit te strooien en werken steeds onverdroten om de denkbeelden, die hun lief en heilig zijn, overal ingang te doen vinden.

Op dit oogenblik bestaan in Europa en Amerika te zamen 80 vredes-genootschappen met 400 afdeelingen, terwijl het aantal leden ruim 200.000 bedraagt.¹ Voorwaar, het leger der strijders voor den vrede is nog zoo verwerpelijk niet. Toch is het veel te klein om de zware taak, die er op rust, zelfs gedeeltelijk te vervullen. En vreemd is het dat, terwijl al de voordeelen van den vrede, vooruitgang op elk gebied, sociaal, economisch, ethisch, bij het minste nadenken in het oog springen, betrekkelijk zoo weinigen zich in de gelederen scharen en helpen den strijd kampen tegen onrecht en ruw geweld.

Zestien jaar later, in 1867 stichtte Frédéric Passy de *Ligue Internationale de la Paix* en op zijn initiatief namen de congressen weder een aanvang. Het nadere daaromtrent deelen wij mede bij de bespreking van Passy's werk op vredes-gebied. Wij moeten nu eerst in korte trekken zijn leven en werken op sociaal-economisch gebied schetsen.

Frédéric Passy werd in 1822 te Parijs geboren, als zoon van Félix Passy, raadsheer aan de *Cour des Comptes*. Een zijner ooms was onder-staatssecretaris en lid der academie van wetenschappen; een andere, Hippolyte Passy, was achtereenvolgens minister van koophandel, van landbouw, van openbare werken en van financiën, en lid der *Académie des Sciences Morales*

¹ Ik wil de lezers niet vermoeien door een opsomming der verschillende vredes-vereeningingen. Alleen de Nederlandsche worden hier genoemd:

De Algemeene Nederlandsche Vredesbond, opgericht 1870. Voorzitter: Mr. J. B. Breukelman; pl. m. 650 leden.

De Nederlandsche Vrouwenbond ter Internationale Ontwapening, opgericht 1898. Presidente: Mevr. B. Waszklewics—van Schilfgaarde; pl. m. 1250 leden.

Wereldbond voor Vrede en Vrij Internationaal Verkeer, opgericht 1897. Voorzitter: J. Kool van Kasteel; pl. m. 400 leden.

De Ned. Vrouwenbond ter Intern. Ontwapening geeft een maandblad uit: *Vrede door Recht*, onder redactie van Mevr. Waszklewics—van Schilfgaarde, Mevr. v. d. Linden van Snelrewaard—Boudewijns en Mejonkvr. J. Backer.

et Politiques. Na aan het *Lycée Louis le Grand* en het *Collège Bourbon* een der uitnemendste leerlingen geweest te zijn, werd Frédéric in 1846, dadelijk na het behalen van een academischen graad aan de rechtskundige faculteit, tot auditeur bij den Raad van State benoemd. Doch, tuk op zijne onafhankelijkheid en wenschend zich geheel aan de studie der wetenschappen en der staathuishoudkunde te kunnen wijden, gaf hij spoedig deze betrekking op, niettegenstaande de schitterende loopbaan die voor hem daarin scheen weggelegd te zijn. Reeds vóór zijne aanstelling bij den Raad van State had hij blijk gegeven van de vroegrijpheid van zijn verstand door het uitgeven eener brochure, getiteld: *L'Instruction secondaire en France, ses défauts, leurs causes et les moyens d'y remédier*. In dit werkje wijst hij, met evenveel juistheid als scherpzinnigheid, op de meeste der hervormingen die naderhand door de uitnemendsten op dat gebied, o. a. Jules Simon, zouden geëischt worden. Later kwam hij nog herhaaldelijk op dezelfde vraagstukken terug. Merkwaardig zijn in dit opzicht vooral zijne schoone studie over het huisgezin en de maatschappij, de belangrijke voorrede die hij schreef voor de werken van Charles Clavel en zijne redevoeringen ter gelegenheid van prijsuitdeelingen. Onder deze laatsten trok vooral die in 1887 in het *Collège Janson* uitgesproken, over de quaestie van het latijn op de scholen, ten zeerste de aandacht. Maar niet alleen dat hij sprak en schreef, hij nam ook, zooals wij later zien zullen, een werkzaam aandeel aan de oprichting en instandhouding van verschillende inrichtingen van onderwijs.

In 1854 trad Passy voor het eerst meer op den voorgrond door van uit zijne afzondering in het *Journal des Economistes*, de *Revue Contemporaine* en den *Correspondant* een reeks artikelen te doen verschijnen, die even merkwaardig waren door den vorm als door de juistheid van inzichten en de beginselvastheid waarvan zij blijk gaven. De voornaamste dezer artikelen waren, naast eene meesterlijke studie over het octrooien-stelsel, de bladzijden getiteld: *Contrainte et Liberté; Sir Robert Peel; l'Ancien Régime et la Révolution; l'Assistance intellectuelle*.

Spoedig voegde zich bij dit journalistenwerk een loopbaan als professor, redenaar en conférencier, in welke hoedanigheid Passy zich een geheel eenige plaats veroverd heeft.

Een groep vooruitstrevende mannen had in 1854 het plan opgevat om te Montpellier een vrijen cursus over staathuishoudkunde te doen houden. In 1860 gelukte het hun dit plan ten uitvoer te leggen en Frédéric Passy werd door de meesters in dit vak aangewezen als de persoon die, beter dan wie ook, in staat was den nieuw-geschapen leerstoel te bekleeden. Reeds in het begin van 1860 was het Passy gelukt te Pau een reeks voordrachten te houden, die in hooge mate de aandacht tot zich getrokken hadden. De in Montpellier gehouden colleges zijn verzameld en in twee deelen uitgegeven. Geen werk is beter dan dit in staat om in de studie der economische vraagstukken in te leiden.

Het succes met dit onderwijs geogst, vestigde de aandacht van alle ernstig denkende mannen op Passy, en gedurende de winters van 1861—'68 werd hij geroepen om in Bordeaux te doceren en de beide daaropvolgende te Nizza; in deze laatste plaats vormde zich om zijn leerstoel een werkelijke faculteit van vrij-onderwijs.

Tegelijkertijd nam hij te Parijs deel aan de populaire voordrachten der Philotechnische en der Polytechnische Vereenigingen; hij gaf er in 1866 den eersten vrijen cursus voor mannen, en in 1869 voor meisjes, en vond bovendien nog tijd om over de geheele uitgestrektheid van Frankrijk zijn van onafhankelijkheidszin getuigend woord te doen hooren. Als eene bijzonderheid zij vermeld dat het toenmalig gouvernement, dat toch voor geen willekeurigen maatregel terugschrikte, hem nooit in iets lastig viel of hem in de vrije uiting zijner meeningen belemmerde. Toen reeds zou het hem, zoo hij gewild had, niet de minste moeite gekost hebben een parlementairen zetel te veroveren of een officieelen leerstoel te verkrijgen; doch zijn onafhankelijkheidszin en zijn vast besluit nooit een eed te zullen afleggen, deden hem elke aanbieding, zelfs de meest verlokkenende, van de hand wijzen.

Het is in deze zelfde periode van zijn leven, in 1867, dat hij door het richten van een brief aan den *Temps* — waarover later uitvoeriger — er niet weinig toe bijdroeg dat het geschil omtrent Luxemburg in der minne werd bijgelegd en dat hij den bovengenoemden Vrede-Bond oprichtte. Ofschoon, wel is waar, zijn geheele werk in elkaar grijpt en zijn arbeiden voor den vrede één is met zijne bemoeiingen op sociaal gebied, acht ik het voor den logischen gang beter eerst dit laatste af te handelen en daarna zijn werk als vredes-apostel uitvoeriger te schetsen.

Als een bewijs hoe hij zelf over de eenheid van zijn arbeid denkt, moge hier een gedeelte van een schrijven volgen, dat ik onlangs van hem mocht ontvangen:

„Uw brief gewerd mij na mijn terugkomst uit Versailles, waar ik Vrijdags een cursus in staathuishoudkunde, bij gevolg over socialen en internationalen vrede, in de normaalscholen voor onderwijzers en onderwijzeressen, geef. Heden toonde ik hen aan, terwijl ik over de verdeeling van den arbeid sprak, dat er geen enkel voorwerp, hoe klein ook, bij degenen die wij gebruiken, is, voor welks vervaardiging samenwerking niet onontbeerlijk was; eene samenwerking, bekend of onbekend, van duizenden en millioenen gedachten, wilsuitingen, pogingen en krachtsinspanningen; dat er dus geen enkel is dat, zoo wij het met ons geestesoog en met de helderziendheid des harten konden aanschouwen, ons niet, naast den eerbied voor het leven dat er in belichaamd is, de broederschap en het gemeenschapsgevoel moest prediken, waarvan het de getuige en de vrucht is.”

Met hart en ziel, zooals men gezien heeft, de zaak van het onderwijs toegedaan, is Frédéric Passy na 1871, met Laboulaye, Henri Martin, en anderen de stichter geweest der „Vereeniging tot uitbreiding van het onderwijs aan vrouwen”, die, alvorens de staat hier nog toe overging, de normaalscholen van Neuilly en het *Collège Sévigné* te Parijs heeft opgericht. Hij is een der meest werkzame leden geweest der „Fransche Vereeniging ter bevordering der Wetenschappen”, en hij heeft met Quatrefages, Dumas, Wurtz, Broca en Janssen de eer gehad

een der presidenten dier invloedrijke vereeniging te zijn. Lid van de jury der Tentoonstelling van Staathuishoudkunde in 1889 en van de meeste der comité's der congressen van dat zelfde jaar, was hij tevens president van verscheidene dezer comités. In 1890 werd hij gekozen als president der *Académie des Sciences Morales et Politiques*.

Lid van den raad van Seine-et-Oise sinds 1874, president der Cantonale delegatie van Saint-Germain, gedurende tien jaar lid van den departementalen raad en der voornaamste commissies, door het vertrouwen zijner collega's belast met de meest delicate en lastigste zaken, heeft hij, zonder ophouden, in alle deze betrekkingen de diensten bewezen die men van zijn grooten ijver en algemeene kennis verwachten kon.

Niettegenstaande al deze drukke bezigheden vond hij toch nog tijd om van 1874 tot 1881 het leeraarsambt aan de normaalscholen van Seine-et-Oise waar te nemen. En nog steeds geeft hij, met eene regelmatigheid waarin alleen ziekte stoornis brengt, een cursus aan de Hoogere Handelsschool en aan normaalscholen.

In 1881 in het achtste arrondissement van Parijs tot afgevaardigde gekozen, na een strijd, die de aandacht van geheel Frankrijk op hem vestigde, en in 1885 in het departement der Seine herkozen door ongeveer driemaal honderdduizend stemmen, is hij acht jaar lang in de Kamer, alleen door de macht zijner persoonlijkheid en zonder eenigen invloed eener groep, een der mannen geweest met wien men in alle belangrijke discussies rekenen moest. Naast zijne redevoeringen over koloniale vraagstukken, zijn vooral die over sociale en economische quaesties van het hoogste belang geweest, o. a. die over de syndicaten der beroepen, over de verantwoordelijkheid bij ongelukken in fabrieken, over de regeling der werkuren, over de opheffing der octrooien, over het algemeen tarief der douanen, over het budget der inkomsten, over de parlementaire incompatibiliteit, etc. — en niet het minst die prachtige improvisatie, waardoor hij de vrijheid der begrafenissen deed zegevieren, zoowel als de moedige doch mislukte tegenstand, dien

hij bood aan de wet waarbij de verdrijving der prinsen werd vastgesteld.

Men vergeve mij deze ietwat droge opsomming. Doch er was mij veel aangelegen door feiten te bewijzen hoe veelzijdig ontwikkeld, en vooral hoe praktisch de man is, die zulk een groot deel van zijn leven gewijd heeft aan den opbouw van het, door velen als zoo onvruchtbaar beschouwd, vredes-ideaal der toekomst. Zoo iemand, dan is hij het meest sprekend voorbeeld hoe „praktisch idealisme” niet is een term die „vloekt”. Integendeel, juist van de mannen der practijk is in dezen meer heil te verwachten dan van idealistische dweepers.

Doch alvorens van het parlamentslid Passy als zoodanig afscheid te nemen, wensch ik te citeeren wat hij in 1886 uitsprak als te zijn de plicht hem door zijn mandaat opgelegd.

„Het is waar, ik heb gestemd, en ik stem (en ik zal blijven stemmen) met de linkerzijde, *zelfs met de uiterste linkerzijde*, zooals ik gestemd heb met de rechterzijde, *zelfs met de gewoonlijk het minst verstandige*, wanneer ik vermeende dat de rede en het recht aan hunne zijde waren, en ik heb, zonder er door bewogen te worden, ofschoon mij er wel over bedroevend, hen die zich er over wilden ergeren kalm hun ergernis laten uitschreeuwen. Het gevolg is geweest, dat ik door beide partijen beurtelings gesmaad en toegejuicht ben, en ik heb mij zelf, al naar gelang het geval het meebracht, achter-eenvolgens of ook wel tegelijkertijd, kunnen hooren uitmaken voor radicaal en reactionair, zelfs voor clericaal. Men is, helaas! altijd de radicaal of de clericaal van iemand. Ik beklaag er mij niet over en trek het mij ook niet aan, daar dit overdrijvingen zijn, die elkander opheffen, en omdat ten slotte, ik herhaal het, mijne collega's, of zij tot de rechter- of de linkerzijde behooren, terwijl zij mij bestrijden juist zooals ik hen bestrijd, toch recht doen wedervaren aan de onafhankelijkheid en de oprechtheid van mijn gedrag.

„De parijische kiezers hebben mij naar de Kamer gezonden bij eene verkiezing, waarbij zij ook anderen afvaardigden wier denkbeelden ik volstrekt niet deel. En wat zegt dit? De

kiezers hebben gedaan wat hun goeddacht. Maar heb ik om hun stem te verkrijgen aan iets of aan iemand eene concessie of eene tegemoetkoming gedaan?

„De waarheid is dat men mij gekozen heeft, zonder mij iets te vragen, omdat men terecht of ten onrechte geoordeeld heeft dat ik een dergenen ben die men kiezen moet, zelfs dan wanneer men al hunne inzichten niet deelt, ter wille hunner persoonlijke waarde, en ook omdat men zeer goed wist dat ik niet een dergenen ben door wien men, met gesloten oogen, programma's laat ondertekenen, en wier hals onthaard is omdat zij goedmoedig alle halsbanden gedragen hebben waarmede het anderen geliefde hen vast te binden. Een vrije en verantwoordelijke dienaar der democratie, dat ben ik geweest en ben ik nog steeds. De lakei eener coterie, welke deze ook zijn moge, nooit ofte nimmer!”

Dit edel programma, waaraan hij nooit iets veranderd heeft, is door de kiezers van 1889 niet begrepen en in 1893 evenmin. Dit échec heeft Passy echter niet afgeschrikt om zich aan de publieke zaak te wijden en zoo heeft hij, daartoe aangezocht door zijne vrienden, zich voor de verkiezing van 1900 als senaatslid verkiesbaar gesteld. In de circulaire die hij tot de kiezers richt, zegt hij o. a. dat, zoo hij, op een leeftijd waarop hij eerder aanspraak op rust zou kunnen maken, zich nogmaals in het openbare leven waagt, het alleen is „omdat ik geloof „nuttig te kunnen zijn. In de omstandigheden waarin de republiek „verkeert, is het niet geoorloofd dat zij die belang stellen in „de toekomst van hun land, het strijdperk verlaten. Ik heb „de hoop dat van die tribune, van waar de stem verder klinkt „dan van eene andere, mijn woord niet altijd nutteloos zal „vervloeien; en ik zou niet met meer ijver, doch met meer „vertrouwen en meer gezag, kunnen voortgaan, zooals ik „steeds gedaan heb, met die heilige goederen te verdedigen die „ik niet vermag te scheiden: den arbeid, den rijkdom, de eer „en het bloed van Frankrijk.

„Nooit — ik heb het recht zulks te zeggen — heeft men

„mij eene andere eerezucht kunnen toeschrijven. Maar die, ja, die heb ik gehad en die zal ik steeds behouden.”¹

Daar Passy's werk hoofdzakelijk uit college's, voordrachten en redevoeringen bestaan heeft, waarvan negen tienden nooit verzameld zijn en nog minder in druk zijn verschenen, wordt het moeilijk een overzicht of zelfs een denkbeeld van zijn letterkundig werk te geven. Hij improviseert met het grootste gemak en zijne voordrachten munten uit door edelen, afgeronden vorm en glashelder stijl. Daar hij steeds geheel „in” zijn onderwerp is, en *zich zelf* geeft in alles waar hij zich voorspant of het voor opneemt, spreekt er uit al wat hij zegt en schrijft zulk een geest van diepe overtuiging dat hij ook in zijne hoorders overtuiging wekt.

Veel en velerlei zijn, uit den aard der zaak, de onderwerpen, waarover hij gesproken heeft. Zoo ligt, om maar iets te noemen, hier voor mij een voordracht, in 1893 te Amiens gehouden, over *De geboorte van het kapitaal* aan welke hij den eigenaardigen titel *Robinson en Vrijdag* gaf. In deze voordracht toont hij zijne hoorders duidelijk de *genesis* van het kapitaal, dat als eene natuurlijke vrucht uit den arbeid en het gevoel van voorzorg geboren wordt, en wijst er op hoe, in tegenpraak met de meest verbreide dwaalbegrippen onder den arbeidersstand, juist de banden der solidariteit werkgevers en werkers moeten verbinden en hoe alleen door hun samengaan en onderling hulpbetoon vooruitgang op sociaal gebied mogelijk wordt.

Daarnaast ligt op mijn tafel een artikel: *De ware en de valsche liefde*. Het is de herdruk van eene lezing die Passy vijftien jaar geleden hield in de *Académie des Sciences Morales et Politiques*.

Na met een enkel woord op de verschillende uitingen van wat voor liefde doorgaat geweest en eenige uitspraken van anderen geciteerd te hebben, gaat hij aldus voort:

¹ Daar de meeste aftredende senatoren herkozen zijn, is Passy niet tot senaatslid gekozen.

„Nooit zal iemand kunnen berekenen het kwaad dat al deze „parodieën of namaaksels van liefde doen, hoeveel rijkdommen „en krachten zij verteren, hoeveel schitterende faculteiten zij „vernien, hoeveel vruchtbare werkzaamheid zij vernietigen, „hoeveel vlammen zij uitdooven, die brandpunten van licht „en warmte hadden kunnen zijn en nu niets zijn dan walmende „lichtstompjes. Waarschijnlijk zijn onder de oorzaken der orde- „loosheid, der ellende en der criminaliteit die heden de wereld „schandvlekken, er geene die noodlottiger en verschrikkelijker „zijn. Want tasten zij niet de bronnen zelf van het leven, „zoowel physisch als moreel, aan om deze te bezoedelen en te „doen opdrogen? Doe, zoo ge kunt, onderzoek naar den oorsprong „der krankzinnigheid, der lichaamsgebreken, der onnoozelheid „en zelfs der ondeugden; speur na, waarom op dit bestaan of „dat geslacht die vloek van verbastering of lijden ligt, die „smartelijke en onuitwisbare erfelijke belasting van zwak- „heid, ziekte en verslapping van het zedelijkheidsgevoel; vraag „u af waarom deze in een hospitaal, gene in een gevangenis „of in een krankzinnigengesticht beland is. Acht van de tien- „maal zult ge tot antwoorden, in elk geval tot twijfelingen „geraken die u dat, wat men gewoonlijk liefde noemt, zal doen „vervloeken.

„Doch, Goddank, er is eene andere wijze van liefhebben „en dat is de ware.

„Er is eene reine, oprechte, standvastige liefde, volkomen „omdat zij eenig is, waaruit, als uit eene schoone bloem, be- „stemd om saprijke vruchten voort te brengen, allerlei geluk, „en, wat nog meer waard is, alle huiselijke deugden voort- „vloeien. Het is die kracht, eerst vaag en geheimzinnig, die, „zonder hun weten bijna, het jonge meisje en den jongen man „op geoorloofde paden tot elkaar brengt, die hen dan doet „vragen of het niet goed en aangenaam zou zijn samen dit pad „te bewandelen, die langzamerhand door achting, overweging, „gewoonte sterker wordt, klaarder en vaster, die tot eene „genegenheid wordt des te sterker, dieper en teederder naar- „mate zij meer beredeneerd, redelijker en ingetogener is; en die

„eindelijk, nog vergroot door het vooruitzicht van eene ernstige
 „en zoete toekomst, wier veelvuldige lasten en plichten men
 „niet schroomt onder de oogen te zien, de edele en gestrengte
 „voorhof wordt van den heiligen tempel der vruchtbaarheid.”

En na eene passage van Malthus aangehaald te hebben, vervolgt hij:

„En zoo is, inderdaad, in hare grootheid en reinheid, de
 „ware liefde die, welke de jaren der jongelingschap krachtig
 „en gelukkig maakt, die der rijpheid gezond en vigouereus,
 „den ouderdom geëerbiedigd en voldaan, de gezinnen vrucht-
 „baar, werkzaam en eensgezind, en die op den geheelen levens-
 „loop van den dageraad af tot aan den zonsondergang, een
 „onveranderlijken glans van waardigheid en teederheid werpt.”

Daarna zoekt hij waar de wortel van het hedendaagsche kwaad schuilt en vindt deze in de opvoeding der jeugd, in de eerste plaats in, wat hij noemt, eene kinderachtige preutscheid — eene *pruderie naïve* — en in de tweede plaats in een volkomen gebrek aan ernst, en hij eindigt aldus:

„En op den bodem van dit alles ligt de wuftheid, het gebrek aan evenwicht, het volkomen ontbreken van persoonlijkheid, onafhankelijkheid en wilsvastheid; het is de onmogelijkheid iets ernstig op te nemen, of iets in het rechte licht te beschouwen, noch het leven, noch de liefde die, hoe ook opgevat, er zulk eene ruime plaats in bekleedt.

„Dit is het wat men veranderen moet; en men zal er alleen toe geraken zoo men zich gewent om zonder valsche schaamte en zonder lichtzinnigheid de werkelijkheid des levens in het gezicht te zien. De liefde is een dier werkelijkheden, een der voornaamste. Wij moeten er noch mede spelen, noch er voor bevreesd zijn. Laat ons vermijden er voor de jeugd, die, wat wij ook doen mogen, op een zeker oogenblik de zon ziet verrijzen achter den schemerenden dageraad, een schrikbeeld van te maken, dat zoo licht den vorm van een verboden vrucht aanneemt. Maar laat ons dan ook vermijden ze voor te stellen als eene vergankelijke en onvruchtbare bloem, eene bekoring of liever eene illusie voor slechts weinige dagen, waarop slechts

„ontgoocheling, berouw en verwijten volgen. Laat ons de liefde
 „voorstellen, zooals ze werkelijk zijn moet, een weloverwogen,
 „diep en duurzaam gevoel, dat, na vrij en eerlijk ontloken te
 „zijn tusschen twee wezens, geschikt om elkander te begrijpen,
 „voor hen wordt de bron en het middelpunt der zoetste ge-
 „negenheden en der ernstigste plichten. En laat ons verzekerd
 „zijn dat wij op deze wijze niet alleen zullen werken voor
 „het geluk van hen wier huiselijk leven wij gegrondvest
 „hebben, maar tevens voor de geheele maatschappij, voor het
 „vaderland, voor de menschheid, voor de wetenschap, daar wij
 „de harten verhevener, de geestkracht grooter, het verstand
 „levendiger zullen gemaakt hebben, omdat wij, in één woord,
 „aan huisgezinnen het aanzijn zullen geschonken hebben, aan
 „huisgezinnen waar men denkt, waar men voelt, waar men
 „liefheeft.”

Na ook van deze, meer algemeen menschelijke zijde, een
 staaltje van Passy's bemoeiingen gegeven te hebben, wensch ik
 nu over te gaan hem als vredesapostel te kenschetsen.

„Het is sinds 1867,” schrijft Frédéric Passy mij, „dat ik
 „een meer werkdadig aandeel aan de vredes-beweging genomen
 „heb en dat mijn persoon en mijn naam minder onbekend
 „werden. Toch is het niet eerst toen dat ik afkeer van den
 „oorlog kreeg.”

„Hoewel zeer patriottisch, zelfs eenigzins chauvinistisch ge-
 „zind, en met waar genoegen achter een regiment aanlopend
 „dat met slaande trom en onder opwekkende muziek door de
 „straten marcheerde, en persoonlijk aangestoken door de be-
 „smetting van het napoleontische enthousiasme — waarvan
 „ik sinds lang genezen ben — heb ik evenwel altijd weinig
 „met den oorlog opgehad.”

In de eerste, reeds vroeger vermelde brochure van Passy's hand,
 in 1846 verschenen, wijst de schrijver reeds op de mogelijkheid
 dat de vooruitgang der wetenschap, het toenemend internationaal
 verkeer, de vermenging van denkbeelden en talen, eenmaal
 leiden zouden tot het onmogelijk maken van den oorlog.

In 1856 schreef Passy, naar aanleiding van eene overstrooming, in het Loire-gebied, eene brochure getiteld: *Natuurlijke kwalen en kunstmatige kwalen*, waarin hij den staf breekt over de domheid der menschen die in oproer komen of opvlammen in een alles overweldigend medegevoel voor rampen die eenige tien- of honderdtallen menschenlevens kosten, of eenige tien- of honderd millioenen verslinden, en die desniettemin jaar in, jaar uit, voortgaan op honderdvoudig grooter schaal verwoestingen voor te bereiden, waarop zij zich, zoo deze met succes bekroond worden, verhoovaardigen als op het schoonste werk ter wereld.

Tijdens den Italiaanschen veldtocht, in 1859, schreef hij voor *l'Economiste belge* een ander artikel *Oorlogen en Congressen*, dat in het begin dezes jaars herdrukt werd in het tijdschrift *La Paix par le Droit*; zoo bracht *l'Indépendance Belge* een herdruk van het voornoemde artikel, want beide zijn steeds actueel en men kan nu, in den strijd tegen de zelfde zaak, geen andere argumenten te berde brengen dan veertig jaar geleden.

Te dierzelfder tijd vormde Passy het plan om, te zamen met den redacteur van *l'Economiste belge*, Gustave Molinari, en den sedert op jeugdigen leeftijd overleden Charles Clavel, een internationaal blad, gewijd aan de verdediging der vredeszaak, op te richten en om tevens zodoende de kern te vormen van een genootschap, dat voor die denkbeelden propaganda zou maken.

Hij voerde te dier zake eene uitgebreide correspondentie met Richard Cobden, John Bright, Elihu Burritt en anderen, doch het mocht hem niet gelukken toen reeds zijn plan ten uitvoer te leggen.

Nadat Passy in 1860 *professeur libre* in de staathuishoudkunde geworden was en het hem, als conférencier, mogelijk werd in de meest verschillende streken van Frankrijk de menschen te brengen onder de macht van zijn woord, liet hij geene gelegenheid voorbijgaan om de noodlottige gevolgen van den oorlog en van het internationale antagonisme, en de voordeelen van eene politiek van verzoening en vrede in het

duidelijkste licht te stellen. In zijn cursus te Bordeaux, in 1862—63 hield hij een speciale voordracht over den oorlog. Zijne openingsrede te Nizza, in December 1863, die ten titel voerde: *De democratie en het onderwijs* eindigde met een krachtig beroep op den vrede en werd uitgegeven met het, aan Petrarca ontleende, motto: „*L'vo gridando pace, pace, pace.*”

Toen kwam het jaar 1867, bezwangerd met oorlogsdreiging. Alles deed vermoeden dat het tusschen Frankrijk en Duitschland tot eene uitbarsting komen zou. De oorlog scheen onvermijdelijk. Niemand waagde het, met een enkel woord zelfs, er tegen op te komen. Na een nacht in slapeloosheid doorgebracht met het zinnen op middelen om het dreigend onheil af te wenden, schreef Passy — op 27 April — aan den Elzasser Nefftzer, hoofdredacteur van de *Temps*, een brief waarin hij dezen, in zijn qualiteit van Elzasser bezwoer, zich tusschen de twee natiën te werpen die op 't punt stonden elkaar te lijf te gaan. Toen Nefftzer den volgenden morgen op het redactie-bureau kwam vond hij, behalve dezen brief nog twee andere die ongeveer hetzelfde inhielden. De een was van Gustave d'Eichtal, de ander van den predikant Martin Paschoud.

„Neem alles op,” zei Nefftzer, „wij zullen zien of er hier „te lande nog eene publieke opinie bestaat.”

En het bleek dat er eene bestond; zoowel in Frankrijk als in Duitschland en ook elders deed zij zich gelden. De uiting van verontwaardiging was algemeen. In drie dagen was de oorlog onmogelijk geworden. Het gelukte aan de Engelsche regeering, toenmaals beter geïnspireerd dan zij het zoo menigmaal naderhand geweest is, in korten tijd de Luxemburgsche quaestie, door het slechten der fort en de onzijdigverklaring van het Groothertogdom, op eene vredelievende wijze tot oplossing te brengen. Om daartoe te geraken werd verwezen naar het 23ste protocol der Parijsche conferentie van 1856, bij welk protocol „de contracteerende staten en zij die hunne ad-„haesie hadden betuigd aan de besluiten dier conferentie, zich „verbinden om, in geval van geschil, alvorens naar de wa-„penen te grijpen, voor zoover de omstandigheden dit veroor-

„loven, de bemiddeling in te roepen eener bevriende natie.”

Dit artikel, dat in die omstandigheid met zoo goed gevolg was toegepast, werd later meermalen te hulp geroepen, o. a. in 1870, en op nieuw door Engeland. Maar zoowel toen, als bij andere gelegenheden, waren de naties van oordeel dat *de omstandigheden niet veroorloofden* dat zij hun toevlucht namen tot bemiddeling; en het verschrikkelijke drama heeft zich moeten afspelen.

Deze treurige ondervinding heeft de diplomaten — vooruitziende lieden, die zich gaarne wat werk voor de toekomst opsparen — niet verhinderd om dezelfde clause te behouden in de meeste der verdragen die later werden gesloten, en in het eind-protocol der Haagsche Conferentie is, helaas, de onheilvolle zinsnede weder opgenomen.

Indien ik mij niet vergis, ontbreekt deze alleen in het tractaat van Berlijn 1884—85, in hetwelk de artikelen 12 en 13, zonder voorbehoud, het beroep op bemiddeling verplicht stellen voor alle moeielijkheden die in den Vrijen Congostaat, of in zake dezen staat, mogen voorkomen. Er is bijgevoegd dat de partijen zich het beroep op facultatieve arbitrage voorbehouden. Doch, zooals Passy tot Jules Ferry, die toen minister was, zeide: „Men behoeft zich de mogelijkheid om met gemeen over„leg tot inroepen van scheidsrechterlijke uitspraak over te gaan, „niet voor te behouden; dit is slechts een *coup de chapeau* die „er voor vrijwaart meer te moeten doen.” Italië en de Argentijnsche Republiek en, zeer onlangs, Brazilië en de Argentijnsche Republiek hebben arbitrage-tractaten gesloten waarin geen enkel voorbehoud voorkomt.

Het ongehoopt succes dier brieven van April 1867 was eene groote aanmoediging voor de bestrijders van den oorlog. Verscheidene hunner, oordeelend dat het niet voldoende was *een* oorlog verhoed te hebben, maar dat men *den* oorlog in het algemeen moest voorkomen, besloten het ijzer te smeden terwijl het heet was en richtten daarom de *Ligue internationale et permanente de la Paix* op. Frédéric Passy werd tot secretaris-generaal verkozen, eene drukke doch zeer invloedrijke betrek-

king die hij tot den oorlog van 1870, en weder eenigen tijd daarna, bleef bekleeden, in zijn ambt bijgestaan door den eerwaardigen Martin Paschoud.

De *Bulletins* die deze *Ligue de la Paix* geregeld uitgaf, leveren het bewijs voor de belangrijkheid der beweging waarvan zij de ziel was, en toonen welke keurbende van mannen van naam uit alle natiën zich bij haar hadden aangesloten. In Frankrijk waren het o. a. Artes Dufour, Michel Chevalier, Joseph Garnier, Jean Dolfus, Perè Gratry, de opperrabbijn Isidore; in België: Couvreur en Visschers; in Duitschland: Liebig en Altgelt; in Italië Cantù; enz. enz.

Als propaganda-middel maakte de *Ligue*, behalve van de *Bulletins*, gebruik van voordrachten die, vereenigd met andere werken, werden uitgegeven onder den titel van *Bibliothèque de la Paix*. De eerste dezer voordrachten: *Oorlog en Vrede* werd door Passy in 1867 gehouden, in de gehoorzaal der geneeskundige faculteit te Parijs. Daarna spraken hij en Edouard Laboulaye in de Salle Hertz over: *De rampen van den oorlog en de weldaden van den vrede*; een voordracht over *Ontwapening* volgde in het Théâtre du Château d'Eau, en een geheele reeks werd door Passy in België en Zwitserland gehouden. Andere redenaars, waaronder de predikant Athanase Coquerel, deden desgelijks.

De publieke opinie scheen gewonnen. En zeer zeker, zonder de gebeurtenissen te bespreken die den oorlog deden uitbarsten, kan men naar waarheid verklaren dat, toen ter tijd in Frankrijk geen vijandige gevoelens tegen Duitschland gekoesterd werden, dat Frankrijk nooit de vredebreuk gewenscht heeft doch er, tegen zijn zin, toe gebracht is.

Gedurende eenige maanden stelde de *Temps* zijne kolommen voor de vredes-propaganda open en eens in de veertien dagen zond Passy een *Bulletin*, de werkzaamheden der *Ligue* betreffend, in. Bovendien werd op initiatief van den heer Peugeot een prijsvraag uitgeschreven over de *Misdaad van den oorlog*.

Het verslag daaromtrent kon eerst in 1870 uitgebracht worden en dit werd, na beraadslaging met de heeren Renouard en Laboulaye, door Passy geredigeerd.

De *Ligue* had zich in deze jaren, zij het ook dat de Keizer persoonlijk den oorlog niet wenschte, in geen gemakkelijke omstandigheden bevonden. Toen zij in 1868, volgens hare statuten, hare eerste algemeene vergadering wilde houden, werd Passy op het ministerie van binnenlandsche zaken, waaraan hij zich, ter verkrijging der benoodigde toestemming, wenden moest, meer dan koel ontvangen. Reeds in 1867, toen de *Ligue* gewenscht had ter gelegenheid der Wereldtentoonstelling, een vredescongres te houden, had men haar dit beslist verboden. De correspondentie daarover gevoerd tusschen de heeren De Lavalette en Martin Paschoud is alleszins merkwaardig, doch het zou ons te ver voeren daaromtrent mededeelingen te doen. In 1868 kreeg Passy van den chef van het kabinet van den minister Pinard dezelfde tegenwerpingen te hooren. Passy wees dien heer op het feit dat de regeering hun had veroorloofd eene vereeniging op te richten met statuten die hun de verplichting oplegden rekening en verantwoording aan de leden te doen, en dat zij zich niet aan die verplichting konden onttrekken; voorts verklaarde hij dat, daar zij — gematigd als zij waren — niet wenschten tot onaangenaamheden aanleiding te geven, zij de vergadering te Brussel zouden doen plaats hebben.

Het eind van het gesprek is te merkwaardig om het onzen lezers te onthouden. Wij geven dus het woord aan Passy.

— „Mijnheer,” zei de ambtenaar tot mij, „gij zegt dat ge geen ruiten wilt ingooien? Zoo ge naar Brussel gaat gooit ge ze in. Pas op! de scherven zullen op uw hoofd neerkomen.”

— „O, mijnheer,” antwoordde ik kalm, „ik heb voorzien wat ge mij zeggen zoudt. Dit is de circulaire die ik, dit voorzienende, heb opgesteld en die ik, zoodra ik uw bureau zal verlaten hebben, laat drukken en aan onze leden toezenden. Wees zoo goed ze even door te lezen. Gij zult zien dat wij opperbest naar Brussel kunnen gaan zonder een enkele ruit te breken.”

— „Mijnheer,” hernam hij zonder er één blik in te werpen, „ik zal met den minister gaan spreken.”

— „En u gelooft, mijnheer,” was mijn wederwoord, „dat de zaak geschikt kan worden?”

— „O, mijnheer,” (en de man was totaal veranderd) „ik bid u geen oogenblik de tegenovergestelde hypothese aan te nemen.”

En zoo kon de eerste algemeene vergadering gehouden worden waarop, naast andere redenaars, ook het woord werd gevoerd door den secretaris-generaal der *Peace Society* te Londen, Henry Richard, die tot zijn dood met Passy bevriend bleef. Later tot parlamentslid gekozen, hield Henry Richard op 8 Juli 1873 een der meest gedenkwaardige redevoeringen die ooit over scheidsgerechten werden uitgesproken.

Op de, in het volgend jaar gehouden, algemeene vergadering was de merkwaardigste gebeurtenis de door Père Hyacinthe uitgesproken rede, welke, al is zij er geenszins de oorzaak van, toch heeft bijgedragen dat het tusschen hem en de orde waartoe hij behoorde, tot de bekende breuke kwam.

Het schijnt dat de minister van binnenlandsche zaken, ofschoon hij de gevraagde machtiging had verleend, toch tegen Passy een zekeren wrok was blijven koesteren, want toen deze, op het eind van 1868 verlof vroeg om, daartoe door Jean Dolfus uitgenoodigd, in den Elzas een voordracht over den vrede te gaan houden, werd hem verboden dit onderwerp aan te roeren en mocht hij alleen over den *arbeid* spreken.

— „Wij kunnen u niet veroorloven u te laten steenigen,” werd hem toegevoegd. „De Elzassers willen volstrekt oorlog.”

— „Ik ben u zeer dankbaar voor uwe goede bedoelingen,” antwoordde Passy, „maar dat is *mijn* zaak, u zullen de steenen niet treffen.”

De ondervinding die Passy opdeed, was geenszins zoo als men hem dat op het ministerie van binnenlandsche zaken voorgespiegeld had. Overal, te Straatsburg, te Mülhausen werd tot hem gezegd: „Ge hadt tot ons over den vrede moeten spreken.” Te Straatsburg was men druk in de weer over de brug van Kehl, die steenen brug waarvan Passy aan de *Temps* schreef: „die moest gegrondvest worden in een vasten rotsgrond, diep onder het peil der beroeringen aan het oppervlak, en die voor altijd door een voortdurend heen- en weer-

„trekken, de vriendschap en de belangen der bewoners van „beide oevers, nauwer moest verbinden.”

Hoe wreed werden die verwachtingen bedrogen!

In Mei 1870, met een bezwaard hart, doch nog niet geheel zonder hoop, voerde Passy, met Elihu Burritt, Henry Richard en anderen het woord op de algemeene vergadering der *Peace Society* te Londen. Zes weken later ging hij tot herstel van gezondheid met zijne familie den zomer doorbrengen op een rustig kustplaatsje aan den Atlantischen Oceaan. Dáár gewerden hem de tijdingen der vreeselijke gebeurtenissen en dáár moest hij lange maanden verblijven, het hart verscheurd door al de rampen die land en volk in rouw dompelden.

Toch bleven de vrienden des vredes niet werkeloos. Zoodra de eerste oorlogsgeruchten tot hem kwamen, zond Passy aan al zijn medestanders, die hij bereiken kon, en aan alle dagbladen eene circulaire inhoudend een energisch protest. Hij vroeg daarin o. a. of het noodig was dat Franschen en Duitschers elkander vermoordden om uit te maken of, aan gene zijde der Pyreneeën, de Spaansche kikvorschen een balk of een ooievaar tot koning zouden hebben.

Martin Paschoud richtte zijnerzijds, in den naam van den God der evangeliën, aan beide vorsten een schrijven dat verdient in de geschiedrollen geboekt te worden. Later, na Sedan, toen Wilhelm in Versailles was, schreef hij nogmaals, zomogelijk in nog krachtiger en meer indrukwekkende termen.

Ook Passy richtte zich na Sedan tot den Duitschen soeverein hem er aan herinnerend hoe hij verklaard had den keizer en niet aan Frankrijk den oorlog aan te doen; hij riep den vorst toe: „in den naam van uw koninklijk woord, houd op!”

Geen dezer beide edele mannen heeft ooit vernomen welk lot aan hun schrijven ten deel gevallen is.

Toen gebeurde er iets, dat slechts aan weinigen bekend is. Ik laat Passy, die mij dit niet lang geleden verhaalde, liefst zelf aan het woord:

„Van oordeel zijnde dat een persoonlijk optreden misschien meer baten zou, had ik met Martin Paschoud de mogelijkheid

besproken om toegang tot den koning van Pruisen te krijgen, ten einde een beroep te doen op zijn rechts- en menscheijheids-gevoel. Paschoud achtte het eerst onmogelijk, doch een paar dagen later telegrafeerde hij mij: „Kom zoo spoedig mogelijk, wij zullen den door u aangeraden stap doen. Alles is met de vrienden geregeld.” Terstond ging ik tot hem. Het was toen desnoods nog mogelijk Parijs binnen te komen en zelfs om er uit te gaan.

„Helaas,” zoo begroette mij Paschoud, „wij zijn allen gereed om naar het Duitsche hoofdkwartier te gaan: de aartsbisschop van Parijs, de opperrabbijn, Joseph Garnier, mijn collega de predikant Vallette, gij en ik. Maar wij weten niet waar het hoofdkwartier is, en al komen wij het te weten, zoo kunnen wij er niet heengaan zonder vrijgeleide. De Engelsche gezant kan dit voor ons vragen, maar de gebruiken der diplomatie verzetten er zich tegen, dat hij zulks doet zonder de toestemming van het Fransche ministerie van buitenlandsche zaken.”

— „Welnu, zoo gaan wij naar het ministerie van buitenlandsche zaken.”

„Een kwartier later waren wij er, maar de minister was er niet. Later vernamen wij dat hij daár was waarheen wij wenschten te gaan, n.l. te Ferrières. Wij richtten ons toen tot den secretaris-generaal, den heer Hendlé, die ons eenigszins kende. Hij brengt, op een uiterst vriendelijken toon, eenige tegenwerpingen te berde, spreekt over de reis waarvoor de heer Thiers zich beschikbaar gesteld heeft en eindigt met te weigeren om, bij ontstentenis van zijn minister, de verantwoordelijkheid op zich te nemen ons bij den Engelschen gezant in te leiden.

— „Mijnheer,” zei ik toen tot hem, „laat ons openhartig spreken. Denkt u dat de minister onbekend wenscht te blijven met den stap dien wij voornemens zijn te doen? In dat geval is het aan ons om te zien wat wij kunnen en moeten wagen. Of wel, is u van oordeel dat de minister redenen kan hebben (die wij niet verlangen dat gij ons blootlegt) om te wenschen dat wij ons van elk ingrijpen onthouden?”

— „Heeren,” antwoordde de secretaris-generaal, „gij zoudt den minister zeer ontstemmen.”

„Daarmede was de zaak afgedaan en wij gingen onzes weegs. Wij konden er niet aan denken iets te ondernemen, zelfs al ware het materieel mogelijk geweest, tegen den wil van den minister van buitenlandsche zaken een stap te doen die door hem beschouwd zou worden als in tegenspraak met zijne politiek en die ons later kon doen beschuldigen onvoorzichtiglijk zijne pogingen tegengewerkt, en de belangen van Frankrijk op het spel gezet te hebben. Maar onze teleurstelling was groot. En toen wij, eenigen tijd later, vernamen wat de uitslag geweest was der bijeenkomst van Jules Favre met Bismarck, was ons verdriet nog veel grooter.

— „Wat konden wij van dat onderhoud verwachten?” vroeg Martin Paschoud, de eenige man die, voor zoover ik weet, het schoone doch onvoorzichtige woord van Jules Favre: „Frankrijk zal geen duimbreed gronds, geen steen zijner vestingen afstaan,” gecritiseerd heeft. „Bismarck kon niet anders dan hem antwoorden: „Gij hebt gezworen niets af te staan en ik ben verplicht eischen te stellen. Verdere discussie is dus nutteloos. Wij komen toch niet tot een vergelijk.””

— „Wij,” voegde Martin Paschoud er bij, „wij zijn privaatpersonen. Wij zouden niet als onderhandelaars opgetreden zijn. Wij zouden niet gekomen zijn om staatsbelangen te bespreken. Ons doel was, in naam der menselijkheid en van den godsdienst, een beroep te doen op het hart van den man die Wilhelm, Koning van Pruisen, heet. Zoo men ons slecht ontvangen had, gold de beleediging alleen ons en niet ons land. Wij hadden desnoods het voorbeeld van Eustache de Saint-Pierre en zijne metgezellen kunnen volgen. En, had men ons de deur uitgezet of ware men jegens ons tot handtastelijkheden overgegaan, zoo hadden wij er niet over behoeven te blozen; en, goed bezien, ware niet op ons de schande neergekomen.”

Zooals boven gezegd is, was de oorlog uitgebroken terwijl Passy alleen met eenige vrouwen en kinderen aan het zeestrand vertoefde. Voor een paar maanden was hij er heen gegaan,

doch langer dan een jaar moesten zij er blijven. Men leed daar niet alleen door al de treurige berichten en door de ongerustheid waarin men voortdurend verkeerde, maar meer nog door de onmacht daar in de verte iets te doen. Ware men midden in den strijd geweest, zoo had men zich ten minste nog kunnen verbeelden niet geheel nutteloos te zijn en door handelend op te treden het smartgevoel kunnen verdooven.

Om niet geheel werkeloos te zijn hield Passy zich in dien tijd bezig met het nalezen der antwoorden die op de prijsvraag omtrent *De misdaad van den oorlog* waren ingekomen. Gelukkigwijls had hij ze met zich genomen en zoo bleven deze behouden. Bovendien schreef hij voor verschillende bladen talrijke artikelen, allen ingegeven door dezelfde gevoelens, en die men wel zou kunnen noemen: *Passy's campagne in 1870*. Eenige dezer artikelen, o. a. *La Voix d'une Mère*; *Petits grands hommes*; *Pauvre Allemagne* baarden groot opzien en de Berlijnsche pers stortte over Passy's hoofd de fiolen harer beleedigingen uit.

Na het einde van den oorlog te Parijs teruggekeerd, was Passy's eerste zorg te trachten de voorstanders van den vrede bijeen te vergaderen, hetgeen hem, niet zonder moeite, in het begin van 1872, gelukte.

Er kon nu geen sprake meer zijn van een internationale bond en zoo stichtte men: *L'Association française de la Paix*.

Aan Passy werd opgedragen het manifest op te stellen en hij deed dit in eene circulaire getiteld: *Revanche et Relèvement* waarin de groote vredesapostel als zijne overtuiging uitspreekt dat het geweld niet het ware middel is om tot herstel en bevrediging te geraken. Na eenige treffende passages uit de wonderschoone preek *l'Alsace en Deuil* van den predikant Lichtenberger geciteerd te hebben gaat Passy aldus voort:

„Wij miskennen niets, wij doen van niets afstand, wij vergeven niets, wij vergeten niets, wij komen niet, zooals gaarne sommigen zeggen aan wie groote woorden niets kosten, omdat zowel hunne verontwaardiging als hun geestdrift nooit iets anders zijn dan woorden, „met een spons het bloed en de tranen van het vaderland uitwisschen;” en wij buigen ons

niet, onverschillig voor alles zoo men ons slechts heden met rust laat, voor de beslissing van het *fait accompli*.

„Integendeel, wij protesteeren in naam der eeuwige en onveranderlijke rechtvaardigheid tegen de voorbijgaande daden van het geweld dat zoo naïef is zich te verbeelden boven het recht te gaan; en met eene vasthoudendheid wier kracht uit hare gematigdheid spreekt, eischen wij zonder ophouden de erkenning van het principe „recht gaat boven macht”. Wij gelooven aan de eindelijke vergelding en zijn overtuigd dat eenmaal ieder, mensch of volk, loon naar werken krijgt, bijgevolg gelooven wij ook aan de herziening van elke onrechtvaardige rechtspraak, aan de eerherstelling — hoe laat deze ook komen mag — van allen die in hun recht gekrenkt zijn. Wij gaan nog verder, wij eischen dat eerherstel, en wij gaan voort dit te eischen tot het ons eindelijk gewordt. Maar wij vragen het van waar wij het redelijker wijze kunnen verwachten, van den arbeid, die materiele macht en rijkdom schenkt en van de wijsheid die de zedelijke macht, eerbied, achting en sympathie verzekert. Wij vragen het aan den vooruitgang der denkbeelden en der zeden, en wij verwachten het vooral van een meer algemeen begrijpen en toepassen van twee principes, welker miskenning alle oorlogen en elke uitbarsting van haat in het verledene verklaren, en welker zegepraal, zoo de beschaving niet een ijdel woord is, de eer en de zekerheid der toekomst zal wezen.

„Het eerste dezer principes is dat elk volk, evenals elk individu aan zich zelf toebehoort; en dat dus alleen een volk de vrije beschikking heeft over zijn bloed of over zijn grondgebied, evenals niemand het individu die over zijn geld betwisten kan.

„Het tweede is, dat de volkeren, al worden ze ook bij wijlen door den schijn misleid, solidair zijn, en dat dus hunne belangen in plaats van tegenstrijdig, identisch zijn; want waar is het volk dat niet, door het ruilen van producten en denkbeelden, bij den voorspoed van anderen alles te winnen heeft, en daarentegen alles te verliezen door anderer tegenspoed en

ongelukken? De wereld is een levend netwerk, en geen enkele maas kan -- wat de zoogenaamd groote staatkundigen er ook van mogen zeggen -- aangetast worden, zonder dat het geheele netwerk er de schadelijke gevolgen van ondervindt.

„Hierbij moeten wij nog een derde voegen: een middel om de geschillen te beslechten, omdat, niettegenstaande deze solidariteit die steeds meer en beter begrepen wordt, geschillen onmogelijk kunnen uitblijven, en dit derde moet een middel zijn minder barbaarsch en meer doeltreffend dan de eeuwigdurende schommelingen van het „spel van het geweld en het toeval”. Dit middel is om in de plaats van het blinde: *Gods-oordeel*, — of liever gezegd het domme: **DUIVELS-OORDEEL** — het zoo eenvoudige, rechtvaardige en praktische scheidsgerecht in te stellen, dat reeds zoo herhaaldelijk met goed gevolg in toepassing gebracht is, en waarover het nageslacht zich verwonderen zal dat het niet sinds langen tijd reeds overal aangenomen en geëerbiedigd werd.

„Het scheidsgerecht, d. i. de erkenning dier groote waarheid dat niemand terzelfder tijd rechter en partij kan zijn; de eerbied voor eene wet, voor eene erkende macht tot welke men steeds de toevlucht nemen kan, waar belangen en hartstochten in botsing komen; is het niet, zoowel in het private als in het publieke leven, het ware, het eenige geneesmiddel voor het kwaad, der menschelijke natuur eigen, de onzekerheid; de eenige bescherming van den zwakke tegen den sterke? Indien de moderne wereld niet — zooals sommigen beweren — een versleten wereld is, voorbestemd om evenals de wereld der oudheid ten onder te gaan en in barbaarschheid terug te zinken, zoo ligt op dezen weg, en op dezen weg alleen, voor haar de kans om tot grootere ontwikkeling te geraken en aan de, haar bedreigende, gevaren te ontsnappen.”

Dezelfde denkbeelden werden uitgesproken in het verslag van de prijsvraag over: *De misdaad van den oorlog*. Hoewel geen der antwoorden geheel bevredigend was, werd de prijs toegewezen aan den heer Mézières, oud-rector aan de Academie van Metz, voor eene studie getiteld: *La Polémomanie, ou lu*

Folie de la Guerre. Verschillende andere studies als antwoord ingekomen zagen het licht, voorzien van eene Inleiding van de hand van Passy; o. a. *La Philosophie de la Guerre* door Henri Dumesnil; *Le Crime des Crimes* door Léon Henry; *Le Catéchisme de la Paix* door Edouard Douai; *Le Crime de la Guerre* door du Pasquier; *Désarmer ou déchoir* door graaf Goblet d'Alviela; enz. enz.

Toen hij te dierzelfder tijd uitgenoodigd werd deel te nemen aan eene hulde, die een zeker aantal Franschen van naam, kunstenaars en schrijvers aan de verloren provinciën wilden brengen, onder den titel van: *Offrande à l'Alsace*, schreef Passy *Un Souvenir et une Espérance*, een artikel waarin hij, zooals vele anderen na hem, eene oplossing voorstelde, die zoowel vreedzaam als weldadig zou wezen, even eervol voor Frankrijk als voor Duitschland, door welke oplossing het Elzasser land, zoolang een twistappel tusschen beide rijken, het vereenigingsteeken worden zou der eindelijke verzoening, en het eerste groote voorbeeld der afkeuring van het misbruiken der zegepraal en van den wrok door de nederlaag gewekt. Menigmaal naderhand heeft Passy de aandacht gevestigd op de toenmaals neergeschreven woorden; o. a. eens bij eene vergadering der vijf academies van *l'Institut de France*, als slot op eene rede door Jean Dolfus gehouden.

Nog valt in dezen tijd de kennismaking van Passy met den beroemden graaf Sclopis, den voornaamsten bewerker der rechtspraak in de Alabama-quaestie. In de door Passy uitgegeven brochure: *Contribution au Centenaire du Comte Sclopis* bevindt zich een gedeelte van 's graven hoogst belangrijke briefwisseling.

Het is onnoodig de geschiedenis der *Société des Amis de la Paix* waarvan, na Adolphe Frank's dood, Passy voorzitter werd, op den voet te volgen. Evenals de *Société française pour l'Arbitrage entre Nations*, waarin zij in 1889 werd omgezet, heeft zij steeds hare zware en vaak bezwaarlijke propaganda volgehouden, zoowel door vergaderingen en voordrachten als door telkens, wanneer ergens ter wereld een geschil verrees,

zich tot de oneenige partijen en de andere naties te wenden, om hen te herinneren aan het 23ste protocol van 1856, en menigmaal zijn hare pogingen met succes bekroond geworden en werd het geschil door bemiddeling of arbitrage uit den weg geruimd. Werden in den aanvang deze stappen met eene zekere onverschilligheid bejegend, langzamerhand zijn de regeeringen er meer aandacht aan gaan schenken; niet alleen dat de gezanten door wier tusschenkomst de brieven werden verzonden de ontvangst berichten in termen niet alleen door de beleefdheid gedicteerd, maar herhaaldelijk is het gebeurd, dat zij op bevel hunner regeeringen hunne dankbetuigingen herhaalden.

In 1878 werd Passy door een ernstig rijtuig-ongeluk verhinderd aan het te Parijs gehouden universeel congres der vredesgenootschappen een werkdadig aandeel te nemen, hoewel hij er toch in slaagde eenige groote misslagen te doen vermijden. Eenige weken te voren was hij, op verzoek van Henry Richard, naar Berlijn gereisd om aan het, aldaar zetelend, congres verzoekschriften ten gunste van arbitrage in te dienen en de gevolmachtigden te bezoeken. Het spreekt dat men niet alles verkreeg wat men wenschte, toch was het aan het pogen der vredes-vrienden te danken dat in de acten van het congres eene clause werd opgenomen, de vroegere uitspraken ten gunste der bemiddeling betreffende, en deze handhavende.

Zooals reeds gemeld is werd Passy in 1878 tot lid der *Académie des Sciences Morales* benoemd en in 1881 als afgevaardigde gekozen. Het zou toen ter tijd tot niets gediend hebben zoo hij de denkbeelden, die hij voorstond, bij alle gelegenheden te berde had gebracht. Ten einde den grond voor te bereiden was het noodzakelijk zich eerst door werk op ander gebied te doen kennen en te doen waardeeren. Thans echter is de *Académie des Sciences Morales* geheel gewonnen voor de zaak des vredes en zij stelt er eene eer in, een paar jaren geleden een prijsvraag te hebben uitgeschreven omtrent internationale arbitrage en op deze wijze tot de uitgave geleid te hebben van het kapitale werk van Michel Revon, van de uitmuntende studie.

van Ferdinand Dreyfus, en van verschillende andere werken door rechtsgeleerden van naam.

In de kamer van afgevaardigden had Passy menigmaal een zwaren strijd te voeren, voornamelijk in zake Tonkin en Madagascar, maar toch gelukte het hem een belangrijke groep om zich te verzamelen van collega's die de zaak van vrede en scheidsgerecht van harte zijn toegedaan. Als president der commissie van rapporteurs gelukte het dezen ijverigen vredesapostel om eenstemmig voor arbitrage tusschen Frankrijk en Nederland in het Guyana-geschil te doen stemmen. Deze stemming was te meer beteekenisvol daar Passy, door omstandigheden die een snel stemmen noodzakelijk maakten, gedwongen geweest was het geheele verslag op de tribune voor te lezen, zoodat ook de algemeene beschouwingen, waardoor hij zijne conclusies motiveerde, door de beslissing der kamer werden goedgekeurd. Ook mocht het hem gelukken, ten gunste van een voorstel, strekkende om met de Vereenigde Staten een arbitrage-tractaat te sluiten, de onderteekening van meer dan honderd zijner collega's te verkrijgen. En toen dit voorstel later aan het bureau werd overgelegd, verhief geen enkele stem zich er tegen. De geheele commissie, tot wier president en verslaggever hij gekozen werd, was er ten zeerste voor, en, indien de kamer niet vóór de publieke beraadslaging ware verdaagd, zou het toen reeds met eenstemmigheid zijn aangenomen, zooals later, in 1895 geschiedde, toen het weder werd opgenomen door den heer Baudet, een dergenen die Passy van den aanvang af gesteund hadden.

Het jaar 1889 was in dubbel opzicht het begin van een nieuwen tijdkring. Ten eerste had er weder een groot vredescongres te Parijs plaats, nog belangrijker dan het vorige, daar 100 vredesgenootschappen er vertegenwoordigd waren. Het was voorbereid door eene commissie bestaande uit Hodgson Pratt, Passy en Charles Lemonnier. Daar de laatste te oud was om den last van het voorzitterschap te dragen, werd Passy daartoe gekozen en opende hij, in die hoedanigheid, het congres en leidde de twaalf zittingen.

Een der voornaamste besluiten, die genomen werden, was dat voortaan elk jaar een vredes-congres zou gehouden worden. Sinds dien tijd is men aan dit besluit getrouw gebleven en werd jaarlijks een ander land voor het congres gekozen. Londen, Rome, Antwerpen, Chicago, Boeda-Pest, Hamburg, Turijn waren beurtelings de verzamelaarsplaats der afgevaardigden van de vredesgenootschappen aller landen.

In 1899 besloot men van den regel af te wijken en geen congres te houden daar men begreep dat, waar de regeeringen aan het beraadslagen waren, de genootschappen beter deden met zwijsend de gevolgen af te wachten. Dit jaar zal echter, ten tijde der tentoonstelling, van 30 Sept. tot 5 Oct. een reuzen-congres te Parijs gehouden worden, waar onder meer voornamelijk de uitkomsten der Haagsche Conferentie zullen besproken en beraadslaagd zal worden op welke wijze de vredesgenootschappen er toe kunnen bijdragen om de uitvoering der bij die gelegenheid genomen besluiten te bevorderen. Het organiseerend comité bestaat geheel uit Franschen en heeft Passy tot voorzitter en Gaston Moch tot secretaris. Daarnevens is een internationaal *comité de patronage* gevormd uit de voornaamste strijders voor den vrede in alle landen.

Men had er over gedacht, gezamenlijk met de andere Internationale Bureaux, te Bern gevestigd, eene tentoonstelling te organiseeren in een groote hal, waarin die op het vrede-werk betrekking hebbende het achter-middenvak zou innemen en als 't ware den sluitsteen vormen van een boog die de verbreedering der menschheid zou voorstellen. Men wenschte daardoor te symboliseeren dat alle vergemakkelijking van internationaal verkeer, op materieel en intellectueel gebied zoowel vrede tot basis hebben als tot vrede voeren moet. Doch daar het Vredes-Bureau geen officieel karakter draagt, zooals de anderen, heeft men dit plan moeten laten varen en zal men zich tot eene kleine, op zich zelf staande tentoonstelling bepalen.

Tot de oprichting van het daareven genoemde Internationale Vredes-Bureau was in 1891 op het congres te Rome besloten en het volgend jaar trad het in werking. Dit Bureau is sinds

dien het middelpunt waar alle draden te zamen komen van het groote net dat de voorstanders van den vrede met rusteloozen ijver om den aardbol weven.

Het is niet een der geringste verdiensten van Passy aan de wording van deze instelling te hebben medegewerkt, en als lid der permanente commissie bewijst hij aan dit lichaam onschatbare diensten.

Maar wij moeten nog even teruggaan. Het jaar 1889 had de geboorte gezien van nog eene andere instelling van overwegend groot belang op vredes-gebied. Het vorig jaar had de secretaris-generaal van een der voornaamste Engelsche vredesgenootschappen, het parlementslid Randal Cremer, het plan opgevat te Parijs een zeker aantal zijner collega's bijeen te roepen, en hij had Passy verzocht zijnerzijds hetzelfde te doen. Na eenige voorbereidende maatregelen werd Passy gemachtigd om, uit naam der fransche afgevaardigden, eene uitnoodiging te richten tot gelijkgezinde Engelsche afgevaardigden en op 30 October 1888 had, in een der zalen van het Grand Hotel, de gedenkwaardige samenkomst plaats. Dank zij de goede verstandhouding, die hen veroorloofd had de voorstellen gereed te maken welke aan de vergadering zouden worden voorgelegd, zowel als de termen van het proces-verbaal dat daaromtrent opgemaakt zou worden, was het mogelijk geweest in een enkelen ochtend te besluiten dat eene oproeping zou gezonden worden aan de als voorstanders van den vrede bekend staande parlementsleden in alle landen, om in 1889, ten tijde der tentoonstelling, eene Internationale Conferentie te houden en de statuten vast te stellen eener permanente Unie, die jaarlijks bijeen zou komen. Het is deze ochtend van 30 October 1888, die door den zoon van Gladstone genoemd wordt „de historische dag”.

Het bijeenroepen der eerste zitting ging met groote moeilijkheden gepaard. Al het werk der redactie en verzending der brieven rustte op Passy. En daar het, voornamelijk uit tijdsgebrek, onmogelijk was de brieven aan alle adressanten persoonlijk te doen toekomen, moest de hulp worden ingeroepen van eenige welwillende parlementsleden der verschillende lan-

den of wel van de presidenten, aan wie pakken brieven ter ronddeling werden toegezonden. Toch werd het werk met succes bekrond.

Een twaalfstal parlementen waren vertegenwoordigd en de Interparlementaire Unie was gegrondvest. Het is bekend van hoeveel belang deze geworden is en welk belangrijk werk door de jaarlijksche bijeenkomsten is tot stand gebracht, voornamelijk door die van Boeda-Pest en Brussel. Op het congres dat in Augustus 1899 te Christiania plaats had, werden voornamelijk de resultaten der Haagsche Conferentie besproken en tot de oprichting van het Instituut voor den Nobel-prijs besloten.

Het lijkt niet den minsten twijfel — het zij gezegd zonder de waarde van het initiatief van den Russischen Keizer te verkleinen — dat de Haagsche Conferentie een uitvloeisel geweest is van het werk der vredes-congressen en der interparlementaire conferenties.

Mij dunkt dat het overbodig is over de Vredes-Conferentie te spreken. De gebeurtenissen van het vorig jaar liggen nog zoo versch in ieders geheugen dat er over uitweiden zou zijn als water naar de zee dragen. Alleen zij met dankbaarheid herdacht dat alle regeeringen, die aan de conferentie deelnamen, vóór 31 December 1899 al de conventies hebben doen teekenen — een paar artikelen door een paar staten onder voorbehoud — en dat dus, zoodra deze besluiten in de verschillende landen geratificeerd zullen zijn, overgegaan kan worden tot het oprichten van het Permanente Hof van Arbitrage. Mogen de sceptici ook al zeer gering oordeelen over de resultaten der conferentie, het feit is niet weg te cijferen dat door de oprichting van dit hof de dageraad aanbreekt van een nieuwen dag. De gelegenheid tot arbitrage bestond, zeer zeker, doch men zal er veel eer toe komen wanneer er een permanent zetelend lichaam is dat alle quaesties dadelijk in studie kan nemen, dan wanneer voor elk geschil van meet af alles moet opgebouwd en rechters gezocht moeten worden. En wanneer men er in geslaagd zal zijn een wetboek van internationaal recht samen te stellen, zal men werkelijk, zooals nu de bekende

Jean de Bloch, schrijver van *Les Guerres de l'Avenir*, reeds doet, spreken kunnen van de „*Utopie van den oorlog*” in plaats van de „*Utopie des vredes*”.

Doch wij moeten tot Passy terugkeeren. Met het klimmen der jaren verflauwt de ijver van den waardigen strijder voor den vrede niet. Steeds is hij in de bres, steeds hanteert hij de pen om de denkbeelden, die hem boven alles dierbaar zijn, te verbreiden en ingang te doen vinden. Vóór het begin der conferentie schreef hij het in den aanvang genoemde artikel „*Si j'étais Roi*”, dat wel verdient aan de vergetelheid der ephémère dagblad-pers ontrukkt te worden. Een kort begrip er van moge dus volgen:

„Indien ik Koning ware” zoo begint Passy — en hij laat er natuurlijk op volgen „neen, indien ik Koningin ware, want de vorst aan wien ik denk is een vorstin — indien ik Koningin ware, en wel Koningin der Nederlanden, ik zoude mij verheugen en ik zoude er trotsch op zijn, dat de hofstad van mijn koninkrijk gekozen was als een uitgezocht toevluchtsoord voor de ontvangst der groote vergadering, waarheen binnen eenige weken zich aller oogen zullen richten en waar alle wenschen en alle hoop van Europa te zamen zullen komen. Ik zoude het als een boven alles te benijden eer beschouwen, en als een gelukkig voorteeken voor de toekomst mijner jonge regeering dat haar begin gekenmerkt werd door een feit van zoo hooge beteekenis, en dat mijn naam voor altijd werd verbonden aan de indrukwekkende betooging, in het leven geroepen door het edelmoedig initiatief van een anderen jongen Vorst.

„Maar daarbij zoude ik het niet laten. En ik zoude wenschen dat ook ik, niet tevreden alleen de gastvrijheid aan het vredesconcilie te verleen, op mijn actief zou kunnen plaatsen eene persoonlijke daad, welke geenszins onderdeel voor de daad van den aanlegger dezer bijeenkomst.”

Die persoonlijke daad wordt daarop verder door Passy aangewezen; hij doelt op een voorstel om het scheidsgerecht te

regelen, om het beginsel van arbitrage in overeenkomsten vast te leggen, om te komen tot een rechtspraak geordend om kennis te nemen van de geschillen welke tot het gebruik van arbitrage aanleiding zouden kunnen geven.

Passy brengt daarop in herinnering wat reeds ter voorbereiding van dit groote beginsel is gedaan.

De meest uitnemende rechtsgeleerden hebben reeds sinds lang in de verschillende landen zich met dit ernstig vraagstuk bezig gehouden. De Interparlementaire Unie heeft in haar bijeenkomst te Brussel in 1895, na een hoogst grondige studie, een ontwerp aangenomen voor een Internationaal Hof van Arbitrage, dat haar voorzitter, de senator Descamps, de eer heeft gehad met een doorwrochte *Mémoire aux Puissances* in haar naam aan het oordeel van de beschaafde wereld te onderwerpen.

In hare bijeenkomst te Boedapest in 1896, en evenzoo in haar bijeenkomst te Brussel in 1897, heeft de Interparlementaire Unie in nog dringender bewoordingen haar wenschen herhaald ten gunste van de oprichting van zulk een Hof, waarvan de heer Gladstone in 1893 zeide, dat het aan de beschaafde wereld ontbrak, om eindelijk de internationale politiek te kunnen leiden langs de wegen der gerechtigheid en der gematigdheid.

Toen de leden der Interparlementaire Unie dit ontwerp aannamen, verwachtten zij niet dat onmiddellijk alle regeeringen zich daartoe zouden verbinden, maar zij hoopten dat twee of meer der kleinere, gedreven door gemeenschappelijk besef van voorzorg en billijkheid de kern zouden vormen, welke kern spoedig tot nieuwe toetredingen zou leiden.

Frédéric Passy eindigt aldus:

„Welke zijn nu die kleine staten, klein in grondgebied, groot door arbeid, door nijverheid en door vrede, aan welke men in de allereerste plaats gedacht heeft? Het zijn: België, wier hoofdstad getuige was van de aanneming van het ontwerp door de Interparlementaire Unie, Zwitserland waar zoowel het Permanent Comité dier Unie als het Bureau Interna-

tional de la Paix zetelen; de Scandinavische Rijken en ten slotte Nederland, waar de Internationale Conferentie zal bijeenkomen.

„Waarom zou de Nederlandsche Regeering, terwijl de afgevaardigden van alle mogendheden zich gereed maken om te 's-Gravenhage de practijk van het scheidsgerecht te bevestigen, niet trachten met een of twee andere staten, al ware het slechts met de naburige Belgische regeering, zich te verstaan ter voorbereiding van die eerste kern, van die kiem van een Hof van Arbitrage, dat het werktuig moet worden voor de verwachte hervorming? Inderdaad, dit zou een schoone verrassing zijn, aan de afgevaardigden bij hun aankomst bereid.

„Het zou van de zijde der jonge Koningin, aan wie zij het te danken zouden hebben, voor de volkeren het schoonste geschenk van blijde inkomste zijn, dat ooit een vorst heeft gegeven, niet alleen aan zijn land, maar aan de geheele wereld.

„En — zooals ik het in den aanhef zeide — ware ik Koningin, ware ik Uwe Majesteit, bekoorlijke en verstandige Koningin der Nederlanden, ik zou er mijne eer in stellen aan mijn kroon te bevestigen dit boven alles kostbare edelgesteente, dat tot dusver aan geene, zelfs niet aan de meest schitterende, kroon heeft geprikt.”

Tijdens de Conferentie op het ziekbed neergeworpen, kon Passy slechts eene geringe bijdrage leveren tot de reeks artikelen die eenige strijders voor den vrede — Passy, Gaston Moch, Charles Richet en Emile Arnaud — zich hadden voorgenomen in de *Indépendance Belge* te doen verschijnen. De geheele reeks was allerbelangrijkst en werd ook door de gedelegeerden als zoodanig beschouwd, zoodat het blad in de verschillende hotels steeds met ongeduld verwacht en met graagte gelezen werd.

Nu, met den Transvaal-oorlog, rust Passy's pen evenmin; verschillende bladen bevatten artikelen en brieven van zijne hand. Op de toezending der circulaire en van het adres der vrouwen aan Koningin Victoria¹ antwoordde hij mij het volgende:

¹ Dit ging uit van den Ned. Vrouwenbond ter Intern. Ontwapening.

„Met belangstelling nam ik kennis van uwe missive. Ik was juist bezig een kort artikel: *Noël* te dicteeren voor de *Indépendance Belge*. Dit bewijst u hoezeer ik van harte met u ben.

„Het is u waarschijnlijk bekend dat ik in dit zelfde blad, juist vóór het uitbreken van den oorlog, een artikel inzond (dat elders werd overgenomen) getiteld: *A une femme*, waarin ik de Koningin van Engeland bezwoer liever af te treden dan in hare laatste levensdagen het ongeluk te moeten ondergaan, hare toestemming te geven tot slachtingen waartegen, zooals wij weten, haar geweten zich verzet.

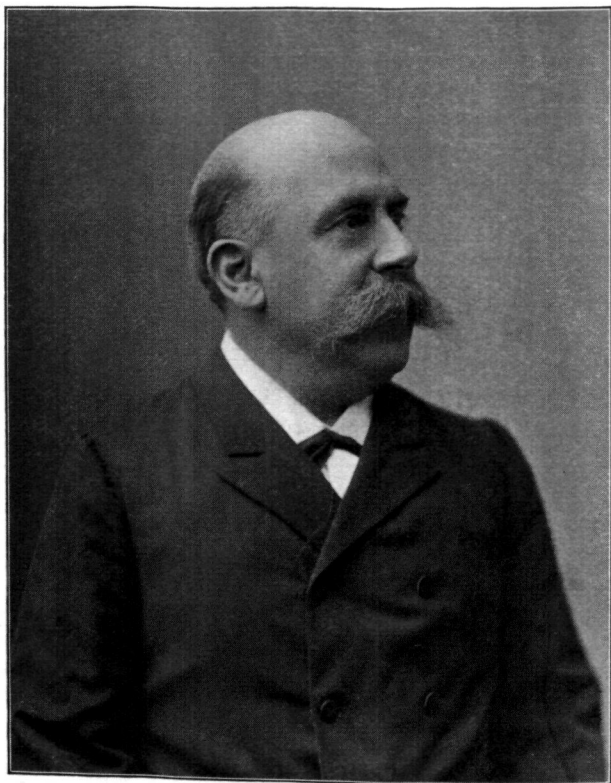
„Indien ik vrouw ware teekende ik uw adres met beide handen. Zooals ge ziet heb ik het reeds tweemaal gecontra-signeerd. Ik zal het echter zooveel mogelijk *doen* teekenen en er door de pers publiciteit aan geven.”

Het is bijna overbodig te zeggen dat in het private leven Passy het zelfde hooge standpunt inneemt als in zijn openbaar leven. Vader van een talrijk gezin, wiens leden op hun beurt met een talrijk kroost zijn gezegend, leeft hij, te Neuilly-sur-Seine, te midden zijner kinderen en kleinkinderen als een patriarch. Een zijner zoons, secretaris van den *Comice Agricole* van Seine-et-Oise drukt zijns vader's voetstappen. Een ander, onverschrokken reiziger, behoort tot de uitnemendste onder de taalkenners in Europa. Allen zijn beziel met denzelfden geest als hun vader en volgen trouw de beginselen die hun door dezen edelsten onder Frankrijk's geestelijk edelen, zijn ingeprent. Sinds het laatste jaar is een groot verdriet over Passy gekomen. Sedert eenigen tijd nam zijn gezicht aan scherpte en kracht af en weldra bleek het dat zijne oogen door de staar waren aangetast. In het voorjaar van 1899 achtte men het noodig tot het lichten over te gaan. Men beschouwde de operatie als volkomen ongevaarlijk; hij verwachtte dus er met een paar weken af te zijn en de reis naar Den Haag te kunnen aanvaarden om hier, te zamen met de andere voorstanders van den vrede, van heinde en verre samengestroomd, zoowel van nabij de handelingen der conferentie te kunnen volgen, als dezen en genen der gedelegeerden, in privaatgesprekken, over

de hoogste belangen der volkeren te kunnen onderhouden.

Doch helaas, er kwamen complicaties, de eerwaarde grijsaard werd zwaar ziek en het gevolg is dat één oog geheel verloren is en het andere nog slechts een schemer van licht doorlaat. Hoe treurig dit ook voor hem is, hij draagt zijn leed met de grootste gelatenheid en laat niet toe dat dit in het minst afbreuk doet aan zijn werkkraft en werklust.

Moge hij nog lange jaren, gesteund door het hoogheerlijk ideaal van de verbroedering der menschheid, waaraan hij zijn leven gewijd heeft, kunnen voortgaan, zij het dan ook dicteerende inplaats van schrijvende, dit ideaal eenigszins der verwezenlijking nader te brengen.

Phot. Pirou.

EMILIO CASTELAR.

EMILIO CASTELAR.

»Als wij de geschiedenis der menschheid nagaan, dan zien wij, dat het zóó gaat met alle mensehen: zij zijn gedoemd de helft der denkbeelden die zij hebben gekoesterd, en de helft der dierbaarste illusies van hun bestaan, te begraven; zij worden allen medegesleept door den eeuwigen stroom der dingen, zonder te weten waarheen; zij worden allen gedwongen zich onophoudelijk te wijzigen, zonder te weten waarom; zij worden allen genoodzaakt op de vierprongen des levens de omhulsels hunner ziel achter te laten; de ónschuld van het kind, de hartstocht van den jongeling, het geloof der jeugd; en zij worden allen er toe gebracht zich te laten meevoeren, uitgeput van afmatting en wanhoop, op de flarden hunner vernietigde verwachtingen, zooals de dorre bladen worden opgejaagd door den herfstwind.»

EMILIO CASTELAR.

In deze woorden, gesproken toen hij de bittere ervaringen had opgedaan die het leven hem schonk, heeft Castelar met één trek zijn geheele levensgeschiedenis neergeschreven.

Hij was de apostel der vrijheid, in het land der onderdrukking; en hij werd genoodzaakt de vrijheid des volks te beperken toen het lot hem aan het hoofd van dat land plaatste.

Hij was de journalist, die voortdurend streed tegen de kneveling der pers; en hij moest strenge maatregelen nemen tegen

de pers, toen hij bekleed was met het hoogste, bijna onbeperkte gezag.

Hij was de vurigste verdediger van de „persoonlijke rechten”; en hij zag zich genoodzaakt, als president der republiek, de rechten des volks te schorsen.

Hij was de heftigste bestrijder der staande legers, en hij werd door de omstandigheden gedwongen honderdduizend jonge lieden onder de wapenen te roepen, om een volksleger — zijn ideaal! — te bestrijden.

Hij was een der krachtigste kampioenen voor het vrije woord — hij dankte aan dat woord zijn naam en zijn roem —; en hij moest als dictator de vrijheid van spreken verbieden.

Hij was een geboren republikein, en streed als jonge man op de barricades in Madrid tegen de monarchie; en hij eindigde met een nieuwe monarchie, zoolniet zijn steun, dan toch zijn welwillende samenwerking te schenken.

En toch was hij een man van beginsel. Maar hooger dan een beginsel, dan een denkbeeld, dan een illusie, stond bij hem: het vaderland. Hij wilde niet zeggen, zooals de pygmeeën om hem heen: *Vivent les principes, périsse la patrie!* Hoog stak hij boven hen uit, toen hij aan het einde van zijn langdurige en veelbewogen loopbaan verklaren kon: „Mijne heeren, op deze tribune heb ik steeds de waarheid geëerd, en heb ik herhaaldelijk het geweten des lands vertegenwoordigd.”

Een halve eeuw lang heeft hij niet opgehouden te strijden en te werken voor hetgeen hij achtte te zijn in het belang van zijn land, van het Spanje dat hij groot en goed en vrij wilde doen zijn.

In het leven en werken van alle buitengewone mannen, zegt de filosoof Emerson zoo terecht, kunnen steeds twee zijden worden opgemerkt: eensdeels behooren zij tot de menscheit, en is hun arbeid een deel van het werken aan het groote ideaal van vooruitgang en verbetering; maar tevens behooren zij tot een land, een volk, een ras, en het is hun plicht — een plicht dien zij, soms onbewust, maar steeds vervullen — te werken in het belang van dat land, dat volk, dat ras.

Deze beide stroomingen kunnen samengaan — maar somtijds gaan ze lijnrecht tegen elkander in. Dat heeft Don Emilio Castelar herhaaldelijk ondervonden. En dan aarzelde hij nooit, om het belang van zijn land te kiezen boven het vasthouden aan een vooropgezette meening. Ondanks zijn geestdrift voor de groote beginselen van zijn tijd, werd hij possibilist, waar het noodig bleek, om straks echter, wanneer de noodzakelijkheid, die hem tot het afwijken van zijn weg dwong, voorbij was, weder even vurig zijn beginsel te verdedigen.

Dat heeft hem in Spanje, waar hij vaak verkeerd beoordeeld werd, ten slotte gemaakt tot een soort van nationalen roem. Meermalen stond hij alleen, verafschuwd door zijn tegenstanders, verlaten door zijn partijgenooten. Maar hij liet zich daarvoor niet ontmoedigen; en de uitkomst stelde hem vaak in 't gelijk. En toen zijn einde naderde, was hij voor zijn landgenooten niet meer de roode republikein, die streed op de barricaden en veroordeeld werd tot den strop; en ook niet meer de gehate dictator, die smadelijk vallen moest na slechts vier maanden aan het bewind te zijn geweest; en evenmin de tribuun die met woord en pen zoo scherp had gestreden tegen troon en kerk; maar slechts de Spanjaard, die voor en boven alles zijn land lief had, met toewijding, belangeloosheid en rechtschapenheid, en die zijn geheele leven heeft gegeven om dat land te dienen.

Zeker is het een merkwaardig verschijnsel, dat koningin Maria Christina, die hij nooit had gesproken, na het verschijnen van zijn zeer persoonlijk artikel tegen haar in Mei 1898, verklaren kon:

„Castelar is mijn vriend, want hij is de vriend van Spanje.”

I

Emilio Castelar werd den 8^{en} September 1832 te Cadix geboren; zijn vader, Don Manoel, een koopman uit Alicante, had een werkdadig deel genomen aan den opstand van 1820 en was, na het onderdrukken van dien opstand, ter dood ver-

oordeeld. Don Manoel vluchtte naar Engeland, en liet zijn gezin in zeer behoeftige omstandigheden achter. Na de amnestie van 1829 keerde hij in zijn vaderland terug en vestigde zich met vrouw en dochter in Cadix. Toen Don Manoel in 1839 overleed, was Dona Maria Antonia genoodzaakt de hulp in te roepen eener zuster, die te Elda in Alicánte woonde, en bij wie zij met hare beide kinderen, Emilio en Conchita, een liefderijke opname vond.

Aan zijn jeugd, doorgebracht in het schoone dorpje aan de Middellandsche Zee, in een heerlijk klimaat, dat den vreemdeling tot bewondering wekt, heeft Emilio Castelar de aange naamste herinneringen bewaard. Zijn geheele leven door heeft hij getuigd van die jeugd, blij en zonnig, door de rijke liefde eener teedere moeder en het onbezorgde genot van het buitenleven. Voor zijn moeder heeft hij een bijzondere vereering gehad. Jaren later, toen hij in ballingschap rondzwierf, gaf hij daaraan uiting in deze woorden:

»Slechts één wezen is in staat onze smarten te verzachten, onze moeder. God heeft ons haar geschonken opdat hare reine kussen een beetje honig zouden storten in de bitterheid van ons leven. God zond haar naast onze wieg, opdat voor onze pasgeopende oogen de vleugelen harer liefde den donkeren horizont verbergen zouden, waarheen wij, strijdend tot aan onzen dood toe, moeten voorttrekken. God heeft gewild, dat haar handen zich met de onze zouden samenvouwen! zij onze eerste gebeden, en dat haar glimlach voor onze verwachtingen de dagernad van het oneindige zou zijn. Zij is voor ons de deugd, de liefdadigheid, de verteedering des harten, het verlangen der ziel. En zoo zij in uw binnenste een neiging ten goede vindt, het verlangen een traan te drogen, een ongelukkige bij te staan, uw brood te deelen met een rampzalige, . . . zie dan om, en zij zult aan uwe zijde vinden, als de beschermengel die u deze goede gedachte ingaf, de geliefde gestalte uwer moeder." 1

Onder leiding dezer moeder, die hem ontwikkelde tot denker en tot spreker — zij gaf zich de grootste moeite om het Valenciaansch dialect af te wennen, ten einde Emilio het voorbeeld te geven om zuiver Spaansch te spreken — oefende Castelar zich voornamelijk in de oude en nieuwe talen, en in de studie der geschiedenis. Hij zegt van zich zelf: „Ik ben het

¹ *Vida de Lord Byron* (1878).

werk mijner moeder; door hare lieve, vrome handen is mijn geest gevormd, mijn toekomst gekneed."

Toen Emilio vijftien jaar oud was, werd hij naar de hoogeschool te Madrid gezonden. Zijn moeder verlangde dat hij in de rechten zou studeeren; doch de rechten trokken den jongen, levenslustigen student niet aan. De letteren, de rijke, schoone Spaansche taal, en de rhetorika, de kunst om die taal te gebruiken als een machtig wapen, boeiden hem meer. Hij bestudeerde de Oostersche talen, de geschiedenis, de filosofie, en schreef intusschen romans. In navolging van Hugo's *Mystères de Paris*, dat hij verslond en dat zijn romantischen geest voedsel gaf, schreef hij: *De geheimen van Elda*, het dorpje aan de Middellandsche zee. Te zamen met zijn vriend Canelejas schreef hij den roman *Alphonso de Wijze*, en alleen: *Ernesto en La Hermana de la Caridad* (De liefdezuster). Het waren werken zonder letterkundige waarde, waarvan alleen het laatste eenige malen herdrukt is; hij zelf spotte later met deze „onrijpe vruchten zijner jeugd." En toch geven zij de richting aan, waarin Emilio zich ontwikkelde. Het is geen menschenkenner, noch een scherp opmerker of geestig zedeschilder die daarin aan het woord is, maar de toekomstige volksredenaar. Zijn romans uit dien tijd doen denken aan de anecdote uit den *Vicar of Wakefield*, waarin verhaald wordt van een dorpsschilder, die alle leden eener familie schilderde in dezelfde houding, met een sinaasappel in de hand. Zoo zijn ook de personen uit de romans van Castelar allen van hetzelfde type, allen handelen en denken en doen op dezelfde wijze: het zijn slechts lededoppen, door wier mond Castelar, de aanstaande volkstribuun, spreekt, en met wier handen hij de gebaren maakt, die straks *zijn* woorden zullen vergezellen. Trouwens, Castelar was te veel journalist en staatsman, om romanschrijver te zijn. Hij wilde overtuigen, beredeneeren, uiteenzetten. „Ik zal niet ophouden mijn lezers de stellingen voor te houden, die ik heilzaam acht," schreef hij in zijn voorrede. En dat heeft hij volgehouden, in zijn dagblad-artikelen, als professor, als politiek redenaar.

Nog* uit een ander oogpunt zijn die romans merkwaardig:

om de groote mystieke vereering voor de uiterlijkheden van het katholieke geloof. Een zijner levensbeschrijvers, don Andrès Sanchez del Real, zegt van zijn romans:

»De wijsgeerige denkbeelden hadden toen nog niet aangeklopt aan de deur van zijn verstand. Zijn gedachte zag nog slechts de poëzie van de godsdienstige plechtigheden: de mis in de vroege morgenuren, waarheen de jonge meisjes gingen, glimlachend als de lente; de communie met Paschen, als de kinderen geheel in 't witgekleed, op engeltjes gelijkend, ter kerke schrijden; de lofzangen, de wierook, de orgeltonen — dat alles verrukte hem. Van den godsdienst zag hij slechts de bloemen, de geuren, de blankheid, en het schoone vrijheids-ideaal.»¹

In dit laatste verschilde hij van de neo-katholieken, van de partij van Donozo Cortès, die zich in Spanje toen sterk ontwikkelde. Hij kon zich bij haar niet aansluiten; want hij voorzag, dat zij leiden zou tot het onbepaalde behoud der priesterheerschappij, tot een kerkelijk absolutisme. En Castelar was christen-democraat; hij poogde de beginselen van het christendom in overeenstemming te brengen met de beginselen der Fransche revolutie. Wat heeft Christus, zoo vroeg hij, anders geleerd dan: Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap? Bijzonder opmerkelijk is in dit verband een gedeelte uit zijn *cours* aan het Atheneum te Madrid over: „De beschaving gedurende de eerste vijf eeuwen van het Christendom,” waarin hij zeide:

»Zietdaar, mijne heeren, hoe de beide polen der historie saamenkomen: het Christendom en de Revolutie, de eerste eeuw onzer jaartelling en de negentiende. Er is slechts een God, zeide Christus; er is slechts eene menscheid, zegt de Revolutie. Alle menschen zijn gelijk voor God, zeide Christus; alle menschen zijn gelijk voor de wet, zegt de Revolutie. Alle menschen zijn vrij, zeide Christus, en hij verbrijzelde het juk van het noodlot; alle menschen zijn vrij, zeide de Revolutie, en zij verbrijzelde den scepter der absolute vorsten. Gij zijt allen broeders, zeide Christus; en de Revolutie zeide: gij zijt allen broeders. Voor God zijn er geen edelen en geen slaven, zeide Christus; en voor mij is er geen dienstbaarheid meer, zeide de Revolutie. Het geweten is vrij, riepen de eerste Christenen op den brandstapel en op de folterbank; de gewetensvrijheid is onschendbaar, leerde de Revolutie.

»Zoo ontmoetten het Christendom en de Vrijheid elkander. Zoo heeft de eerste eeuw het godsdienstig evangelie geschreven en de onze het maatschappelijke. Gij zijt kinderen Gods, zeide Christus; gij zijt menschen, zeide de Revolutie. Dat is de overeenstemming tusschen de eerste en de laatste eeuw der geschiedenis.»

¹ Emilio Castelar, *su vida*.

De revolutie van 1848 bracht den stoot aan het nog sluimerend gedachtenleven van den jongen student. Met instemming volgde hij de gebeurtenissen die plaats grepen in Frankrijk, in Duitschland, in Italië. Het oude Europa scheen ineen te storten; de tronen wankelden onder den stormwind, die plotseling was opgestoken; de volken haalden weder vrij adem, nu het regime, dat de knutselaars te Weenen hadden hersteld, eindelijk had afgedaan. In jeugdige opgewondenheid dweepte Castelar met Lamartine, den dichter-staatsman. In een bijeenkomst van studenten las hij, gloeiend van geestdrift, de proclamatie voor, waarin Lamartine aan de mogendheden de oprichting der Fransche Republiek mededeelde. Plotseling riep hij uit, als in vervoering:

„Gij zult mij voor dwaas houden; maar ik voel, dat ik geroepen zal worden, om op dezelfde wijze de instelling der Republiek in Spanje mede te deelen.”¹

Die voorspelling werd bewaarheid. Een kwarteeuw later trad Castelar als minister van buitenlandsche zaken op in het eerste ministerie van de Spaansche Republiek, en viel hem de taak ten deel van haar bestaan kennis te geven aan de verschillende regeeringen.

De revolutie van 1848 wees hem de richting, die hij moest inslaan; „zij werd de moeder van mijn geestesleven”, getuigde hij later. En hoe groot ook de verandering geweest is, die de tijd bij hem heeft doen ontstaan, Castelar is in de letterkunde en in de politiek gebleven, wat zijn meesters, de mannen van 1848 van hem hebben gemaakt, zegt de Varagnac.² Bij hem vindt men hun woord en hun gebaar, hun opgewondenheid en hun illusies, hun geloof en hun optimisme terug. En door hen is hij ook verbonden aan dat andere geslacht van hervormers, de mannen van 1789. Hij is optimist als zij; en hij heeft, als zij, een onwankelbaar geloof in de almacht der idee. *El mundo se rige por ideas*, zegt hij; de wereld wordt geregeerd door de ideeën. Dat woord is zijn levensspreuk geworden.

¹ Sanchez del Real: *Emilio Castelar, su vida*.

² *Revue des Deux Mondes*, 1 Août 1899.

Gedurende de jaren van zijn studententijd voedde en laafde hij zich met de denkbeelden van die beide revoluties. De dichters en schrijvers der omwenteling vergezelden hem bij zijn wandelingen, op zijn reizen, overal. Zijn breede gedach-
tengang, zijn ongetemperde werkkraft zochten naar een arbeidsveld, waar hij zijn vrijheidsliefde, zijn revolutionaire denkbeelden kon doen uitkomen. Even plotseling als schitterend vond hij daartoe de gelegenheid.

Het gematigde kabinet, dat onder leiding van den harden Narvaez reeds elf jaren in Spanje had geregeerd, was er in geslaagd den steeds toenemenden onwil van alle partijen op te wekken. Het was een liberaal kabinet, dat naar het absolutisme overhelde; de *coup d'état* van 2 December in Frankrijk had deze mannen verblind, en zij droomden ervan in Spanje een zelfde regeeringstelsel in te voeren. Bovendien waren de ministers persoonlijk betrokken in allerlei intriges en speculaties, en het land walgde bij de gedachte, met dezelfde acteurs hetzelfde stuk nog langer, en steeds slechter te zien opvoeren. Er broeide iets in Madrid, dat zich uit wilde, en dat uiting vond in een revolutie, een militaire revolutie natuurlijk, een *pronunciamento*.

In den morgen van 28 Juni 1854 brak een opstand uit onder de cavalerie van het garnizoen te Madrid, aan wier hoofd zich generaal O'Donnel plaatste. De lust van het garnizoen om zich eens uit te spreken over de slechte regeering, sloeg over op het volk. Twee dagen later woedde de opstand in Madrid, een mislukte opstand, zoo men wil, maar geen onvruchtbare opstand. Want zij gaf aanleiding tot het ontstaan van twee nieuwe partijen: de liberale unie, die langer dan tien jaren in Spanje heerschen zou, en de democratische partij, die voor het eerst met het denkbeeld, of het woord, „de republiek” te voorschijn trad.

Emilio Castelar begroette deze omwenteling met de opgewondenheid en den moed zijner twintig jaren. Gedurende de woeste dagen, waarin geheel Madrid op de been was, zich opwindend en gesticuleerend, pratend en vechtend, was de jonge student voortdurend onder de menigte, en woonde hij

vele clubvergaderingen bij, begeerig om te spreken. Maar hij schroomde telkens zich in het debat te mengen, en telkens ging hij heen, zonder er toe gekomen te zijn, het woord te nemen. De clubs werden gesloten, en in hun plaats kwamen de kiezersvergaderingen. En deze woonde Castelar trouw bij.

Ook op den 22 September 1854, een dag die van groot belang blijken zou voor de republikeinsche partij in Spanje. Dien dag was er een groote bijeenkomst in het theater „de Oriente”, belegd door de democraten ter beantwoording van het manifest der liberale unie, aan wier hoofd zich O'Donnel had geplaatst. Doch de democraten waren hoofdeloos. Hunne leiders ontbraken. Orense was gevlucht, Rivero was te Valladolid. Er waren geen sprekers, in staat de menigte te boeien; de bijeenkomst scheen te zullen verlopen. Reeds zag men hier en daar troepjes de zaal verlaten, toen een jonge man de tribune besteeg. Hij is klein van gestalte, en zijn stem is zwak. Wie is dat? vraagt men. Niemand kent hem. Langzaam weet hij het gepraat en geschuifel te doen ophouden. Vaster en krachtiger wordt zijn stem. Men gaat weer zitten en luistert. Wat deze jonge man zegt, en de wijze waarop hij het zegt, boeit. Weldra wordt hij van verschillende zijden toegejuicht. De spreker, opgewonden door de geestdrift die hij wekt, spreekt voort; zijn redevoering wordt meeslepend, nieuwe krachtige beelden verdringen zich, sterker wordt de gloed, die uitgaat van elk zijner woorden, en telkens wordt hij luider en luider toegejuicht. Hij wil eindigen, maar men dringt bij hem aan om voort te gaan. En als hij eindelijk van de tribune komt, wordt hem een schitterende ovatie gebracht.

Toen Castelar dien dag het theater „de Oriente” binnentrad was hij een onbekend student, toen hij het verliet was hij beroemd. Hij had in een uur tijds een naam veroverd.

Alle bladen bevatten den volgenden dag een breedvoerig overzicht van zijn redevoering, en allen zongen den lof van den jongen man, die zich met één slag als de beste redenaar van Madrid, van Spanje had ontpopt. De Spanjaarden zijn niet flauw in hun bewondering; hun loftuitingen zijn over-

dreven, en zij zijn niet zuinig met vleiende vergelijkingen. In een der bladen van dien tijd wordt Castelar gelijk gesteld, ja verheven boven de best bekenden zijner tijdgenooten. „Galiano kan een letterkundig redenaar zonder weerga zijn, Olózaga de beste staatkundige redenaar, López de uitmuntendste volks-tribuun, Donozo Cortès de grootste denker . . . Castelar is dat alles te zamen.” Zoo sprak een bevriend blad, de *Tribuno*. En een conservatief orgaan, *La España*, verklaarde: „deze knaap van twee-en-twintig jaren staat boven alle bekende Spaansche redenaars.”

Reeds den volgenden dag werd Castelar candidaat gesteld voor de Cortes — hoewel hij nog drie jaren te jong was om verkiesbaar te zijn. De democratische pers opende hem hare kolommen; de onbekende student werd redacteur en politiek leider van de *Tribuno*.

In één dag had hij zich den weg gebaand tot de beide posten, waar hij van nu aan steeds zou te vinden zijn om er, altoos slagvaardig en altoos vechtlustig, zijn schoonste triumpfen te vieren: de pers en de tribune. Hij werd een der grootste journalisten die Spanje ooit gekend heeft. En al ontbrak hem de nauwgezetheid, de scherpbelijnde nauwkeurigheid, het zorgvuldig-preciese weten, hem, den liefhebber van groote woorden, van abstracte denkbeelden, den strijdenden dichter; al bleef hij ook als journalist in de eerste plaats redenaar, en waren al zijn artikelen gemakkelijke oratorische kunststukken — toch had hij, ook als journalist, van de grootste en beste eigenschappen. Nooit liet zijn pen, zoomin als zijn tong, hem in den steek. Men gevoelt, dat Castelar schreef zooals hij sprak, gevende van zijn overvloed. Steeds is hij gereed om te improviseeren, aan de schrijftafel zoowel als op de tribune. Hij beschouwde zijn lezers als toehoorders, en sprak met hen op den eenigen toon, dien hij voortdurend wist aan te slaan, dien van een redenaar. Zijne dagbladartikelen hadden dezelfde deugden en gebreken als zijn redevoeringen. Hij was een schrijvend spreker, of een sprekend schrijver; maar hij was altoos oratorisch. Van het eerste oogenblik af aan, verklaarde hij zich duidelijk

en onomwonden voor de republiek; doch hij stelde op den voorgrond, dat hij geen jacobijn wilde wezen. Hij haatte de tyrannie, zoowel van boven als van beneden. Zijn ideaal was een verbinding van het geloof met de revolutie, hij wilde zijn een christelijk-democraat.

Het programma der democratie, in 1844 ontwikkeld door Orense, den eenigen vertegenwoordiger der nieuwere denkbeelden in de reactionaire Cortes, werd door Castelar overgenomen en als strijdleuze aanvaard. Dat programma bevatte in hoofdzaak deze eischen: een constitutioneele regeering, met verantwoorde-lijke ministers, algemeen stemrecht, onschendbaarheid van het eigendomsrecht, onaantastbaarheid van den huisvrede, onbeperkt recht van vereenigen en vergaderen, vrijheid van drukpers, vrijheid van spreken en van denken... En Castelar voegde als eerste punt aan dit programma toe: een republikeinschen regeeringsvorm.

Dit woord „republiek” klonk toenmaals vreemd in de ooren der Spanjaarden. Bij de omwenteling van 1854 versierden de opstandelingen de barricades in de straten van Madrid met het portret der Koningin. De *torero* Pacheta, die toen een macht was bij het publiek der hoofdstad, wilde van die „Fransche nieuwigheid” niets hooren. En een man, die „Leve de republiek!” riep, werd door de burgerwacht neergeschoten. Het was dus een gevaarlijk pogen, om een volk te bekeeren tot een beginsel, dat zelfs in de groote steden — met uitzondering wellicht van Barcelona — geen aanhang vond. Castelar waagde het, dit stuk te bestaan. Van 1856 tot 1866 was hij, naar Andrés Sanchez del Real van hem getuigde: „de tong en het hart der democratie; van een republikeinsche doch beslist anti-socialistische democratie!”

Terwijl Castelar deze denkbeelden verkondigde in de pers en in tal van vlugschriften, was in het openbare leven in Spanje de korte opvlamming van de meer liberale beginselen weder uitgedoofd. Het kabinet-Espartero had, na een moeilijk en zorgelijk bestaan, besloten tot de ontbinding der Cortes, en bij de verkiezingen waren de conservatieven in de meerder-

heid gekomen. De partij, die het in 1854 moest afleggen, kwam in 1856 weder aan het bewind. De starre Narvaez trad als minister-president op, en daarmee was de revolutionaire periode gesloten. De vooruitstrevende dagbladen moesten een toontje lager aanslaan; de propaganda voor de republikeinsche en democratische denkbeelden werd gevaarlijk.

Castelar begreep het en zocht naar een veilige, rustige tribune. Hij vond die in het hoogleeraarschap aan de Universiteit te Madrid. Acht jaren lang doceerde hij daar de Spaansche geschiedenis. En op welk een wijze! Zijn colleges waren openbaar; het publiek bestreed er de plaats aan de studenten. Het was geen solied onderwijs dat hij gaf, veel meer was het hem er om te doen, zijn toehoorders voor te bereiden op hetgeen komen moest in de toekomst, dan hen te verhalen hetgeen gebeurd was in het verleden. Spreken was voor hem getuigen, opwekken, agiteeren, strijden.

In den tijd van zijn hoogleeraarschap valt ook de *cours d'histoire* door hem gehouden aan het Athenæum, de tribune waar de beroemdste Spaansche redenaars hunne triomfen vierden; en ook van deze plaats wist hij een geestdriftige menigte te bezielen met zijne denkbeelden. Deze *grand remueur d'idées* had er slag van, door zijn bezielende welsprekendheid, zijn hoorders mede te sleepen en denkbeelden ingang te doen vinden, die vóór hem in Spanje geen vasten voet hadden kunnen krijgen.

Opmerkelijk is het zeker, dat in vier jaren van zijn *cours* aan het Atheneum zijn geloofsovertuiging zich volkomen wijzigde. Gedeeltelijk is dit te verklaren uit de overdenkingen, die bij hem werden opgewekt voor het verlies zijner moeder.

Hij was begonnen met de verkondiging van „den goddelijken oorsprong van den Christelijken godsdienst”, hij eindigde met de noodzakelijkheid te betoogen der „scheiding van Kerk en Staat.” Het katholicisme, dat hij aanvankelijk aanhing met groote en innige vereering, had hij den rug toegekeerd. Hij zag een gevaar en sociaal wangedrocht in de kerk, die vroeger zijn geheele hart beheerschte.

Van deze verandering van zienswijze gaf hij duidelijk blijk

in zijn *Cartas a un Obispo* (Brieven aan een bisschop) die verschenen in het blad *la Democracia* waarvan hij toen hoofd-redacteur was. Hij kon zich niet meer vergenoegen met den strijd van het spreekgestoelte; hij had een blad noodig, waarin hij dagelijks het woord richten kon tot een geheel volk. Het program van dat blad was: De revolutie en de republiek. Iederen dag viel bij het kabinet Narvaez op de felste en scherpste wijze aan. En nu moge het waar zijn, dat in Spanje de woorden minder zwaar worden opgenomen, dat men er meer zeggen en schrijven kan dan in noordelijker landen, waar het bloed minder snel opbruist; een enkel citaat moge toonen, dat Castelar wel de scherpste woorden koos, om zijn politieke tegenstanders te prikkelen en te verbitteren:

»Zooals het slijk bevuilt, en het vergif doodt, zoo verbant en fusilleert Narvaez. Voor het oogenblik pogen degenen, die hem omringen, hem schoon te wasschen van al het bloed van liberalen, dat hem van het hoofd tot de voeten bedekt. Maar de Voorzienigheid is machtiger dan de mensch, en Narvaez zal pogen de dictatuur en zijn wraak te bereiken, zooals de steen poogt den grond te bereiken. Narvaez toch is onverbeterlijk, en zijn staatkunde onveranderlijk. Maar ook wij zijn onverbeterlijk en onveranderlijk in onzen haat tegen hem. Generaal, de mannen, die gij naar de Philippijnen zendt, zweren u altoos te verachten en wat nog erger is, u nooit te vreezen.»

Met zulke uitvallen prikkelde Castelar dag aan dag den machtigen minister. Het regende boeten voor den uitgever van de *Democracia*; maar de redacteur stoorde zich daaraan niet. Toen poogde de regeering den journalist te treffen in den hoogleeraar. Doch ook daar was Castelar onkwetsbaar; integendeel, zijn scherpe uitvallen hielden niet op, al voorzag hij ook zijn ontslag. Dit volgde spoedig toen hij een fel artikel wijdde aan de koningin, en aan de ergernis die het hof dagelijks gaf. Castelar gaf den strijd niet op. Hij voorzag het uur der wrake, dat naderde.

In den morgen van den 3^{en} Januari 1866 scheen dat uur aangebroken. Generaal Prim begon een opstand in Aranjuez. Doch dit *pronunciamiento* faalde, en de generaal moest vluchten naar Portugal. De vonk bleef echter voortsmuilen, en den 22^{en} Juni brak de opstand uit te Madrid. Een deel van het gar-

nizoen sloeg aan het muiten. De bevolking sloot zich daarbij aan. Van alle zijden werden barricades opgeworpen. Castelar vaardigde een proclamatie uit, waarin de republiek werd afgekondigd; persoonlijk streed hij, naast Sagasta, op de barricades.

Maar nog voor de avond daalde was ook deze opstand onderdrukt, door het vastberaden optreden van Serrano en Manoel Concha. Castelar moest vluchten, van huis tot huis, tot hij eindelijk een schuilplaats vond in de legatie der Vereenigde Staten. Van daar slaagden zijne vrienden er in, hem over de grenzen te brengen. Te Parijs vernam hij, dat zijn blad geschorst, en de borgstelling geconfisqueerd was. En weinige dagen later kon hij lezen, dat hij, bij verstek, ter dood veroordeeld was, tot de straf met den strop.

De idealist, de hoogleeraar, de lieveling van al wat jong was en hoopvol in Spanje, was als een moordenaar ter dood veroordeeld. Hij was trouwens daarbij in goed gezelschap. Het zelfde vonnis werd uitgesproken tegen zijn vriend, Christino Martos, en tegen den later bekend geworden staatsman Sagasta, een der steunpilaren van de Restauratie. Castelar herinnerde daaraan, op ironische wijze, jaren later in de Cortes, toen hij zeide: „De minister-president en ik zijn oude kennissen; wij vochten eens naast elkander op de barricade.”

II

Ruim twee jaren bracht Castelar in ballingschap door.

Wat mislukt was in Juni 1866, slaagde in September 1868. Hij was te Genève, toen hij de berichten ontving over de September-omwenteling. De schande, die koningin Isabella over Spanje had gebracht, had ook de laatste getrouwen van haar vervreemd. De *camarilla* had zich tegen haar gekeerd. Admiraal Topete plaatste zich aan het hoofd van den opstand der vloot te Cadix; generaal Serrano dreef de lijfwacht uiteen bij Alcolea; generaal Prim was teruggekeerd uit zijn ballingschap. Een voorloopig bewind trad op te Madrid en Isabella vluchtte naar Parijs.

Castelar zou zijn aandeel hebben in het nieuwe bewind; want al had hij niet rechtstreeks deelgenomen aan deze revolutie, hij behoorde tot de mannen die het krachtigst hadden gewerkt om haar voor te bereiden. Reeds voordat hij de Spaansche grens overtrok vernam hij, dat hem in het kabinet de portefeuille van openbaar onderwijs, openbare werken en koophandel — met elkander werden deze diensten saamgevat onder den naam *fomento* — was toebedeeld.

Castelar echter weigerde. Hoe zou hij hebben kunnen optreden in een kabinet, waarin hij de eenige republikein was? De mannen, die de revolutie hadden gemaakt, Serrano, Topete en Prim, waren volstrekt niet gezind den republikeinschen regeeringsvorm in te voeren. En toen hij te Madrid aankwam, bleek het maar al te spoedig, dat de leden van het voorloopig bewind het plan hadden den troon te bewaren voor „den koning.”

De koning? Maar er was geen koning! Geen nood, de voorloopige bestuurders zouden er wel een vinden!

Onder die omstandigheden voelde Castelar, dat hij feitelijk hinderlijk was voor hen, die hem als ambtgenoot hadden willen doen plaats nemen in het kabinet. Hij wilde de republiek vestigen; zij wilden de monarchie herstellen. Op dit punt was geen toenadering mogelijk. Om hem met fatsoen kwijt te raken, kwam het voorloopig bewind op het denkbeeld, hem naar Amerika te zenden, met een prachtige opdracht, den idealist, den dichter waardig. Hij zou, bij de Amerikaansche Republieken, de Spaansche revolutie vertegenwoordigen. Maar ook deze opdracht wees Castelar af. Hij wilde in de buurt blijven, om zijn standpunt te kunnen verdedigen met hand en tand. Waarom zouden wij een koning gaan zoeken, vroeg hij; waarom niet de republiek vestigen? Hij was bereid tot allerlei concessies, als slechts de republiek werd ingesteld.

Den 15den October vaardigde hij zijn beroemd manifest uit, een strijdkreet om alle getrouwen bijeen te brengen onder één vaandel: *Por la Republica!*

Met zijn ouden vriend Orense en andere republikeinsche

leiders, leefde hij dagen lang op de straat, tusschen het volk; elke gelegenheid nam hij te baat om de Madrilenen toe te spreken. Onder het zingen van de „Hymne aan Riego” en van de „Marseillaise” voerde hij de menigte naar het monument van den Tweeden Mei, en hield daar op een tafel een fulminante redevoering tegen de monarchie. Bij de verkiezingen voor de Cortes, door het voorloopig bewind uitgeschreven, hield hij vaak drie tot vier redevoeringen per dag. Door bijna alle republikeinsche colleges candidaat gesteld, werd hij tweemaal tot volksvertegenwoordiger gekozen. En den 12den Februari 1869 nam hij zitting als lid der Cortes. Hij vond een plaats onder de leden der uiterste linkerzijde; de republikeinen bleken een minderheid te vormen in de Constituante, slechts 80 stemmen sterk. Daartegenover stond een meerderheid, samengesteld uit allerlei soorten van monarchisten, van de reactionaire uiterste rechterzijde tot de radicalen, die het dichtst bij de republikeinen plaats namen. Maar het herstel der monarchie was door deze verkiezingen verzekerd.

Prim kreeg de opdracht een candidaat te zoeken voor den Spaanschen troon. Want de poging, om een Spanjaard te vinden, die aan de verschillende fracties der monarchale partij voldeed, bleek al spoedig geheel hopeloos. De zwerftocht van Prim, zoekende naar een koning, is bekend. Een caricatuur uit dien tijd beeldt hem af in de rol van den toen populaireren „Voddenraper”, met een mand op den rug en een lantaarntje in de hand, met een haak in alle hoeken zoekende naar een koning. De trotsche Spaansche koningskroon was een speelgoed van klatergoud geworden, dat onder de gegadigden zou worden verloot; maar er deden zich geen „gegadigden” op. Een oogenblik scheen het dat prins Ferdinand van Portugal den opengevallen troon zou innemen. Doch de prins had zijn rust te lief, en bedankte. In Italie voerde Prim onderhandelingen met de hertogen van Aosta en van Genua, maar Victor-Emanuel wilde er niets van hooren. De toestand werd niet alleen hachelijk, maar bijna belachelijk. Er moest een eind aan komen. Uit wanhoop greep Prim het denkbeeld aan, op een onzalig oogenblik

geopperd door Salazar y Mazarredo, en bood de kroon aan den prins van Hohenzollern aan. Het eenige resultaat was de ongelukkige oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland.

Castelar maakte van dezen toestand een handig gebruik. Zijn redevoeringen in de Cortes, *Discursos parlamentarios en la Asambleá constituyente*, vormen drie flinke boekdeelen; en alle scherpte van zijn geest, alle pijlen van zijn vernuft, alle geessels van zijn spot zijn daar bijeen, in die reeks bijtende satiren, op den onbekenden koning, El Rey X, zooals hij hem noemde, dien men maar aldoor tevergeefs zoekt. Wel had hij het recht, deze naamlooze staatkunde door het slijk te halen, een politiek van spelen met de eer eener natie, die de Castiliaansche fierheid vernederde voor het oog der geheele wereld, en het Spaansche volk tot een speelbal maakte van aller spot. En toen eindelijk — eindelijk!... na twee jaren zwoegens, — Prim er in geslaagd was een koning te vinden, toen kon Castelar zich niet langer bedwingen. In een zijner beste en welsprekendste redevoeringen vroeg hij: „Maar is dan een koning een toevallig voortbrengsel van de omstandigheden, van het lot, van het toeval? Hoe kunt gij, die nog geen *quorum* kunt bijeen brengen om wetten te maken, een koning kiezen? Van het koningschap heb ik een hooger denkbeeld. Daarvoor is noodig het groote mysterie van het verleden, de legenden der oudheid, het wonderbaarlijke, poëtische, roemrijke der historie. Er moet een gouden wolk gezweefd hebben om de wieg eener dynastie.

„Twee jaren van onafgebroken, onverbiddelijke critiek hebben het geloof aan de monarchie vernietigd in de harten der jongeren. En de volken, die eens dit geloof verloren hebben, zijn gelijk aan de jongelingen die het geloof aan de onschuld verloren; het komt nooit, nooit terug....”

Nooit echter werd het diep-wijsgeerige woord van Oxenstjerna: „Zie, mijn zoon, door welke kleine menschen de wereld wordt geregeerd”, meer bewaarheid dan toen.

Castelar kon praten wat hij wilde, en in gloeiende woorden de dwaasheid van de onderneming aantoonen — de Cortes be-

noemden den zwakken, goedigen, eerlijken en braven Amadeus van Aosta tot koning van Spanje. Niemand vermoedde toen, dat dit koningschap nog korter duren zou, dan de tijd die noodig was geweest om dezen koning te vinden.

Van het eerste oogenblik af was Castelar vast besloten den strijd tegen dit „geïmporteerde” koningschap voort te zetten. Hij was er van overtuigd, dat de vreemdeling, eindelijk bereid gevonden om op den ledigen troon plaats te nemen, nooit populair worden zou in Spanje. Maar de strijd, dien Castelar thans aanvaardde, was een streng parlementaire, een streng wettelijke strijd. Van een opstand wilde hij niets weten. Op-roeren braken uit in verschillende deelen des lands, vooral te Saragossa; en de plaatselijke comités noodigden Castelar uit de leiding van den opstand te aanvaarden. Doch Castelar weigerde. De groote ommekeer in zijn denk- en zienswijze, die zich in 1873 toonen zou, was reeds begonnen. Hij sloeg een weg in, die hem steeds verder zou verwijderen van de overige leiders der republikeinsche partij, een weg van samenwerking met andere uiterste groepen, waardoor hij meer verkreeg dan hij in zijn isolement ooit zou hebben bereikt. Hij werd een possibilist.

Tegen het bewind van koning Amadeus voerde hij een hardnekkige, onafgebroken oppositie, maar hij bleef daarbij steeds binnen de wettelijke grenzen. De groote strijd werd geleverd door oppositie in de Cortes, door propaganda aan de stembus. Bij de tweede verkiezing voor de Cortes kwamen de republikeinen met honderd stemmen in de Kamer, ondanks de handige pogingen, die Sagasta als minister van binnenlandsche zaken aanwendde om de verkiezingen in zijn geest te doen uitvallen. Doch zelfs met honderd stemmen in de Kamer kon Castelar niet veel meer doen, dan getuigen; invloed oefenen kon hij niet.

Het ging te langzaam naar zijn zin, zooals hij zeide; en die onmacht kwelde hem ontzettend. Zijn eigenschappen als *remueur d'hommes et d'idées* kwamen in botsing met de werkeloosheid waartoe hij zich gedwongen zag. Toen kwam bij hem

het denkbeeld op, te pogen het reactionaire kabinet omver te werpen, met behulp der radicale partij, en deze te steunen, zoo zij het wagen durfde het bewind te aanvaarden. Het kostte heel wat moeite de leiders der Republikeinsche partij daartoe over te halen; maar Castelar slaagde er in hen te doen begrijpen, dat een alliantie der monarchale radicalen met de uiterste linkerzijde het eenige middel wezen zou, om de pas gevestigde dynastie ten val te brengen. In de zitting der Cortes van 23 Juni 1871 hield Castelar de bekend geworden toespraak, waarin hij verklaarde: „aan de radicale partij, zoo zij de regeering wilde aanvaarden, namens zijne partij wel geen positieven steun, maar een welwillende tegemoetkoming te kunnen aanbieden.”

Deze redevoering werd de doods-klok voor de regeering van koning Amadeus; de radicale partij, zelve een minderheid, was door Castelar's steun in staat een bewind te vormen. Ruiz Zorilla trad op als minister-president in het ministerie dat door koning Amadeus werd benoemd.

Slechts met moeite had de welwillende maar zwakke vorst zich tot nog toe staande gehouden, door den krachtigen steun van een reactionair kabinet. De Constituante van 1869 had een grondwet ingesteld, met de beste bedoelingen ter wereld, en die oogenschijnlijk, op het papier, aan alle eischen voldeed. Maar zij had het groote gebrek noch aan het Spaansche volk, noch aan den vorst uit den vreemde te bevallen. Wilde Amadeus werkelijk „koning” worden in Spanje, dan had hij, steunende op het leger, en zich bewust van eigen kracht, een *coup d'état* moeten wagen, de grondwet schorsen, de Cortes ontbinden, en een nieuwen toestand invoeren, meer in overeenstemming met wat Spanje noodig had, met wat hem kracht geven kon. Hiertoe echter was hij te loyaal, te nauwgezet, te eerlijk. Hij wilde den last dragen, tot hij er onder bezweek.

Castelar, die dit alles had ingezien, wilde door zijn tactiek dat bezwijken verhaasten. De val van het kabinet-Sagasta, en het optreden van het kabinet-Ruiz Zorilla werden de eerste oorzaken daartoe. Er ontstond een leegte om den

koning; de conservatieven, die niets meer van hem verwachtten, toen hij Zorilla de vorming van een kabinet had opgedragen, verwijderden zich van hem, en de radicalen konden slechts bestaan zoo zij gemeene zaak maakten met de vijanden der monarchie, met de Republikeinen. Er was slechts een aanleiding noodig, een goede stoot, om den koning omver te kegelen, en die stoot gaf Castelar, door zijn motie van vertrouwen in het radicale kabinet, in de zaak van generaal Hidalgo en van de officieren der artillerie. Het was een *secret de Polichinel*, dat de koning zich in de legercommissie tegen de bevordering van generaal Hidalgo krachtig had uitgesproken. En juist daarom werd deze quaestie van feitelijk ondergeschikt belang door het ministerie en zijn republikeinsche vrienden opgeblazen tot een kabinets-quaestie. Radicalen en republikeinen speelden in de Cortes een soort van comedie, en zij deden het zoo goed, dat zij den koning erdoor tot aftreden dwongen. Toen Ruiz Zorilla de decreten, die de reorganisatie der artillerie ten gevolge zouden hebben, aan koning Amadeus voorlegde, teekende deze ze; maar hij gaf tevens aan den minister zijn voornemen te kennen om de kroon, die hem te zwaar geworden was, neer te leggen.

Deze 10e Februari 1873 was voor Castelar een gewichtige dag.

Met een verschrikt gelaat, onder de teekenen van de grootste ontroering, gekweld door angst en berouw, was Ruiz Zorilla uit het paleis in de zitting der Cortes teruggekeerd; op dat oogenblik was hij werkelijk onder den indruk der gebeurtenis, die hij mede had veroorzaakt, en die hem toch zwaar op het hart rustte. De mededeeling van het voornemen des konings werd door de republikeinen met gejuich ontvangen. Op voorstel van Castelar werd de Senaat verzocht zich met de Kamer te vereenigen, en werd de zitting der Nationale Vergadering permanent verklaard. Van 10 tot 12 Februari verliet Castelar geen oogenblik het paleis der Cortes. Hij wist, dat hij het doel naderde. Hij zag den tijd gekomen, om de republiek te proclameeren. En dat historische oogenblik wilde hij thans niet weder laten voorbijgaan. Later heeft hij zich wel eens een verwijt gemaakt van den koortsachtigen haast, waarmede

hij toen op de proclamatie der republiek aandrong. „Wij hadden een voorloopig bewind moeten vormen”, zeide hij, „en de kiezers uitspraak laten doen. De Cortes waren niet gekozen met het mandaat de republiek uit te roepen...”

Maar op dat oogenblik zag hij niets anders dan het ideaal van zijn leven, dat vorm en lichaam verkreeg. Twee dagen lang leefde hij in koortsachtige spanning, in voortdurende opwinding. En ten slotte behaalde hij de overwinning. In den avond van 11 Februari 1873, ongeveer te acht uren, werd door de Nationale Vergadering te Madrid de Republiek uitgeroepen. Voor Castelar was dit het schoonste oogenblik zijns levens!

Het merkwaardigste van deze wijziging in het staatsbestuur was zeker wel, dat zij tot stand was gebracht zonder *pronunciamiento*. Er was geen soldaat bij te pas gekomen. Voor de eerste maal sedert de invoering van het constitutioneele stelsel was in Spanje een omwenteling voltooid door de Cortes en zonder hulp van een generaal. En juist dit verschijnsel, dat men elders voor een goed voortteeken zou houden, was in Spanje een der oorzaken van het gebrek aan levenskracht der pas ontstane republiek. Het is steeds noodlottig onder abnormale omstandigheden ter wereld te komen, en hoe verkeerd ook in den regel de bemoeiing van de militaire chefs met de politiek is, in Spanje kan nu eenmaal niets tot stand komen zonder het leger. De arme, van militaire schittering verstoken republiek zou dan ook te gronde gaan, omdat zij bij haar ontstaan het wapen versmaad had, dat in Spanje bestemd is een groote rol te spelen in de staatkunde: een degen.

De oude Donozo Cortès had dit zeer goed ingezien, toen hij schreef, dat de grootste fout, die men begaan kon, geweest was, zich niet van de medewerking van een generaal te verzekeren.

In het leger was de geestdrift voor de republiek niet heel groot. De bevelhebbers waren over het algemeen niet ingenomen met de regeering van koning Amadeus. Hunne sympathieën

waren meer aan de zijde der Bourbons; zij wenschten een monarchie, met Alphonsus, den zoon van Isabella, aan het hoofd. Hadden de republikeinen een Espartero of Prim in hun rijen gehad, wellicht hadden zij dan beter de naar een *panache* hakende Spanjaarden kunnen boeien. Maar de zeer eerwaardige en zeer knappe, doch volkomen onbekende en uiterst zwakke president Figueras, was niet in staat de geestdrift zijner landgenooten voor den nieuwen staat van zaken op te wekken.

Het was een dier zonderlinge speligen van het lot, waardoor de oude Figueras tot de hoogste waardigheid in den staat geroepen werd. Hij wordt spottenderwijze wel eens „de president van een half uur” genoemd, wjl de voorzitter der nationale vergadering de bijeenkomst een half uur schorste, opdat de leden tot eenstemmigheid zouden geraken. Het gevolg was dat een *outsider* met groote meerderheid de ernstige kandidaten der verschillende groepen versloeg. In dezelfde zitting van 12 Februari 1873 werden de ministers benoemd. Pi y Margall kreeg de portefeuille van binnenlandsche zaken (*Gobernacion*), Castelar die van buitenlandsche zaken (*Estado*), Salmeron van Justitie.

Te twee uur in den namiddag waren de stemmingen geëindigd; nadat de leden der regeering beëdigd waren, noodigde de president der nationale vergadering hen uit plaats te nemen op de bank der ministers, *el banco azul*, gelijk zij naar het hemelsblauwe bekleedsel genoemd werd.

III

Wat moet er zijn omgegaan in hoofd en hart van Emilio Castelar, toen hij de vergaderzaal doorschreed, om zijn plaats aan de uiterste linkerzijde van den hemicycle te verwisselen met die aan de ministers-tafel! Een geheel nieuwe periode in zijn leven brak voor hem. Hij ging van de oppositie over tot het bewind, van den aanval tot den tegenstand, van het woord tot de daad, van de theorie tot de practijk. Tot nog toe was het voldoende geweest in scherpe, welsprekende redevoeringen af te keuren wat anderen hadden gedaan; thans zou hij zelf

moeten handelen, en zou hij alle angsten kennen, alle verantwoordelijkheid gevoelen van hen, die in een moeilijken tijd, onder veelbewogen omstandigheden en in een woelig land de macht in handen hebben.

En moeilijkheden waren er voor de regeering der jonge republiek genoeg, naar buiten en vooral naar binnen.

Aan Emilio Castelar viel de taak ten deel, die hij eenmaal zoo benijd had aan Lamartine, om aan de mogendheden kennis te geven van de vestiging der republiek.

Hij ontving persoonlijk tal van gelukwenschen van de groote republikeinsche helden die hij gekend had tijdens zijn ballingschap, in de eerste plaats van Edgar Quinet en Garibaldi. Maar de officieele erkenning der nieuwe regeering bleef uit: slechts de Vereenigde Staten, Zwitserland en iets later ook Turkije maakten een uitzondering, doch de kanselarijen van Europa hielden zich zeer gereserveerd. Feitelijk vertrouwden zij het nieuwe bewind niet, voornamelijk om de personen waaruit het was samengesteld. Men geloofde wel in hunne goede bedoelingen, maar men achtte hen niet in staat om de orde en de waardigheid van het land te handhaven tegenover de politieke charlatans en utopisten, die van den aanvang af hun best deden om in de Spaansche Republiek heeren en meesters te worden.

Deze niet-erkenning door de Europeesche mogendheden was verdrietig voor het ministerie, en strekte niet om het prestige dat nog gevestigd moest worden, te versterken. Bovendien was, door de wijze waarop het ministerie benoemd was — bij meerderheid van stemmen in de Nationale Vergadering — het kabinet alles behalve homogeen. Het was een zonderling mengelmoes om mede te besturen. Er waren republikeinsche elementen in, zooals Castelar, naast radicaal-monarchistische oud-ministers van koning Amadeus, die hunne portefeuilles wel wilden behouden, en dat gaf spoedig aanleiding tot verdeeldheid.

Elk besluit, elk voorstel, elke benoeming werd een onderwerp van hevigen strijd tusschen de beide partijen, van urenlange vruchteloze besprekingen, en veroorzaakte opnieuw verwijde-

ring. Eindelijk wist Castelar te bewerken, dat de monarchistische ministers aftraden en door republikeinen vervangen werden. Maar ook toen had hij den strijd niet gewonnen, zooals hij meende. Wel was er een schijnbaar homogeen kabinet aan het bewind; doch het bleek aldra, dat ook de republikeinen wanhopig verdeeld waren onder elkander.

„Wij hebben thans de republiek. Voor het oogenblik is dat genoeg. De revolutie is voorbij. Wij moeten het land tijd laten om aan den nieuwen toestand te gewennen,“ zeide Castelar in den ministerraad.

„De revolutie voorbij?“ antwoordde Figueras. „Integendeel; zij begint pas.“

Castelar sprak als een staatsman; Figueras als een partij-leider. De president, die te veel gehoor gaf aan de uitersten, wilde het geheele staatsbestuur hervormen, om daardoor den republikeinschen regeeringsvorm geheel en al te doen doordringen in het leven van het Spaansche volk. En dat juist wilde Castelar niet doen.

Hij wilde zoo min mogelijk in eens verandering brengen in het ambtenaarspersoneel, opdat het volk zich geleidelijk aan de republiek zou wennen. De uitersten daarentegen drongen aan op de vervanging van elken ambtenaar, die niet dweept met den nieuwen staat van zaken.

Castelar kwam daardoor onmiddellijk in botsing met de uitersten, en de president der republiek was niet de man, om de gematigde wenschen van Castelar te steunen. En toch had Figueras eer tot de gematigden, dan tot de uitersten moeten behooren. Hij was een bekwaam man, een uitnemend jurist, een goed redenaar, met veel talent en begaafdheid; maar hij miste één ding, dat zoo hoog noodig was om de behaalde overwinning te bevestigen: moed. Hij leefde in een voortdurende vrees, die hem verlamde, die hem ongeschikt maakte voor elk krachtig optreden. Zijn verstand had hem wellicht genoopt plaats te nemen aan de zijde van Castelar — zijn vrees maakte hem tot den speelbal van de uitersten in het kabinet. En waar Castelar de republiek door gematigdheid hecht wilde grondvesten, daar

pogden de uitersten haar met geweld op te dringen aan het volk.

Wellicht grootendeels als gevolg van de kalme wijze waarop de republiek tot stand gekomen was, toonde het Spaansche volk niet veel ingenomenheid met de verandering. Toch werd zij aanvaard, zij het ook zonder geestdrift, maar ten minste zonder tegenstand. Te Madrid was alles rustig van stapel geloopt. Slechts in enkele provincies waren zeer te betreuren ongeregeldheden voorgevallen. Op vele plaatsen hadden, na het bekend worden der gebeurtenissen, revolutionaire junta's zich in de plaats der wettige gemeentebesturen gesteld. Hier en daar werd zelfs bloed vergoten; in enkele gemeenten waren socialistische junta's onmiddellijk overgegaan tot het maken van plannen ter verdeeling van de eigendommen. Onder de eerste besluiten dezer revolutionaire besturen behoorde het uitdeelen van wapens aan de burgers. Een krachtige regeering had wellicht aan deze dwaasheden spoedig een eind kunnen maken. De bestuurderen der republiek gingen integendeel olie in het aanwakkerende vuur der anarchie werpen.

Reeds op den derden dag van haar bestaan legde de regeering aan de Nationale Vergadering een wetsontwerp voor tot het verleenen van amnestie aan allen, die onder de monarchie waren veroordeeld wegens politieke misdrijven. En dat waren er heel wat, want in de beide jaren van het koningschap hadden de demagogen zich krachtig gewoerd. De Nationale Vergadering nam het wetsontwerp aan, en daardoor werden de rustverstoorders, de professionals van het straatrumoer, de voornaamste leiders van het leger der ontevreden en teruggegeven aan de maatschappij.

Dit leger had gebrek aan wapens. De regeering voorzagen daarvan. Tegelijk met het amnestie-ontwerp werd een wetsvoorstel ingediend, waarin de noodzakelijkheid werd betoogd om „in het belang van de openbare orde het volk te wapenen”. Dit besluit, het werk van Pi y Margall, organiseerde de vrijwilligers der vrijheid; en wat dat in Spanje zeggen wilde, in het land der politieke tinnegieters, der goochelaars met groote

woorden, der *pronunciamiento's* en der burgeroorlogen — zou weldra blijken. Vooral toen de gewapende burgers een strijdleuze kregen, waaronder zij konden te velde trekken, een strijdleuze, die de onvoorzichtigheid en de onberedeneerdheid der regeerders hen aan de hand deden. Die leuze was: het federalisme.

Het was een geloofsartikel geweest op het republikeinsche program dat de republiek federalistisch wezen zou. Pi y Margall, de dweepzieke Cataloniër, had dit denkbeeld medegebracht uit zijn separatistisch gezinde geboortestreek; en hij had zijn politieke vrienden weten over te halen om dit droombeeld te steunen. Vooral Castelar, opgewonden en opgewekt door het voorbeeld van Zwitserland en de Vereenigde Staten, had zich met warmte aangesloten bij dit denkbeeld van Pi. Hij was een overtuigd voorstander geworden van het federalisme, niet gevoelende, dat wat goed is voor het eene land, noodlottig zou kunnen worden voor het andere. In woord en geschrift, op meetings en in de Kamer hadden de republikeinsche woordvoerders de leuze gehuldigd: „Leve de Federalistische Republiek!” Maar zij hadden zich nooit afgevraagd, zooals het in het land der groote woorden wel meer gebeurt, op welke grondslagen zij die federatie wilden vestigen. Waar het gezag der provinciale overheden zou eindigen en dat der centrale regeering zou beginnen was voor hen een open quaestie. Het was een leuze geworden, die veel scheen te zeggen en en toch niets zeide; een sprong in het duister. Die twee woorden *El Federal* zouden de steen van Medea worden, tweedracht en verdeeldheid zaaiend in de rijen der republikeinen.

En als om den ondergang van het arme Spanje te verhaasten, wêrd nog een punt der republikeinsche geloofsbelijdenis opgerakeld en ten uitvoer gebracht: geen conscriptie meer.

Sedert twintig jaren was dit een geliefkoosd onderwerp geweest voor de republikeinsche sprekers om mede te dwepen. Castelar had zelden een gelegenheid verzuimd, om dit in dichterlijke termen te verdedigen. Hij sprak er over als een „gevoelig mensch”, maar niet als een staatsman. Hij had te

veel gezien van de ellende, van de aangrijpende tooneelen bij het vertrek der lotelingen, om niet op indrukwekkenden toon te kunnen spreken over de „rampzalige gevolgen der bloedwet.” En binnen een week na hun optreden hadden de ministers van President Figueras dan ook een wetsontwerp ingediend tot afschaffing der conscriptie en tot invoering van het volksleger. Zoo werd met een slag een dubbele dwaasheid begaan: men desorganiseerde het staande leger, en men organiseerde het leger van den opstand.

Elk der hervormingen, die Castelar en zijn ambtgenooten op hun programma hadden, is wellicht op zichzelf zeer goed te verdedigen; en de motieven waaruit die hervormingen voortspruiten doen het goede hart en het menschelijke gevoel van hem die ze wilde invoeren in hooge mate uitkomen. De fout was echter dat men deze wijzigingen wilde tot stand brengen in enkele weken, en onder bijna onoverkomelijke moeilijkheden.

Terwijl in de Baskische provincien de opstand der Carlisten, die in de laatste jaren hand over hand was toegenomen, opnieuw woedde; terwijl de nieuwe regeering niet wist en niet weten kon, in hoeverre zij kon rekenen op den welwillenden steun van het volk; terwijl het voortdurende gevaar heerschte voor een monarchistisch *pronunciamiento*; terwijl onlusten woedden in verschillende provincies, en separatistische neigingen zich voortdurend sterker vertoonden; terwijl de schatkist leeg was en de buitenlandsche mogendheden een opmerkelijk gereserveerde houding aannamen tegenover de republiek, wisten de regeerders niet beter te doen dan in één week een zestal wetsvoorstellen in te dienen bij de Nationale Vergadering, die de grondvesten van den staat aantastten en een algeheele verandering brengen zouden in de organisatie van het bestuur.

Voeg daarbij nog de besluiten, door de ministers zonder de medewerking der Cortes genomen: besluiten, waardoor bekwame doch monarchaal gezinde generaals werden vervangen door avonturiers als Contreras en Hidalgo, of door lafaards

als Pierrad en Estevanez — een man die zich er op beroemde gedeserteerd te zijn, toen hij moest oprukken tegen de Carlisten, — besluiten, waardoor de provinciale gouverneurs en de gemeentebesturen genoodzaakt werden het bewind over te dragen aan junta's, waarin de meest zonderlinge elementen plaats vonden. De regeering zag dit alles aan, en deed niets. De ministers hielden lange redevoeringen, maar daarbij bleef het. Een staatkunde van concessies, van toegeven, van onderhandelen werd ingevoerd, die langzamerhand het land moest leiden naar den afgrond. Er was kracht noodig, vastberadenheid en eendracht; en de regeering toonde slechts zwakheid, wankelmoedigheid en tweespalt. In den ministerraad ruzie, in de kamer ruzie, in het land ruzie. Verteerd door naijver en door wantrouwen begingen de republikeinen bovendien de onvergeeflijke fout allen van zich te vervreemden, die aanvankelijk niet tot hun clubje behoord hadden. „De republiek voor de republikeinen!” werd de leuze dezer sectarissen. Na twaalf dagen waren de radicalen uit het ministerie verdreven; de kamerzitting werd gesloten, voordat het mandaat der vertegenwoordigers verstreken was; en door den *coup d'état* van 23 April werd de „permanente commissie” die in de laatste zitting der kamer benoemd was, op onrechtmatige en onwettige wijze ontbonden. De republikeinen vormden nog slechts een kleine minderheid; de republiek was, twee maanden na haar vestiging, reeds ten prooi aan de ergste partijgangers.

Castelar, die aanvankelijk vol goeden moed de pogingen zijner vrienden had gesteund, was al spoedig overtuigd, dat het zóó niet gaan kon. Maar hij kon toen niet meer terug; zijn handen waren gebonden door zijn ambtgenooten, Pi y Margall en Figueras. Hij bezwoer hen te regeeren, krachtig handelend op te treden. Men hoorde niet naar zijn raad en begon hem te wantrouwen. De overige ministers verborgen voor hem de waarheid, zooals zij dit voor het publiek deden. Figueras poogde hem gerust te stellen; maar het optimisme van den President kon Castelar niet boeien.

Zoo werd de positie van Castelar in het kabinet voortdurend

onaangenamer. Hij redigeerde prachtig gestelde, oratorische circulaires, die niemand vertrouwde. Geen enkele regeering nam hem en zijn ambtgenooten *au sérieux*. Uit de dagen van zijn ministerschap kan hij slechts één succes aanwijzen, waarop hij zijn geheele leven roem heeft gedragen; het besluit tot afschaffing der slavernij op Porto-Rico. Maar overigens was hij niet in staat iets te doen. Hij achtte zich gebonden aan het ministerie door het besluit der Cortes; maar tot wie het slechts hooren wilde zeide hij: „Ik ben minister, maar ik ben niet ministerieel”. Zijn post, met zooveel vreugde en trots aanvaard, was hem een last geworden. En hij verwachtte verlangend naar de verkiezing der nieuwe Cortes, die hem van zijn portefeuille zouden kunnen ontheffen.

De verkiezingen voor die Cortes hadden plaats onder de de meest onrustbarende omstandigheden. Alle gematigde partijen onthielden zich van deelneming aan de stemming. Slechts de Republikeinen kwamen op, nog geen vijfde deel der kiezers.

De Regeering kreeg de Kamer die zij verdiend had. Nooit is een ellendiger volksvertegenwoordiging bijeen geweest: een verzameling van onwetende, onbekende, onbeduidende schreeuw-ers. De enkele gematigden vormden een rechterzijde, als wier leider Castelar optrad; onder hen vinden wij Rios Rosas, de groote redenaar, Romero Robledo, Esteban Collantes, „afgevaardigden door een wonder” zooals Castelar ze noemde.

Den 1^{en} Juni kwamen deze Cortes, bestaande uit advocaten zonder practijk, geneesheeren zonder zieken, koffiehuis-politici, meeting-redenaars, avonturiers en cabotins, bijeen. De oude republikein Orense presideerde. Figueras las een boodschap voor, door Castelar op de oude pompeuse manier opgesteld. Toen had een revue plaats over de troepen van het garnizoen; een walgelijk schouwspel. De „vrijwilligers der vrijheid” defileerden voor de regeering, de volksvertegenwoordiging en de leden van het corps diplomatique, in wanorde, als een bende, roepende: „Leve de Federale! Leve de Roode Republiek!” Het was een revue over het „leger van den opstand.”

Castelar, gekwetst in zijn beste gevoelens, als minister,

als Spanjaard, als vaderlander, stond met tranen in de oogen dit vernederend schouwspel aan te zien.

Ruim drie maanden duurde de steeds toenemende anarchie voort. Enkele dagen na de opening der Cortes legde Figueras het presidentschap neder. Hij werd opgevolgd door Pi y Margall. De onverzoenlijken, de uitersten wisten dat zij onder diens vaderlijke bescherming alles konden doen. In alle hoeken van het land brak opstand uit. De provincies verklaarden zich onafhankelijk van het centraal bewind, en proclameerden hunne autonomie; de gemeenten volgden. Te Malaga trad Carvajal als dictator op; hij vertoonde zich te paard aan den volke, met een blauwen mantel, gele rijlaarzen en een sombrero versierd met roode pluimen. Te Valencia werd een „comité van algemeen welzijn” ingesteld, onder leiding van een bediende uit een slecht befaamd huis. Te Sevilla was een barbier met het bewind belast. Het scheen, dat een vlaag van krankzinnigheid geheel Spanje beheerschte.

Castelar had zijn portefeuille neergelegd, en trad weder in de oppositie. Maar hoe geheel anders was het standpunt, waarop hij zich thans plaatste, in vergelijking met zijn vroegere houding! Hij had op den tweesprong gestaan, en de keuze was hem niet gemakkelijk gevallen. Maar bij den gloed die Spanje scheen te zullen verteren, waren hem de oogen open gegaan. Zijn dierbaarste gevoelens, zijn meest geliefde denkeelden, zijn zorgvuldigst gekoesterde utopieën verdwenen, stuk voor stuk. Uit de dagen van zorg, van benauwdheid, van smart, trad hij als een ander mensch te voorschijn. Hij legde af de dichterlijke inbeelding, de romantische voorstelling, om de waarheid in al haar naaktheid te zien. Hij werd staatsman. Telkens weer drong hij in de Cortes aan op krachtige, doortastende maatregelen tot herstel van de orde, tot verbetering van het leger, tot het invoeren van een geregelden toestand. En toen de opstandelingen te Alcoy en te Carthagena op meer dan barbaarsche wijze huishielden, zonder dat de regeering er iets aan scheen te kunnen of willen doen; toen zelfs een der ministers verklaarde in de

Cortes: „nooit te zullen laten schieten op zijn vrienden en broeders in opstand” — toen achtte Castelar het oogenblik gekomen, om aan het presidentschap van Pi y Margall een einde te maken. Met Salmeron leidde hij de beweging, die op 18 Juli tot het ontslag van Pi voerde. Vijf weken was Pi president geweest, en nooit was in Spanje ellendiger bestuur, onhoudbaarder toestand gezien.

Salmeron werd door de Cortes tot derde president der republiek aangewezen. De eene theoreticus volgde den anderen op. Salmeron was een eerlijk en een fatsoenlijk man, die deed wat hij kon om de toenemende anarchie te betengelen; maar hij kon niets doen. Hij sprak over flinke maatregelen, maar het bleef bij praten. Hij wist niet hoe hij zijne prachtige denkbeelden in overeenstemming zou moeten brengen met de harde, dringende werkelijkheid. Moe en afgemat, doodelijk gegriefd en lijdend trad hij af, nog geen zes weken aan het bewind. En beter was de toestand niet geworden.

In zijn laatste toespraak tot de Cortes gaf hij den raad, Castelar te benoemen tot president der republiek. Er was trouwens niemand anders meer. Castelar was de laatste overgeblevene, iedereen wees hem aan. En op 8 September 1873 werd hij met algemeene stemmen door de Cortes tot president der republiek gekozen.

IV

Vier maanden heeft Castelar de hoogste waardigheid in den staat bekleed. En in die korte spanne tijds heeft hij gedaan, wat zijn voorgangers niet konden gedaan krijgen: door zijn energie, zijn gezond verstand, zijn waarheidsliefde, zijn rechtshapenheid en zijn patriotisme is hij er in geslaagd, Spanje te redden van den ondergang, orde en rust te herstellen, en een nieuwen toestand in het leven te roepen. Dat die toestand niet volmaakt was, is duidelijk; doch hij grensde aan het volmaakte in vergelijking met den toestand waarin Castelar Spanje vond bij zijn benoeming. En wanneer hij voldoende steun

gevonden had, en de Cortes hem niet na vier maanden hadden omgekegeld — zou Castelar getoond hebben, zegt de Varagnac, de grootste, de beste, de schitterendste man van Spanje te zijn geweest.

Alvorens de benoeming aan te noemen, had Castelar duidelijk en onomwonden zijn voorwaarden uiteengezet. Hij had die in zes punten saamgevat:

- 1°. schorsing der zittingen van de Cortes voor vier maanden;
- 2°. het recht om allen, dus ook de conservatieven, die zich bereid verklaarden de republiek te dienen tegen de Carlisten, daartoe te gebruiken;
- 3°. herstel van het militaire strafwetboek;
- 4°. het recht, om zoo noodig de grondwettige waarborgen te schorsen;
- 5°. het recht om de gemeente- en provinciale besturen te ontbinden;
- 6°. uitgestrekte volmachten, om te voorzien in de financiële behoeften.

Dat alles werd hem toegestaan, en den 8^{en} September hield hij in de Cortes een toespraak — een prachtige, schitterende toespraak, die slechts één gebrek had: een toespraak te zijn, op het oogenblik dat het land daden en geen woorden noodig had. Hij verdedigde daarin de gevraagde volmachten, en sprak daarin de woorden, die getuigden van den grooten strijd door hem volstreden met zich zelve:

„Men zal mij beschuldigen van inconsequentie. Het zij zoo! Ik zal de beschuldiging aanhooren, en ik zal mij er zelfs niet op verdedigen. Heb ik het recht eraan te denken, consequent te zijn? Heb ik het recht alles op te offeren aan persoonlijke overwegingen? Heb ik het recht daartoe? Al zou mijn naam voor altoos vergaan, al zouden het tegenwoordige geslacht en het nageslacht mij veroordeelen tot de verbanning, tot de vergetelheid; wat doet dat er toe? Ik heb lang genoeg geleefd. Maar de Republiek mag niet ondergaan door mijne zwakheid. En vooral, mijne heeren, het vaderland mag niet sterven onder onze handen!”

Hij verwees verder naar de buitengewone maatregelen, die door Abraham Lincoln werden genomen, toen hij den 6 November 1860 onder hoogst moeilijke omstandigheden tot president

der Vereenigde Staten werd gekozen. Evenals toen de oorlog dreigde tusschen de Federalisten en de Geconfedereerden, dreigde in 1873 in Spanje de burgeroorlog met de Carlisten. In het noordelijk deel des lands woedde de opstand. Er waren krachtige maatregelen noodig.

„Wij ook, mijne heeren, zullen alles doen wat ons onvermijdelijk toeschijnt om den oorlog te voeren, maar wij zullen dat doen in overleg met het Congres. Wij zullen uw machtiging, uw goedkeuring vragen. Ik zal tot geen enkelen buitengewonen maatregel overgaan, zonder daartoe door de Cortes gemachtigd te zijn. Maar ik verklaar tevens, dat als ik de wettelijke machtiging niet verkrijg, die ik noodig heb voor de verdediging van de democratie, van de vrijheid en van de republiek in de ernstigste crisis van onzen tijd, indien ik niet de vrijheid van handelen verkrijg die daartoe noodig is, ik ook niet de verantwoordelijkheid wil dragen. Dan zal ik onmiddellijk mijn ontslag en dat mijner ministers inzenden bij den president dezer Kamer. Indien ik niet krijgen kan wat ik eisch, blijf ik geen uur langer aan het bewind....”

Onder deze pressie van Castelar keurden de Cortes de gevraagde machtiging goed en verdaagden haar zittingen tot in Januari 1874.

Castelar was van dit oogenblik af met dictatoriale macht bekleed; het gezag dat hij ontvangen had kende geen andere grenzen dan zijn wil. En zoo was dan de strijder voor de autonome rechten van het individu een despoot geworden: de dweper met de vrijheid kondigde in Spanje den staat van beleg af; de journalist, die vroeger zoo kras was opgetreden tegen elke verkorting zijner rechten, voerde een strenge censuur in; en de bestrijder van de recruteering was genoodzaakt een leger op te roepen van honderdduizend jonge mannen....

Dat was het ergsteen het noodigste. Het leger was in Spanje teruggebracht, in de weinige maanden die sedert het uitroepen der republiek waren verlopen, tot een oproerige bende. De troepen in Catalonië waren openlijk in opstand; zij tooiden zich met de phrygische muts, verkochten paarden en wapenen aan den vijand, beleedigden of doodden de officieren, roepende: „weg met de strepen en de sterren!” Het volk vreesde meer de troepen der regeering, dan die van Don Carlos.

Moriones seinde aan den minster van oorlog: „Ik heb geen troepen en geen geld; maar wat men doen kan met *niets*, dat zal ik doen. . . .”

Castelar moest allereerst een einde maken aan deze anarchie in het leger. Hij herstelde den *Code militaire* en voerde de doodstraf in, voor het leger. Aan generaals, die bekwaam geacht konden worden voor hun taak, droeg hij het bevel op, niet vragende naar hunne staatkundige meeningen. Hij riep de reserves op, en liet een buitengewone lichtung onder de wapenen komen. Evenals de prefect van Catalonië „deed hij alles, wat er met *niets* te doen was.” Want de schatkist was leeg, de magazijnen van oorlog eveneens, en oorlogsmateriaal was er niet. En toch wist hij de infanterie van geweren, de artillerie van kanonnen, de cavalerie van paarden te voorzien. Hij reorganiseerde de artillerie, die volkomen in verval was sedert de officieren hun ontslag hadden genomen, in toorn over de zaak-Hidalgo. Daartoe offerde hij dien generaal op, en herstelde alle ontslagen officieren in hun bevel. In weinige weken had hij aan Spanje een leger verschaft in staat den dubbelen burgeroorlog te kunnen voeren.

Want het was niet alleen de oorlog met de Carlisten in de Baskische provinciën, die gevoerd moest worden.

De ontbinding der gemeentelijke en provinciale besturen had in het federalistisch gezinde Zuiden een storm van verontwaardiging doen optreden. De leiders der talloze *communes* hadden zich gewapend, en verzetten zich krachtadig tegen de uitvoering der door Castelar uitgevaardigde besluiten. Troepen moesten worden uitgezonden, om hen te dwingen tot onderwerping.

De communards vereenigden zich met ontvluchte galeiboeven en ontslagen gevangenen en vormden in de zuidelijke provinciën een soort schrikbewind, dat op onbeschrijflijke wijze huis-hield. Hardnekkig strijdend waren zij, door de troepen van generaal Pavia voortdurend teruggedreven, tot zij eindelijk konden standhouden in Carthagena, waar zij zich meester maakten van de aanwezige oorlogschepen. Van het land brachten zij nu den oorlog over naar de zee. Op de schepen der Spaansche

marine, die zij in zeerooverschepen veranderden, trokken zij langs de kust, roovend en brandschattend en zelfs open plaatsen bombardeerend, om ze beter te kunnen dwingen tot de overgave. Zoo kwam deze „roovertvloot” den 20 September voor Alicante, en opende een bombardement op de stad, om haar te dwingen de regeering van Murcia te erkennen. Castelar zond Martinez Campos naar Alicante, om de stad te verdedigen, en de batterijen op de kust beantwoordden het vuur van de schepen zoo krachtig, dat de piraten moesten aftrekken. Deze gebeurtenis maakte een goeden indruk naar buiten. Er scheen werkelijk in Spanje een regeering te zijn opgestaan, die een poging wilde doen, om aan de uitspattingen der Cantonalisten een einde te maken. Tevens knoopte Castelar onderhandelingen aan met Engeland over de teruggave van de *Victoria* en de *Almansa*, twee Spaansche oorlogschepen, die onder bevel van Contreras waren uitgegaan om schatting te heffen en die door een Engelsch eskader waren opgebracht. Het kabinet-Gladstone, geneigd om Castelar te steunen, gaf de schepen terug, tegen betaling van een vrij aanzienlijke schadeloosstelling. Met deze beide schepen werden de zeeroovers achtervolgd; en tevens werden te land pogingen aangewend om Carthagena te hernemen. Heel gemakkelijk ging dit niet. De stad moest worden gebombardeerd, wat eerst, door gebrek aan artillerie, den 27^{en} November kon beginnen. En toen Castelar den 2^{en} Januari 1874 de regeering moest nederleggen, was Carthagena nog niet onderworpen. De stad gaf zich eerst den 10^{en} Januari over, een week na den val van Castelar; doch zeker zou het reeds vroeger daartoe gekomen zijn, zoo de vele vrienden der insurgenten in de Cortes dezen niet hadden opgewekt, den strijd vol te houden tot na het bijeenroepen der Kamer. Want reeds in November stond het plan vast: Castelar moest aftreden en door een aanhanger der federalisten worden vervangen.

In den strijd tegen de Carlisten was Castelar ook al niet gelukkig. Het eenige wat hij kon bereiken, was dat de insurrectie beperkt bleef tot het gebied benoorden de Ebro. Om haar te onderwerpen was meer tijd en meer macht noodig,

dan waarover Castelar kon beschikken. Eerst in 1876 slaagde koning Alphonso XII er in, ook in de Baskische provinciën aan de Carlistische guerrilla een einde te maken.

Alsof er nog geen moeilijkheden genoeg te overwinnen waren in Spanje zelf, alsof elke week van zijn kort bewind een nieuw onheil brengen moest, werd Castelar in November plotseling geplaatst voor de dreigende Cubaansche quaestie, die Spanje aan den rand van een oorlog met de Vereenigde Staten bracht.

Het was een der eerste dagen van November. Met zijn ministers woonde Castelar de begrafenis bij van Rios Rosas, den grooten strijder voor de monarchie; op den terugweg van het kerkhof ontving Castelar een dépêche, die hem onmiddellijk een bijeenkomst van den ministerraad deed samenroepen.

Kort na de September-omwenteling van 1868 was een burgeroorlog op Cuba uitgebroken. Een aantal Cubanen, ontevreden over de Spaansche heerschappij, hadden onder de leuze *Cuba libre!* een opstand georganiseerd, die zich de bevrijding van het eiland, of de aansluiting bij de Vereenigde Staten ten doel stelde. Sedert vijf jaren woedde die opstand, gevoed en gesteund door de Vereenigde Staten. Te New-York had zich een revolutionaire *junta* gevormd, en deze stond de de Cubanen bij door het zenden van wapenen, ammunitie en hulptroepen, die in de Vereenigde Staten werden geworven.

Deze *junta* had nu, in October 1873, een vaartuig gecharterd, de *Virginus*, varende onder de vlag der Vereenigde Staten, met de opdracht, oorlogsbehoeften en manschappen naar Cuba te brengen. De Cubaansche regeering, van dit plan onderricht, liet jacht maken op de *Virginus* en slaagde er in op het schip beslag te leggen in de wateren van Jamaica. Het schip werd naar Santiago gebracht.

In het hollen van den nacht had Castelar van dit feit kennis gekregen. Al het gevaar inziende, dat van het optreden der Cubaansche regeering het gevolg kon zijn, spoedde hij zich, des nachts om drie uur, naar het ministerie van oorlog, en stelde daar het telegram op, waarin hij last gaf, schip en bemanning in vrijheid te stellen.

Ongelukkigerwijze was de telegraphische verbinding tusschen Havana en Santiago gestoord. De commandant van Santiago had, toegevend aan de invloeden zijner omgeving, zestig opvarenden van de *Virginius* doen fusilleeren, en daaronder bevonden zich een aantal burgers van de Vereenigde Staten.

Castelar ontving het bericht dezer terechtstelling toen hij huiswaarts keerde van de begrafenis.

Deze daad had in de Groote Republiek een ontzettende beweging veroorzaakt. Het was als 't ware een voorproefje van wat later, bij het ontvangen van het bericht over de ontplofing van de *Maine* zou geschieden. Men stelde Spanje voor het gebeurde verantwoordelijk; men eischte afstand van Cuba, of den oorlog. Een conflict scheen onvermijdelijk.

Voor Castelar was het gebeurde een ontzettende slag. Wat moest hij doen? Kon hij, als Spanjaard en als dictator, toegeven aan de eischen die door de regeering te Washington ongetwijfeld zouden worden gesteld? Of moest hij, met den berooiden toestand van de schatkist, met een dubbelen burgeroorlog, een verwaarloosd leger, een onvoldoende vloot voor oogen, Spanje wikkelen in een strijd met de machtige Republiek? Deed hij het eene, dan liep hij gevaar den trots van het Spaansche volk tegen zich te doen keeren; deed hij het andere, dan stelde hij Spanje onverbiddelijk bloot aan den ondergang. Don Emilio overlegde met zijne ministers, uren lang; zijn nachtrust leed er onder, zijn krachtige gezondheid was geschokt. De keuze was ontzettend moeilijk....

Gelukkig was het Congres der Vereenigde Staten, dat alleen beschikken kan over oorlog en vrede, niet bijeen. En de tijd, die verliep, deed wonderen. De opgewondenheid der openbare meening bedaarde. Het was alsof het medegevoel van het Amerikaansche volk zich verzette tegen het eischen van te hooge offers van het ongelukkige Spanje. Een brief van Sumner zeide: „De Spaansche Republiek en Emilio Castelar hebben het recht van ons iets anders te verwachten, dan bedreiging met oorlog.” En deze veranderde stemming leidde er toe, dat een overeenkomst gesloten werd, die aan

de Vereenigde Staten de legitieme schadeloosstelling schenkende, de waardigheid van Spanje niet kwetste. Dit resultaat, door Castelar's optreden verkregen, is hem steeds tot eer geweest; en in later jaren heeft een der ministers van Alphonso XII, Calderon Collantes, hem in de zitting der Cortes openlijk die eer toegebracht door de verklaring: „dat Castelar de erkentelijkheid van alle partijen verdiend had, door de wijze waarop hij de quaestie van de *Virginus* had weten op te lossen.”

Meer te vreezen echter dan de federalisten van Carthage, dan de Carlisten van Navarre, en de opstandelingen van Cuba, waren voor Castelar — en meer nog voor Spanje — de Cortes, de constitueerende vergadering, die niets kon constitueeren dan de wanorde, de bandeloosheid, de anarchie. Terwijl de president der republiek, met ongeloofelijke krachtsinspanning werkend, poogde eenige orde te doen ontstaan, en het geschokte gezag te herstellen, werd reeds door de groepen van die Cortes beraadslaagd over de wijze waarop men hem zou ten val brengen, en wie zijn opvolger wezen zou. De groote meerderheid dier Cortes was republikeinsch — zij telden nauwelijks tien monarchisten — en toch waren zij het meest heterogene parlement dat ooit invloed op de staatszaken had. Het waren geen partijen, met gezonde beginselen, waaruit deze vertegenwoordiging was samengesteld; het waren clubjes, gevormd om personen, die hun eigen belangen voorstonden of haakten naar een plaats in de regeering. De gematigde rechterzijde, de eenige groep waarop Castelar rekenen kon, bestond uit een kleine minderheid; zij kon niets uitvoeren, zonder de centrum-partij aan wier hoofd Salmeron stond. En al had deze nu, bij het nederleggen van het presidentschap, ook dringend de verkiezing van Castelar aanbevolen, toch was hij aanstonds weder bereid om dezen president te bestrijden en hem het leven moeilijk te maken. Dat voornemen toonde hij reeds als voorzitter der permanente commissie; hij behandelde de ministers, die hij onophoudelijk om inlichtingen vroeg, meer als beschuldigen dan als regeerders, en scheen niets liever te

willen dan een spaak in het wiel steken. Hij scheen de censor der regeering te zijn; en het politieke programma, dat Castelar zoo volkomen had ontvouwd in de laatste zittingen der Cortes, vond in Salmeron een scherpen en gewetenloozen beoordeelaar.

Over elk besluit brak hij den staf in de permanente commissie; en het scheen, dat het uitvoeren van het programma, waaraan Salmeron zelf zijn stem gegeven had, gelijk stond met het plegen van hoogverraad.

Voor iedereen — en voor Castelar niet het minst — was het duidelijk, dat de regeering, na de bijeenkomst der Cortes op 2 Januari, niet kon rekenen op den steun van Salmeron, en dus moest vallen.

Maar het was tevens duidelijk, dat de val der regeering alles wat zij had gedaan om orde en rust te herstellen en een geregelden toestand in te voeren, op losse schroeven zou zetten. De val van Castelar, dat was: de heerschappij der Federalisten bevestigd, de *communes* hersteld, het leger veroordeeld, der anarchie vrij spel gegeven.

Om dit te voorkomen werd door eenige der voornaamste Spaansche generaals alles voorbereid voor een revolutie, een *pronunciamiento*. Onder leiding van generaal Pavia, militair-gouverneur van Madrid, werd in het diepste geheim besloten, zoo door de stemming der Cortes het bewind van Castelar ten val werd gebracht, een militaire dictatuur in te voeren, en die zoo noodig met geweld te handhaven. Gedurende de maand December bracht Pavia alles in gereedheid wat voor de uitvoering van dit plan noodzakelijk was. Men heeft later wel eens beweerd, dat Castelar door Pavia voortdurend op de hoogte werd gehouden, doch steeds heeft Castelar dit ontkend. In later jaren, toen hem in de Cortes hiervan openlijk een verwijt werd gemaakt, sprong hij op als had hij een slag in 't aangezicht gekregen:

„Indien ik had kunnen vermoeden, dat hij verraad zou plegen,” riep hij uit, wijzende op Pavia die op de banken der rechterzijde zat, „dan had ik hem niet alleen belet zijn plan uit te voeren, maar dan zou ik hem desnoods hebben

doen fusilleeren. Want ik had daartoe de macht. Maar ik was onkundig van zijn plan, en ik vertrouwde op het woord van een Spaansch officier....”

Toen de 2° Januari 1874 aanbrak, had Pavia alles in gereedheid. Des namiddags te drie uur werd de zitting der Cortes geopend. Castelar las een Boodschap voor, waarin hij reken-schap gaf van hetgeen hij gedurende de vier maanden van zijn bewind had gedaan. Het debat, dat onmiddellijk daarop volgde, toonde dat dit bewind weldra zou gedaan zijn. Salmeron leidde den aanval, met een redevoering vol geniepige toespelingen, vol bedekte hatelijkheden. Als een gewond hert verdedigde Castelar zich tegen dezen insinueerenden, beweerenden en niets-bewijzenden aanval. Maar zijn vonnis was geveld. Met 120 stemmen tegen 100 werd de voorgestelde motie van vertrouwen verworpen. Castelar en zijn ministers boden onmiddellijk hun ontslag aan.

Pavia was voortdurend op de hoogte gehouden van hetgeen in de zitting voorviel. Toen de stemming plaats had, en het duidelijk was, dat over enkele oogenblikken het presidentschap van Castelar zou geëindigd zijn, liet hij de gereedstaande troepen oprukken naar de vergaderzaal der Cortes. Het was een koude, mistige winternacht; ongehinderd en bijna onge-merkt kwamen de troepen voor het parlamentsgebouw. Zoodra de stemming geëindigd was, zond Pavia Salmeron de uitnoodiging binnen vijf minuten de zitting te sluiten en de zaal te doen ontruimen. Juist was de vergadering onder een oorverdoovend tumult bezig een nieuwen president te kiezen, wiens naam aan de vergetelheid ontrukkt werd door deze keuze: het was een totaal onbekend afgevaardigde uit Valencia, Palanca ge-naamd, die de meeste stemmen op zich vereenigd had.

Salmeron was bleek geworden, bij het ontvangen van Pavia's uitnoodiging. Een rilling van schrik ging door de zaal. Plotseling scheen men tot bezinning te komen. Smeevend omringde men Castelar, den man dien men zoo even met beleedigende woorden had weggeworpen. Een der leden bracht opnieuw een motie

van vertrouwen in, die bij acclamatie werd aangenomen. Men wilde hem dwingen het bewind weder te aanvaarden. Maar het was te laat.

Reeds drongen de soldaten de zittingzaal binnen. Salmeron hield een redevoering, waarvan slechts de woorden: „Wij zullen ons laten doodslaan op onze banken” verstaanbaar waren. „Ja, ja” gilde men van alle zijden. Doch toen de eerste schoten vielen, ontstond een paniek. De helden, die sterven wilden op hunne banken, vluchtten door alle uitgangen of kropen weg onder de lessenaars. Te zeven uur in den morgen van 3 Januari was het geheele gebouw ontruimd, en waren alle toegangen door soldaten bezet. En toen de bewoners van Madrid dien morgen opstonden, waren de Cortes ontbonden, en patrouilleerden sterke troepenafdeelingen op de pleinen en langs de straten. De *coup d'état* was gelukt.

Generaal Pavia poogde te vergeefs Castelar te bewegen opnieuw het presidentschap der republiek te aanvaarden. In een verklaring, gericht tot het Spaansche volk protesteerde Castelar tegen den *coup d'état* in deze woorden:

„Ik protesteer uit alle macht tegen den brutalen aanslag op de constitueerende vergadering. Ik gevoel mij gescheiden van de demagogie door mijn geweten, en van het stelsel dat met de bajonet is ingevoerd door mijn geweten en mijn eer.

Emilio Castelar.

De Spaansche Republiek bestond nog slechts in naam.

Met het presidentschap van maarschalk Serrano werd een interregnum ingevoerd, dat de ledige plaats bewaren zou voor een afwezige. En die afwezige was Alphonso XII; nog vóór het jaar van het *pronunciamiento* van Pavia geëindigd was, besteede de zoon van Isabella den troon (31 December 1874).

V

Met den val der republiek brak voor Castelar een nieuw tijdperk van zijn staatkundig leven aan: het laatste en het meest passieve, hoewel tevens het meest werkzame.

Hij gevoelde, dat voor Spanje de tijd nog niet was aangebroken, om een republikeinschen regeeringsvorm te hebben; de monarchie, dat zag hij thans duidelijk in, was voor het ongelukkige land de eenige redding. Maar tevens deed het hem leed, dat die monarchie reactionair moest zijn, en tegen die reactie zou hij strijden zoolang hij kon. Hij verliet, na zijn val, Spanje, en vestigde zich te Parijs. Slechts wanneer de stemmen zijner landgenooten hem afvaardigden naar de Cortes zou hij weder terugkeeren naar zijn vaderland, verklaarde hij, om er de zaak der vrijheid te verdedigen.

Maar die Cortes bestonden niet. Eerst na een jaar geregeerd te hebben stemde Alphonso er in toe verkiezingen voor de Cortes uit te schrijven. Den 23 Januari 1876 hadden de verkiezingen plaats. Castelar werd gekozen te Barcelona. En den 24 Februari van dat jaar hield hij zijn eerste redevoering in de nieuwe volksvertegenwoordiging. Het was ongeveer zeven jaren geleden dat hij voor het eerst van die tribune het woord voerde... en welk een verleden bevatten die zeven jaren voor hem! Van een jong man, vol illusies en idealen, strijdend voor de vrijheid die, naar hij meende, de republiek hem brengen zou, was hij in die korte spanne tijds een rijp mensch geworden, tal van ondervindingen rijker en tal van illusies armer. Van het oude program hadden de tijd en de noodzakelijkheid menige paragraaf uitgewischt; alles wat zweemde naar intransigentie, naar revolutie, naar federalistische neigingen was verdwenen. Zijn eerste redevoering zou het programma worden, dat hij een kwart eeuw zou volhouden, met alle kracht. Het waren slechts weinige punten, maar voorname punten, die hij verklaarde te zullen eischen van de monarchie.

„Ik eisch de fundamenteele rechten, neergelegd in de constitutie van 1869: de vrijheid der pers en het recht van vereenigen en vergaderen; het algemeene stemrecht, den grondslag van elke goede regeering; de algeheele vrijheid van godsdienst; het openbaar onderwijs van staatswege; de erkenning dat de staat onafhankelijk moet zijn van de kerk; het weder-invoeren der jury.” En hij voegde er bij: „Wat mijn gedragslijn be-

treft, mijne beginselen schrijven mij voor, dat ik mij volkomen zal afgescheiden houden van elke reactie, evenals van elke demagogie. Ik zal streven naar een liberale democratie (hij sprak niet meer van *republiek*), beschermd en verdedigd door een sterke regeering, die haar kracht ontleent aan de wetten, welke zij weet te doen eerbiedigen en te doen uitvoeren met dezelfde regelmatigheid als de wetten der natuur."

Zijn eerste zorg was te blijven op het legale standpunt; maar hij eischte van de regeering dat zij dit ook deed. Waarschuwend klonk zijn stem, in de zitting van 15 Juli 1876: „De staatkunde dezer regeering is een anti-legale staatkunde. Gij zet een dictatuur voort, die gij u zelve geschonken hebt; want uw macht is niet afkomstig van de Cortes, maar uit de kazerne."

Zijn partij hield hij steeds het woord voor van Grévy tot Gambetta: „*Restez dans la légalité! Restez-y avec sagesse, avec fermeté et avec confiance!*"

Zijn partij — maar had hij een partij? Aanvankelijk stond hij geheel alleen in de Kamer, waar hij behandeld werd als een soort van landverrader. Langzamerhand kwamen andere republikeinen naast hem zitten aan de uiterste linkerzijde; maar veel steun had hij van hen niet. Ruiz Zorilla en zijn aanhang poogden altoos dwaze samenzweringen op 't getouw te zetten; Pi y Margall en zijn vrienden zagen voortdurend uit naar de naderende revolutie. Slechts Castelar en enkele zijner luitenanten wilden een legale en loyale oppositie vormen in de monarchistische Cortes. En juist daardoor kreeg Don Emilio geleidelijk zulk een gezag en zulk een invloed in het parlement, zoodat hij eindelijk, nog steeds een kleine minderheid aanvoerende, door zijn woord, zijn welsprekend en geestig woord, zijn vaderlandsliefde en zijn loyaliteit een macht werd, waarmee de ministers der Kroon rekening moesten houden.

Er zijn in de houding van Emilio Castelar tegenover de monarchie drie zeer verschillende fasen op te merken. In den eersten tijd, bijna de geheele regeering van Alphonso durend, toonde hij zich tegenover het koningschap als een onverzoenlijk

opposant. Doch hoe geheel anders is deze oppositie dan die tegen het bewind van Isabella! Hij zal zich er wel voor wachten, te agiteeren voor de republiek, propaganda te maken voor de omverwerping van het koningschap. Want hij weet, helaas door bittere ervaring, waartoe dat leiden kan en leiden zal. Hij neemt dus een defensieve houding aan, en poogt vast te houden, te beschermen tegen den reactionairen invloed, de groote beginselen voor welke hij bij de September-revolutie met de wapenen in de hand heeft gestreden.

Later, als onder de regeering van Maria Christina, de reactie terrein verliest, de monarchie liberaler wordt, treedt hij aanvallend op, en weet hij stuk voor stuk de verloren vrijheden terug te winnen. En wanneer het algemeen stemrecht in Spanje weder is ingevoerd, wanneer Spanje als het ware een republiek geworden is, onder een erfelijk staatshoofd weliswaar, maar met de instellingen, de vrijheden en de rechten, die Castelar vroeger als verre illusies, als blauwe idealen najaagde onder het despotieke bewind van Isabella's minister Narvaez, dan breekt het tijdperk aan, waarin hij schijnt te naderen tot de monarchie, tot groote verbazing en verontwaardiging van vele zijner vroegere vrienden. Toch was het slechts schijn, die toenadering. Want niet Castelar naderde de monarchie, maar de monarchie verruimde haren grondslag zoodanig, dat zij daardoor naderde tot het standpunt dat Castelar innam. De monarchie gaf aan Spanje de instellingen, die Don Emilio alleen had verwacht en gehoopt van de republiek. En Castelar, die reeds sedert jaren verklaard had, geen onverzoenlijke doch een possibilist te zijn, zag geen reden om de monarchie te haten en te bestrijden, nu zij hem schonk wat hij gewenscht had. En zoo werd de opposant van vroeger een welwillend toeschouwer: somtijds zelfs een steun van het bestreden systeem, — een vervolg op de houding van welwillende neutraliteit reeds onder de regeering van koning Amadeus, maar toen met een geheel ander doel, aangenomen.

Toen Castelar zag, dat de wegen der monarchie en de zijne voortaan parallel zouden loopen, achtte hij het oogenblik ge-

komen om zijn staatkundig leven te besluiten. In de beroemd geworden redevoering van 9 Februari 1888, juist negentien jaar nadat hij voor de eerste maal de tribune beklommen had, zeide hij de Cortes vaarwel. Hij herinnerde daarbij aan alles wat hij in die vergadering had ontwaard en ondervonden, en zeide verheugd te zijn, nu hij gezien had, dat democratie en monarchie niet onvereinigbaar waren. Als loyaal tegenstander kon hij het regentschap, dat Spanje had begiftigd met liberale instellingen, niet langer bestrijden. En als republikein kon hij het niet verdedigen.

Daarom zou hij afstand doen van zijn politiek leven, om zich weder te wijden, als oudtijds, aan de journalistiek, die hij nooit vaarwel had gezegd. Hij bleef nog tot 1894 lid der Cortes, maar betrad zelden nog de tribune. Zijn rol in het parlement achtte hij uitgespeeld. Maar tot zijn luitenants zeide hij: „Ga, en dien de Regentes.” Velen van hen gaven aan dien raad gehoor, en bekleedden ambten onder de monarchie zooals de heer Abarzuza, die in het kabinet-Sagasta minister van koloniën was, en behoorde tot de gevormachtigden, die te Parijs onderhandelden over den vrede met de Vereenigde Staten. En met recht kon de Regentes in dien tijd verklaren: Castelar is mijn vriend. Want krachtig heeft hij, door zijn nobele en loyale houding medegewerkt, om zelfs in moeilijke dagen het regentschap — en de Regentes — te steunen.

De laatste jaren van zijn leven heeft Castelar grootendeels gewijd aan litterairen en journalistieken arbeid. De lijst der historische schetsen en verhalen die hij schreef, is van een eerbiedwaardige lengte; en nog langer, bijna, is de lijst der tijdschriften, in alle talen der wereld, waarin Castelar zijn steeds geestige, interessante en van groote kennis getuigende artikelen schreef over de *Cosas d'España* of over de Europeesche politiek. Want hij was een even begaafd schrijver als spreker, wiens stijl en beeldspraak door zijne bewonderende landgenooten vaak vergeleken worden met die van Lope de Vega of Cervantes.

Nog eenmaal deed Castelar van zich spreken. En dat is de derde phase van zijn houding tegenover de monarchie. Dat was

in de laatste jaren van zijn leven, toen het liberale ministerie Sagasta plotseling plaats moest maken voor een conservatief kabinet, en Castelar vreesde dat een nieuwe reactie zou intreden. Daarbij kwam, dat de oorlog uitbrak met de Vereenigde Staten, naar aanleiding van een geval, analoog aan dat waarbij hij — Castelar — den strijd op eervolle wijze had weten te voorkomen. De toestand scheen ernstig voor het land, en niet minder voor de monarchie. Toen was het alsof Castelar, bijna zeventig jaar oud, nog eens weder de kracht der jeugd in zich voelde opbruisen. In een zeer scherp en zeer opmerkelijk artikel deed hij een directen en heftigen aanval op de Regentes.

Het schandaal was groot. Men herkende Castelar niet meer. In den Senaat werd het denkbeeld geopperd hem te doen vervolgen. Maar de groote massa der republikeinen, die door zijn houding in het tweede tijdperk van hem waren vervreemd, schaarde zich plotseling weder om hem. Als de revolutie dan toch komen moest, welnu dan was hij de man, die waardig en geschikt was aan het hoofd te komen van de republiek...

Het was echter niet het presidentschap dat voor hem naderde — maar het einde. Reeds lang was zijn gezondheid wankelend; de dood van Canovas, die tevens zijn vriend en zijn tegenstander was, had hem diep aangegrepen; de loop der gebeurtenissen had hem somber gestemd. Toen een redacteur van de *World* hem kwam interviewen over de Cubaansche quaestie, zeide hij slechts:

„Wij zullen Cuba verdedigen... zoo noodig met de tanden. En nu, ga heen!” En hij keerde den journalist den rug toe.

Toch hoopte hij nog een rol te spelen. Bij de aanbieding van het adres van hulde, den 5^{en} Mei 1899, een adres door meer dan honderdduizend personen onderteekend, voerde hij voor de laatste maal het woord. Oud en zwak, slechts een schaduw van den vroegeren robusten Castelar, stond hij te spreken. En het waren bittere, zwartgallige woorden, vol levensmoeheid en vol menschenhaat, die hij sprak. Het was gedaan, zeide hij, met de vrijheid en met de liberale staat-

kunde. De reactie nadert, en is reeds merkbaar. De toestand is bedroevend.

„Vindt gij niet,” vroeg hij, „dat de tegenwoordige tijd verbazend veel gelijkt op den tijd die aan de September-omwenteling vooraf ging?” En onder die omstandigheden verklaarde hij zich bereid, nogmaals op te treden. Met vreugde wees hij op zijn verkiezing te Murcia, waardoor hij wederom zitting zou nemen in de Cortes.

Toch vreesde hij, dat hij daar niet meer zoo zou kunnen werken, als hij wel zou willen. Zijn woorden klonken als een bittere klacht, als de klacht van een grijsaard die alles om zich heen anders heeft zien worden, toen hij zeide:

„Ik kan geen afstand doen van mijn republikeinsche meeningen, van mijn conservatief-republikeinsche denkbeelden. En daarom zou ik geen partij vinden in het volk, geen comités in de provincies, geen organen in de pers, geen vrienden in de Cortes. Ik zou mij er toe moeten bepalen, om mijn oude program te verdedigen, in de hoop dat dit dienen zou tot kern voor een groote democratische concentratie, en dat het de plaats zou kunnen innemen van alles wat vallen moet onder de werking van zijn eigen zwaarte, en van een inwendige ontbinding, waarvoor wij zelve een deel der verantwoordelijkheid dragen.

„Jonge vrienden”, besloot hij, „hoort naar de woorden van een grijsaard, naar wien de grijsaards luisterden toen hij jong was. Laat het denkbeeld varen, een republiek te stichten voor en door de republikeinen alleen; de republiek, die komen zal, moet evenals de zon haar licht verspreiden voor alle Spanjaarden!”

Het waren de laatste woorden, in het openbaar door hem gesproken, als het ware zijn staatkundig testament.

Veertien dagen later verliet hij Madrid, om herstel te zoeken te San Pedro del Pinatar, in de nabijheid van Murcia. En slechts weinige dagen mocht hij daar doorbrengen. Hij overleed den 25 Mei 1899.

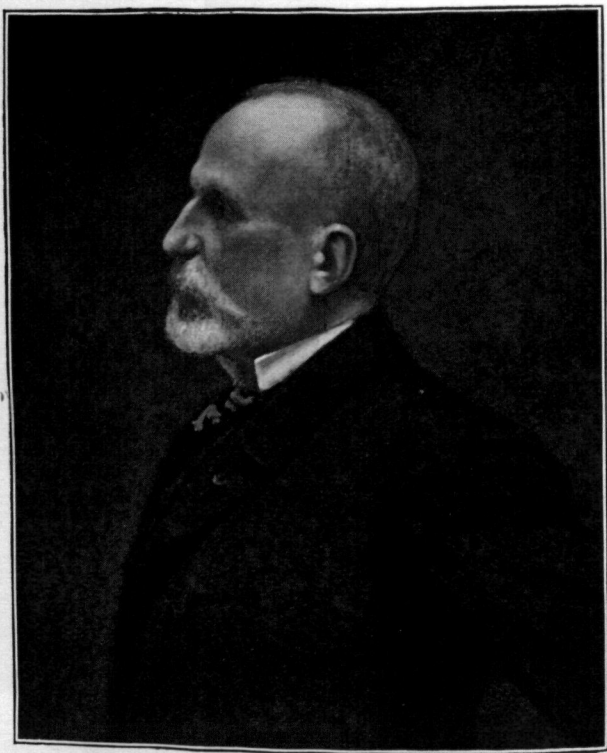
Geheel Spanje rouwde om zijn grooten zoon. Het Congres

voteerde voor hem een nationale begrafenis. Van uit de vergaderzaal der Cortes, werd zijn lijk, gevolgd door alle ministers en alle afgevaardigden, met militaire eerbewijzen, en omstuwd door een talrijke menigte grafwaarts gedragen. „Met Castelar”, zegt José Echegaray, „verliest Spanje veel. Wij hebben in den loop der tijden veel verloren; maar met Castelar gaat de roem van het Spanje der negentiende eeuw heen. En bovenal verliezen wij in dezen grooten Spanjaard een loyaal Vaderlander, een die het symbool was van het patriottisme. Hij laat aan Spanje een ontzaglijke erfenis na aan roem. En dien zal niemand ons kunnen ontnemen....

„Castelar! De *mensch* is heengegaan; maar de *naam* zal blijven, onvergankelijk, eeuwig, roemrijk.

„En de geschiedenis zal ons eenmaal dien roem van het genie doen zien, in onvergankelijke, onsterfelijke schoonheid.”

April 1900.

PUVION DE LAVALLÉE.

PUVIS DE CHAVANNES.

Le véritable rôle de la peinture est
d'animer les murailles.

De uitspraak over het doel der schilderkunst, die ik als motto gekozen heb voor de levensschets van Puvis de Chavannes, is van den schilder zelf, die maar twee soorten schilderijen wilde erkennen: muurschilderingen, die deel uitmaken van een gebouw, of kleine stukjes, die men in de handen kan nemen om ze te bekijken. Grootte schilderijen vond hij ondingen. Hij heeft er zelf wel gemaakt, maar dat was in een tijd, toen men hem geen muren te beschilderen gaf. Kleine, „tableaux de chevalet” heeft hij, enkele portretten uitgezonderd, niet geschilderd.

Met zijn theorie over het doel der schilderkunst ging Puvis de Chavannes tegen zijn tijd in. Zijn tijd — ook de onze, want Puvis is nog geen twee jaar dood — voelde heel weinig voor groote schilderijen op muren in publieke gebouwen. Dat is niet onnatuurlijk. Om van zulke wandversieringen te genieten moet men niet alleen staan. Ik bedoel niet, dat men niet alleen in een stadhuis of museum zou mogen gaan zien naar een wandschildering om te trachten haar goed in zich op te nemen — wat ik zeggen wil is dit: dat zulke schilderijen eerst recht gewaardeerd en ook begeerd worden, wanneer een

heel volk ze te zamen kan genieten op publieke plaatsen, waar het voor een of ander gezamenlijk doel bijeen komt.

Maar daarvoor moeten de menschen, die dat volk vormen, in denken en voelen meer gemeen hebben, dan de Franschen of ook wij in onzen tijd dat hebben; daarvoor moet er meer gemeenschapszin zijn, waardoor, want ook dat is een vereischte voor gezamenlijke waardeering van zulke kunstwerken, deze een uitdrukking kunnen zijn van aller denken en voelen. In onzen individualistischen tijd daarentegen, waarin ieder zoozeer zijn eigen denkbeelden en zijn persoonlijken smaak heeft, moet er gewerkt worden naar de wenschen, om niet te zeggen de luimen van elk die een schilderij verlangt te genieten, maar vooral te bezitten. In zijn *Claims of Decorative Art*¹ heeft Walter Crane het heel goed gezegd: „Monumentale kunst heeft de sympathie noodig van een volk, verbonden door eendracht van gevoelens, belangstellend in het drama van het verleden, en trotsch op eigen strijd en offers om de vrijheid, — van een volk, gewoon met edele gedachten om te gaan, en die vrij en krachtig te uiten, — van een volk, gevoelig voor beiden 's levens vreugde en smarten, en verheuging vindend in fantazie en vinding, en bovenal in schoonheid van vorm en kleur,” maar: „De kunstenaars van thans werken meestentijds voor rijke partikulieren, en hunne talenten wijden zij aan het met allerlei weelde en pracht verfraaijen van strikt private verblijven. Maar het werken naar den zin en de grillen van enkelen, kan nimmer zoozeer verheffen, als het arbeiden voor de gemeenschap, voor den tijd, voor het volk, met het besef heel zijn geest en hart te mogen geven.”

Zooals Crane het noemt, „met de sympathie van een volk, verbonden door eendracht van gevoelens” en „voor het volk” heeft ook Puvis de Chavannes niet mogen werken. Integendeel, het heeft heel lang geduurd vóór zijn schilderijen waardeering vonden, bij wien ook. Eenige schrijvers en dichters, Paul de Saint-Victor, Théophile Gautier, Théodore de Banville

¹ Vertaald door Jan Veth, onder den titel *Kunst en Samenleving*.

o. a. zijn de eersten geweest om de beteekenis zijner werken in te zien. Verschillende critici hebben nog lang zijn schilderijen vooral om de teekening en de schildering afgekeurd en uitgekleet. En nog in 1883 heeft Edmond About zijn lezers laten lachen om eenige geestige zinnen, waarin hij vertelde dat Puvis niet kon schilderen noch teekenen, wel een bewijs dat de bewondering voor het werk van den schilder toen onder het beschaafde publiek, waarvoor About schreef, nog niet groot was. Het hatelijke stuk was te leelijker omdat About en Puvis goede vrienden waren. Toen About den dag na dezen aanval tegen zijn vriend met uitgestoken hand en vriendelijk glimlachend op hem toe kwam en zeide: „Mijn beste Pierre, wat ben ik blij dat ik je zie!” hield Puvis de handen op zijn rug en antwoordde: „Uw beste Pierre verzoekt u, mijnheer, nooit meer tegen hem te spreken als hij ooit weer het ongeluk mocht hebben u tegen te komen.” Puvis kon wel tegen critiek anders; hij was langzamerhand gekomen tot een algemeene vriendelijkheid en welwillendheid waaronder hij zijn minachting voor de aanmerkingen der meesten verborg; maar About was zijn vriend geweest.

Dat het publiek niet dadelijk met hem meeging was overigens niet te verwonderen. Hij zette het kost voor, waaraan het niet gewend was, bovendien opgedischt op een wijze, die het geleerd had niet mooi te vinden. De algemeene denkbeelden, die hij in zijn werken in beeld bracht, waren eenvoudig genoeg, maar zij waren waarschijnlijk te eenvoudig voor menschen, die gewoon waren een geval, een feit, een episode te zien afgebeeld. Juist in dat opzicht ging Puvis tegen zijn tijd in. Er komt bij, dat hij niet speciaal de denkbeelden van zijn tijd uitdrukte, niet het een of ander, dat tot de aan algemeene-ideeën-verbeeld niet gewende toeschouwers toch moest spreken.

Langzamerhand is de officieele wereld, overgehaald door eenige kunstenaars en kunstercritici, gaan inzien, dat Frankrijk in Puvis de Chavannes een man bezat, wiens talent het moest gebruiken om van de muren in de vele groote openbare gebouwen, die het uit ruime beurs zet, tenminste eenige te ver-

sieren. Het is jammer genoeg, dat men daarbij niet wat systematischer te werk is gegaan: naast Puvis de Chavannes' schilderijen in het Panthéon bijv. vindt men er van andere schilders, o. a. van Lenepveu, die allerhinderlijkst zijn. Intuschen heeft men dan toch nu in Frankrijk eenige muurschilderingen, die dien naam verdienen: in het Panthéon, de Sorbonne en het stadhuis te Parijs, in de musea te Amiens, Lyon, Marseille, Rouaan, in nog andere plaatsen. Van die schilderijen, zoover ik ze gezien heb, wil ik trachten mijn lezers een indruk te geven.¹ Eenige levensbijzonderheden van Puvis de Chavannes, geput uit de vele levensbeschrijvingen van den kunstenaar, die na zijn dood zijn verschenen, mogen daaraan voorafgaan; met enkele opmerkingen over deze kunst in het algemeen hoop ik te besluiten.

Pierre Cécile Puvis werd 14 December 1824 geboren te Lyon, waar zijn vader mijningenieur was. Hij was uit een Bourgondische tamelijk gefortuneerde magistratenfamilie, die de streek, waar zij vandaan kwam, genoeg liefhad om er het landgoed aan te houden, waarvan de schilder later den naam bij den zijne voegde. Zijn moeder, die veel invloed moet gehad hebben op zijn vorming, was een Lyonsche. Een zijner levensbeschrijvers beweert dat Lyon, gelegen tusschen het meer methodische, nadenkende maar doorzettende noorden en het naar indrukken handelende, vlugbesloten zuiden, menschen kweekt die al deze eigenschappen bezitten: de Lyonnees is daarbij goedhartig, onafhankelijk, vrijheidlievend en heeft smaak en originaliteit. Het heeft er wel wat van alsof dit recept voor een kind van Lyon klaargemaakt is naar het karakter van Puvis de Chavannes en niet omgekeerd. Van den Bourgondischen grond had hij, schijnt het, zijn krachtig temperament, zijn sterk

¹ Gaarne had ik de taak van Puvis de Chavannes voor deze reeks een schets te geven, aan een meer bevoegde opgedragen; ik heb evenwel in de bijna twee jaar die sedert Puvis' dood verlopen zijn vergeefs getracht dit te doen; zij die schrijven onder onze schilders zijn met werk zóó overkropt, dat zij geen nieuw aannemen of zelfs, nadat zij een opdracht hebben aangenomen, haar weer van zich afschrijven!

gestel, zijn werklust, zijn zin voor een goed leven, waarin alle behoeften bevredigd worden. Hij was geen heilige, zooals hij eens zelf verklaarde aan iemand, die uit zijn verheven, soms mystieke werken, zoiets wilde afleiden. „In de kunst,” zeide hij, „kunnen, mogen er geen heiligen zijn. Men maakt alleen mooie dingen als men houdt van de vrouwen, van den wellust en van alles wat mooi en goed is.” Hij at eigenlijk maar ééns per dag, maar dan veel en goed, en liefst in aangenaam gezelschap, dikwijls met zijn leerlingen. Hij was een sterk maar slank en goedgebouwd man, met breede schouders; hij liep met een stevigen stap; zijn breed en hoog voorhoofd, heldere oogen, stevige neus en kin met den golvenden baard, zijn breed, gemakkelijk gebaar maakten een aangename indruk; zijn innemende manieren, zijn fijngevoeligheid, zijn originaliteit en fijne humor, zijn eenvoud en vroolijkheid maakten hem in vele kringen zeer gezien.

Puvis de Chavannes is eerst getrouwd toen hij reeds meer dan 70 jaar oud was. In het jaar 1856 had hij in het atelier van den schilder Chassériau reeds kennis gemaakt met prinses Cantacuzène, die een trouwe, beproefde vriendin voor hem werd. Zij was een zeer beschaafde vrouw, die haar gevoel voor kunst zeer ontwikkeld had; Puvis nam van haar gaarne raad aan voor de uitvoering van zijn werken, wat hij anders van niemand deed; zij zat dikwijls in zijn atelier te werken, om hem dadelijk haar meening te kunnen zeggen over een of ander détail. Zelfs heeft zij, wanneer modellen van beroep er niet in slaagden de vrouwen voor te stellen, die hij voor zijn schilderijen noodig had, soms uren voor hem model gestaan, o. a. voor de lange slanke gestalte van de tweede Sainte-Geneviève-schildering in het Panthéon.

Toen Puvis twee jaar voor zijn dood ziek werd, werd hij ten huize van prinses Cantacuzène verpleegd; toen hij hersteld was, trouwden zij. Maar haar gezondheid was toen reeds slecht; ruim een jaar later stierf zij. Hij had haar zoo goed opgepast, dat zijn eigen gezondheid er zeer onder geleden had. Maar ook wilde hij niet meer blijven leven, toen eenmaal de tweede

Sainte-Geneviève gereed was. Hij had bij de begrafenis van zijn vrouw van haar afscheid genomen met een „tot weerziens” en een zóó droevig, zóó tragisch gebaar dat alle omstanders wisten, dat hij niet lang meer zou willen leven.

Twee maanden later, 24 October 1898, stierf hij, bezweken aan zijn verdriet, hij van wien sommigen, vermoedelijk oordeelende naar zijn werken, een soort halfgod gemaakt hadden, of anders toch een mensch wiens boven het aardsche verheven olympische rust door niets kon gestoord worden. Wie gelezen heeft hoe Puvis, o. a. in brieven aan zijn vrienden, sprak over den strijd, dien hij te voeren had tegen de onverschilligheid van het publiek en de officieele wereld, weet, dat ook hij zijn pessimistische buien had en dikwijls moedeloos werd. Maar hij had de veerkracht om telkens voor zijn eigen vorming studies te gaan maken, of een portret van een vriend, wanneer de bestellingen voor groote schilderijen, waarvan de officieele rompslomp die er aan verbonden was, zooveel tijd in beslag nam, uitbleven; hij had ook het geduld om te wachten.

Trouwens, ook zijn werk vereischte veel geduldigen arbeid. De voorstudies voor zijn groote schilderijen namen altijd vele maanden, soms zelfs meer dan een jaar in beslag. Vóór alles moest hij zijn schilderij, zooals het in hoofdzaak worden moest, in den geest voor zich gezien hebben. Dat kwam soms op eens, heel onverwacht, terwijl hij in een rijtuig zat of in bed lag; dadelijk nam hij dan een stuk papier, waarop hij zijn „visie” in het ruwe vastlegde.

Maar dan kwam het groote werk. Dan moest zijn visie in lijn gebracht worden, op de cartons, die hij, na zijn eerste grootere schilderijen, welke dadelijk op het doek waren gedaan, van elk werk maakte. In zijn zeer ruim atelier te Neuilly, dat hij zelf had laten bouwen en waar allerlei machinerieën hem in staat stelden de reusachtige ramen voor zijn schilderijen te bewegen, werden dan de cartons opgespannen, waarop iedere persoon in lijn moest komen te staan. Maar meestal waren er heel wat schetsen, heel wat probeersels noodig eer hij de juiste houding, den juiste vorm had. Ontelbaar vele

modellen gebruikte Puvis; hij moest eerst in het model zijn „visie” teruggezien hebben, eer hij ermee gereed was. Na zijn dood heeft men duizenden teekeningen gevonden, soms vijftien of twintig schetsen voor één figuur. Bijna al die teekeningen hadden betrekkingen op uitgevoerde of misschien opgegeven schilderijen. Na den dood van den schilder heeft zijn familie die teekeningen verdeeld over een aantal musea, in de eerste plaats die welke groote schilderijen van hem hebben, over den Staat, die ze in het Luxembourg-museum heeft geplaatst, de stad Parijs, enz. In het Luxembourg waren ze dit voorjaar eenige maanden tentoongesteld; die van het museum te Amiens nemen op het oogenblik de plaats in van de schilderijen, die het museum tijdelijk heeft afgestaan aan de Parijsche tentoonstelling. Ik ken lang niet alle werken van Puvis, maar van zeer vele dier schetsen heb ik toch kunnen zeggen voor welke schildering ze voorstudies waren.

Het schilderen van zijn groote doeken kostte Puvis veel minder tijd; daaraan begon hij nadat vooral zijn rondkijken in de natuur hem den rechten toon, de gewilde kleuren hadden laten vinden, met grooten ijver te werken en werkte geregeld door, dikwijls liedjes zingende of aria's uit de *Wilhelm Tell*. Als hij moe werd nam hij soms voor een oogenblik een boek of sloop een kwartiertje en ging dan weer aan het werk.

Puvis de Chavannes heeft als jongen niet de opvoeding gehad, die men voor een aanstaanden schilder zou verwachten. Zijn ouders wilden hem ingenieur laten worden, zooals zijn vader was. Hij ging op een Lycée te Lyon, later op het Lycée Henri II te Parijs om zoo op de École Polytechnique te komen. Maar voor hij examen kon doen werd hij ernstig ziek en kon in twee jaar ongeveer niets doen. Daarop maakte hij met een jong paar een reis naar Italië, waarvan hij niet veel preciese indrukken had meegebracht, maar wel het plan schilder te worden. Zijn ouders maakten geen bezwaar.

Dat was ongeveer in 1845. Laat ons even zien hoe het toen in Frankrijk met de schilderkunst stond. Delacroix, de groote

romanticus, was 47 jaar oud; Ingres, zijn tegenstander, de koude maar buitengewoon knappe werker was 65. Zij en hun navolgers waren in hoofdzaak nog de toonaangevers. Wel was Rousseau reeds 33, Millet 31, Corot zelfs al 51 jaar, maar voor de Barbizon-school was de tijd nog niet gekomen: in die dagen leed Millet waarschijnlijk honger en verkocht Rousseau zijn stukken met moeite voor tien of twintig louis. En Corot, die zich zoo laat ontworsteld heeft aan den invloed van de „grootte” kunst uit zijn jeugd, bezat misschien toen nog wel, zooals hij zelf zeide „de geheel complete collectie Corot's” of anders was dat toch niet lang geleden. Courbet eindelijk, 26 jaar oud, begon reeds met zijn realistische, vreeselijk brutaal gevonden stukken de menschen te verbazen. Hij zou dat nog wel eenigen tijd doen: op een tentoonstelling van op den Salon geweigerde stukken, in 1852 gehouden, werd Courbet een woeste en gevaarlijke gek genoemd; Puvis hield men ook wel voor gek maar voor een stillen en onschadelijken. Het is waar, in die jaren werden Jules Dupré, Troyon, Rousseau, Diaz, Millet, Corot, en de beeldhouwer Barye ook geweigerd op de Salons.

Puvis kwam op het atelier van Henri Scheffer, den broeder van Ary. Maar wat men hem daar leerde interesseerde hem weinig. Hij voerde niet veel uit en in het einde van 1847 kende hij nog ongeveer niets van zijn vak. Toen maakte hij een tweede reis door Italië, die een jaar duurde. Nu had hij beter uit zijn oogen gekeken, maar, curieus genoeg voor wie zijn werken kent, vooral naar de Venetianen, Tiziaan, Tintoretto, Veronese. Zoo vertelt Marius Vachon in zijn werk over Puvis de Chavannes. Maar Arsène Alexandre verklaart, dat Puvis de schilderijen van Piero della Francesca in de kerk te Arezzo nog precies in zijn hoofd had, bijna veertig jaar nadat hij ze gezien had, en leidt daaruit af, dat deze en Fra Angelico, Ghirlandajo, Signorelli hem voornamelijk geïnspireerd hebben. Dat is echter blijkbaar een conclusie achteraf, of de werking dezer meesters heeft zich pas laten doen gevoelen. Immers het zou anders nog al vreemd geweest zijn, dat

Puvis dadelijk na zijn terugkomst verzocht op het atelier te mogen komen van den heftigen romanticus Delacroix. Hij bleef daar trouwens maar veertig dagen; toen werd het atelier gesloten: er waren te weinig leerlingen. Puvis betreurde het niet: hij had Delacroix een brutaal geschilderde, onware schets van een der leerlingen, die Puvis afgrijselijk vond, zoo hooren prijzen, dat hij van dezen leermeester genoeg had.

Van Delacroix kwam hij bij Couture, maar ook niet voor lang. Met Couture's heftig coloriet kon Puvis zich natuurlijk ook niet vereenigen en nadat de meester eens een grijze studie met zilverachtige tinten van hem verbeterd had door er flink wat Napelsch geel, vermiljoen en kobalt op te smeren, verdween Puvis ook uit dit atelier.

Van toen aan werkte hij zonder leiding met eenige vrienden, meestal naar het levend model. Samen hadden zij een atelier op de Place Pigalle, dat Puvis tot twee jaar voor zijn dood heeft aangehouden en waarbij hij ook woonde. Daar teekende hij 's avonds, als hij uit Neuilly, uit zijn groote werkplaats terug was en gegeten had, uit het hoofd de menschen die hij in een omnibus gezien had, of caricaturen, die hem dikwijls heel goed gelukten.

In 1851 stelde Puvis de Chavannes zijn eerste stuk ten toon, een *Pietà*, die aangenomen werd op den Salon. Van dit en van de volgende schilderijen kennen ook de biografen die zijn vrienden waren niet meer dan de titels: *Mademoiselle de Sombreuil bloed drinkend om haar vader te redden*, een *Ecce Homo*, een *Marteldood van Sint Sebastiaan*, een *Brand op een dorp*, een *Herodias*. Van een afbeelding kennen wij een zeer romantisch, bijna Byroniaansch zelfportret van hem, op 25-jarigen leeftijd, met zware schaduwen en een heftig uitspringenden witten halsboord.

Maar reeds in 1854 had Puvis iets gemaakt wat op muurschilderingen geleek; in een villa van zijn broeder had hij in de eetzaal vier schilderijen van de jaargetijden gemaakt en een *Terugkeer van den Verloren Zoon*; dat waren eerste proeven

geweest. Een dier schilderijen werkte hij uit tot een *Retour de la chasse*, dat in 1859 op den Salon werd toegelaten: het bevindt zich in het museum te Marseille. Vier symbolische vrouwenfiguren, de *Fantazie*, de *Waaakzaamheid*, de *Droom* en de *Poëzie*, voor een particulier huis geschilderd, volgden. Eene daarvan, de *Waaakzaamheid*, is op de tentoonstelling te Parijs te zien: een vrouw met een lampje in de hand, scherp uitkijkend aan den oever van de zee. Ik heb dit doek niet kunnen bewonderen: de figuur is niet zeer bevallig en de schildering niet mooi; curieus is de poging om de zee in de verte tegen de kust toch nog een beetje realistisch af te beelden.

In 1861 zond hij naar den Salon de twee als muurschilderingen bedoelde groote doeken waarop de vrede en de oorlog zijn afgebeeld, *Concordia* en *Bellum* geheeten: zij bezorgden hem een tweede medaille en een aanbod van den Franschen staat om er een te koopen. Maar Puvis wilde ze niet scheiden en gaf het tweede bij het eerste ten geschenke. Dat succes moedigde hem aan en hij begon dadelijk aan twee nieuwe voorstellingen *De arbeid* en *De rust*, die in 1863 geëxposeerd werden maar geen koper vonden. In 1864 volgden *De herfst* en *De slaap*: op het eerste, nu te Lyon, zien wij twee bijna geheel naakte jonge vrouwen herfstvruchten en bloemen plukken, terwijl een derde, oudere toeziet; het tweede, dat te Lille in het museum is, vertoont een aantal mannen, vrouwen en kinderen bij ondergaande zon slapende in het veld, gedeeltelijk beschut door eenige oude boomen.

In dien tijd werd het museum te Amiens gebouwd. De architect vroeg en verkreeg van den Staat voor een der galerijen den *Oorlog* en den *Vrede*, die hij op den Salon had gezien. Spoedig daarna kwam hij weer bij Puvis, om hem nog meer schilderijen te vragen voor het trappenhuis. Puvis vond heerlijk, dat hij *De Arbeid* en *De Rust* niet van de twee andere zou behoeven te scheiden en bood ze, toen het gemeentebestuur geen geld bleek te hebben om ze te koopen, aan Amiens ten geschenke. Daarop volgde de opdracht om voor den langen muur van het trappenhuis ook een schildering te maken: de

eerste groote bestelling! In 1865 heeft Puvis zijn *Ave Picardia Nutrix*, een verheerlijking van Picardië geschilderd.

Op Amiens volgde Marseille; voor het Palais de Longchamp werden hem in 1867 twee schilderijen besteld, die twee jaar later gereed waren; *Marseille een Grieksche Kolonie* en *Marseille Poort van het Oosten*. Op de eerste ziet men de jonge kolonie in hare opkomst: er worden schepen en huizen gebouwd, er wordt handel gedreven en voorraad aangedragen; de tweede vertoont een schip uit het oosten, met reizigers van alle natiën er op, de haven binnenvarend.

Na Marseille Poitiers. Voor het stadhuis schilderde Puvis twee tafereelen uit de geschiedenis der stad: „In haar afzondering in het klooster van het H. Kruis, geeft Radegonde den dichters een onderkomen en beschermt de letteren tegen de barbaarschheid van den tijd,” en „In 782 redt Karel Martel de Christenheid door zijn overwinning op de Saracenen, nabij Poitiers.” Een der dichters op het eerste tafereel heeft de trekken van Théophile Gautier, die een groot vriend van Puvis was. Hoeveel de dichter van den schilder hield bewijst dit verhaal. Puvis kwam Gautier, die ziek was en wist dat hij spoedig zou sterven, opzoeken. Bij het afscheid bracht Gautier Puvis tot aan de trap en zeide: „Pierre, ga langzaam naar beneden!” „Waarom?” vroeg Puvis. „Dan zie ik je langer,” was het droeve antwoord.

Op de bestelling voor het Poitevinsche stadhuis volgde er eerst weer eene in 1877, maar deze was de officieele erkenning van Puvis' talent: hem werd opgedragen de eerste schildering te maken voor de muren van het Panthéon, waar hij de jeugd van Sint-Genoveva afbeeldde. Intusschen had hij in 1868 voor een sociëteit *Le Jeu* geschilderd; in 1870 een *Oogst*, nu in het museum te Chartres, en een curieuze *Onthoofding van Johannes den Dooper*; in 1875 een *Famille de Pêcheurs*, waarop ik terug kom evenals op den *Pauvre Pêcheur* uit het Luxembourg.

Amiens intusschen bleef den schilder trouw: in 1882 werd hem opgedragen ook den muur tegenover *Ave Picardia Nutrix*, waar de ramen dichtgemetseld waren toen het trappenhuis

bovenlicht had gekregen, met een schildering te versieren. Puvis schilderde zijn beroemd *Pro Patria Ludus*.

Toen kwam kort na den schilder Bonnat ook des schilders geboorteplaats hem om wandschilderingen vragen: voor Bonnat maakte hij *Doux Pays*, een liefelijke poëtische voorstelling van een land, waar de menschen zich verheugen in vrede en overvloed en heel gelukkig zijn. In Lyon moest hij, met vier-groote doeken en een om een ingang heen, den trap van het museum versieren. Dit gebouw bevat een bibliotheek, een museum van antiquiteiten, en een van schilderijen waaronder vele religieuze. Daarom koos Puvis voor zijn onderwerpen een *Bosch gewijd aan de kunsten en de muzen*, een idyllische voorstelling van een bekoorlijke plek aan den oever van een meer waarin het avondrood weerkaatst wordt, waar de muzen zitten of staan in losse groepeerings of komen aanzweven door de lucht, en twee jongens lauwerkranen vlechten; verder een *Vision Antique*: een vrouw op een heuvel aan den oever van de zee, die een beeldhouwer wijst op het landschap beneden, waar schoone vrouwen droomerig liggen te luisteren naar de muziek der Pansfluit en eenige jonge mannen te paard langs het strand rennen; en eindelijk een *Inspiration Chrétienne*, een tooneel in een klooster, waar een broeder een fresco schildert, een monnik een lamp aansteekt voor een Madonna-beeld, waar anderen praten of bidden; in de verte ziet men monniken de armen ontvangen die kloppen aan de kloosterdeur. Om de deur van het museum heen schilderde Puvis een zeer eenvoudige allegorische voorstelling van de Rhône en de Saône, de eerste als een forsche visscher met zijn netten, de laatste een mooie jonge vrouw van wie het schijnt alsof zij zich door dien sterken man wel zou willen laten vangen. In 1884, 1886 en 1887 kwamen deze vier schilderijen gereed.

Dan volgen in 1889 de versiering van het halfrond van de groote zaal der Sorbonne, de Parijsche Universiteit; daarna de trap van het museum te Rouaan met *Inter artes et naturam*; vervolgens een ontvangzaal en de trap van het Parijsche stadhuis.

In 1895 worden de lange onderhandelingen met de Trustees

der openbare bibliotheek te Boston besloten met de opdracht een groot tafereel en acht kleinere te maken, een zeer moeilijke taak aangezien de schilder het gebouw, waar zijn werk geplaatst moest worden, noch de omgeving, noch de verlichting kende. Puvis schilderde een jongen genius met fakkels in beide handen, komende op een witte wolk en daaromheen de muzen in hare lange gewaden, half zwevende, half loopende op den jongen lichtgod toe; op de overige paneelen zijn de landelijke, de dramatische en de epische poëzie, de geschiedenis, de sterrenkunde, de natuurkunde en de scheikunde afgebeeld, de eerste drie bijv. in de personen van Vergilius, Homerus en Aeschylus, de natuurkunde, zeer curieus, in twee schimmen, een glimlachend, de andere weenend, die langs de telegraafdraden glijden waarmee den menschen goede en slechte tijding wordt gebracht.

En eindelijk het eindwerk: de ouderdom van Sint-Genoveva voor het Panthéon, waarvan de kunstenaar de fries, die boven de schildering moest worden aangebracht, niet meer heeft kunnen afmaken.

In deze lijst, die ik moest geven om te doen uitkomen hoe Puvis zijn taak „muren levend te maken” opvatte, heb ik van die werken, die ik alleen uit afbeeldingen of beschrijvingen ken, de voorstelling met enkele woorden aangegeven; de schilderijen te Amiens, Parijs en Rouaan en een paar schilderijen zal ik nu wat uitvoeriger bespreken.

De oudste van deze zijn, zooals men gezien heeft, *Oorlog en Vrede* en *Arbeid en Rust*, te Amiens. Vooral de eerste twee, al zijn het groote doeken, houden nog het midden tusschen groote schilderijen en wandschilderingen. Ook in de wijze waarop zij zijn aangebracht in den muur van een lange zaal is dat tweeslachtige. Zij hebben niet het rustige, bescheidene dat een muurschildering eigen moet zijn, zal zij haar karakter niet verliezen. Immers een muur moet een muur blijven, de afscheiding van een huis of een zaal. Een schilderij door zijn lijst afgesloten van den wand waartegen het hangt, noodigt

uit tot bezien van zijn meestal kleine vlak op zich zelf. Het kan natuurlijk opdringerig, hinderlijk zijn van voorstelling of kleur, maar dat het sterk spreekt, door de kleur, de wijze van uitdrukking, de stemming die er in ligt, zoodat onze oogen er telkens heen worden getrokken, dat pleit niet tegen een schilderij. Wel tegen een muurschildering, die zich nooit mag opdringen.

Dat nu doen *Concordia* en *Bellum* — die namen staan boven de beide doeken — wel. Op het oorlogstafereel springen een paar oude menschen, vooral de oude vrouw, schreiende bij het lijk van een jongen man, zeer in het oog. Daarnaast eenige gevangenen mannen, een schreeuwende man op den grond, voorts twee ossen met de koppen ter aarde gedrukt. Boven de groep uit drie mannen te paard die op lange, hoog omhoog gestoken klaroenen victorie blazen. Dit geeft voor mij de waarde aan de schildering, die mij overigens niet aantrekt; het stuk is niet één van toon; eenige vlammeende hooimijten, twee ruiters in de verte zijn details, thuisbehoorende in een schilderij en, als men ze zoo beschouwt, verwaarloosd, mislukt; maar toch is deze eerste poging van Puvis om een algemeene gedachte in lijn en kleur uit te drukken wel gedeeltelijk geslaagd. Want al is de expressie van de vreeselijkheden van den oorlog niet sterk, en daarnaar heeft de schilder toch blijkbaar getracht, hij heeft de victorie-idee heel knap in beeld gebracht, er zit verheffing in die drie brutaal evenwijdig opgestoken klaroenen, — een origineele vondst.

Ook de andere schildering is niet in één toon: de vele naakte lichamen op dit stuk zijn alle in een eigen tint, die naar het wit, het roze, het geel, het bruin of het grijs loopt. Ook is de middengroep, van krijgslieden door mannen en vrouwen gelaafd met melk en vruchten, te vol en te dicht. Maar ook van deze schildering gaat iets uit: men krijgt evenwel hier het gevoel van het vredige niet zoozeer uit het tafereel, uit de voorstelling, de personen, als wel uit het landschap. In die donkere cypressen-massa, waarvoor duiven in bevallige zwenkingen rondvliegen, en de bloeiende laurieren is iets zeer rustigs

en vredigs. Het is heel interessant dit reeds in deze schildering op te merken, omdat wij langzamerhand het landschap een groote rol zullen zien innemen in Puvis' werken: er zijn er waarop de uitdrukking door de afbeelding der natuur buitengewoon versterkt wordt.

Daaronder behoort niet *Le Travail*, waarop de figuren een zeer groote plaats innemen. De arbeid is hier verpersoonlijkt in een aantal hard werkende mannen. De hoofdgroep vormen vijf smeden, waarvan een met de tang het ijzer houdt, terwijl de vier anderen beurt om beurt den voorhamer met kracht laten neerkomen. Twee anderen stoken den in de rots gehouwen oven. Op den voorgrond links zijn twee mannen bezig boomstammen met groote bijlen tot balken te houwen; een hunner wijst een vrouw met een touw over den schouder den weg naar de zee, die rechts den achtergrond vormt. Iets meer naar voren rechts bestuurt een man den door twee ossen getrokken ploeg.

Beter kon Puvis niet gekozen hebben dan juist deze soorten arbeid. De mooiste, de nobelste ambachten, waarbij het op het handenwerk aankomt, heeft hij uitgezocht, en het bebouwen van het land en het bevaren der zee, aangeduid in de vrouw met het touw, mede de noodigste werkzaamheden van den mensch, niet vergeten. Maar den smid en den houthakker heeft hij toch blijkbaar met bijzonder genoegen behandeld. En op den voorgrond heeft een vrouw juist haren „arbeid” („*travail*”) verricht; een andere vrouw biedt haar het pasgeboren kind aan, dat zij de borst zal gaan geven. In dit werk kon hij zijn voorliefde voor krachtige vormen, welke ook op het Vredestafereel gebleken was, bijv. in een jongen krijgsman, die links vóór van oorlogsroem ligt te droomen, goed botvieren.

En ook blijkt reeds hier, dat het niet waar is, dat Puvis, zooals men beweerde, niet teekenen kon. Er is nog wel iets zwaars in de vormen, maar voor het meerendeel zijn de houdingen, de acties zeer juist. Men vrage iedere moeder maar eens of het gebaar van de vrouw, die haar kind de borst wil geven, niet goed waargenomen en weergegeven is!

Le Travail is niet aangenaam van kleur; over het geheele

stuk ligt iets dofs; de blauwgroene toon, die met het bruin domineert, maakt het begrijpelijk dat indertijd een criticus, die lang de slechtste niet was, naar aanleiding van *Le Travail* schreef: „zijn modderige grisailles maken een treurigen, afstootenden indruk.” Dit is overdreven natuurlijk, want wie zoo sprak moet niets gezien hebben van de voorstelling, de werkelijk mooie symboliek van den arbeid, die deze nadeelen gedeeltelijk doet vergeten.

Van *Le Repos* geldt wel eenigszins hetzelfde. Niet geheel, want hier brengen eenige lichtere plekken, de naakte bovenlijven en kleurige gewaden van vier vrouwen o. a. wat variatie aan. Het is waar dat een der vrouwen van de groep, die luistert naar het verhaal dat de oude man met zooveel ernst zit te doen, zij nl. die haar voet gezet heeft op een boomstam en de beide armen steunen laat op haar knie, wel wat uit het geheel springt. Deze vrouw is evenals de geheel naakte op *Concordia* echt wat men noemt een *morceau d'atelier*, een stuk op zichzelf, om het plezier van het mooie onderwerp mooi geschilderd. Hier werkt de omgeving meer dan in *Le Travail* mee tot den indruk: de schapen, die van een groene helling naar het water toe komen, maken een gelukkig effect en het weggeworpen of opgehangen gereedschap, het rustige in de houding van den zwaren man, die in zijn vrijen tijd wat touw vlecht, de heldere, stille avondlucht maken het duidelijk dat het werk gedaan is.

Twee figuren van dit stuk heeft Puvis nog eens weten te gebruiken. Zet de straks beschreven voorover leunende vrouw met haar voet op het steenen onderstuk van een bron, en de maaister, die hier naast den wilgenboom staat, aan de andere zijde van de bron; geef der eerste een blauw, der tweede een rood gewaad en ge hebt bijna geheel klaar het stuk *A la fontaine*, dat nog kort geleden te zien was in de collectie Durand-Ruel.

Zooals wij reeds weten was *Ave Picardia Nutrix* de eerste schildering door Puvis ter versiering van een bepaalden wand gemaakt. Door een deur wordt deze muur in twee gedeelten

gescheiden, boven de deur slechts door een smalle strook verbonden. Op deze schildering heeft Puvis het „voedende” Picardië, dat ook hem in de gelegenheid stelde zich zelf te onderhouden,¹ heil toegeroepen. Hij heeft in de met den handmolen malende landlieden Picardië's graan; in den man, die in een groote knip de manden met appelen gooit, die vrouwen en kinderen aanbrengen, zijn cider; in de met natuurlijke steen bouwende metselaars zijn steengroeven; in de spinnende vrouw zijn vlas verheerlijkt. Dit alles zien wij links; rechts van de deur is de hoofdpersoon eigenlijk de Somme, de langzaam vloeiende, zijn met wilgen beplante oevers vruchtbaar makende, vischrijke rivier: aan den kant boeten vrouwen de netten; timmerlieden bouwen een houten brug er over heen; in haar water baden de vrouwen. En het is alsof de schilder door de lichamen dier vrouwen blank en schoongevormd te maken, met het water der rivier ook Picardië's vrouwen heeft willen prijzen.

Er is in *Ave Picardia Nutrix* meer kleur dan in de vorige schilderingen, meer misschien dan in vele latere ook. Heeft Puvis geluisterd naar de critiek, die zijn vorige werken „modderig” had genoemd. Of is het de blijdschap over zijn besteld werk, die hem met dien opgewekten titel ook frisscher kleuren deed kiezen? Vooral het rechtsche gedeelte, met zijn lichte lucht, weerspiegeld in het lichte water, is vroolijk en aantrekkelijk.

De helderder kleuren hebben dit voor een groot deel gedaan. Want Puvis' schilderwijze is nog niet veel veranderd. Voor een leekenog zal zij ook niet hard meer veranderen. Mij schijnt het of Puvis zijn schilderwijze van *Le Repos*, waarop hij met de doffe verf, die hij gebruikte, vlakken vulde en op zeer eenvoudige wijze, zonder bijv. gelaatstrekken scherp aan te geven, schaduwen aanbracht, vrijwel tot het laatst heeft gevolgd. Zelfs in zijn portretten. Ik ken zijn eigen portret, dat hij maakte voor de verzameling schildersportretten in de Uffizii te Florence slechts van een afbeelding, maar uit het portret van zijn vrouw, dat op den Salon was in 1899 en uit de genoemde reproductie

¹ Puvis behoefde gelukkig niet van zijn penseel te leven; anders zou het er dikwijls treurig voor hem uitgezien hebben.

voor zoover daarnaar is te oordeelen, is zeer goed te zien, dat hij ook daarop werkte met die vlakke, langzaam in elkaar overgaande tinten. Maar toch hebben zijn portretten op die manier wel relief gekregen en ook expressie, al zou ik zeggen dat zij eigenlijk meer een oogenblikkelijke gelaatsuitdrukking, zeker niet meer dan één zijde van het karakter van een mensch te zien geven, geen diepe studie van zijn wezen.

Vóór ik overga tot de Sainte-Genève in het Panthéon, in tijdsorde de volgende groote schildering, moet ik even noemen de *Famille de Pécheurs*, mij bekend van de Parijsche tentoonstelling van dit jaar. Het is een groot, hoog doek, dat in 1875 op den Salon tentoongesteld werd. Aan het strand van de zee ligt een man met wit haar en witten baard te slapen, voor den zeewind eenigszins beschermd door een stuk van een oude boot; een groote blauwe mantel ligt over hem heen en onder zijn hoofd. Dicht bij hem een naakte vrouw, die het roode kleed, waarop zij zit, gedeeltelijk over haar beenen heeft geslagen; zij houdt een naakt jongske vast bij een om zijn lijfje gebonden doek. Een jonge man, eveneens naakt, neemt de netten die aan een dorren boom te drogen hingen en verder van daar naar een huis geslingerd waren, af. Gehangen op een tentoonstelling, tusschen andere schilderijen, maakt dit werk geen best figuur. Het kon, wat het gegeven aangaat, het sentiment, de stemming hebben van een Israëls, maar het heeft er niets van. Van een band tusschen de personen is evenmin iets te zien: ook dit is een zuiver decoratief werk. En deze figuren zijn ook wel decoratief. Toch doet het geheel met zijn rood en blauw, de eenige kleuren die de neutrale tinten breken, niet aangenaam aan. Wanneer dit werk niet voor een bepaalde plaats, waar deze kleuren door de omgeving geboden werden, is geschilderd — en dat schijnt niet het geval te zijn — dan moet ik bekennen, dat ik het ook als decoratief werk niet hoog zou stellen.

De *Jeugd van Sint-Genoveva* in het Panthéon heeft Puvis' naam gevestigd — voor zoover zijn naam tenminste gevestigd kan heeten. In verschillende levensbeschrijvingen vind ik ver-

teld, dat het groote publiek, het volk, die schilderijen met de eenvoudige onderwerpen, met menschen er op die werken zooals zij, zoo goed begrijpt en zoo mooi vindt. Zoo is mijn ervaring niet. Ik heb in het Panthéon Puvis' werk „terne” hooren noemen, door menschen die het daarmee veroordeelden (Engelschen zeiden „ineffective”), anderen gingen liever naar de Bonnat's kijken er vlak over, en te Amiens heb ik gehoord hoe een jongmensch zijn best deed zijn medebezoekers te overtuigen, dat er in die schilderijen toch veel moois was. Bae-deker schrijft van Puvis' eerste schildering in het Panthéon dat zij is in „het archaisch bloedelooze genre van dezen artiest”; daardoor, door Puvis' schuld dus, mist de versiering van het gebouw de noodige eenheid! Over het anaemische in Puvis de Chavannes later meer.

Maar de opdracht deze schildering in het Panthéon te maken was de officieele erkenning van zijn talent, te meer omdat Puvis de eerste was, wien een der muren van de aan de nagedachtenis van Frankrijks groote mannen gewijde vroegere kerk ter beschikking werd gesteld.

Puvis de Chavannes had thans dus een historisch tafereel te maken, dat de kindsheid van de schutspatrones van Parijs moest in beeld brengen. Hij koos het oogenblik waarop twee heiligen, die op reis waren naar Engeland, in den omtrek van Nanterre onder de menigte een kind zagen, voor hen met een goddelijk teeken geteekend. Een der twee heilige mannen, Saint-Germain van Auxerre, ondervraagt het meisje en voorspelt, terwijl hij de hand op haar hoofd legt, aan haar ouders wat haar bestemming is. Puvis heeft zelf gezegd, dat hij het oogenblik had gekozen, waarop Geneveva een geschiedkundig persoon werd doordat Saint-Germain l'Auxerrois haar zag en wijdde; de blik, dien deze twee wisselen, is het hoogtepunt van de compositie, schreef de schilder. Maar in dit opzicht stelt zijn schildering mij te leur. Dat dramatische; dat die bisschop dit bijzondere kind erkent en dat het meisje door zijn woorden zich half bewust wordt van haar roeping, zie ik niet in hem en haar, zij zijn in deze decoratieve schildering te weinig *per-*

sonen geworden, zooals zij moesten zijn om dit „point culminant” tot zijn recht te doen komen. Ik heb nog wel iets tegen deze eerste schildering: zij is mij iets te rood. De lichamen van deze vele naakte mannen zijn van een bruinroode kleur en ook verder is er veel rood in het geheel.

Maar er is overigens wel veel moois in. Het landschap uit de omstreken van Parijs is zeer liefelijk en Puvis heeft het al zijn bekoring laten behouden; de groepeerings is mooi, ook al zouden wij misschien enkele personen minder verkozen hebben, en de houdingen van bijna al de omstanders, van den vader en de moeder der kleine Geneviève in de eerste plaats, zijn zeer juist en tevens zeer decoratief. Het is een mooi beeld van het landleven, dat Puvis heeft gegeven: een vrouw melkt een koe, die door een man wordt vastgehouden, een andere reikt haar een bakje toe. Een klein meisje met een zuigeling loopt toe om te zien wat daar gebeurt, waar al die menschen bijeen staan; een kind bij haar blijft staan om naar een kloek met haar kuikens te kijken. Bootslieden leggen hun schuit vast; op den achtergrond staan mannen in hun pottenbakkerij eerbiedig te kijken naar de beide heiligen, een knielt er neer om te bidden. En uit een huis links draagt men een zieke, zeker om van de heilige bezoekers genezing voor hem te vragen. Er spreekt groote ernst en eenvoud uit het werk.

Ook uit het vierde tafereel rechts, dat op zichzelf staat. Daar knielt de kleine Genoveva met een aureool boven het hoofd voor een kruis, dat zij maakte aan een boomtak. In eerbiedige verbazing zien een man en een vrouw naar de kleine heilige en van achter een boom ziet een boer, die zijn ossen voor den ploeg liet staan, ook aandachtig toe. Jammer dat ook hier die roode kleur zoo sterk is en dat de hand van de vrouw wat onhandig achter den man van daan komt; dit is overigens een zeer mooi tafereel. Boven deze vier doeken loopt een fries. Het deel boven de biddende Genoveva stelt het Geloof, de Hoop en de Liefde voor, knielende bij de wieg van de heilige, het andere vertoont in optocht een groot aantal Fransche heiligen. Eenigen van deze heeft de schilder de trekken van

leerlingen en vrienden gegeven: een der heiligen, die aan een ander zijn bisschopstaf geeft, is de directeur der schoone kunsten, Ph. de Chennevières, die Puvis de opdracht voor de schildering gaf; de andere is de schilder zelf.

Wie het Parijsche Panthéon niet kent, zal niet begrepen hebben hoe ik van vier doeken kan spreken, terwijl ik maar twee schilderingen genoemd heb. Tegen de muren van het Panthéon zijn echter halve kolommen gebouwd, waarvan de andere helften in den muur gemetseld schijnen. Deze halve kolommen verdeelen de groote schildering in drie vakken, die echter geacht worden ongeveer aan elkaar te sluiten. Om zoo te kunnen worden afgebroken moet een schildering natuurlijk wel zeer goed één zijn met den muur, niet een schilderij zijn, dat niet zou dulden dat er twee breede streepen wit midden over heen liepen. Maar Puvis' doffe, bescheiden kleuren en stille schildering kunnen dat velen: zijn werk is een muurversiering. Daarvoor zorgde hij, evenals hij er steeds op uit was te zorgen, dat de kleur van zijn werk paste bij de kleur van den steen er om heen. Men vertelde hem eens, dat een ander schilder, die een muur te beschilderen had, gezegd had, dat „hij maling had aan den muur”. „Als hij maling heeft aan den muur”, zeide Puvis, „dan zal de muur hem uitspuwen”. Ik weet niet wie de ongelukkige was, die zoo weinig het karakter begreep van het werk, dat hij doen moest, maar er zijn in het Panthéon verschillende schilderingen, waarvan Puvis met volle recht zijn goedgekozen uitdrukking had kunnen gebruiken: de muur verdraagt ze niet, hij spuwt ze uit.

Het volgende groote werk van Puvis was niet minder een patriottisch werk dan de *Jeugd van Sint Genoveva*. Maar het was geen historische voorstelling. *Pro Patria Ludus* vertoont als hoofdgroep een aantal jonge mannen zich oefenende in het gooien van de werpspies naar een boomtrunk: deze voor het vaderland zich in dit spel oefenende mannen geven den naam aan de schildering. En het is hier ook maar een spel, al zal de geoefendheid in tijd van nood het vaderland ten goede komen. Want alles op dit groote breede tafereel ademt vrede en blijde rust;

alleen een kind, dat een pot met melk heeft laten vallen, heeft verdriet. De vrouwen liggen of staan bijeen of doen eenig werk; een oude vrouw zit te peinzen; een der spieswerpers is naar zijn vrouw, die met haar kind op schoot naar het spel zit te kijken, toegelopen en laat zich door zijn kind aan den baard trekken; bij een ouden man, die als scheidsrechter dicht bij het doel zit, staat nog een vrouw met een kindje op den arm en twee kinderen hangen het eene op zijn rug, het andere aan zijn knie. Een man, die een zwarten zwaan heeft bemachtigd, komt thuis met zijn buit. Op den achtergrond een vredig, liefelijk landschap: dunne grijze wolken doorstreepen het hemelsblauw en weerkaatsen in het blinkende water, dat door het geheele landschap loopt en waarin hier twee mannen en een vrouw een schuit trekken, links twee mannen in een bootje aan het werk zijn.

Men kan, geloof ik, wel zeggen dat Puvis de Chavannes, wat zijn schildering betreft, nu is waar hij wezen moet. Hij kan verhevener gedachte in beeld brengen of beter slagen in het poëtische van zijn voorstelling, in teekening en kleur zal hij het niet verder brengen. Weer zijn het doffe, bescheiden kleuren, maar er is nu zooveel licht in de schildering als men wenschen kan, er is daarbij toch eenheid van toon, niets dringt zich op. En door donkerder partijen wordt het over het geheel lichte tafereel zeer gelukkig gebroken. De figuren van mannen en vrouwen hebben aan slankheid en bevalligheid, aan gemakkelijkerheid en ongedwongenheid gewonnen. Wel is er nog soms een vreemde houding, bijv. die van het kind dat half omgedraaid hangt aan den hals van den ouden kamprechter; misschien is die houding niet onmogelijk, mooi is zij zeker niet. Heel mooi daarentegen werken nu de figuren en het landschap samen tot het geven van den gewenschten indruk, dien van vrede en geluk in een bloeiende, welvarende streek, door ffinke gezonde mannen zeer hoog geschat, zoodat zij denken aan wat er noodig is om dat geluk en dien vrede te behouden. Er is iets opwekkends, iets verheffends in deze schildering.

Toch niet zooveel als in de volgende, die wij bespreken moeten, en die den langen wand boven het podium in de aula

der Sorbonne, den muur tegenover het amphitheater versiert. En toch was de opdracht hier buitengewoon moeilijk. Bijna alle wetenschappen en de letteren moesten hier verpersoonlijkt worden. En Puvis had juist te Lyon de muzen afgebeeld in haar idyllisch verblijf en den geest der oudheid verzinnelijkt hij heeft er lang over gedacht te bedanken en zelfs een brief, die een weigering bevatte, geschreven. En toch is deze reusachtige schildering een zijner mooiste, zooniet zijn allermooiste werk.

Dat ligt geloof ik in de eerste plaats aan de hoofdlijnen der compositie. De schilder heeft de Sorbonne, de niet meer jonge vrouw, die als het ware de presidente is van die groote zich met de wetenschappen bezig houdende vergadering, geplaatst afzonderlijk, iets hooger dan de anderen, te midden van een boschje, dat vlak achter haar het dichtst is. Maar dat boschje staat op een groot open veld met slechts hier en daar een enkele boom er in, afgesloten van de buitenwereld door een dichte haag van hoog geboomte. Die boomenreeks komt links en rechts van het boschje met een wijde bocht daar achter uit en maakt het veld dat zij omringt ontzaglijk groot. En die wijdte maakt ook de zaal verbazend ruim; het is of zij van een half rond — de zaal wordt l'hémicycle de la Sorbonne genoemd — rond wordt.

En binnen die groote ruimte loopen, staan, zitten, liggen de 44 mannen vrouwen en kinderen, die of zelf de eene of andere kunst of wetenschap voorstellen of beoefenaars daarvan zijn. Dat die menschen en die verpersoonlijkte wetenschappen dooreen loopen, hindert volstrekt niet. Naar natuurlijkheid, waarheid in dit opzicht zal niemand vragen bij deze schildering.

Als eerste, omdat zij voor hem de hoogste uitdrukking is van de macht van den menschelijken geest, had Puvis de Welsprekendheid af te beelden. Zij staat aan de rechterhand van de Sorbonne, eene nobele, fiere gedaante, met groot gebaar sprekende tot de vrouwen, die de andere vormen waarin het menschelijke woord zich kleeden kan, voorstellen: de lyrische, de epische, de dramatische poëzie, de satire, de fabel, de comédie.

Aan beide zijden van de Sorbonne, die twee jonge geniën bij zich heeft, welke de palmen en laurieren, die zij heeft uit te deelen, voor haar overbrengen, liggen die vrouwen bevallig gegroepeerd, de meeste met een zeer bescheiden attriboot aangeduid, zoo bescheiden dat ik niet zeker ben, dat ik elke bij haar waren naam zou kunnen noemen. Maar ook dat heeft mij niet gehinderd. Op den voorgrond in het midden is een bron, waaruit een gelauwerde grijsaard en twee jongelieden putten: de bron der kennis, die nooit ophoudt voor ons te vloeien.

De groepen links en rechts van de middengroep zijn door boomen duidelijk maar niet te duidelijk van deze gescheiden; waar deze groepen onderverdeeld zijn, vormt ook een struik of eenige steenen de afscheiding, die men ook een verbinding zou kunnen noemen. Aan de linkerhand van de Sorbonne, rechts van den toeschouwer dus, volgt eerst de groep van de natuurwetenschappen: twee mooie, jonge vrouwen met slechts zeer dunne, transparante blauwe stof om, met een schelp en een stuk kristal in de hand, verbeelden de eene de zee, de andere de geologie; de botanie is een vrouw met een bos bloemen. Twee jongens bekijken dieren en een flesch met vloeistof; een oude vrouw leunt op een stuk steen, waarin een reusachtig fossiel slakkenhuis; zij allen verbeelden het onderzoek der natuur. Iets verder op een voetstuk het beeld eener vrouw, die haar gezicht ontsluit; vijf jonge mannen loopen op haar toe om zich haar te wijden: zij schijnt de natuurkunde voor te stellen. Geheel rechts toont een man twee anderen iets aan, daarbij met een passer metende op een steen: de wiskunde. Aan de andere zijde eerst de wijsbegeerte, voorgesteld door vier personen, die elk een wijze van opvatten van het leven verpersoonlijken: somber zit een omsluerde vrouw te staren naar een doodshoofd dat zij in de handen houdt; een jong, rijk gekleed meisje houdt haar een bloem voor; aan haar andere zijde wijst een vrouw in het nonneukleed haar naar omhoog. De vierde figuur is die van een sceptisch toezienden man: de Twijfel. Iets verder de muze der geschiedenis, wie een geniusje een schrijftafeltje toereikt. Een jonge man houdt een

struik op zij, die haar zou beletten een opschrift te lezen op een ouden steen, dien eenige mannen verderop met houweel en spade hebben opgegraven; een jongen zet spelenderwijze een antieken helm op, die mede gevonden en hem veel te groot is; een oude man, die heeft zitten peinzen, ziet op naar de geschiedenis.

De geheele schildering is zeer decoratief gehouden, niets dat speciaal de aandacht vraagt, niets dat opvalt. Er zijn alle kleuren in gebruikt, en toch door de wijze van schilderen is het geheel eer dof dan kleurig. Het fond is donker mosgroen met iets blauwigs er in; in de gewaden der personen is ook veelal iets blauwigs waardoor het paars en het blauw domineeren. Enkele vrouwen dragen een kleeding van niet-effen, met figuren doorwerkte stof. De lucht is gelig, het loof der fijne taxissen en laurieren, waaruit het boschje bestaat, komt daartegen mooi uit.

De indruk, dien ik van deze schildering, die mij zeer lang geboeid heeft, heb medegenomen, is dat Puvis de Chavannes de wetenschap en de woordkunst hier een zeer eerbiedige hulde heeft gebracht; hij heeft haar gevoerd naar een stille, heilige plek, ver van het woelige leven; hij heeft den hoogen ernst, die den beoefenaar van kunst en wetenschap past, doen voelen, met de geestdrift, die hem bezielen moet en de vreugde aan de schoonheid der dingen tevens. Zijn schildering is een hymne aan de wetenschap; een lofzang aan de kunst, een vermaning tot ernstige overdenking, tot rusteloos werken, tot waardig rusten.

En dit heeft Puvis niet bereikt door de personen, welke de wetenschappen voorstellen, zoo eerbiedwaardig te maken bijv. door de uitdrukking in hun gezichten, of door vrouwen te schilderen van groote schoonheid — het is de verheven stemming van het geheel en de groote eenvoud dier personificaties. Wij zijn hier ver van de traditioneele muzen-figuren uit den ouden tijd, die soms duidelijker waren dan Puvis' figuren. Wel is de houding dezer figuren juist, eenvoudig en zeer waardig. Maar het is de schildering in haar geheel, die verheffend werkt en ons tegelijk lieflijk aandoet, bijna als een

Corot — misschien hebben een paar fijne Corot-achtige boompjes in het veld mij aan dezen dichter-schilder doen denken — en ons doet vergeten, dat het bijv. wel wat vreemd is dat een plotselinge windvlaag het kleed van de Welsprekendheid hoog doet opwaaien en anders alles stil is, en meer dergelijke kleinigheden.

Het amphitheater van de Sorbonne is door deze schildering werkelijk goed versierd. De verdere beschildering der zaal is wel niet mooi maar toch niet al te hinderlijk. En wanneer men recht over het podium staat, ziet men niet veel anders dan het geheele breede doek van Puvis met zijn onmiddellijke omgeving, een donkere omlijsting van blauwgroene bladeren op blauw fond, de gouden vakken met namen, palmtakken, emblemata enz. er boven.

Bijna even gelukkig als met de Sorbonne is Puvis de Chavannes geweest met zijn *Inter artes et naturam* in het Rouaansche museum. Even als in de eerste speelt ook in de laatste het landschap, de omgeving een groote rol; hier wordt de achtergrond gevormd door het gezicht dat men van de hoogte van Bonsecours heeft op de Seine en op Rouaan, met zijn vele oude torens en monumenten. En ik heb bij een der biografen van Puvis gevonden, dat het landschap hier langzamerhand meer en meer belangrijk is geworden doordat de schilder uit zijn eerste ontwerp personen weglief, die het uitzicht belemmerden.

Puvis heeft bedacht, dat het museum van Rouaan bevat een verzameling van oudheden, overblijfselen uit den tijd der gothiek, die te Rouaan zulke schitterende kunst heeft nagelaten; een verzameling pottenbakkerswerk, waarvoor de stad eens zoo beroemd was, en verder moderne schilderijen. Hij heeft op een terras, onder jonge vruchtdragende boomen, meisjes laten zien, aardewerk naar voorbeelden uit de natuur beschilderend; mannen, die fragmenten van oude gebouwen tot een geheel bij elkaar zetten; schilders, die, vóór zij beginnen te schetsen, spreken over de voorbeelden, die de menschen en de natuur hun bieden, of een sujet uitzoeken. Daartusschen een jonge

moeder, die haar kind een appel laat plukken van een boomtak; een jongen, die meer takken en bladeren brengt aan de schilderende jonge vrouw; bloeiende planten; jonge vrouwen, wandelende of pratende in het liefelijke landschap. De schildering is hier lichter, blijder, minder ernstig dan die in de Sorbonne, maar drukt niet minder sterk uit wat de maker bedoelde: de menschen te laten zien, genietende van de natuur, haar gebruikende als voorbeeld voor haar kunst, en het innig verband van die beide.

Twee andere „panneaux” in het Rouaansche museum, *La Céramique* en *La Poterie* vullen deze schildering. Het is aardig, zooals Puvis erin geslaagd is in de eerste plaats het essentieele van het métier hier weer te geven en dan het moderne dameskostuum bijna ongewijzigd te gebruiken in een zuiver decoratieve schildering. Men heeft, mal genoeg, Puvis wel eens verweten, dat hij de personen op zijn werken voorstelde in allerlei fantastische kostuums, meestal niet meer dan lappen doek op de een of andere manier om de schouders of de heupen gedrapeerd, volstrekt geen kleedij uit een bepaald land of een bepaalden tijd. Dit kan gelden als men wil, van de schilderijen, die op Sint-Genoveva betrekking hebben, ofschoon die toch maar half-historische, half-legendarische feiten voorstellen, uit een tijd, waarvan het kostuum wel niet onbetwistbaar vast zal staan. Maar men deed alsof Puvis, wanneer hij aan een bepaald kostuum gebonden was, van de menschelijke figuur niet veel te recht zou brengen. Die bewering heeft hij door aan de schilders op *Inter artes et naturam* en bv. aan de twee vrouwen op *La Céramique* moderne kleeding te geven, totaal gelogenstraft.

Uit denzelfden tijd als de Rouaansche schilderijen dateeren die voor het Parijsche Stadhuis, een zeer groot en mooi gebouw, met groote ontvang- en feestzalen. In een dier ontvangzalen heeft Puvis de muren beschilderd. Het onderwerp was geheel aan hem overgelaten. Hij koos zeer eenvoudige: den Zomer en den Winter, zooals Marius Vachon zegt omdat in een ontvangzaal, waar men zich maar even ophoudt, geen dingen mogen

zijn, die lang de aandacht vergen en dus slechts onderwerpen, die bekende ideeën en gevoelens opwekken, voor deze schilderijen mocht worden gekozen — een redeneering, die mij wel een klein beetje gezocht voorkomt. Waarom zou Puvis, die, zooals wij weten, eenvoudige onderwerpen liefhad, niet gewoonweg decoratieve schilderijen gemaakt hebben van den zomer en den winter?

In beide is weer het landschap een groot deel van de voorstelling. Vooral het zeer eenvoudige winterlandschap, met de vele hooge, rechte, kale boomen, die de horizonlijn snijden, is mooi. Van de ellende van den winter zien wij weinig. In den winter is brandstof noodig: houthakkers trekken samen een half doorgehakten boom om; de tot bossen bijeengebonden takken worden weggebracht. Een man warmt bij een vuurtje de koude voetjes van een kind, een ander geeft aan een vrouw, die een schuilplaats zoekt bij een half afgebroken muur waar ook al een oude man gevlucht is, een stuk brood. Maar dit is niet zoo geschilderd dat het emotie geeft, medelijden opwekt, daarvoor is het een te klein onderdeel van een rustig tafereel, dat door een stille rose lucht iets vredigs krijgt.

Van den zomer heeft Puvis in de eerste plaats de lui-makende, verlangen naar frischheid gevende warmte uitgedrukt. Op den achtergrond wordt gehooïd, iets meer naar voren glijdt door het koele water een schuitje, waarin een visscher die zijn net uitgooit. Maar de vrouw in het bootje, die in peinzende houding zit, denkt wel aan niet veel anders dan de warmte; aan beide kanten van de deur, die den voorgrond van de schildering in tweeën deelt, zijn verder drie personen, links twee vrouwen en een kind, rechts drie vrouwen aan het baden, of gaan in het water, of liggen te drogen in de zon. De warmte ligt zwaar over de weiden, de akkers, de boomen in de verte, en ook een dichte massieve boomgroep, met hoe weinig ook geschilderd, doet toch zeer goed onder de warme lucht er boven.

Puvis is, zooals men bemerkt, wel overtuigd gebleven van de decoratieve werking van het lichaam der vrouw. Dat ziet

men aan zijn *Repos* van 1863 en zijn *Été* van 1890. Ik heb boven al aangehaald, wat hij eens zeide over de noodzakelijkheid voor den kunstenaar om de geheele natuur lief te hebben en geen heilige te wezen. De veelbesproken quaestie, die Puvis hier aanroerde, zal ik laten rusten, maar men behoeft, de door een muurschildering geboden demping van kleur in aanmerking nemende, maar te zien hoe Puvis de heele natuur schilderde, om te weten dat hier iemand was, die vreugde had aan al wat mooi en goed is in de natuur en er van genoot op de meest natuurlijke, menschelijke manier.

De tweede versiering, die Puvis een paar jaar later maakte voor het Parijsche stadhuis, was die van het plafond van de staatsietrap. Dit plafond rust op een kwart-cirkelvormig gewelf, dat gedragen wordt door zuilen. Deze loopen uit in ribben, die het gewelf verdeelen in vakken van verschillenden vorm, halve cirkels, drie hoeken enz.

Dat was voor Puvis, die gewoon was zich vrij te bewegen, een lastig oppervlak om te versieren. Hij had niet alleen kleine vakken van ongemakkelijken vorm te vullen maar moest ook rekening houden met al het beeldhouwwerk, dat was aangebracht vóór zijn hulp werd ingeroepen voor de schildering. Dat hij moeite had met dit ongewone werk blijkt uit een brief aan een vriend, waarin hij schrijft: „Je continue à me débattre avec mon escalier, que le diable emporte!” Maar Puvis was een doorzetter en heeft zijn plafond klaar gekregen.

Toch is het m. i. niet zijn beste werk geworden. Toen ik in 1894 het doek voor het groote middenvak op den salon zag, vond ik de bijna geheel in paars en blauw gehouden schildering niet zeer mooi. Maar men moet zulk een voor een bepaalde plaats bestemd werk op die plaats en niet elders zien, en het verwondert mij wel eenigszins, dat Puvis de Chavannes dit niet gevoeld heeft; hij heeft telkens eerst zijn ontwerp en een volgend jaar de afgewerkte schildering op de Salons ver- toond. Nu, ter plaatse waar het behoort, voldoet het werk beter. Bij den zeer versierden stijl van de trap en het wit van den gehouwen steen past het blauw met goud van de

schildering heel goed; ook op zichzelf is het juist gezien voor een plafond als hoofdkleur blauw te nemen. Maar toch doet dat lichte paars in het blauw ook nu nog niet best, m. i.

Het midden van het plafond, dat als geheel is een lofzang op de Parijsche deugden, bevat een schildering, die Victor Hugo, genomen als het grootste moderne Parijsche genie, voorstelt, zijn lier aanbiedende aan de stad Parijs. Deze is gesymboliseerd als een jonge vrouw, zittende op een gedeeltelijk overdekt terras, omringd door vrouwen en mannen; drie der eerste reiken haar een gouden lauwerkrans toe. Deze zal zij aanbieden aan den ouden dichter, die tot haar komt, begeleid door drie aanzwevende muzen, waarvan eene zijne lier houdt. Het is merkwaardig, dat, terwijl in de figuur van Victor Hugo iets zwaars, iets logs bijna is, er toch iets waardigs, iets verhevens is in dien dichter met zijn begeleidsters; de Parijsche Stedemaagd is een mooie, jonge gestalte.

In dezelfde kleuren, hoofdzakelijk helblauw met wat licht goud, zijn de vakken in het gewelf. Een, twee, drie figuren stellen de Vaderlandsliefde, de Weldadigheid, de Liefde voor de kunst, het Geestelijk Leven; den Geest, de Fantaizie, de Schoonheid, de Onversaagdheid, den Eeredienst van het Verleden, de Wellevendheid en de Edelmoedigheid; dan de Nijverheid en den Roem en eindelijk het oude en het moderne Parijs voor. De symboliek dezer voorstellingen is meest klaar en eenvoudig. Een der mooiste uit een decoratief oogpunt is de Roem, dien de schilder zich gedacht heeft als een vrouw die in haar omhoog geheven handen twee lauwerkransen houdt; uit het laurierboschje achter haar stijgen twee engeltjes op, blazende op omhoog gestoken bazuinen. In die omhoog geheven armen en bazuinen is iets dat mij deed denken aan de drie opgestoken klaroenen op *Bellum*, te Amiens.

En nu Puvis' laatste werk, zijn Sainte-Geneviève, Parijs gedurende een beleg van levensmiddelen voorziende, en Sainte-Geneviève wakend over de stad. Het maken van deze tweede schildering in het Panthéon is Puvis opgedragen, toen Meissonier, die haar had moeten maken, gestorven was. Hij heeft

er aan gewerkt terwijl hij zelf ziek was, toen gedurende de ziekte en na den dood van zijn vrouw, eindelijk weer lijdend en bijna stervend.

Ik zal niet zeggen, dat ik de sporen van deze voor het werk ongunstige omstandigheden zie in deze schildering, maar waar is dat zij niet zoo hoog gesteld kan worden als die in de Sorbonne en te Rouaan, tenminste niet de groote schildering. Op het middenvak vertoont deze een der schepen, waarop de oude Sint-Genoveva leeftocht gehaald heeft voor de benarde en met hongersnood bedreigde stad. Uit de stadspoort stroomt het volk, waaronder nonnen met brandende kaarsen, monniken, vrouwen met kinderen, een omroeper met een schel, die de menschen naar buiten roept, haar te ontmoet. En van de andere schepen worden de manden met brooden en de zakken met meel aan land gedragen, terwijl aan den overkant der rivier een kudde runderen uit de schepen wordt gebracht en naar de stad gedreven.

Deze schildering is in een anderen toon dan die van de jeugd van Sainte-Geneviève: hier overheerscht niet het rood, dat in gene te sterk is, maar het blauw en het paars. Er is echter nu meer licht in. Vele details, o. a. de houding van de heilige zelve, die van den omroeper enz. zijn wel mooi, maar een indruk van iets verhevens, een eenigszins religieus gevoel zooals men toch zou verwachten, heb ik van dit werk niet gekregen. Meer van de kleinere, het vierde vak. Daar staat de oude vrouw, in haar eenvoudig geestelijk gewaad een strenge, bijna stijve figuur, op het terras van haar hoog boven de stad gelegen woning en ziet in den helderen maannacht neer op de zacht verlichte daken, de bastions en torens, de lichte rivier in de verte en het land daar achter. Er is poëzie in die rustig slapende stad en die oude vrouw, die over haar waakt. En zoo laat Puvis' laatste werk toch weer den indruk na, dat deze schilder, zooals elke schilder die dien naam verdient, een dichter was.

Wel hebben de beide schilderingen van Puvis in het Panthéon de vraag bij mij doen opkomen of historische voorstellingen

van muurschilderingen toch wel de ware onderwerpen zijn. Is de bescheiden wijze van voorstellen, die Puvis terecht voor een muurschildering noodig acht, te rijmen met het dramatische, dat een belangrijk historisch oogenblik bijna altijd heeft? En zijn niet algemeene denkbeelden, toestanden, verpersoonlijkingen voor zulke schilderingen het meest aangewezen?

Zooals wij gezien hebben is Puvis de Chavannes, na eenig tasten en zoeken, al spoedig er toe gekomen algemeene denkbeelden uit te drukken in zijn schilderwerk. Zijn opvoeding zal wel iets er toe gedaan hebben, dat hij zich tot poëtische of filosofische voorstellingen getrokken voelde. Hij kende de klassieken, hij had Homerus en Vergilius gelezen, hij was een man van beschaving en ontwikkeling. Daarbij werden zijn eerste pogingen, die ongeveer in die richting lagen, zijn *Oorlog* en *Vrede* door menschen als Théophile Gautier geprezen en de toen nog jonge schilder aangemoedigd verder dien kant op te gaan. Zijn temperament van gezond, sterk menschenkind; zijn bewondering voor de Venetianen, zijn opleiding bij de romantieken, die toch allicht eenigen invloed op hem zal hebben gehad, deden hem eerst zulke heftige, eenigszins zware uitingen voor zijn denkbeelden gebruiken als wij in de twee zoeven genoemde en in *Le Repos* en *Le Travail* vinden. Of iemand die ook „bloedeloos” zou noemen, die eer overgezonde dan bloedarme figuren?

Puvis heeft de weelderige vormen op die oudere werken spoedig vervangen door slankere, fijnere; hij heeft daarbij gezocht naar vereenvoudiging van houding en gebaar, naar soberheid, die, indien hij maar niet ophield vóór hij het meest typische, het meest expressieve gevonden had, ten slotte het eenige juiste moest geven. En daarin heeft hij dan ook zijn kracht gezocht, meer dan in veelheid van conventioneele attributen, of in allegorieën.

En zoo moest het juist zijn voor muurschilderingen, die in de eerste plaats eenvoudig en begrijpelijk moeten zijn en niet opdringerig. Vandaar dat Puvis de zachte, doffe kleuren koos,

die hebben gemaakt dat men zijn schilderijen anaemisch noemde; dat ook verder zijn middelen van uitdrukking steeds zeer eenvoudig waren; dat zijn personen eer gemiddelden, generalisaties waren, dan bepaalde, uitgezochte typen. Toen hij eenmaal er aan gewend was, hield hij dit alles vol ook in schilderijen. Zoo bijv. in den *Pauvre Pêcheur* in het Luxembourg-museum. „Wie is dat? Wat stelt het stuk eigenlijk voor?” heb ik iemand hooren vragen, die de schilderij voor het eerst zag. Die vraag is zeer begrijpelijk. Puvis heeft van dien armen visscher, staande in zijn schuitje, een mageren, kleinen man gemaakt, met zijn zwaar begroeid hoofd voorovergebogen en de dunne armen gekruist over den buik, kijkende naar het schepnet, dat hij heeft neergelaten; het water is bijna geheel en al een gladde oppervlakte van één kleur, die echter het bootje heel mooi weerpiegelt; de oever en vooral de scheiding van land en water is zeer summier aangegeven, de planten bijv. waartusschen het kleine kind ligt te slapen en het oudere bloemen plukt, zijn niet geschilderd zoodat ze op werkelijke planten gelijken; van realisme in de uitvoering geen spoor. Maar vooral de houding van den visscher doet vragen of hier eenige symboliek bedoeld is.

Dat vluchtig aangeven van allerlei het landschap mee vulende accessoria, bloemen, boomen, steenen heeft mij getroffen in de meeste schilderijen van Puvis de Chavannes. De schilder werkte nooit direct naar de natuur, behalve dan voor de figuren, maar dit zou hem natuurlijk niet verhinderd hebben die dingen in de natuur aandachtig te bestudeeren en ze naar zijn schetsen of zelfs uit het geheugen vast en juist op het doek te brengen. Maar hij heeft vermoedelijk gevreesd dat ze dan te sterk, te geprononceerd zouden worden tegenover zijn verdere schildering. Maar zoo zijn ze niet mooi en dat is natuurlijk het ergst van alles.

Nu weet ik wel, dat de schoonheid van Puvis' werken een zeer eigenaardige is. De kleuren op zich zelf zijn niet altijd een vreugde voor het oog. Puvis heeft eens gezegd: „Le carton c'est le livret, la peinture c'est l'opéra”. Ik moet zeggen, dat ik niet begrijp hoe van alle schilders hij dat zeggen kon.

Als tusschen zijn teekeningen en zijn afgewerkte schilderijen evenveel afstand is als tusschen een libretto en een opera, dan moet de muziek van die opera niet heel veel afdoen tot het effect. Zie maar eens in den Luxembourg eenige schetsen voor *Le Repos*, o. a. de roodkrijtschets voor den man, die zit te vertellen, en voor een zijner toehoorders: het effect van de schildering zelve is nauwelijks grooter. In de schildering zit m. i. niet Puvis' kracht, wel in de conceptie, de compositie, de teekening, in het scheppen van een harmonisch geheel. Dit vormt bij hem de schoonheid.

Puvis is, in zekeren zin, niet heelemaal fresco-schilder geworden. Zijn muur-schilderingen hebben het karakter van schilderijen niet geheel afgelegd, zooals aan den anderen kant zijn schilderijen — wij zagen het zoeven aan *Pauvre Pêcheur* — gedeeltelijk de eigenschappen van fresco's hebben. In dit opzicht staan zijn werken tusschen beiden in. Als hij bijv. op zijn tweede schildering in het Panthéon heel in de verte nog eenige menschelijke figuurtjes aanbrengt, tusschen de steenen van de muren van Parijs toefjes gras laat groeien, enz., dan zijn dat détails, die de realist aan de eenvoudige uitdrukking van wat de fresco-schilder wilde, heeft toegevoegd, „schilderachtige” toevoegsels. Maar de geheele opzet van zijn groote werken — ik spreek nu niet van de historische of half-historische Sainte-Geneviève-voorstellingen — is dikwijls ook gericht op schilderachtig effect. Men herinnere zich maar hoe ik de schildering in de Sorbonne beschreven heb, als eene waarin zoo verbazend veel perspectief is, die de zaal ruimer maakte. Welnu, dat is niet eigenlijk het karakter van een muurschildering, die niet ten doel kan hebben vergezichten te openen op een denkbeeldig landschap, maar, zooals ik reeds meer zeide, een muur een muur moet laten en hem alleen versieren.

Men vindt in ons land in oude huizen nog wel kamers met geheel beschilderde behangsels. Die schilderijen stellen soms landschappen voor, soms historische of bijbelsche tafereelen. Meestal is intusschen de omlijsting van die landschappen zóó, dat van muurschildering eigenlijk niet goed gesproken kan

worden; de doeken zijn zoo in vakken afgedeeld, dat zij heel veel hebben van schilderijen. Toch is het denkbeeld zelf, waarvan uitgegaan is bij het maken van die schilderijen, niet juist, evenmin als het bijv. juist zou zijn, wanneer men op een behangselpapier bloemen in de natuurlijke kleuren zóó natuurlijk afbeeldde, dat men „ze zou plukken”, om een hoogen graad van geslaagdheid van zulk een afbeelding te noemen. De groote wandschilderingen met historische en dergelijke voorstellingen zijn nog veel verder van den weg. Als men daarop Jozef, zijn broeders ontvangende in Egypte, of Claudius Civilis voor de afgebroken brug ziet geschilderd, volkomen natuurlijk en op de ware grootte, dan is het ons juist alsof Jozef of Claudius Civilis met ons in de kamer zaten; dat is niet een muur een passende versiering geven.¹

En neem nu aan den anderen kant eens de muurschilderingen van Der Kinderen. Doet de *Processie* in het Stedelijk Museum te Amsterdam met haar levendigen, natuurlijken achtergrond, met de zeer verschillende typen der in gelederen marcheerende soldaten enz. aan een schilderij denken, terwijl de kleur, eenigszins Puviss de Chavannes-tinten, dat karakter er weer aan ontnemen, de eerste Bossche schildering is veel meer decoratief: aan een landschap denkt men bij het middentaferaal bijna niet meer, even weinig aan een genrestuk bij de mooie voorstelling der barmhartigheid uitoefenende Bosschenaren.

De schildering roept een historisch feit in herinnering maar de stichting van Den Bosch is er niet op afgebeeld, de betekenis der stichting is hier uitgedrukt.

Het „schilderachtige” is heelemaal weg in de tweede schildering in het Stadhuis te Den Bosch: dit is in symbolentaal, in karakters van een vreemde, strenge schoonheid schrijven op een muur. En het nieuwste werk van Der Kinderen, de schilderijen in het gebouw der Algemeene Maatschappij van Levensverzekering en Lijfrente te Amsterdam is uit het oogpunt van wandversiering nog eenvoudiger; van grond, van achtergrond,

¹ Men zie bijv. de groote doeken van F. Bol in ons Rijksmuseum, afkomstig uit een huis te Utrecht, en ten geschenke gegeven door de familie Royaards.

van schaduw geen spoor: op den muur zooals hij was, zooals hij desnoods ook had kunnen blijven, staan de figuren als uitgeknipt langs haar silhouetten, afgeschilderd; ook verder niets realistisch, noch in de gezichten, noch in de voorstellingen — zie bijv. die *Trup des Levens*, dien bloeienden en dien verdorden boom bij de figuur van den Tijd enz. Maar eenvoudige begrijpelijke dingen gezegd in eenvoudig mooie verbeelding. Ik merk, in verband met wat ik enkele bladzijden vroeger heb gezegd, op, dat wij hier meestal personificaties vinden, of toestanden in beeld gebracht.

Ik zou niet durven zeggen of het mogelijk zou zijn geweest op deze, met het karakter van muurschildering m.i. beter overeenkomende wijze van schildering, zoo groote muren te versieren als Puvis in de Sorbonne en het museum te Amiens ter beschikking had gekregen, maar het schijnt mij toch wel, tenminste in hoofdzaak. Maar had hij aldus gewerkt, men kan zeker zijn, dat hij nog meer tegenstand te overwinnen zou hebben gehad, dat hij misschien in zijn tijd niets te doen zou hebben gekregen. Hij is al zoover gegaan waarschijnlijk als hij gaan kon.

De nakomelingschap zal moeten uitmaken, of hij de kunst een eind verder heeft gebracht op den weg, dien zij op moet, of zijn werk maar een uitlooper geweest is aan den boom der kunst, die even gebloeid heeft maar geen blijvende vrucht voortbrengt. Puvis heeft in onze oogen heelemaal alleen gestaan, hij werd niet gestuwd, zijn kunst is geen kunst geweest die voortkwam uit zijn tijd. Daarom zal er rechtstreeks op haar wellicht niet voortgebouwd worden.

Maar wanneer ooit weer — en daar gaan wij toch heen — de gemeenschapszin sterker wordt en de gemeenschapskunst herleeft, dan zal Puvis de Chavannes waarschijnlijk toch blijken een der wegbereiders te zijn geweest. En ik ben overtuigd dat men reeds nu hem meer en meer zal gaan waardeeren als een die de ware taak der schilderkunst heeft begrepen en eerlijk getracht heeft haar die taak te doen vervullen.

HUGO DE VRIES.

HUGO DE VRIES.

Misschien heeft in de tweede helft der 19de eeuw niemand groo-ter invloed uitgeoefend op de denkwijze der beschaafde menschheid dan Darwin. Ik weet, dat niet iedereen deze meening deelen zal, dat het in het algemeen voor een tijdgenoot uiterst moeilijk is, zich een oordeel te vormen omtrent den invloed der heerschende geestesstroomingen, daar men deze toch onmogelijk geheel onbevooroordeeld kan waarnemen. Maar wel is het mogelijk in het leven van een bepaald persoon na te gaan, welken invloed de evolutieleer op zijn denken en handelen gehad heeft en zulk een onderzoek is zeker bij niemand dankbaarder dan bij Hugo de Vries. Want deze is een van de zeer weinige geleerden, die trachten voort te bouwen op de door Darwin gelegde grondslagen, niet door het opstellen van hypothetische stamboomen, of door filosofische bespiegelingen over de descendentieleer, maar door exact experimenteel onderzoek, waardoor hij nader tracht te komen tot de kennis der wetten van erfelijkheid en variabiliteit. Ik hoop dit in de volgende bladzijden uiteen te zetten, waar ik een korte levensschets van onzen beroemden landgenoot zal geven, een levensschets, die in hoofdzaak zal bestaan uit een bespreking van zijn onderzoekingen, zijn ideeën, terwijl de eigenlijke fata in een zeer kort bestek kunnen worden samengevat. Niets natuur-

lijker dan dat, waar het toch geldt het leven van een geleerde, die zijn tijd in hoofdzaak doorbrengt in laboratorium, hortus en studeerkamer en waar men dus geen schokkende romantische bijzonderheden heeft te verwachten.

Een korte vermelding van de uitwendige bijzonderheden van zijn leven moge hier voorafgaan. Hugo de Vries werd geboren 16 Februari 1848 te Haarlem, waar zijn vader, mr. G. de Vries Azn., griffier van de Provinciale Staten was. De familie De Vries was oorspronkelijk afkomstig uit Amsterdam, waar verschillende van haar leden toen en ook nu nog voorname posities bekleedden. Het waren meestal gestudeerden: juristen, of ook wel theologen of litteratoren. Van allen waren zeker wel de bekwaamsten de reeds genoemde vader van Hugo, die als staatsman een belangrijke rol speelde in de geschiedenis van ons land, eerst als lid van den Raad van State, daarna als Minister van Justitie, vervolgens als lid van de Tweede Kamer en eindelijk weer als lid van den Raad van State, en diens broeder Matthijs de Vries, de bekende hoogleeraar in het Nederlandsch te Leiden. Was het wonder, dat in een dergelijke familie kinderen met bijzondere geestesgaven geboren werden? Alleen moet men zich er misschien wel over verwonderen, dat zich bij Hugo een neiging tot natuurstudie openbaarde, want ook de familie zijner moeder, de bekende Leidsche familie Reuvens, had wel bekwame archaeologen opgeleverd, maar geen natuuronderzoekers.

Hugo was de oudste van een viertal kinderen, waarvan een broer en zuster nog in leven zijn, terwijl zijn 2 jaar jongere broer Rudolf als student te Leiden gestorven is.

Zeer vroeg openbaarde zich bij Hugo een groote liefde voor planten, waartoe zeker de omgeving van zijn woonplaats niet weinig meewerkte. Als leerling van de lagere school reeds maakte hij lange wandelingen door de bosschen en duinen van Kennemerland, waarbij de zoo merkwaardige flora van deze streek werd bestudeerd. In het jaar 1860 werd de lagere school met het gymnasium verwisseld en in ditzelfde jaar werd naar

aanleiding van een tentoonstelling der Maatschappij voor Landbouw een prijsvraag uitgeschreven van 100 gedroogde Haarlemsche planten. De Vries dong hierbij mede en kreeg wel geen prijs, maar een *accessit* wegens zijn jeugd; ongeveer tegelijkertijd begon hij een eigen herbarium aan te leggen. Dat alles klinkt tegenwoordig heel eenvoudig: dat doen immers zooveel burgerschooljongens en gymnasiasten, misschien niet zoo vroegtijdig, maar het gaat toch gemakkelijk genoeg; men koopt een of andere zakflora en gaat determineeren. Maar in dien tijd bestonden niet alleen geen zakflora's, maar ook Oudemans' *Flora van Nederland* was nog niet verschenen en zoo kostte het den jongen De Vries groote moeite, van de planten, die hij vond, de namen te leeren kennen. Misschien bleven zij daardoor des te beter in zijn geheugen geprent, zoodat hij nog tegenwoordig iedereen verbaast door zijn groote kennis van de inlandsche flora.

Twee jaar later verhuisde de familie De Vries naar den Haag en werd dus ook het Haarlemsche gymnasium met het Haagsche verwisseld. Hier heerschten de klassieke talen nog onbeperkt, maar zij werden ook met zulk een liefde onderwezen, vooral door Rutgers, dat alle jongens een groote bewondering voor de Latijnsche en Grieksche schrijvers gevoelden. Met De Vries ging het evenzoo; hij kende heele boeken van Homerus van buiten, maar las ook met genoeg de moeilijker dichters; het onderwijs was er zoo uitstekend, dat hij ook thans nog goed met de oude talen overweg kan. Maar dit neemt niet weg, dat het De Vries nog steeds spijt, dat zijn opleiding zoo eenzijdig geweest is; hij voelt niet, dat de oude talen hem bij zijn verdere studiën van nut zijn geweest, terwijl hij daarentegen zeer betreurt, dat hij op school geen voldoende onderwijs heeft ontvangen in de moderne talen en in de natuurwetenschappen (hiervan werd alleen physica op het Haagsche gymnasium gedoceerd).

Naast de klassieke studiën bleef echter toch de plantkunde zijn lievelingsbezigheid. Dit werd nog aangemoedigd toen hij in dien tijd met verschillende botanici kennis maakte, met

Oudemans, met Suringar, met van Eeden. In de vacaties werden door de ouders reisjes ondernomen door verschillende provinciën van ons land, waarbij de twee oudste jongens meegingen, Rudolf teekende en Hugo planten zocht. Ook begon hij reeds in 1863 zich te oefenen in het waarnemen met het mikroskoop.

Zoo brak de tijd aan voor de universitaire studie. In 1866 werd De Vries te Leiden ingeschreven als student in de philosophia naturalis. De keus van het studievak ging niet zonder strijd. Afgezien daarvan, dat in de familie De Vries de traditie heerschte, dat men in de rechten of anders in letteren of theologie studeerde, konden de ouders zich niet begrijpen, dat hun zoon plantkunde als hoofdvak van studie koos; want welke vooruitzichten waren er voor den botanicus? Het was een vak, dat zeer geschikt was voor liefhebberijstudie, voor de vrije uren, maar niet voor de eigenlijke hoofdstudie. Men moet daarbij bedenken, dat het eigenlijk nog weinig voorgekomen was, dat iemand hier te lande plantkunde studeerde: de hoogleeraren in dat vak aan onze universiteiten waren van huis uit voor het meerendeel medici. De hogere burgerscholen bestonden nog nauwelijks en bovendien meenden de ouders, dat een leeraarsbetrekking geen voldoende bestaan opleverde. Daarbij moet men ook in aanmerking nemen, dat de richting van den tijd meebracht een enorm verheffen van de industrie ten koste van den landbouw, die als een mindere vorm van bedrijf werd aangezien, iets wat samenging met een zekere minachting van de biologische wetenschappen. Intusschen, De Vries hield vol en de ouders gaven toe.

Hoewel De Vries corporlid was, heeft hij in de studentenwereld geen groote rol gespeeld; daarvoor ontbrak hem de tijd, die in hoofdzaak aan studie gewijd was. Suringar was toen reeds hoogleeraar in de plantkunde; hoewel hij steeds zeer aangenaam met De Vries verkeerde, kan men toch niet zeggen, dat hij een grooten invloed op diens lateren levensweg gehad heeft; daarvoor was de Leidsche hoogleeraar te veel de ouderwetsche systematicus, die het een ideaal voor een botanicus

achte, wanneer deze zijn levenstaak zocht in de bestudeering van een bepaald deel van de flora van ons land. Hij had dan ook voor De Vries de korstmossen uitgekozen en meende, dat deze nu niets beters kon doen, dan het samenstellen van een flora van die gewassen voor ons vaderland. Maar De Vries voelde zich aangetrokken tot het levende organisme, wenschte door te dringen in de geheimen van den bouw en de levensverrichtingen der plant en had dus niet veel lust, om aan dit verlangen van zijn leermeester te voldoen. Toch heeft deze mischien in zoover een gunstigen invloed op De Vries uitgeoefend, dat hij hem behoed heeft voor een zekere eenzijdigheid: de botanische excursies van Suringar waren opwekkend en De Vries is dan ook steeds belang blijven stellen in de vormen der planten, die hij rondom zich zag.

Het is daarom geheel ten onrechte, dat sommige floristen *pur sang* aan De Vries het verwijt maken, dat hij de kennis der flora van ons land zou verwaarloozen en dat hij bij zijn leerlingen een zekere minachting daarvoor zou gekweekt hebben. Alleen in dit opzicht hebben zij gelijk, wanneer zij meenen, dat het De Vries nooit te doen is om alleen een naam van een plant te kennen, deze dan netjes te drogen en in zijn herbarium op te bergen; het is altijd de levende plant, die hem belang inboezemt en de levensverschijnselen, die er aan zijn waar te nemen.

Toen De Vries student werd, was juist die reuzenstrijd in de wetenschappelijke wereld ontbrand over de al- of niet onveranderlijkheid der soort, die het gevolg was van het verschijnen van Darwin's *Origin of Species* in 1859. Suringar was in dien tijd nog geheel de oude meening toegedaan en dus een tegenstander van de evolutieleer; De Vries maakte er dan ook niet door zijn leermeester mede kennis, maar kocht in zijn tweede studiejaar op een verkooping een Duitsche vertaling van het beroemde boek van Darwin. Dit was aanleiding, dat de studenten het onder elkaar bespraken (tot de studiegenooten in dezelfde faculteit behoorden o. a. de tegenwoordige hoogleeraren C. A. Pekelharing te Utrecht en F. de Boer te Gro-

ningen, de tegenwoordige inspecteur van het middelbaar onderwijs J. Campert en de beide Ritsema's, waarvan de oudste in Indië gestorven is, de jongere thans conservator is aan het Leidsche museum, terwijl als botanici medestudeerden Lycklama à Nyeholt — als student overleden —, J. G. Boerlage, onlangs overleden als adjunct-directeur van 's Lands Plantentuin en op het allerlaatst de tegenwoordige directeur van 's Lands Plantentuin M. Treub en W. Burck, thans wetenschappelijk adviseur der gouvernements koffiecultuur) en al spoedig het dogma van de onveranderlijkheid der soort lieten vallen.

De komst van Selenka als hoogleeraar in de zoölogie te Leiden gaf hun ook een medestander onder hun leermeesters, maar toch mocht het nog een gewaagde stap van De Vries heeten, dat hij in zijn dissertatie een stelling opnam, waaruit bleek, dat hij voorstander was van de evolutieleer, een stelling, die dan ook door Suringar hevig bestreden werd. Sedert dien tijd hebben de groote vraagstukken van erfelijkheid en variabiliteit zich meester gemaakt van den geest van De Vries en hem niet meer losgelaten. Wel is waar betrad hij, zooals wij zoo straks zullen zien, vooral onder den invloed van Sachs, een tijdlang met zijn onderzoekingen een geheel ander veld, maar zijn gedachten bleven zich bezighouden met de afstammingsleer, tot hij zich ten slotte geheel aan de studie hiervan kon wijden.

Van de overige hoogleeraren te Leiden heeft, zooals ik reeds zeide, Selenka grooten invloed op De Vries uitgeoefend, terwijl hij verder uitstekend onderwijs in physica ontving van Rijke. Hetzelfde viel niet te zeggen van de chemie; op dat oogenblik was de nieuwere scheikunde te Leiden onbekend en De Vries betreurt het nog steeds, dat hij zoo slecht onderricht ontvangen heeft in dit vak, dat toch voor den plantenphysioloog zoo onmisbaar is.

De Vries deed in Maart 1869 zijn candidaatsexamen; in hetzelfde jaar verkreeg hij een gouden medaille voor het antwoord op een prijsvraag, uitgeschreven door den Senaat der Groningsche Universiteit, waarin gevraagd werd: „Wat is bekend van de werking der warmte op de wortels der planten?” In het Leidsche

laboratorium was geen gelegenheid tot het doen van physiologische proeven, daarom werd de zolder van het ouderlijke huis daarvoor gebezigd, waarbij eenige eenvoudig geconstrueerde toestellen als hulpmiddelen dienst deden; gas- of waterleiding was er niet te vinden en met behulp van oliepitjes moesten constante temperaturen worden onderhouden, soms dagen lang. Zijn vader heeft toen eigenlijk pas volkomen begrepen, wat de roeping van zijn zoon was en zich geheel met het denkbeeld der botanische studie verzoend.

Nadat De Vries in het begin van 1870 eenige maanden les gegeven had in natuur- en scheikunde aan de hogere burgerschool en de burgeravondschool te Assen in de plaats van een leeraar, die door ziekte verhinderd was, werd in Mei reeds het doctoraal examen afgelegd en volgde den 6^{en} October de promotie, waarbij de reeds genoemde prijsvraag als proefschrift dienst deed, maar omgewerkt en uitgebreid, onder den titel: „De invloed der temperatuur op de levensverschijnselen der planten”.

Spoedig daarna vertrok De Vries naar Heidelberg, om daar gedurende het wintersemester 1870—71 onder leiding van den beroemden botanicus Hofmeister te werken. Daar trof hij het niet zeer gelukkig: Hofmeister, reeds niet meer jong, werd steeds duisterder en onbegrijpelijker, terwijl hij bovendien wegens onaangenaamheden met een vroegeren leerling zeer gesloten was geworden. De omgang met zijn medestudenten Böhm en Velten was De Vries ook niet van veel nut; daarentegen gebruikte hij de gelegenheid om de colleges van Bunsen en een enkel college van Helmholtz te volgen.

Het zomersemester 1871 bracht De Vries te Würzburg door; die tijd was beslissend voor zijn verdere studiën. Sachs, dien men wel den grondlegger der nieuwere plantenphysiologie kan noemen, toen nog niet lang hoogleeraar aldaar; was op dat oogenblik in de volle kracht van zijn leven en oefende door zijn machtigen geest een buitengewonen invloed uit op ieder, die nader met hem in aanraking kwam. Dien invloed onderging ook De Vries in zeer sterke mate en als gevolg daarvan werd hij, wiens neiging het geweest zou zijn zich met het afstam-

mingsvraagstuk bezig te houden, geheel gedrongen in de richting der zoogenaamde mechanische physiologie, zoodat gedurende meer dan 10 jaar zijn onderzoekingen zich alle in die sfeer bewogen. Ik meen, dat dit volstrekt niet te betreuren is; integendeel, vooreerst is de wetenschap op die wijze een aantal belangrijke ontdekkingen rijker geworden, die, zooals wij zullen zien, zelfs hun invloed hebben doen gevoelen op chemisch-physisch gebied, maar bovendien waren deze onderzoekingen voor De Vries een uitstekende leerschool van streng nauwkeurig wetenschappelijk werk, zoodat hij later dezelfde methoden heeft kunnen toepassen bij het onderzoek van het erfelijkheidsvraagstuk.

Te Würzburg vond De Vries van jongere botanici alleen Baranetzki, maar ging er meer om met twee natuurkundigen, onzen landgenoot Nieuwenhuijzen Kruseman en Röntgen, toen ter tijde assistent aan het physisch instituut. Bij latere gelegenheden vond hij te Würzburg wetenschappelijken omgang bij verschillende jonge botanici, waaronder Godlewski, Hermann Müller en Brefeld.

In September 1871 werd De Vries leeraar in de natuurlijke historie aan de hogere burgerschool met 5jarigen cursus voor jongens en aan de openbare handelsschool te Amsterdam; hij bekleedde deze betrekkingen tot Maart 1875. In het begin was zijn positie hier niet zeer aangenaam; jong docent, even oud als sommige leerlingen der hoogste klassen, terwijl zijn uiterlijk hem nog jonger deed schijnen, gelukte het hem aanvankelijk niet, het noodige overwicht te handhaven; maar, door ervaring geleerd, werd dit spoedig beter. De Vries volbracht inderdaad het kunststuk, op dezelfde school orde in zijn lessen te hebben, waar hij begonnen was met tegenstand van de jongens; en niet alleen dat, maar de jongens hielden zeer veel van hem, zooals o. a. bleek, toen hij de school verliet. In dien tijd bezocht hij dikwijls den Amsterdamschen Hortus Botanicus, waarbij hij kennis maakte met den toenmaligen student J. W. Moll, den tegenwoordigen hoogleeraar in de plantkunde te Groningen, een kennismaking, die tot een blijvende vriendschap voerde. Zijn vrijen tijd besteedde hij met wetenschappelijke onderzoe-

kingen, die hij op zijn kamer uitvoerde. Dit geschiedde in de vacaties echter niet te Amsterdam, maar te Würzburg; de aantrekkingskracht, door Sachs uitgeoefend, was zoo groot, dat De Vries den eersten dag van de vacantie reeds in den trein op weg naar Würzburg was, om niet dan op het allerlaatste oogenblik terug te keeren.

Eindelijk in April 1875 verhuisde hij voorgoed naar de Beiersche universiteitsstad, toen hij van het Pruisische Ministerie van Landbouw de opdracht had gekregen, een aantal monographieën van landbouwplanten te bewerken. Twee jaar later ging De Vries naar Halle, waar hij als privatdocent werd toegelaten. Dit kon echter pas geschieden, nadat hij aldaar nog eens gepromoveerd was; hiervoor was noodig het afleggen van een „doctorexamen” en het schrijven van een dissertatie, die tevens als „Habilitationsschrift” diende; deze was getiteld *Ueber die mechanischen Ursachen der Zellstreckung*; op den inhoud kom ik hieronder nader terug. Zijn herinneringen aan Halle zijn van niet zeer aangename aard, daar de botanische hoogleeraar zijn komst niet gewenscht had en bovendien zijn college slechts door een enkelen toehoorder gevolgd werd, een landgenoot, die aan de Landwirthschaftliche Akademie studeerde.

Lang duurde zijn verblijf te Halle niet, want spoedig werd hij tot lector in de plantenphysiologie aan de pas opgerichte Amsterdamsche Universiteit benoemd; reeds een jaar daarna volgde zijn benoeming tot buitengewoon hoogleeraar aan dezelfde inrichting, welk ambt hij 15 October 1878 aanvaardde met het uitspreken van een redevoering over „de ademhaling der planten”. In 1881 werd De Vries het professoraat in de plantenphysiologie aan de Landwirthschaftliche Hochschule te Berlijn aangeboden; nadat men hem te Amsterdam echter tot gewoon hoogleeraar had bevorderd, bleef hij voor ons vaderland behouden en hij is de hoofdstad verder trouw gebleven, niettegenstaande hij later aangezocht is een leerstoel te aanvaarden te Utrecht, te Würzburg en te Leiden. Na het aftreden van den hoogleeraar Oudemans in 1896 werd De Vries benoemd tot directeur van den Hortus Botanicus, terwijl hij in 1897—98 Rector-magnificus van de

Universiteit was, bij welke gelegenheid hij op den *dies natalis* een redevoering hield over „Eenheid in veranderlijkheid”. Ik kom op de beteekenis der universitaire loopbaan van De Vries nog nader terug, wilde alleen kort de *fata* van zijn leven vermelden, ten einde nu meer uitsluitend te bespreken, wat door hem is tot stand gebracht.

De groote beteekenis van De Vries ligt in de eerste en voornaamste plaats in hetgeen hij verricht heeft als natuuronderzoeker. Wie de lange lijst van de door hem geschreven boeken, brochures en tijdschriftartikelen aan het einde van dit levensbericht doorziet, zal wel begrijpen, dat het ondoenlijk is, in een kort bestek den inhoud ook maar van het meerendeel dezer publicaties te behandelen. Ik zal mij dus beperken tot enkele hoofdzaken, die mij toeschijnen van het meeste belang te zijn geweest voor den vooruitgang der botanische wetenschap.

In de eerste plaats wensch ik te bespreken de waarnemingen, die door De Vries gedaan zijn op het gebied van de mechanische physiologie en onder deze meer in het bijzonder die, welke betrekking hebben op den *turgor*.

Jonge plantendeelen bezitten een zekere stevigheid, die zij bij den dood verliezen, wanneer zij tenminste nog niet verhout zijn, die echter ook reeds verdwijnen kan door waterverlies; iedereen weet, dat zij dan slap worden, verwelken. Deze stevigheid is een gevolg van den gespannen toestand der afzonderlijke cellen, waaruit zulk een deel is opgebouwd; die spanning nu, door den celinhoud op den celwand uitgeoefend, heeft Sachs met den naam *turgor* bestempeld.

In den celinhoud komt een oplossing van bepaalde stoffen voor, die door osmose water van buiten opneemt, daardoor in volumen toeneemt en den celwand uitrekt; deze zal daarbij tot een zekere grens elastisch gespannen worden. Het was ook Sachs, die aan den *turgor* een rol toeschreef bij den lengtegroei der planten: door den *turgor* worden de jonge celwanden uit-

gerekt, daarna worden nieuwe celstofdeeltjes tusschen de overige afgezet en op die wijze wordt de spanning opgeheven. De eigenlijke onderzoeken, die het verband tusschen turgor en lengte-groei bewezen, zijn echter door De Vries verricht.

In de eerste plaats toonde hij aan (11),¹ dat groeiende stengels zich verkorten, wanneer zij verwelken, dus hun turgor opgeheven wordt; en dat het gedeelte van den stengel, waar de groei het sterkst was, het meest inkrimpt, dat dus het maximum van den groei samenvalt met het maximum van de turgor-uitrekking.

Maar deze methode, om den turgor op te heffen, was zeer ruw, en de Vries zocht dus naar een betere; het gelukte hem deze te vinden en hij bestempelde haar met den naam *plasmolyse* (15). Om deze te begrijpen, zal een kleine uitweiding noodzakelijk zijn. Reeds in zijn dissertatie (1) had de Vries zich beziggehouden met den invloed van de temperatuur op den dood der planten, maar pas daarna (2, 3) onderzocht hij meer in bijzonderheden, welke veranderingen de cellen hierbij ondergaan. Het bleek hem nu, vooral bij een onderzoek van de roode suikerbiet, dat de opgeloste stoffen van den celinhoud, dezen zeer gemakkelijk door diffusie verlaten, wanneer de cellen gedood zijn, dat zij daarentegen in levenden toestand niet doorgelaten worden. Daarbij is de celwand geheel inactief, daar deze in levende en doode plantendeelen even gemakkelijk opgeloste stoffen doorlaat. Daarentegen is de stof, die als eigenlijke draagster van het leven, den celwand aan de binnenzijde bekleedt, het protoplasma, in levenden toestand gemakkelijk permeabel voor water, maar niet voor tal van opgeloste stoffen, terwijl het zich in dooden toestand juist als de celwand gedraagt. Het vermoeden lag nu voor de hand, dat de turgor een gevolg is van deze eigenaardigheid van het protoplasma; hierdoor toch kan wel water naar binnen dringen of uit de cel geperst worden, maar de opgeloste stoffen van het celvocht

¹ De tusschen haakjes staande cijfers verwijzen naar het nummer van de lijst hierachter, waarin de volledige titels der verhandelingen van De Vries zijn opgegeven.

zullen dit niet kunnen verlaten, zoolang het protoplasma in leven is, en dus hun aantrekkende werking op het omringende water kunnen uitoefenen.

De Vries maakte nu gebruik van sterke zoutoplossingen, om den turgor op te heffen. Ligt een cel in water, dan zullen de opgeloste stoffen van het celvocht dit water osmotisch tot zich trekken en de turgor zal zoolang toenemen, totdat de spanning van den celwand evenwicht houdt met de drukking van den celinhoud. Wordt de cel daarentegen in een oplossing gebracht, die sterker wateraantrekkend is dan het celvocht, dan zal hieraan water onttrokken worden; daardoor wordt vooreerst de spanning van den celwand opgeheven, maar vervolgens zal, bij genoegzame sterkte van de zoutoplossing, het volumen van het celvocht nog meer verminderen; het protoplasma maakt zich dan los van den celwand en komt ten slotte als een met vocht gevulde bol binnen de cel te liggen; dit verschijnsel noemt De Vries plasmolyse.

Wanneer de zoutoplossing niet te geconcentreerd is en de plasmolyse niet te lang heeft geduurd, kan men deze weer opheffen, door de cel daarna in water te leggen, waarbij de turgor terugkeert en de vroegere normale toestand weer hersteld wordt. Dat werkelijk het protoplasma nog leeft, is trouwens nog gemakkelijker te zien, wanneer men gebruik maakt van opgeloste niet vergiftige kleurstoffen, die De Vries vroeger reeds bezigdig had bij zijn onderzoekingen over leven en dood der cellen. Deze worden namelijk door het levende protoplasma niet doorgelaten, maar wel zoodra dit gestorven is, waarbij het bovendien die kleurstoffen gretig absorbeert. Als kleurstoffen gebruikte De Vries eerst karmijnzure ammoniak, later meer eosine, terwijl hij als zoutoplossingen vooral bezigde 5—10 % oplossingen van keukenzout en kalisalpeteer.

De plasmolytische methode werd nu door hem toegepast op geheele organen; worden deze in de zoutoplossing gelegd, dan dringt die door de sneevlakte en door de opperhuid naar binnen; de turgor der afzonderlijke cellen wordt opgeheven, deze verkorten zich, en daarmee ook het geheele orgaan; de mate van verkorting geeft dan aan, hoeveel de turgoruitrek-

king had bedragen. Door nu bij een zelfde orgaan den lengte-groei en de turgoruitrekking met elkaar te vergelijken met behulp van de plasmolytische methode, kon De Vries nauwkeurig bewijzen, dat werkelijk turgoruitrekking en groei samengaan en dat het maximum van den lengtegroei samenvalt met het maximum van de turgoruitrekking. Wanneer een geplasmolyseerd orgaan voorzichtig mechanisch gerekt wordt, totdat het zijn vroegere lengte (van vóór de plasmolyse) teruggekregen heeft, dan blijkt, dat ook de afzonderlijke zones van dit orgaan weer ongeveer op hun oorspronkelijke lengte zijn teruggebracht.

Zoover waren de onderzoekingen gevorderd, toen De Vries te Amsterdam hoogleeraar werd; hier werden zij voortgezet en gaven aanleiding tot de publicatie van zijn meesterwerk op het gebied der mechanische physiologie (31). De Vries wilde weten, welke opgeloste stoffen in het celvocht der plant nu eigenlijk in hoofdzaak den turgor teweegbrengen door hun aantrekkende werking op het water. Maar daarvoor was eerst een ander onderzoek noodig. Het was hem toch reeds vroeger gebleken, dat verschillende zouten niet even sterk wateraantrekkend werken (2, 15), zoodat men, om plasmolyse van dezelfde cel teweeg te brengen, die zouten niet in dezelfde concentratie kan gebruiken. Hij moest dus eerst die osmotische kracht bepalen en werkte in hoofdzaak twee methodes hiertoe uit; bij beide werd gebruik gemaakt van levende planten.

Het komt in hoofdzaak hierop neer, dat men van verschillende zouten oplossingen maakt van zoodanige sterkte, dat deze juist even sterk wateraantrekkend zijn als het celvocht van een bepaalde cel; in dat geval bezitten natuurlijk die verschillende oplossingen dezelfde osmotische kracht, zijn zij, zooals De Vries het noemt, *isotonisch*. Met eenzelfde cel is die proef moeilijk te nemen en daarom heeft De Vries lang gezocht naar weefsels, waarvan de verschillende cellen denzelfden turgor bezitten. Bovendien moesten deze cellen nog aan een tweede vereischte voldoen; het celvocht moest gekleurd zijn, daar dit het waarnemen der plasmolyse gemakkelijker maakte. Onder de enkele planten, die ten slotte bruikbaar bleken te zijn, noem

ik als voornaamste *Tradescantia discolor*; hier voldeden de opperhuidscellen, aan de onderzijde van het blad boven de middelnerf gelegen, aan de vereischte voorwaarden. Door een voorbeeld zal ik trachten duidelijk te maken, hoe de methode wordt uitgevoerd. Men maakt salpeteroplossingen van verschillende sterkte, b. v. 0,5, 1,0, 1,5 en 2 pct. en brengt daar stukjes van de opperhuid in; het zal dan blijken, dat in de oplossingen van 0,5 en 1 pct. geen plasmolyse plaats heeft, wel in de sterker geconcentreerde; men kan dan de grenzen nauwer trekken door te nemen oplossingen van 1,1, 1,2, 1,3 en 1,4 pct. kalisalpeter en op dezelfde wijze te werk gaan. Men vindt dan, stel, dat een 1,3 pct. oplossing van dit zout isotonisch is met het celvocht. Wanneer men nu te gelijker tijd een soortgelijke proef genomen heeft met een ander zout, dan kan men de osmotische kracht hiervan vergelijken met die van kalisalpeter; in het bovenstaande geval zou men b. v. gevonden hebben voor chloorammonium 0,7 pct., voor rietsuiker 7,5 pct. Een chloorammoniumoplossing van 0,7 pct. is dus isotonisch met een kalisalpeteroplossing van 1,3 pct. Maar De Vries vergeleek deze cijfers nog op eenigszins andere wijze; 100 gram van verschillende stoffen bevatten toch niet evenveel moleculen, daar hun moleculairgewichten verschillend zijn. Daarom drukte hij de sterkte van de oplossingen uit niet in percenten, maar in de moleculairgewichten; m. a. w. hij gaf aan, hoeveel maal het moleculairgewicht in grammen uitgedrukt in een liter van de oplossing aanwezig was. Doen wij dit voor het bovenstaande cijfer van de kalisalpeter, dan komt er $\frac{18}{101} = 0,18$, voor chloorammonium $\frac{7}{53,5} = 0,13$. Men verkrijgt dus het merkwaardige resultaat, dat verdunde oplossingen van deze beide zouten even sterk wateraantrekkend werken, wanneer zij evenveel moleculen bevatten. Zoo eenvoudig is de zaak echter niet altijd, daarom heeft De Vries de osmotische kracht uitgedrukt in een bepaalde eenheid. Als zoodanig koos hij de kracht, waarmee $\frac{1}{3}$ molecuul kalisalpeter, in grammen uitgedrukt, water aantrekt; de zoo verkregen cijfers noemde hij *isotonische coëfficiënten*. Dus is de

isotonische coëfficiënt van kalisalpete, evenals die van chloorammonium 3. Verder kon nu door het onderzoek van een aantal verschillende stoffen de volgende wet worden opgesteld: de isotonische coëfficiënt van alle metaalvrije organische verbindingen is ongeveer 2, van alle alkalizouten met één atoom metaal 3, met twee atomen metaal 4, met drie atomen metaal 5, van alle zouten der aardalkaliën met één zuurradicaal 2, met twee zuurradicalen 4.

Er blijft mij nog over, de tweede methode te noemen, die De Vries gebruikte, om de isotonische coëfficiënten te bepalen; ik zal dit echter slechts zeer kort doen, daar deze minder nauwkeurige uitkomsten opleverde. Wanneer men groeiende stengeltoppen door twee onderling loodrechte overlansche doorsneden in vier gelijke deelen verdeelt, krommen zich deze, zoodat het merg convex wordt en de buitenzijde van den stengel concaaf, een gevolg van den aanzienlijken turgor der mergcellen. Legt men zulke reepen in water, dan neemt de kromming toe, daar de mergcellen water opnemen; in sterke zoutoplossingen daarentegen wordt door de plasmolyse van diezelfde cellen de kromming opgeheven. Wanneer men nu een oplossing zoekt, waarin de kromming onveranderd blijft, moet deze juist isotonisch zijn met het celvocht van de mergcellen en men kan deze proef ook hier weer nemen met oplossingen van verschillende zouten, en deze zoo onderling vergelijken. Men is echter genoodzaakt, hiervoor gebruik te maken van verschillende stengels, moet dus rekening houden met individuele verschillen. Dit vermindert de waarde van deze methode, maar toch komen de zoo gevonden cijfers vrij goed overeen met die, welke op de andere bovengenoemde wijze verkregen zijn.

Met behulp van de isotonische coëfficiënten kon De Vries nu nagaan, welke bestanddeelen van het celvocht in hoofdzaak den turgor van een cel teweegbrengen. Daarvoor is het noodig, de samenstelling van het celvocht te kennen. Nu is het tot nu toe niet mogelijk, een scheikundige analyse van het celvocht van een enkele cel uit te voeren en De Vries maakte dus gebruik van groepen van cellen, of m. a. w. van geheele organen; deze

werden uitgeperst en het sap na klaring onderzocht. Daarbij moet er natuurlijk voor gezorgd worden, dat het te onderzoeken orgaan uit gelijksoortige cellen bestaat, terwijl men bovendien in aanmerking moet nemen, dat er nog andere stoffen uitgeperst worden. Men mag echter aannemen, dat de invloed van deze laatste gering is, zoodat De Vries ze dan ook verder verwaarloosd heeft. De kwalitatieve samenstelling van zulke sappen was reeds bekend, er moest dus nu in hoofdzaak een kwantitatieve analyse worden uitgevoerd en dit geschiedde langs titrimetrischen weg. Daarbij voerde De Vries eenige vereenvoudigingen in, daar het hem in hoofdzaak te doen was om den invloed van bepaalde groepen van stoffen op den turgor te leeren kennen. Zoo werden b. v. appelzuur en wijnsteenzuur gezamenlijk bepaald, iets wat mogelijk was, omdat beide denzelfden isotonischen coëfficiënt bezitten; hetzelfde gold voor kalium- en natriumzouten. Kent men op deze wijze de samenstelling van het plantensap, dan is met behulp van de isotonische coëfficiënten te berekenen, hoe groot het aandeel is, dat elk der verschillende bestanddeelen heeft aan het tot stand komen van den turgor; de som moet dan de totale osmotische kracht van het plantensap opleveren. Om zeker te zijn, dat men geen belangrijke bestanddeelen over het hoofd heeft gezien, is het ter controle dan echter wenschelijk, die totale osmotische kracht nog direct te bepalen; De Vries deed dit op de volgende wijze. Het sap werd vermengd met salpeteroplossingen van verschillende sterkte; van de zoo verkregen vloeistoffen werd op de boven aangegeven wijze nagegaan, welke isotonisch was met het celvocht der opperhuidscellen van *Tradescantia discolor*. Hetzelfde geschiedde met een zuivere salpeteroplossing, en een eenvoudige berekening leerde natuurlijk spoedig, met een hoe sterke salpeteroplossing het uitgeperste plantensap isotonisch was, of, zooals De Vries het noemt, *de salpeterwaarde* van het plantensap.

De algemeen heerschende meening was, dat eigenlijk alleen de druivensuiker verantwoordelijk zou zijn voor den turgor, maar het onderzoek van De Vries leerde, dat deze opvatting

niet juist was, daar niet overal dezelfde stoffen een even belangrijke rol spelen. Terwijl b. v. bij de bloembladen van de roos de druivensuiker nog 80,7 pct. van de totale turgorkracht levert, bleek dit aandeel bij de bladen van *Rochea falcata* en de bladstelen van de rhabarber te bedragen ongeveer 23 pct., bij de volwassen bladstelen van *Gunnera scabra* slechts 13,1 pct. Voor de kaliumzouten der organische zuren zijn deze cijfers bij de bovengenoemde planten (in dezelfde volgorde) 12,9 pct., 45,4 pct., 62,3 pct., 20 pct., voor het chloorkalium bij volwassen bladstelen van *Gunnera scabra* 56,2 pct., voor het kaliumfosfaat bij dezelfde plant 1,9 pct., bij bladstelen van de rhabarber 3,2 pct., voor het chloornatrium bij bladen van *Rochea falcata* 11,5 pct.

Wenscht men nu eindelijk de turgorkracht uit te drukken in een maat, die meer bekend is dan de osmotische druk van een molecuul salpeter, dan kan men gebruik maken van cijfers, die vroeger door Pfeffer gevonden waren, waaruit bleek, dat een oplossing van 1 pct. kaliumsulfaat een osmotische drukking uitoefent, gelijkstaande met de drukking van een kolom kwik ter hoogte van 192,6 cM.; bij omrekening vindt men hieruit, dat 0,1 molecuul kalisalpeter in een liter opgelost, een osmotische drukking uitoefent van ongeveer 3 atmosferen. Op die wijze berekende De Vries voor de grootte van de turgorkracht in jonge nog groeiende plantendeelen waarden, die afwisselden tusschen $3\frac{1}{2}$ atm. (bladsteel van *Gunnera scabra*) en 9 atm. (jonge lijsterbessen). Vroeger had hij trouwens reeds op eenigszins andere wijze soortgelijke cijfers verkregen (15). Zooals wij reeds zagen, plasmolyseerde hij groeiende stengels, waarbij deze zich verkortten en hij rekte deze daarna weer tot hun oorspronkelijke lengte uit, door er gewichten aan te hangen. Kent men nu de grootte van dit gewicht en de doorsnede van den stengel, dan kan men berekenen, welke spanning per eenheid van oppervlak noodig was om den stengel de vroegere lengte terug te geven, die deze in turgescenzen toestand bezat; men kent dan dus ongeveer de grootte van den turgor.

Niet alleen had De Vries zoo de grondslagen gelegd voor de

leer van den turgor, maar ook op niet-plantkundig gebied hebben de hier genoemde onderzoekingen belangrijke gevolgen gehad. Zooals wij gezien hebben, kan men de scheikundige stoffen in groepen verdeelen, ieder met een bepaalde isotonische coëfficiënt; men kan dus ook vooruit voorspellen, hoe groot deze bij een nog niet onderzochte stof zijn zal. Daar men verder (wanneer het ten minste geen vergiftige stof is) in staat is, de wateraantrekkende kracht van die stof te bepalen met behulp van de plasmolytische methode, kan men daaruit het moleculairgewicht berekenen. De Vries heeft zulk een bepaling van het moleculairgewicht op physiologischen grondslag uitgevoerd voor een suikersoort, waarvan men het op dat oogenblik niet kende, de raffinose (36, 37, 38, 42, 43). Raffinose moet een isotonischen coëfficiënt bezitten gelijk aan dien van rietsuiker, dus 2. Door de proef met *Tradescantia discolor* werd gevonden, dat een oplossing van 5,957 pct. raffinose isotonisch is met 0.1 molecuul rietsuiker, dus is het gezochte moleculairgewicht 595,7. Volgens een van de theoretisch opgestelde moleculairformules moest raffinose een moleculairgewicht bezitten van 594, zoodat de overeenstemming zoo goed als volkomen is.

Veel belangrijker nog is het andere gevolg van de onderzoekingen van De Vries. Deze zelf had er reeds in zijn verhandeling op gewezen, dat er een eigenaardige overeenstemming bestaat tusschen de isotonische coëfficiënten en de cijfers voor de vriespuntsverlaging van zoutoplossingen door Raoult en de Coppet gevonden. Zooals ik reeds meedeelde, werd het onderzoek door De Vries te Amsterdam verricht; hij verkeerde toen veel met zijn collega Van 't Hoff en het is natuurlijk, dat, waar zij elkaars onderzoekingen samen bespraken, De Vries nut trok uit de chemische kennis van Van 't Hoff. Maar deze, aan den anderen kant, maakte op die wijze kennis met de isotonische coëfficiënten en met de bovengenoemde onderzoekingen van Pfeffer en grondde daarop zijn theorie der oplossingen, waarbij de opgeloste stof beschouwd wordt, zich in sommige opzichten te gedragen als een gas, zoodat daarop van toepassing zijn de wetten van Boyle, Gay-Lussac, Avogadro. Ik heb hierboven trouwens reeds eenige malen

van die theorie gebruik gemaakt, wanneer ik sprak van oplossingen, die evenveel moleculen bevatten. Eindelijk berust ook de electrolytische dissociatietheorie van Arrhenius, die met de beschouwingen van Van 't Hoff tegenwoordig een van de grondslagen van de physische chemie is, ten deele op de onderzoekingen van De Vries over de isotonische coëfficiënten.

De Vries heeft zijn plasmolytische methode verder nog gebruikt, om de permeabiliteit van verschillende protoplasten voor ureum (48) en voor glycerine (39, 40, 41) aan te toonen. Dit geschiedde op de volgende wijze: men plasmolyseert bepaalde cellen met behulp van glycerine. Is de protoplast nu niet impermeabel voor deze stof, dan zal langzamerhand glycerine in het celvocht komen, waardoor het verschil tusschen de wateraantrekkende kracht hiervan en die van de omringende vloeistof geringer zal worden; de plasmolyse zal dus ook minder worden en eindelijk geheel verdwijnen, wat onder het mikroskoop gemakkelijk geconstateerd kan worden.

De Vries stelde zich verder de vraag: wat is het eigenlijk, dat zoo moeilijk permeabel is voor opgeloste stoffen; is dit het geheele protoplasma, dan wel misschien alleen de grenslaag hiervan, hetzij die naar buiten toe tegen den celwand aanligt, de zogenaamde buitenlaag, of die naar binnen toe het celvocht begrenst? De buitenlaag was reeds lang bekend en door tal van onderzoekers gezien; daarentegen was de binnenste grenslaag om de vacuole heen (d. i. de holte met celvocht gevuld) een zeer hypothetisch iets, waarvan Naegeli en Pfeffer wel gesproken hadden als van een zogenaamde neerslagmembraan, maar die niemand nog met zekerheid gezien had. Om deze vraag te beantwoorden, werden door De Vries een aantal waarnemingen verricht, voor een groot gedeelte eigenlijk reeds vóór de boven besproken onderzoekingen, ofschoon de publicatie er van pas een jaar later plaats had (34).

Het gelukte hem, een methode te vinden, waarbij de zoovevengenoemde binnenste grenslaag, de vacuolewand, of, zooals hij het orgaan ook noemt, de *tonoplast*, zichtbaar gemaakt wordt. Zonder de methode uitvoerig te vermelden, wil ik alleen mee-

deelen, dat zij in principe berust op het plasmolyseeren van een cel met een vloeistof, die een zoodanigen invloed daarop uitoefent, dat het protoplasma met uitzondering van den vacuolewand afsterft. Daarvoor is het meestal voldoende, gebruik te maken van een zeer sterk plasmolyseerende oplossing, b. v. 10 pct. kalisalpeter. Laat men deze, nadat men ze met eosine lichtrood gekleurd heeft, plotseling op een cel inwerken, dan sterft het protoplasma zoo snel, dat het geen gelegenheid heeft, zich te contraheeren; het blijft dan tegen den celwand aanliggen en kleurt zich donkerrood met de eosine. Daarentegen blijft de vacuolewand leven en deze contraheert zich dus, waardoor de vacuole zich voordoet als een kleurlooze bol te midden van de roode vloeistof.

Op die wijze werd het mogelijk, de eigenschappen van den tonoplast afzonderlijk te bestudeeren en het bleek de Vries nu, dat deze in levenden toestand een dun, doorschijnend, glad gespannen vliesje is, dat zeer gemakkelijk kan worden uitgerekt. Dit vliesje is even weinig permeabel voor de meeste opgeloste stoffen als het geheele protoplasma, maar wordt bij den dood permeabel. In het algemeen kan gezegd worden, dat de vacuolewand in alle opzichten overeenstemt met het verdere protoplasma en wel vooral met de buitenlaag, zich daarvan alleen onderscheidt door de grootere resistentie tegen schadelijke invloeden. Het afsterven van den tonoplast kan plotseling gebeuren, waarbij deze dan dikwijls barst en ineenschrompelt, of het geschiedt niterst langzaam, zoodat allengs de permeabiliteit toeneemt en wel het allereerst voor de gemakkelijkst diffundeerbare zouten, het allerlaatst voor kleurstoffen; dit verschijnsel kan soms dagen duren. Met behulp van bepaalde vergiften, b. v. verdunde zuren, of jodium, of sublimaat, kon De Vries den vacuolewand permeabel maken voor opgeloste stoffen; hij nam dit waar op de boven reeds beschreven wijze, door namelijk na te gaan, of een eenmaal verkregen plasmolyse veranderde. Men moet daarbij onderscheid maken tusschen stoffen, zooals salpeter, die sneller diffundeeren dan de meeste opgeloste bestanddeelen van het celvocht, en stoffen zooals rietsuiker,

die dit langzamer doen. Heeft men met salpeter geplasmolyseerd en wordt de vacuolewand nu permeabel gemaakt, dan zal er meer salpeter in het celvocht komen, dan er opgeloste stoffen naar buiten diffundeeren; de osmotische kracht van het celvocht zal dus grooter worden en ten gevolge daarvan de plasmolyse teruggaan. Plasmolyseert men daarentegen met rietsuiker, dan zullen, wanneer de tonoplast permeabel wordt, er meer opgeloste stoffen de vacuole verlaten dan er rietsuiker voor in de plaats komt; de osmotische kracht neemt dus af en de plasmolyse wordt sterker.

Het is De Vries ten slotte gelukt, de plasmolyse te bezigen, om uit te maken waar een bepaalde stof in een cel wordt aangetroffen; het beste zal deze methode misschien met behulp van een voorbeeld duidelijk worden. Vele cellen van planten bevatten stoffen, die men samenvat onder den naam looistof, en die o. a. onderscheiden kunnen worden door het blauwzwarte neerslag, dat zij met ijzerzouten geven. Het was nu de vraag: waar komt die looistof voor, in het protoplasma, of in het celvocht, of in beide? Wanneer men zoodanig plasmolyseert, dat alleen de vacuolewand in leven blijft en nu een ijzeroplossing toevoegt, ziet men nergens een spoor van blauwkleuring, totdat het ijzerzout langzamerhand in de vacuole binnendringt; dan vormt zich daarbinnen het neerslag. Zoo kon De Vries dus bewijzen, dat looistoffen in het celvocht, en niet in het protoplasma voorkomen.

Aansluitend aan dit onderzoek, heeft De Vries zich nog beziggehouden met een verschijnsel, dat door Darwin ontdekt was bij de bladen van de zonnedauw (35). Dit plantje, dat op onze vochtige heidevelden zoo algemeen is, bezit bladen, die bezet zijn met kleverige roode tentakels, waarmee kleine insecten kunnen gevangen worden. Deze worden daarna verteerd door een door het blad afgescheiden vocht en die vertering gaat gepaard met het hier bedoelde verschijnsel, dat door Darwin met den naam aggregatie bestempeld was. Het zijn veranderingen van den celinhoud der tentakelcellen en het bleek aan De Vries, dat deze veranderingen bestaan in het optreden van stroomin-

gen in het protoplasma, die de vacuole met rood celvocht in verschillende kleinere verdeelen, een verdeling, die zich zoover herhaalt, dat ten slotte een groot aantal kleine roode bolletjes in het protoplasma van de cel liggen. Hun totale volumen is daarbij veel kleiner geworden, zoodat er blijkbaar water naar buiten wordt afgescheiden; echter worden niet alle stoffen door den vacuolewand doorgelaten, o. a. zeker geen kleurstoffen. Dat ook hier in alle stadiën van deeling (en latere ineensmelting) een tonoplast aanwezig is, kon De Vries gemakkelijk aantoonen.

In verband met zijn turgor-onderzoekingen staan ook de waarnemingen van De Vries over bewegingen van planten. Te Würzburg had hij zich reeds beziggehouden met de krommingen van ranken en daarbij gevonden (5, 6), dat, wanneer een rank zich kromt, de convexe zijde zich sterker verlegt, dan bij niet kromming het geval zou geweest zijn, terwijl de concave zijde zich minder sterk verlegt, soms in het geheel niet groeit, en enkele malen zelfs korter wordt.

Later (18, 20, 21, 23, 25, 57) werden deze bewegingen en trouwens ook andere in verband gebracht met den turgor; beperken wij onze bespreking tot de prikkelbewegingen der ranken. Wanneer een rank in aanraking komt met een vast voorwerp, vindt, als gevolg daarvan, een kromming plaats, die allengs sterker wordt. Wanneer men nu een dergelijke rank afsnijdt en in een plasmolyseerende zoutoplossing legt, dan ziet men, wanneer de kromming nog pas begonnen was, dat deze bij opheffing van den turgor geheel verdwijnt, in latere stadiën wordt de kromming wel minder, maar blijft ten deele bestaan, terwijl eindelijk bij ranken, waar de kromming reeds ver gevorderd is, bij plasmolyse geen verandering is waar te nemen. De Vries leidde hieruit af, dat de kromming het gevolg is van het grooter worden van den turgor aan de convexwordende zijde van het orgaan, dat echter langzamerhand deze turgorkromming door groei gefixeerd wordt. Het grooter worden van den turgor zou het gevolg zijn van het optreden van osmotisch

werkzame stoffen in het celvocht; wanneer nu maar genoeg water ter beschikking staat, zal de uitrekking der cellen plaats hebben. Het toestroomen van water gaat in de intacte plant langzaam, maar De Vries heeft dit bevorderd, door de ranken af te snijden en ze onder de luchtpomp met water te injiceren. Bevonden zich de ranken dan in het beginstadium der kromming, dan werd deze aanzienlijk veel sterker. Als voorbeeld noem ik een rank van *Sicyos*, die bij aanraking met een ijzerdraad een halve winding gevormd had; deze rolde zich bij injectie onder de luchtpomp op tot 7 windingen.

In aansluiting hiermee wil ik nog even met een paar woorden de andere onderzoekingen van De Vries over de bewegingen van planten vermelden; beide werden te Würzburg verricht. In de eene verhandeling (7) toonde hij aan, dat slingerplanten niet prikkelbaar zijn voor contact, zoodat haar beweging zeer sterk verschilt van die der ranken; in de andere (4) hield hij zich bezig met het opsporen van de oorzaken van den stand van bilateraal-symmetrische plantendeelen; daarbij leerde hij twee groeibewegingen kennen, die een gevolg zijn van inwendige oorzaken en die hij bestempelde met de namen *epinastie* en *hyponastie*. Bij de *epinastie* groeit de bovenkant van een orgaan sterker dan de onderzijde, terwijl bij *hyponastie* het omgekeerde het geval is; voorbeelden van de verschijnselen leveren vele bladen, die in knoptoestand *hyponastisch*, maar bij hun ontplooiing *epinastisch* zijn.

Met deze bespreking is, zooals uit achterstaande lijst kan blijken, de reeks van verhandelingen van De Vries op het gebied van kracht- en stofwisseling in de verste verte niet uitgeput. Maar gebrek aan ruimte maakt het noodig, van de overige nog maar enkele kort te vermelden. Omstreeks het jaar 1884 was de algemeen heerschende meening in de plantkunde, dat het transport van tal van plastische stoffen door het plantenlichaam heen van cel tot cel zou plaats hebben door diffusie en eveneens in de cel op diezelfde wijze zou geschieden. Wel is waar had men kunnen weten, dat diffusie een verschijnsel is, dat zeer

langzaam gaat, maar dit werd over het hoofd gezien, totdat De Vries door eenige duidelijk sprekende proeven nog eens op de langzaamheid van die diffusie wees (65, 68), zoodat het vrij snelle stoftransport door de heerschende opvatting volstrekt niet verklaard was. Daarom werd door De Vries naar een ander agens gezocht, dat bij het stoftransport werkzaam kon zijn, en hij meende dit gevonden te hebben in de protoplasmastroomingen (66, 67). De buitenlaag van het protoplasma is steeds in rust, maar het daarbinnen gelegen zoogenaamde korrelige protoplasma vertoont dikwijls vrij snelle bewegingen, waarbij somtijds groote lichamen, zooals bladgroenkorrels en celkern kunnen worden meegevoerd. Geheel afgezien van de vraag, hoe de voedingsstoffen zich door den celwand kunnen bewegen, meende De Vries, dat binnen de cel de deeltjes door den protoplasmastroom zouden worden meegenomen en zoo den tegenovergestelden wand zouden bereiken. Ondertusschen, om deze hypothese een grond van waarschijnlijkheid te geven, moest worden aangetoond, dat protoplasmastrooming algemeen voorkomt in levende plantencellen, ten minste in die, welke voor het stoftransport dienst doen. Dit bewijs wist De Vries te leveren door een zeer zorgvuldige prepareermethode, waarbij vooral gezorgd werd, dat de cellen van het preparaat niet in aanraking kwamen met water of met het vocht van de door het mes geopende cellen, maar met een 5 pct. rietsuikeroplossing; deze is ongeveer isotonisch met het celvocht en is onschadelijk voor de buitenlaag van het protoplasma. Veel bijval heeft deze hypothese van De Vries tot nu toe bij de vakgenooten niet gevonden.

Een tweede geschrift heeft betrekking op de rol van de kernscheede in de wortels der planten bij het watertransport (69). Het water beweegt zich van de wortels naar de bladen door de houtelementen — de vaten en vezels —, die geen levenden inhoud meer bezitten. Dit water staat daar dikwijls onder aanzienlijke drukking, in andere gevallen is het aan sterke zuiging blootgesteld en in het algemeen is de drukking er niet gelijk aan die van de buitenlucht. Het houtlichaam is dan ook van de intercellulaire ruimten der schors (die in verbinding staan met de

buitenlucht, waar dus de drukking 1 atmosfeer bedraagt) afgesloten door minstens één laag van levende cellen, die de zoogenaamde drukgrens vormen. In de oudere deelen der wortels is deze drukgrens de binnenste laag van schorscellen, de endodermis of kernscheede, waarvan de cellen aaneensluiten zonder intercellulaire ruimten en waarvan de wanden sterk verkurkt zijn en dus zoo goed als ondoordringbaar voor water. De Vries vroeg zich nu af, hoe het met die drukgrens staat in de dunne zuigwortels, die in het bijzonder voor het opnemen van het water uit den bodem dienst doen. Hij bewees in de eerste plaats, dat hier een drukgrens noodig is, omdat de drukking in de oudere deelen van het houtlichaam der wortels gemakkelijk voortgeplant kan worden tot in de jongste houtvaten. In de tweede plaats toonde hij aan, dat de intercellulaire ruimten van de schors der zuigwortels in verbinding staan met die van de oudere wortels, zoodat de drukgrens dus ook hier op de grens van schors en het binnenste gedeelte van den wortel gelegen moet zijn. De Vries vermoedde, dat hier de endodermiscellen in jongen toestand de drukgrens vormen en kon dit aantoonen; door onder kwikdruk water in het houtlichaam van een wortel te persen en nu voorzichtig van de zuigworteltjes overlangsche schijfjes schors weg te snijden; zoolang hij de kernscheede niet raakte, gebeurde er niets, maar zoodra werd deze niet weggenomen, of men zag druppels water uit de sneevlakte te voorschijn treden. De Vries wijst er verder op, dat de bouw van de jonge kernscheedecellen deze buitengewoon geschikt maakt, om als drukgrens te fungeeren, daar toch een kurklaagje op de horizontale en radiale wanden voorkomt en deze ondoordringbaar maakt voor water. Zodoende moet water; dat de endodermis passeeren wil, hetzij van buiten naar binnen of omgekeerd, door de beide tangentielle wanden gaan en dus ook door den celinhoud. Deze laatste is levend en door den turgor strak gespannen, zoodat het geen verwondering behoeft te baren, dat deze cellen aan groote drukking weerstand kunnen bieden. De Vries besprak verder de wijze, waarop het water van de wortelharen naar de houtvaten gebracht wordt door de endodermiscellen heen; hij meende, dat dit ook

hier zou geschieden door protoplasmastroomingen en bij een onderzoek van de richting dezer stroomen bleek hem, dat die richting in overeenstemming is met de opgestelde hypothese.

Onderzoekingen over de oorzaak van het verwelken van afgesneden takken (64), over den invloed van de spanning van de schors op het ontstaan van herfsthout (58, 59, 60, 62), over wondhout (61, 63), over de contractie der wortels (17, 22, 24), over de periodiciteit in het zuurgehalte van vetplanten (120, 121) zal ik hier verder niet bespreken en evenmin uitweiden over de uitvoerige kiemings- en groeigeschiedenissen van landbouwplanten — roode klaver, aardappel en beetwortel — (50—56), waar De Vries zoowel den invloed van uitwendige omstandigheden op kieming en groei naging, als het normale verloop van deze processen en daarbij vooral een studie maakte van de verdeling der voor het plantenleven gewichtige stoffen in de weefsels gedurende de verschillende ontwikkelingsperioden dier gewassen.

Alleen wensch ik hier nog enkele woorden te zeggen omtrent een schijnbaar onbelangrijk onderzoek over het bruin worden van plantendeelen in spiritus (123, 124, 125, 127), dat echter van grooten invloed is geweest op het uiterlijk van de botanische musea in de heele wereld. Planten, die niet gedroogd worden voor het herbarium, worden in een museum meestal bewaard in alcohol. Daarbij deed zich het bezwaar voor, dat die planten meestal een min of meer donkerbruine onooglijke kleur aannamen. De Vries vond de oorzaak van dit verschijnsel in een oxydatieproces; in het celvocht komen stoffen voor, die in tegenwoordigheid van lucht gemakkelijk zuurstof opnemen en bruin worden. Wanneer planten levend in alcohol gedompeld worden, sterven zij langzaam, het celvocht diffundeert door de celwanden heen en komt zoo in aanraking met de lucht in de intercellulaire holten, waardoor de bruinkleuring optreedt. Door de plant te koken is deze lucht te verwijderen en men kan dan ook het bruinworden voorkomen, door de planten korten tijd in kokenden alcohol te houden. Maar De Vries vond een nog veel eenvoudiger middel om fraaie kleurlooze spirituspreparaten te verkrijgen. Het

bleek hem namelijk, dat die oxydatie in zure vloeistoffen niet plaats heeft; daarom behandelt hij de planten met alcohol, waaraan 2 pct. zoutzuur is toegevoegd en vervangt deze vloeistof na eenigen tijd door zuiveren alcohol. Zonder in nadere bijzonderheden omtrent deze methode te treden, wil ik alleen meedeelen, dat daarmee vele groene deelen en gekleurde bloemen zuiver wit worden, terwijl de natuurlijke bruine kleur van kurk, litteekens, enz. behouden blijft, en in ieder geval op deze wijze zeer fraaie preparaten verkregen worden.

Ik ben nu genaderd tot de behandeling van de onderzoekingen van De Vries, die betrekking hebben op erfelijkheid en variabiliteit. Een bespreking daarvan stuit op moeilijkheden, omdat veel van hetgeen hij daaromtrent gepubliceerd heeft, nog slechts voorloopige mededeelingen zijn, daar zijn waarnemingen hierover nog niet geheel zijn afgelopen. Ik vermeldde reeds, dat De Vries als student te Leiden met Darwin's *Origin of Species* kennis maakte en dat hij sedert dien tijd een ijverig aanhanger werd van de evolutieleer; weinigen hebben zeker Darwin's werken zoo grondig bestudeerd als De Vries. Ook toen hij de onderzoekingen op het gebied der mechanische physiologie verrichtte, waarover ik boven sprak, bleef zijn geest zich bezig houden met de groote vraagstukken der afstammingsleer en hij verzamelde al spoedig alle feiten, hierop betrekking hebbende, die hij in de literatuur aantrof. Zoodra hij beschikken kon over een eigen terrein voor proefnemingen, werden dadelijk eenige van die proeven gewijd aan vragen over erfelijkheid en variabiliteit. Zoo zien wij De Vries meer en meer gedreven in deze nieuwe richting, vooral sedert hij in den cursus 1881—82 een college voor botanici gaf over de afstammingsleer. Ik geloof, dat al degenen, die dit college volgden — en het waren niet alleen filosofen, maar ook medici uit verschillende studiejaren — niet licht de heldere wijze zullen vergeten, waarop een zoo rijke stof, die moeilijk bijeen te garen was, door een overtuigd voorstander van het Darwinisme werd behandeld. De eerste publicatie over dit onderwerp volgde pas 8 jaar later

en was geheel van theoretischen aard, maar ondertusschen werden in den overtuin van den Hortus Botanicus geheele reeksen van proeven begonnen, die, sedert De Vries directeur van den Hortus is, op grooter schaal zijn voortgezet op een beter terrein, dat hiervoor geheel is ingericht.

Hoewel De Vries eigenlijk het plan had, niets te publiceeren voordat zijn onderzoek geheel was afgelopen, heeft hij zich toch van tijd tot tijd laten bewegen, enkele van zijn resultaten wereldkundig te maken, terwijl thans de verschijning van het groote werk, waarin het geheel van zijn waarnemingen zal worden samengevat, onder den titel *Die Mutationstheorie* is aangekondigd. Men kan op het oogenblik wel reeds zeggen en het zal na de verschijning daarvan nog duidelijker blijken, dat er na Darwin weinigen zijn geweest, die zoozeer onze kennis van de afstammingsleer vooruitgeholpen hebben als De Vries, en dat niet door theoretische bespiegelingen zonder vaste basis, maar door uitvoerige exacte proefnemingen. Theoretische bespiegelingen over het Darwinisme zijn door zeer velen geleverd; het is ook veel gemakkelijker en aantrekkelijker over een onderwerp te gaan filosofeeren, dan het experimenteel te onderzoeken; het is ook veel dankbaarder, daar het publiek zulke beschouwingen over het algemeen veel mooier vindt, omdat men hier toch zoo gemakkelijk de grootste raadsels schijnbaar kan oplossen, terwijl het experiment ons slechts stap voor stap vooruitbrengt. Laat ik er nog op wijzen, dat zulke onderzoekingen, die ten doel hebben de wetten van variabiliteit en erfelijkheid te leeren kennen, een veel wijdere strekking hebben, dan men oppervlakkig zou denken, daar zij niet alleen nieuw licht werpen op de variabiliteit in het plantenrijk, maar evengoed hun toepassing kunnen vinden bij de dieren en dus ook bij de studie der menschenmaatschappij (175, 176).

Daar ik niet vooruit mag loopen op de publicatie van het aangekondigde werk, is het niet goed mogelijk hier den samenhang tussohen de verschillende publicaties over de afstammingsleer juist aan te geven. Ik zal deze dus in eenige groepen verdeelen, die ik, geheel los van elkaar, kort zal behandelen,

waarbij ik een aanvang zal maken met het werk van theoretischen aard, dat De Vries in 1889 het licht deed zien onder den titel *Intracellulare Pangenesis* (70).

Uitgaande van Darwin's provisioneele pangenesis-hypothese, worden hier de verschillende erfelijkheidstheorieën van Herbert Spencer, Naegeli, Weismann en anderen besproken en gekritiseerd en daarop de grondslagen gelegd van een nieuwe theorie. Deze moet volgens De Vries uitgaan van de cel en moet in zoover afwijken van Darwin's opvatting, als geen rekening meer behoeft gehouden te worden met de erfelijkheid van verworven eigenschappen, daar toch door Weismann was aangetoond, dat alles wat tot dusver als bewijs voor die erfelijkheid was aangevoerd, bij nauwkeurig onderzoek blijkt geen bewijs te zijn. Of beter is het, hier met De Vries een andere terminologie te bezigen. Wanneer men uitgaat van een kiemcel, b. v. de bevruchte eicel van een plant, dan kan men deze in haar ontwikkeling volgen. Zij deelt zich herhaaldelijk en daardoor ontstaat een jonge plant, die ten slotte weer kiemcellen voortbrengt. Men kan nu de geheele reeks van cellen van kiemcel tot kiemcel volgen en noemt een dergelijken *celstamboom* een *kiembaan*, en de cellen, daarin gelegen, de cellen der kiembaan in tegenstelling met de somatische cellen, die buiten de kiembaan gelegen zijn. Het is nu duidelijk, dat de erfelijke eigenschappen, die door de kiemcel van het ouderlijke individu op de nakomelingschap worden overgebracht, eveneens te vinden moeten zijn in alle cellen der kiembaan, maar dat men *a priori* niet behoeft te verwachten, dat zij ook in alle somatische cellen aanwezig zijn. Daar echter, zooals de Vries aantoont, elke somatische plantencel onder bepaalde omstandigheden in staat is een nieuwe plant met al haar erfelijke eigenschappen op te leveren (zooals bij stekken geschiedt), moet men toch ook de aanwezigheid van alle erfelijke eigenschappen in de somatische cellen aannemen; men kan dus niet met Weismann een onderscheid toegeven tusschen kiemplasma en somatisch plasma. Daarentegen wordt het nu ook mogelijk, scherper uit te spreken, hetgeen Weismann

bedoelde met zijn stelling: verworven eigenschappen zijn niet erfelijk. In plaats daarvan zegt De Vries: eigenschappen, in de somatische cellen ontstaan, kunnen niet op de kiembanen worden overgedragen.

De Vries ging nu de celdeeling verder na, en hierbij moet ik nog even terugkomen op zijn onderzoek van den vacuolewand (34), waarvan ik een bepaald gedeelte niet besprak, omdat het beter hier in dit verband genoemd wordt. Nadat hij aangetoond had, dat de tonoplasten zelfstandige organen van het protoplasma zijn, meende hij de hypothese te mogen opstellen, dat deze organen zich uitsluitend door deeling vermenigvuldigen. Ditzelfde was op dat oogenblik reeds bewezen voor andere organen van het protoplasma; in de eerste plaats voor de celkern, die zulk een belangrijk bestanddeel uitmaakt van elke levende cel, in de tweede plaats voor de kleurstofflichamen, die men in vele plantencellen aantreft en die, hetzij kleurloos zijn of in bladen en stengels groen gekleurd, of ook in bloemen geel of oranje van kleur. Later werden feiten gevonden, die de opvatting van De Vries steunden, zoodat hij in zijn hier bedoelde publicatie (70) met grooter zekerheid de stelling kon verdedigen, dat de vacuolewand zich uitsluitend door deeling vermenigvuldigt. Hij breidde dit nu uit tot de verdere deelen van het protoplasma: ook buitenlaag en korrelig protoplasma zouden op dezelfde wijze ontstaan, zoodat ieder van die organen haar erfelijke eigenschappen tengevolge van die wijze van voortplanting steeds weer op gelijksoortige organen zou overdragen. Alleen moest dan aan de celkern een zeer bijzondere rol worden toegekend. Het was toch gebleken, dat bij de bevruchting niet alleen de mannelijke celkern met de vrouwelijke versmelt, maar uit de onderzoekingen van Guignard en anderen had men tevens gezien, dat de mannelijke voortplantingscellen bijna uitsluitend bestaan uit een celkern, met een zeer kleine hoeveelheid protoplasma, dat vermoedelijk alleen als beschutting en als bewegingsorgaan dienst doet; in elk geval bevatten bij vele planten de mannelijke geslachtscellen geen kleurstofflichamen en geen vacuolen. Toch worden alle eigenschappen van den vader

door de mannelijke geslachtscel bij de bevruchting overgedragen op het nieuwe individu, ook die der vacuolen en kleurstof-lichamen, en dit bracht De Vries nu tot een bepaalde voorstelling omtrent de overplanting der erfelijke eigenschappen bij de cel-deeling: De celkern is de drager van alle erfelijke eigenschappen, zoowel van die, welke in het individu tot ontwikkeling komen, als van de latente, die dikwijls geslachten lang verborgen blijven, om op eens in de nakomelingen weer te voorschijn te treden, waarbij men dan van atavisme spreekt. Op die wijze worden dus ook bij de bevruchting door de versmelting der beide celkernen de eigenschappen van den vader op het jonge individu overgedragen. In het verdere protoplasma daarentegen zijn alleen die erfelijke eigenschappen aanwezig, die er tot ontwikkeling komen; deze worden bij elke kerndeeling op de overige organen van het protoplasma overgedragen.

Het komt mij voor, dat dit gedeelte van de hypothese van De Vries bij de vakgenooten de meeste waardeering heeft gevonden, maar dat het tweede deel, dat wij nu bespreken zullen, op den sterksten tegenstand is gestuit. Het is namelijk een beantwoording van de vraag, hoe wij ons die erfelijke eigenschappen in de cel moeten voorstellen. Sedert Darwin neemt men wel algemeen aan, dat deze aan stoffelijke dragers zijn gebonden, maar terwijl b. v. Spencer meent, dat die stoffelijke dragers, door hem „physiological units” genoemd, bij een bepaalde soort alle aan elkaar gelijk zijn, zoodat dus ieder het geheele karakter van de soort vertegenwoordigt, is De Vries van tegenovergestelde meening. Hij zet uiteen, dat elke soort samengesteld is uit een aantal van elkaar vrij onafhankelijke eigenschappen en dat de verschillen tusschen de soorten onderling kunnen worden toegeschreven aan verschillende combinaties van deze erfelijke eigenschappen, dat deze onafhankelijk van elkaar kunnen varieeren en dat zij bij bastaarden in verschillende verhouding met elkaar gemengd kunnen zijn. Daarom neemt De Vries aan, dat elke erfelijke eigenschap gerepresenteerd wordt door een bepaalde stoffelijke drager, waardoor hij zich dus aansluit aan Darwin's pangensis; in verband daarmee noemt De Vries deze dragers

pangenen. Zulke pangenen zouden natuurlijk veel grooter moeten zijn dan de scheikundige moleculen en zouden zich door deeling vermenigvuldigen. Door een verschillende onderlinge verhouding der pangenen zou de variabiliteit verklaard worden, terwijl het ontstaan van nieuwe soorten het gevolg zou zijn van het optreden van nieuwe pangenen.

Geheel afgezien van de verdere waarde dezer hypothese is zij De Vries van groot nut geweest als werkhypothese en heeft zij dus reeds als zoodanig haar recht van bestaan voldoende bewezen. In de eerste plaats heeft zij hem er toe geleid, te zoeken naar latente eigenschappen in bepaalde gevallen. Als zoodanig zag hij, dat dikwijls het vermogen tot secundairen diktegroei bestaat bij deelen, die in normale omstandigheden slechts een korten levensduur bezitten; hij beschrijft b. v. een driejarigen bloemsteel van *Pelargonium*, tweejarige aardappels en rapen (73).

Veel belangrijker echter zijn in dit opzicht zijn bastaardeeringsproeven. Terwijl de algemeen heerschende meening is, dat bij hybriden de eigenschappen van vader en moeder in de eerste generatie volkomen gemengd zijn, heeft De Vries aangetoond (102, 103, 106), in aansluiting aan eenige oudere, vergeten waarnemingen van Mendel, dat men een geheel ander beeld van een bastaard verkrijgt, wanneer men elke eigenschap op zichzelf beschouwt. Het eenvoudigste is het, daartoe te bespreken monohybriden, d. w. z. bastaarden waarvan vader en moeder maar in één enkel kenmerk van elkaar afwijken. Kruist men b. v. een plant met blauwe bloemen met het stuifmeel van een met witte bloemen, terwijl die planten overigens aan elkaar gelijk zijn (het is trouwens onverschillig, welke van die twee men als moeder, welke als vader gebruikt, de bastaarden zijn gelijk), dan verkrijgt men uit de zaden een plant, waarvan de bloemen niet een kleur vertoonen tusschen blauw en wit in, maar zuiver blauw zijn. Dat dit toch bastaarden zijn, zullen wij zoo dadelijk zien; in elk geval blijken dergelijke kenmerken dus ondeelbaar te zijn, en datzelfde geldt voor andere gevallen. Men kan echter evengoed bastaarden

maken tusschen ouders, die in meer opzichten van elkaar afwijken, dus di- tot polyhybriden, waarbij men denzelfden regel bevestigd zal zien, wanneer men telkens maar één enkel stel eigenschappen in het oog houdt. Altijd treedt alleen de eigenschap van een der beide ouders op, daarom de *domineerende* genoemd, terwijl de andere, de *recessieve*, niet zichtbaar is.

Toch is dit recessieve kenmerk in den bastaard in latenten vorm aanwezig, maar dit blijkt pas in de volgende generatie. Het was bekend, dat, wanneer men bastaarden met zichzelf kruist, de tweede generatie een bont mengsel van allerlei vormen oplevert en de verklaring hiervan is door De Vries gevonden. Beperken wij ons voor de eenvoudigheid tot de monohybriden; kruist men deze onderling, dan krijgt men een aantal vormen, waarvan ongeveer 75 pct. het domineerende en 25 pct. uitsluitend het recessieve kenmerk vertoonen. De Vries verklaart dit door aan te nemen, dat in de geslachtscellen de beide kenmerken zich scheiden, zoodat elke geslachtscel van een bastaard slechts een van de twee bezit. Het eenvoudigste geval is wel, dat zij zich gelijkelijk verdeelen en dus 50 pct. van de vrouwelijke geslachtscellen het domineerende, 50 pct. het recessieve kenmerk bezitten en evenzoo voor de mannelijke. Wanneer deze nu gekruist worden, dan zijn de kansen gelijk, dat een domineerende vrouwelijke door een domineerende mannelijke, een domineerende vrouwelijke door een recessieve mannelijke, een recessieve vrouwelijke door een domineerende mannelijke en een recessieve vrouwelijke door een recessieve mannelijke cel bevrucht worden. Noemen wij D het domineerende en R het recessieve kenmerk, dan krijgen wij dus:

1. 25 pct. D ♀ + D ♂
2. 25 pct. D ♀ + R ♂
3. 25 pct. R ♀ + D ♂
4. 25 pct. R ♀ + R ♂

Bij de planten uit 1 voortgekomen, zal alleen het domineerende kenmerk aanwezig zijn, dus ook alleen zichtbaar zijn;

bij 2 en 3 krijgen wij gewone bastaarden, die zich derhalve evenals de vorige generatie zullen gedragen, dus alleen het domineerende kenmerk zullen vertoonen; bij 4 is alleen het recessieve kenmerk aanwezig, dus ook alleen zichtbaar; m. a. w. 75 pct. vertoonen het domineerende, 25 pct. het recessieve kenmerk, juist zooals de proef het aantoot. Die 75 pct. zijn nu voor 25 pct. zuiver domineerende vormen, voor 50 pct. bastaarden; maar dat is er zoo niet aan te zien, dat blijkt pas, wanneer men deze weer onderling kruist, in de volgende generaties. Zooals ik reeds zeide, gaat deze regel ook op bij di- tot polyhybriden, wanneer men maar telkens één enkel stel kenmerken in het oog houdt; ik zal dit echter hier niet verder uitwerken. Ook kruising der bastaarden met een der beide ouders geeft het vooruit te berekenen aantal domineerende en recessieve vormen. Natuurlijk wordt dit alles eenvoudig verklaard, wanneer men zich deze eigenschappen aan bepaalde pangenon gebonden denkt, en ik geloof dan ook dat de pangenesishypothese zeer gestegen is in de achting der vakgenooten sedert deze laatste publicatie van De Vries.

Vermelding verdient nog, dat uit de waarnemingen van De Vries schijnt te blijken, dat de oudste eigenschap bij bastaarden steeds domineert, waardoor zich het vooruitzicht opent, bij verwante soorten den relatieven ouderdom te bepalen van De kenmerken, waardoor zij van elkaar verschillen.

Aansluitend aan deze hybridisatieproeven, moet ik hier nog kort vermelden de waarnemingen van De Vries over de bastaardbevruchting van het endosperm (100). Zooals bekend is, vindt bij de hogere planten de bevruchting plaats, nadat de stuifmeelkorrels op een stempel zijn terechtgekomen. De stuifmeelbuizen, door die korrels gevormd, groeien door het stijlkanaal heen en dringen, in het vruchtbeginsel gekomen, binnen door het poortje van een zaadknop. Hier legt zich de top van de stuifmeelbuis tegen de eicel en een van de drie kernen, die in dien top worden aangetroffen, vereenigt zich met de kern van de eicel; de aldus bevruchte eicel groeit uit tot kiem. Het

voedsel, dat noodig is voor de eerste ontwikkeling van de jonge plant, vindt men somtijds in de kiem zelf, maar in een zeer groot aantal gevallen treft men dit aan in het zoogenaamde endosperm (ook wel kiemwit genoemd), dat na de bevruchting uit den naast de eicel gelegen kiemzak ontstaat. Nu was reeds meer dan eens beweerd, dat het stuifmeel een indirecten invloed op dit endosperm zou uitoefenen, waardoor bij bastaardeeringsproeven het endosperm dadelijk na de bevruchting eigenschappen van den vader zou bezitten; men sprak dan van xeniën, maar het bestaan daarvan werd van verschillende kanten sterk betwijfeld. De Vries heeft nu het bestaan van zulke bastaardendospermen volkomen bewezen. Hij maakte daarvoor gebruik van een paar maisrassen, waaraan het verschillende endosperm reeds uiterlijk zeer gemakkelijk te onderscheiden is en wel van suikermais, waar de cellen van het rijpe endosperm suiker bevatten en dus doorschijnend zijn, zoodat de geheele korrel er glazig uitziet en van eenig ander ras, waar de cellen van het rijpe endosperm normaal zetmeel bevatten, zoodat dit weefsel een krijt wit voorkomen bezit. Door bestuiving nu van suikermais met stuifmeel van gewone mais kreeg hij dadelijk een aantal korrels met zetmeelhoudend endosperm, die dus blijkbaar bastaarden waren met het domineerende kenmerk. Terwijl echter vroeger zulke xeniën alleen verklaard konden worden door een of ander mystisch transport van erfelijke eigenschappen uit de stuifmeelbuis naar den kiemzak, wees De Vries er op, dat sedert de ontdekkingen van Nawaschin en Guignard — 1 à 1½ jaar geleden gepubliceerd — de verklaring zeer eenvoudig is. Deze hadden namelijk gevonden, dat niet alleen een kern uit de stuifmeelbuis zich vereenigt met de kern van de eicel, maar dat een tweede dergelijke kern binnendringt in den kiemzak, met de kern daarvan versmelt en dat pas daarna hier het endosperm gevormd wordt. Nawaschin sprak dan ook van een dubbele bevruchting en uit de proeven van De Vries is gebleken, dat deze term inderdaad juist gekozen was, terwijl bovendien een nieuwe bevestiging is verkregen van de opvat-

ting, dat de celkern drager moet zijn van alle erfelijke eigenschappen der soort.

Een andere groep van onderzoekingen van De Vries had betrekking op de zoogenaamde monstrositeiten, dat zijn individuen, die in zeer sterke mate afwijken van het type der soort, waarbij men vroeger aannam, dat zulke afwijkingen niet erfelijk zouden zijn. Vooral werd door hem uitvoerig nagegaan de klemdraai (72, 75, 77, 78) en wel in het bijzonder bij de gewone wilde kaardebol. Dit verschijnsel komt voor bij planten met kruiswijsstaande bladen, waar men het nu en dan, maar hoogst zeldzaam in de natuur aantreft; de bladen staan dan in een spiraal, waarbij hun basis vergroeid is tot een band, die als een klem den stengel omgeeft; deze laatste tracht bij zijn verlenging die spiraal te ontrollen en wordt daarbij zelf in tegenovergestelden zin gedraaid. Deze verklaring van het verschijnsel hebben wij te danken aan Alexander Braun, die haar reeds 50 jaar geleden gaf; het gelukte De Vries, de juistheid er van aan te toonen, daar hij zich een talrijk materiaal van stengels met klemdraai wist te verschaffen door uitzaaiingsproeven. Hij had kaardebollen in het groot uitgezaaid en vond daaronder in 1885 toevallig twee getordeerde exemplaren; vóór den bloei werden toen alle andere exemplaren verwijderd en alleen van deze zaad gewonnen. Dit gaf, daar de plant tweejarig is, in 1886 alleen bladrozetten en in 1887 weer opgaande stengels, waarbij nu bleek, dat onder 1643 exemplaren weer 2 met klemdraai waren. Alleen van deze werd zaad gewonnen en nu werden in 1889 verkregen 1616 planten, waarvan 67 getordeerd. Het was dus bewezen, dat de klemdraai bij de kaardebol een erfelijk verschijnsel is, dat door teeltkeus gefixeerd kan worden. Later heeft De Vries het aantal getordeerde exemplaren nog kunnen brengen tot 34 pct. Ook bij andere planten, waar klemdraai optrad, kon hij aantoonen, dat dit verschijnsel erfelijk is, zonder dat het trouwens ooit geheel gefixeerd kan worden: altijd is het aantal atavistische individuen, die dus in hun eigenschappen tot den stamvorm

terugkeeren, zeer aanzienlijk, hoe gunstig men de uitwendige omstandigheden ook kiest.

Bovendien bleek, dat men reeds onder de kiemplantjes die individuen kan uitkiezen, waar men kans heeft op het optreden van klemdraai (81). Hiervoor moet op groote schaal worden uitgezaaid (10 000—100 000 zaden) en gelet worden op het optreden van zaadlobvariatiën. Deze doen zich voor, hetzij als vergroeiingen van zaadlobben, of als het optreden van een abnormaal aantal zaadlobben, meestal 3, een enkele maal 4. Kiest men nu alleen deze uit voor de verdere kultuur, dan is de kans groot, dat hieronder exemplaren met klemdraai worden aangegetroffen. Het is De Vries trouwens ook gelukt van deze zaadlobvariatiën erfelijke rassen te maken. Bovendien heeft hij zich niet tevreden gesteld met het verkrijgen van erfelijke rassen van getordeerde planten, maar hij heeft deze gebezigd voor een zeer uitvoerig morphologisch en ontwikkelingsgeschiedkundig onderzoek van deze monstrositeit. Dit leverde een volkomen bevestiging op van de voorstelling van Braun, waarvan men de juistheid vroeger nooit had kunnen nagaan, wegens gebrek aan materiaal. Aansluitend aan dit morphologische onderzoek van den klemdraai is verder een latere reeks van waarnemingen van de Vries (79) over verdubbeling van phyllopodiën (dat zijn de deelen van den stengel bij elk blad behoorende), en de beteekenis daarvan voor de leer van den bladstand.

Een ander bekend voorbeeld van een monstrositeit zijn de fasciatiën of bandvormige stengels; iedereen kent deze bij de hane-kammen, maar men meende, dat zij overigens niet erfelijk zouden zijn. Ook hier toonde De Vries aan, dat deze meening onjuist is (80): evenals bij den klemdraai ging hij uit van enkele toevallig gevonden exemplaren en wist hiervan bij verschillende planten in enkele jaren door keuze erfelijke rassen te verkrijgen, echter ook hier met veel atavisten. Evenzoo toonde hij de erfelijkheid van verschillende aaneengroeiingen — synfisen — aan (85); boven wees ik daar reeds op voor vergroeide zaadlobben, maar hetzelfde geldt voor tal van andere vergroeiingen.

Een van de merkwaardigste gevallen van erfelijke monstrositeiten is eindelijk wel de steriele mais als erfelijk ras, de eerste publicatie van De Vries op dit gebied (71, 74). Hij vond in 1888 in zijn maiskultuur planten, die geen spoor van vrouwelijke kolven vertoonden en waar de mannelijke bloempluim vervangen was door een naakte spil. Zulke planten brachten natuurlijk geen zaad voort, maar daarnaast vond hij andere planten, die in geringe mate steriel bleken te zijn, en toen hij hiervan zaad verzamelde, verkreeg hij in 1889 weer een aantal geheel steriele planten (en wel een grooter aantal dan het vorige jaar) en andere overeenkomende met de moederplant. Het geval is analoog met dat der dubbele violieren, die reeds lang in den tuinbouw bekend zijn.

Zonder verder in bijzonderheden te treden, kan het succes van deze proeven wel het beste hieruit blijken, dat De Vries voor den ruilhandel der botanische tuinen thans een aantal zaden van erfelijke monstrositeiten levert (89). Hij komt dan ook tot het resultaat, dat alle monstrositeiten erfelijk zijn, met uitzondering van de vergroeningen en bij deze was het reeds bekend en is het voor eenige bepaalde gevallen door De Vries ook weer waarschijnlijk gemaakt (90), dat men te doen heeft met de gevolgen van de aanwezigheid van dierlijke parasieten. Alleen, zooals ik reeds zeide, volkomen erfelijk zijn zulke rassen nooit; wel zullen wij zoo straks zien, dat men door gunstige levensvoorwaarden het aantal atavisten kan doen verminderen, maar geheel uitroeien kan men den terugslag niet.

Zeer belangrijk voor de studie van de variabiliteit is de statistische methode, die door Quetelet het eerst gebezigd is en later vooral door Galton is uitgewerkt voor de variaties in de menschenmaatschappij. Het was daarbij (en in enkele gevallen bij dieren en planten) gebleken, dat wanneer een bepaald kenmerk varieert, de individuen ten opzichte van dit kenmerk zich zoodanig groepeeren, dat de afwijkingen van het gemiddelde hieromheen symmetrisch gerangschikt zijn als om een centrum van

grootste dichtheid. Hoe grooter de afwijkingen van het gemiddelde zijn, des te zeldzamer worden zij; daarbij volgen zij geheel de wetten van de waarschijnlijkheidsrekening, zijn gerangschikt volgens Newton's binomium. Men kan dit gemakkelijk graphisch voorstellen, wanneer men twee onderling loodrechte assen aanneemt, op de horizontale telkens de grootte van het kenmerk aangeeft en daarmee corresponderende loodlijnen opricht, die men een lengte geeft overeenkomende met het aantal individuen, dat het kenmerk in die mate bezit. Wanneer men de toppen van die loodlijnen door een lijn verbindt, verkrijgt men een kromme, die De Vries met den naam *Galtonkromme* bestempelt; deze stijgt van de minimumwaarde van het kenmerk af eerst langzaam en dan snel tot een maximum overeenkomende met het gemiddelde van het kenmerk, om vervolgens weer aan de andere zijde van het maximum een geheel symmetrischen loop te bezitten.

Wanneer men maar veel individuen onderzoekt, vindt men dergelijke Galtonkrommen volgens De Vries ook in het plantenrijk zeer algemeen. Hij beschouwt ze als een bewijs van fluctueerende of individueele variatie van een soortkenmerk, als een gevolg van de verschillende menging der pangen. Maar daarnaast vond hij ook andere typen van variatiekrommen; als eerste voorbeeld noem ik de twee- (en meer-) toppige kromme (86, 87, 96). Deze werd aangetroffen bij de bloemhoofdjes van samengesteldbloemige planten; een aantal van deze, b. v. ganzenbloem, kamille, madeliefje, bezitten twee vormen van bloemen, de buisvormige schijf bloempjes en de lintvormige straal- of randbloempjes. Wanneer men het aantal van deze laatste telt bij een groot aantal bloemhoofdjes van dezelfde soort, dan zal men in de meeste gevallen normale symmetrische Galtonkrommen verkrijgen, waarvan de top bij sommige soorten ligt op 5 lintbloempjes, bij andere op 8, of op 13, of op 21. Met andere woorden: deze toppen behooren tot de getallenreeks 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, enz. die men ook bij de bladstanden aantreft. Nu vond echter De Vries bij de gele ganzenbloem (*Chrysanthemum segetum*) in zijn kultuur een voorbeeld van een

kromme met twee toppen en wel, merkwaardig genoeg, één top op 13 en één op 21 straalbloempjes. Het zal misschien het duidelijkst worden, als ik hier de cijfers, door hem verkregen, meedeel:

Aantal straalbloempjes	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
Aantal individuen....	1	14	13	4	6	9	7	10	12	20	1

Het gelukte hem, aan te toonen, dat men hier met een gemengd ras te doen heeft, door de beide rassen uit elkaar te halen door selectie, waarbij ieder toen een symmetrische kromme vertoonde, het eene met den top op 13, het andere op 21 straalbloempjes. Met dit laatste ras heeft hij toen verdere proeven genomen. Alleen die planten werden bewaard, waarvan het eindhoofdje 21 of meer lintbloempjes bezat. Toen deze weer bloeiden, werden van elk individu alle hoofdjes onderzocht en hiervan partieele krommen gemaakt. Als stamplanten koos hij toen zulke, waar de top van de kromme hooger dan 21 lag. Zoodoende gelukte het niet alleen het 21-stralige ras naar het grootste aantal randbloempjes asymmetrisch te maken, maar hij verkreeg toen eerst een tweetoppige kromme met toppen op 26 (2×13) en 34 en eindelijk twee rassen, het eene met een top op 26, het andere op 34 lintbloempjes.

In de tweede plaats noem ik de halve Galtonkrommen (82, 83, 84, 91); ook hier weer zal een voorbeeld duidelijk maken, wat daarmee bedoeld wordt. Iedereen weet, dat de gewone roode klaver wel eens 4-tallige bladen bezit in plaats van 3-tallige; somtijds vindt men deze op een bepaalde plek tamelijk veel en bij nauwkeurig onderzoek kan men dan ook wel eens een 5-tallig blad aantreffen, ja zelfs wel eens een 6- of 7-tallig blad, maar nooit meertallige (tenzij men met een geheel ander morphologisch verschijnsel te doen heeft). Wanneer men nu op zulk een plek bij vele planten het aantal van elk van die soorten van bladen telt, zal het blijken, dat men een kromme krijgt, waarvan de top ligt bij 3 blaadjes en die vandaar daalt tot 7, maar die geen deel bezit aan den anderen

kant van den top; er komen geen 2- of 1-tallige blaadjes voor. De Vries noemt dit een halve Galtonkromme en beschouwt die als het bewijs voor de aanwezigheid van een soortvormende, zoogenaamde discontinue variatie. Het is hem nu gelukt, deze in een continue te veranderen, die dan echter om een ander middelpunt heen fluctueert. In het geval met de klaver heeft hij een ras verkregen, waarvan de top op 5 blaadjes ligt en dat nu varieert naar 3 en naar 7 blaadjes toe, een ras, dat op het oogenblik reeds in vele botanische tuinen te vinden is. Maar hij heeft de selectie verder voortgezet en is op die wijze gekomen tot een ras, waarvan de top van de kromme op 7 blaadjes ligt en dat varieert naar de lagere getallen toe, maar niet naar den hoogerem kant; m. a. w. hij heeft de halve Galtonkromme omgekeerd. De cijfers mogen dit nog nader toelichten:

	Aantal bladschijven	3	4	5	6	7
in	1889	∞	26	7	0	0
"	1890	∞	69	44	0	0
"	1891	63 pct.	10 pct.	26 pct.	1 pct.	0
"	1892/93	14 "	20 "	32 "	18 "	16 pct
"	1894	9 "	8 "	18 "	15 "	50 "

Eindelijk vermeld ik nog de krommen van de erfelijke monstrositeiten (88). Dit zijn halve Galtonkrommen met een tweeden top ergens in het midden van de kromme. Het zou te veel ruimte vorderen, om hier uitvoerig op in te gaan; slechts wil ik vermelden, dat de oorzaak van dit verschijnsel gezocht moet worden in het vroeger reeds genoemde groote aantal atavisten bij zulke monstrositeiten. De hoofdtop van de halve kromme heeft juist betrekking op deze atavisten, terwijl de tweede top betrekking heeft op het eigenlijke ras, als men het atavisme buiten rekening laat.

In talrijke van de hier genoemde verhandelingen had De Vries er reeds herhaaldelijk op gewezen, dat de voeding van

invloed is op het optreden van variaties, maar hij heeft hieraan nog een aantal afzonderlijke geschriften gewijd (92, 95, 97, 98, 99, 101). Zonder uitvoerig hierop in te gaan, wil ik als resultaat van zijn proeven vermelden, dat goede voeding het aantal echte exemplaren van een variatie doet toenemen, het aantal atavisten daarentegen doet afnemen, terwijl slechte voeding het tegenovergestelde resultaat heeft. Zoo kan men door veel mest (vooral stikstofrijke) en wijd uiteenplanten de kenmerken van een bepaald ras sterk te voorschijn doen treden, terwijl het aan den anderen kant volstrekt niet moeilijk is, door dicht opeen te planten in een armen grond, de kenmerken van een ras geheel te doen verdwijnen. Het laatste heeft men b. v. in vele botanische tuinen gezien bij den klemdraai van de kaardebol, die niet optrad bij de planten, die uit zaad van De Vries waren te voorschijn gekomen, omdat men deze planten niet met de noodige zorg had behandeld. In verband hiermee kan men bij tweejarige planten de variatie tegenhouden door laat te zaaien, waardoor het eerste jaar slechts een zwak wortelrozet van bladen gevormd wordt; daarentegen kan men, door zeer laat te zaaien, teweeg brengen, dat de plant het tweede jaar alleen een wortelrozet vormt, dat nu echter zeer krachtig is, zoodat in het derde jaar de afwijking in sterke mate voor den dag komt.

Eindelijk heeft De Vries een eigenaardige periodiciteit gevonden bij het optreden van partieele afwijkingen op een bepaald individu (93, 94, 97). Wanneer men bij een of andere plant een spruit, gedurende een bepaald jaar ontstaan, onderzoekt, dan zal men zien, dat in het begin korte geledingen zijn gevormd, dat deze allengs langer worden tot een bepaald maximum toe, om daarna weer in lengte af te nemen; diezelfde periodiciteit zal men bij tal van andere eigenschappen terugvinden, b. v. in de meer of minder krachtige ontwikkeling der zijspruiten. Nu heeft De Vries waargenomen, dat hiermee samengaat een periodiciteit in het optreden van partieele variaties, dus op elke abnormale spruit neemt de kans op het

voorkomen van afwijkingen allengs toe, om daarna weer af te nemen. Als voorbeeld geef ik een geval van de vijftallige klaver; hier had een zijspruit 8 bladen en het aantal blaadjes van elk blad bedroeg van onderen naar boven toe gaande: 3, 4, 5, 6, 7, 5, 5, 4. In andere gevallen is de periodiciteit niet zoo duidelijk uitgesproken, maar zij is toch steeds aanwezig. Misschien hangt deze regel samen met het bovengenoemde verband tusschen voeding en variabiliteit. Er volgt echter nog iets anders uit: hoe grooter de erfkracht, des te talrijker zijn de abnormale organen, des te langer moet dus ook de periode zijn, waarover zij zich uitstrekken; des te vroeger moeten zij dus ook op een spruit voorkomen. M. a. w. wij vinden hier de verklaring van de door Darwin ontdekte wet, dat afwijkingen, die op een bepaalden leeftijd zichtbaar worden, allengs vroeger optreden bij voortdurende selectie.

Alleen de allerlaatste publicatie van De Vries moet nu nog besproken worden. Het is een voorlooper van de mutatietheorie en om de beteekenis er van te doen begrijpen, moet ik een paar woorden vooraf doen gaan. Zooals bekend is, heeft Darwin aangetoond, dat alle planten en dieren een strijd om het bestaan voeren tegen de omringende natuur en onderling, en dat in dezen strijd alleen de meest geschikt blijven overleven, of ten minste krachtige nakomelingen voortbrengen. Zich grondende op de door zijn proeven en door de praktijk van den landbouw bewezen veranderlijkheid der soort, neemt hij aan, dat die „survival of the fittest” op dezelfde wijze werkt als de kunstmatige teeltkeus van den veehouder of den landbouwer en dat, evenals daarbij nieuwe rassen ontstaan, door natuurkeus nieuwe soorten in den loop der eeuwen gevormd worden. Daarbij zouden dus kleine wijzigingen van de individuen, wanneer zij voor deze nuttig zijn en ze dus beter geschikt maken in den strijd voor het bestaan, langzamerhand geaccumuleerd worden en op die wijze de talloze adaptaties van planten en dieren zijn ontstaan.

Nu is echter een groot bezwaar tegen deze opvatting de geringe erfelijkheid van variaties en ten tweede, dat tal van organen in hun volmaakte vorm voor plant of dier van nut kunnen zijn, maar dat men zich moeilijk voor kan stellen, dat zij dit ook waren bij hun eerste optreden in nauwelijks zichtbaren vorm. Darwin heeft dit bezwaar zeer goed gevoeld en het trachten te ontzenuwen in een aantal speciale gevallen, maar toch werd hij dikwijls heen- en weer geslingerd tusschen de opvatting, dat soorten zouden ontstaan door accumulatie van kleine individueele variaties en de tegenovergestelde voorstelling van sprongsgewijze variatie; door de opmerkingen zijner critici heeft hij zich langzamerhand meer tot de eerste opvatting laten dringen en is de tweede eigenlijk vrij wel vergeten geworden. Waar aanvallen op het Darwinisme geschieden, is het ook steeds deze eerste voorstelling, die bestreden wordt.

De Vries heeft gemeend, dat men verder zou komen door eens na te gaan in hoever de tweede voorstelling in overeenstemming is met de feiten. Op groote schaal zijn door hem reeds sedert jaren soorten van het geslacht *Oenothera* (St. Tennisbloem) uitgezaaid en daaronder is er een, de *O. Lamarckiana*, die sedert een twintigtal jaren bezig is te verwilderen in de omstreken van Hilversum en 's Graveland (132). In 1896 nu vond hij, terwijl in vorige jaren het zaaisel geheel constant was en terwijl hij er voor gezorgd had, dat geen kruising had kunnen plaats hebben, onder de zaailingen een geheel afwijkend exemplaar (105), dat zich vooral door zijn krachtiger bouw van de overige onderscheidde. Toen hiervan zaad werd verzameld, verkreeg hij in 1897 450 planten, die alle aan de moederplant gelijk waren, dus een volkomen erfelijkheid van dezen geheel afwijkenden vorm; De Vries spreekt hier van een nieuwe soort en niet van een nieuw ras, omdat rassen en variëteiten gewoonlijk slechts in één of enkele kenmerken van het soortstype afwijken, terwijl soorten onderling verschillen vertoonen in een groot aantal organen. De soort heeft ook reeds

een naam gekregen; zij is *Oenothera gigas* gedoopt. Door een dergelijke *sprongvariatie* ontstaat dus op eens uit een bestaande soort een sterk afwijkende vorm, die volkomen erfelijk is en wij kunnen nu wel reeds inzien, al blijft de uitvoerige publicatie van De Vries af te wachten, dat zulk een *muteerend* exemplaar de stamvorm kan worden van een nieuwe soort, wanneer het in enig opzicht beter gewapend is in den strijd voor het leven dan de bestaande individuen. Natuurlijk tasten wij hierbij nog geheel in het duister rond naar de oorzaken van het eerste optreden van zulke sprongvariatiën, maar daaromtrent zullen latere onderzoekingen ons misschien meer leeren.

Hiermede heb ik getracht, een denkbeeld te geven van het voornaamste, wat door onzen landgenoot gedurende 30 jaar op wetenschappelijk gebied is tot stand gebracht. Dat hij zoo veel en zoo belangrijk heeft kunnen bijdragen tot den vooruitgang der natuurwetenschappen, heeft hij zeker te danken aan zijn buitengewoon helder verstand, dat vooral in kritische richting ontwikkeld is en dat sterk gekant is tegen alle mystiek, aan zijn scherp waarnemingsvermogen en zijn uitstekend geheugen, maar zeker niet minder aan zijn enorme werkkracht, die des te meer verwondering zal wekken, wanneer men weet, dat De Vries een zwak gestel bezit. Vooral is dit het geval sedert hij in 1890 door een zware ziekte werd aangetast, waarvan hij jaren lang de gevolgen ondervonden heeft, zoodat hij zich bijna geheel uit het openbare leven moest terugtrekken; ook vroeger had hij trouwens daaraan nooit veel deelgenomen.

De Vries heeft steeds voeling gehouden met de praktijk van land- en tuinbouw; vooral toen hij zijn onderzoekingen over erfelijkheid en variabiliteit begon, heeft hij tal van kweekerijen hier te lande en in het buitenland bezocht, is zelfs toen ook een drietal jaren redacteur geweest van *Het Nederlandsche Tuinbouwblad*. De praktijk heeft hem aan den anderen kant ook veel te danken; niet alleen door zijn kiemings- en groeigeschie-

denissen van landbouwgewassen en indirect door zijn onderzoekingen, vooral over de afstammingsleer, heeft hij land- en tuinbouw diensten bewezen, maar ook nog op andere wijze. Ik heb hier het oog op het aandeel, dat hij gehad heeft in het tot stand komen van het phyto-pathologisch laboratorium Willie Commelin Scholten. De heer en mevrouw Scholten—Commelin wenschten aan de nagedachtenis van hun zoon, die als student in de plantkunde gestorven was, een stichting te wijden van botanischen aard en zij hebben toen met De Vries beraadslaagd over den aard van die stichting. Het is aan zijn raad te danken, dat daarvan toen geworden is een laboratorium tot onderzoek en bestrijding van de ziekten der land- en tuinbouwgewassen in Nederland.

De beteekenis van De Vries zou zeker zeer onderschat worden, wanneer men niet in aanmerking neemt hetgeen hij gedaan heeft als universitair leeraar. De komst van Hugo de Vries als hoogleeraar te Amsterdam was, ook afgezien van zijn persoonlijkheid, een belangrijk feit, omdat daardoor erkend werd, dat in de plantkunde twee hoofdrichtingen van onderzoek zijn, die onmogelijk door een zelfden persoon beoefend kunnen worden, een systematisch-morphologische en een physiologische richting en dat het noodzakelijk is voor beide een leerstoel te bezitten aan een goed ingerichte universiteit. Het was een eisch, waarvan de wenschelijkheid in het buitenland reeds lang erkend was, maar hier te lande voerde toen de systematiek den scepter (behalve in de laatste jaren te Utrecht, terwijl te Amsterdam wel is waar Oudemans ook systematicus was, maar toch trachtte de physiologie tot haar recht te doen komen) en het was er in elk geval ver van af, dat men toegegeven had, dat de plantkunde niet door een enkel hoogleeraar gedooceerd kan worden. Het zal steeds een roem voor de curatoren der universiteit en het gemeentebestuur van Amsterdam blijven dat deze dit reeds in 1878 hebben ingezien, terwijl tot op dit oogenblik het verkrijgen van een tweeden botanischen leerstoel aan een der

rijks-universiteiten nog steeds tot de *pia vota* blijft behooren.

De Vries is als hoogleeraar bij de studenten zeer gezien; zijn colleges munten uit door helderheid en duidelijkheid, terwijl hij buitengewoon hulpvaardig is, wat vooral op de praktische cursussen in mikroskopie uitkomt. Er zijn zeker op het oogenblik een paar duizend medici en vele pharmaceuten in ons land, die hun vaardigheid in het gebruik van het mikroskoop aan De Vries danken. Maar men vrage niet, hoeveel tijd hem dit gekost heeft en nog kost; ik heb wel eens met buitenlandsche professoren hierover gesproken en dezen sloegen hun handen ineen, wanneer zij hoorden hoeveel tijd De Vries besteden moet voor zijn universitair onderwijs; zij begrepen niet, hoe het mogelijk was, dat hij daarbij zooveel wetenschappelijk werk produceerde.

Hoe belangrijk ook de propaedeutische vorming van geneesheeren en apothekers moge zijn, de voornaamste taak van De Vries was toch zeker de opleiding der eigenlijke biologische studenten. Het aantal van dezen is, behalve in de allerlaatste jaren, niet zeer groot geweest en dit is begrijpelijk, daar de wet toch een soort van straf heeft gesteld op de studie der natuurwetenschappen. Op de gymnasia wordt de liefde voor de natuur niet licht opgewekt, daarentegen wel bij de leerlingen der Hoogere Burgerscholen; wenschen dezen nu echter na hun eindexamen universitaire studies te beginnen, dan zijn zij gedwongen, zich eerst nog een zekere hoeveelheid Latijn en Grieksch te laten instampen, ten einde het staatsexamen voor de universiteit te kunnen afleggen; dit werkt op het meerendeel zoo afschrikkend, dat zij maar liever medicus of pharmaceut worden. Wanneer men nu nog bedenkt, dat van de biologische studenten sommigen zoöloog werden en anderen zich meer op systematisch botanisch gebied bewogen, dan zal het wel geen verwondering wekken, dat het aantal der eigenlijke leerlingen van De Vries klein is. Degenen, die hun studiën voltooid hebben, zijn: J. H. Wakker, J. M. Janse, H. P. Wijsman, H. W. Heinsius en de schrijver dezer levensschets. Maar dezen

zullen ook volmondig erkennen, dat zelden een hoogleeraar zich zooveel moeite gaf voor zijn leerlingen als De Vries; dit geldt zoowel de privaat-colleges en de bespreking der nieuwe literatuur als vooral de praktische opleiding in het laboratorium. Een tijd lang heeft De Vries zelfs, wegens gebrek aan de noodige ruimte, een drietal biologische studenten in zijn eigen kamer laten werken. Men mag het hem daarbij als een groote verdienste toerekenen, dat hij geen school gevormd heeft, maar dat hij ieder van zijn leerlingen zich heeft laten ontwikkelen in zelf gekozen richting, waarbij hij echter bij allen, vooral door zijn voorbeeld, lust tot wetenschappelijk onderzoek heeft weten op te wekken. Toen ik dan ook hierboven het wetenschappelijke werk van De Vries afzonderlijk behandelde, geschiedde dit meer uit een praktisch oogpunt en volstrekt niet, omdat het naar mijn meening geen deel van het Hooger Onderwijs uitmaakt. Integendeel, tegenover de opvatting, die veelal in onze juridisch gevormde bestuurskringen heerschende is; dat universitair onderwijs zou bestaan uit colleges en practische cursussen, heeft De Vries weer eens bewezen, dat zij de beste leermeesters zijn, die zelf oorspronkelijk wetenschappelijk werk leveren, waardoor zij niet alleen het werk van anderen beter kunnen beoordeelen, maar ook, zooals ik reeds zeide, hun leerlingen weten op te leiden tot zelfstandige onderzoekers. Hoevelen staan daartegenover, die, hoe bekwaam ook, toch juist wegens hun onvermogen tot het doen van wetenschappelijke onderzoekingen, als hoogleeraar veel minder tot stand brengen, ook al zijn zij veel welsprekender dan mannen als De Vries.

Hoewel het bij ons helaas geen gewoonte is, dat een student verschillende universiteiten bezoekt, heeft de groote naam van den Amsterdamschen planten-physioloog toch ten gevolge gehad, dat van tijd tot tijd botanische studenten ook van andere hoogeschoolen in zijn laboratorium zijn komen werken. Zelfs telt hij onder zijn leerlingen enkele buitenlanders, die anders, door de taal afgeschrikt, niet licht onze universiteiten bezoeken; zoo de Belgen Dr. E. Verschaffelt en Dr. van Rijsselberghe, de

Oostenrijkers Dr. Pohl en Dr. Nestler en den Zweed Dr. Bengt Jönsson.

Ook als populariseerder van wetenschap heeft De Vries groote verdiensten. Uit de lange lijst van populaire geschriften hierachter (die zelfs niet geheel volledig is), zal blijken, hoeveel hij op dit gebied gedaan heeft. Reeds spoedig na zijn promotie voelde hij neiging tot het verspreiden van botanische kennis onder leeken en die lust is hem tot nu toe bijgebleven; in den laatsten tijd blijkt dit vooral uit zijn redacteurschap van het *Album der Natuur*. Goed populariseeren is zeer moeilijk, maar De Vries verstaat deze kunst en het komt mij voor, dat de herleving van den lust tot natuurstudie in ons land, die men in de laatste jaren zoo duidelijk kan waarnemen, voor een niet gering gedeelte zijn werk is geweest.

Hoe hoog De Vries als wetenschappelijk man in het buitenland geschat wordt, ook daar waar men somtijds met hem van meening verschilt, blijkt telkens, wanneer men met vakgenooten in aanraking komende, over hem spreekt. Maar het blijkt ook uit de eerbewijzen, die hem ten deel zijn gevallen. Ik vermeldde reeds, dat buitenlandsche universiteiten hem een leerstoel hebben aangeboden; ik zou verder kunnen meedeelen, wat ons eigen land betreft, dat De Vries sedert 1878 lid is van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Van de overige onderscheidingen noem ik er nog slechts twee: De Vries is sedert een jaar buitenlandsch lid van de Akademie van Wetenschappen te Kopenhagen en sedert 1891 eereid van de Deutsche Botanische Gesellschaft; dit laatste zeker wel een van de grootste eerbewijzen, die een botanicus ten deel kunnen vallen.

Zooals men uit zijn geboortjaar zal gezien hebben, is de Vries nog pas kort geleden de 50 jaar gepasseerd. Wetenschappelijke mannen van beteekenis plegen gewoonlijk met het klimmen der jaren niet af te nemen in productiviteit; integen-

deel hun oordeel is dikwijls gerijpt en wij mogen dan ook zeker wel verwachten, dat de biologische wetenschappen nog met een aantal belangrijke ontdekkingen door De Vries verrijkt zullen worden, wanneer zijn gezondheid hem toestaat te blijven voortwerken, zooals hij dit tot nu toe gedaan heeft.

Utrecht, September 1900.

LIJST VAN BOEKEN, BROCHURES EN TIJDSCHRIFTARTIKELLEN
DOOR HUGO DE VRIES GEPUBLICEERD.

Afkortingen.

- A. N. Album der Natuur.
A. N. S. Archives Néerlandaises des Sciences exactes et naturelles.
A. W. Arbeiten des Botanischen Instituts zu Würzburg.
B. Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft.
B. Z. Botanische Zeitung.
C. R. Comptes Rendus de l'Académie des Sciences.
D. Botanisch Jaarboek Dodonaea.
F. Flora oder Allgemeine Botanische Zeitung.
K. A. Nederlandsch Kruidkundig Archief.
L. J. Landwirthschaftliche Jahrbücher.
M. Maandblad voor Natuurwetenschappen.
M. L. Maandblad der Hollandsche Maatschappij voor Landbouw.
N. T. Het Nederlandsche Tuinbouwblad.
P. J. Pringsheim's Jahrbücher für wissenschaftliche Botanik.
R. B. Revue Générale de Botanique.
V. M. Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afd. Natuurkunde.

a. Dissertatie.

1. De invloed der temperatuur op de levensverschijnselen der planten. 's Gravenhage 1870 en A. N. S. 1870.
2. Sur la perméabilité du protoplasma des betteraves rouges. A. N. S. 1871.
3. Sur la mort des cellules végétales par l'effet d'une température élevée. A. N. S. 1871.
4. Ueber einige Ursachen der Richtung bilateral-symmetrischer Pflanzentheile. A. W. 1872.

5. Over de bewegingen van ranken en slingerplanten. M. 1872.
6. Längenwachstum der Ober- und Unterseite sich krümmender Ranken. A. W. 1873.
7. Zur Mechanik der Bewegungen von Schlingpflanzen. A. W. 1873.
8. Over eenige mechanische eigenschappen van groeiende plantentengels. M. 1873.
9. Einfluss zu hoher Temperaturen auf das Pflanzenleben. F. 1873.
10. Die vitalistische Theorie und der Transversalgeotropismus. F. 1873.
11. Ueber die Dehnbarkeit wachsender Sprosse. A. W. 1874.
12. Die Resultate der neuesten Forschungen über das Längenwachstum der Pflanzen. L. J. 1874.
13. Ueber die Ausdehnung wachsender Pflanzenzellen durch ihren Turgor. B. Z. 1877.
14. Ueber longitudinale Epinastie. F. 1877.
15. Ueber die mechanischen Ursachen der Zellstreckung. Leipzig 1877.
16. Sur la perméabilité des membranes précipitées. A. N. S. 1878.
17. Ueber Verkürzung pflanzlicher Zellen durch Aufnahme von Wasser. B. Z. 1879.
18. Ueber die inneren Vorgänge bei den Wachstumskrümmungen mehrzelliger Organe. B. Z. 1879.
19. Ueber die Bedeutung der Pflanzensäuren für den Turgor der Zellen. B. Z. 1879.
20. Over de oorzaken van krommingen bij den groei van plantendeelen. V. M. 1879
21. Over de bewegingen der ranken van Sicyos. V. M. 1879.
22. Over de contractie van wortels. V. M. 1880.
23. Sur l'injection des vrilles comme moyen d'accélérer leurs mouvements. A. N. S. 1880.
24. Ueber die Contraction der Wurzeln L. J. 1880.
25. Sur les causes des mouvements auxotoniques des organes végétaux. A. N. S. 1880.
26. Sur l'affinité des substances dissoutes pour l'eau. Mémoires de la Société nationale des Sciences naturelles et mathématiques de Cherbourg 1883.
27. Ueber den Antheil der Pflanzensäuren an der Turgorkraft wachsender Organe. B. Z. 1883.
28. Ueber die Anziehung zwischen gelösten Stoffen und Wasser in verdünnten Lösungen. V. M. 1883.
29. Sur la force osmotique des solutions diluées. C. R. 1883.

30. Zur plasmolytischen Methodik. B. Z. 1884.
31. Eine Methode zur Analyse der Turgorkraft. P. J. 1884.
32. Een nieuw orgaan van het plantaardig protoplasma. M. 1884.
33. Over looistofreactiën van Spirogyra nitida. M. 1885.
34. Plasmolytische Studien über die Wand der Vacuolen. P. J. 1885.
35. Ueber die Aggregation im Protoplasma von Drosera rotundifolia. B. Z. 1886.
36. Bepaling van het moleculairgewicht van raffinose volgens de plasmolytische methode. M. 1888.
37. Détermination du poids moléculaire de la raffinose par la méthode plasmolytique. C. R. 1888.
38. De bepaling van het moleculairgewicht der raffinose volgens de physiologische methode. V. M. 1888.
39. Ueber den isotonischen Coefficient des Glycerins. B. Z. 1888.
40. Le coefficient isotonique de la glycerine. A. N. S. 1888.
41. De isotonische coëfficiënt van glycerine. M. 1888.
42. Ueber die Anwendung der plasmolytischen Methode auf die Bestimmung des Molekulargewichts chemischer Substanzen. V. M. 1888.
43. Ueber eine neue Anwendung der plasmolytischen Methode. B. Z. 1888.
44. Osmotische Versuche mit lebenden Membranen. Zeitschrift für physikalische Chemie. 1888.
45. Over de erfelijkheid van de organen der protoplasten. Utrechtsch Genootschap. 1888.
46. Isotonische Koeffizienten einiger Salze. Zeitschrift für physikalische Chemie. 1889.
47. Ueber die Contraction der Chlorophyllbänder bei Spirogyra. B. 1889.
48. Ueber die Permeabilität der Protoplaste für Harnstoff. B. Z. 1889.

c. Landbouwkundige Studiën.

49. Ueber Trockengewichtsbestimmungen bei landwirtschaftlichen Culturpflanzen. L. J. 1876.
50. Keimungsgeschichte des rothen Klees. L. J. 1877.
51. Wachstumsgeschichte des rothen Klees. L. J. 1877.
52. Keimungsgeschichte der Kartoffelsamen. L. J. 1878.
53. Keimungsgeschichte der Kartoffelnollen. L. J. 1878.
54. Wachstumsgeschichte der Kartoffelpflanze. L. J. 1878.
55. Keimungsgeschichte der Zuckerrübe. L. J. 1879.

56. Wachstumsgeschichte der Zuckerrübe. L. J. 1879.
 57. Ueber die Aufrichtung des gelagerten Getreides. L. J. 1880.

d. Onderzoekingen over secundairen diktegroei en over de vorming van wondhout.

58. Ueber den Einfluss des Druckes auf die Ausbildung des Herbstholzes. F. 1872.
 59. Over den invloed der bastdrukking op den bouw der jaarringen. M. 1874.
 60. Ueber den Einfluss des Rindendruckes auf den anatomischen Bau des Holzes. F. 1875.
 61. Over den anatomischen bouw van wondhout. M. 1875.
 62. De l'influence de la pression du liber sur la structure des couches ligneuses annuelles. A. N. S. 1876.
 63. Ueber Wundholz. F. 1876.

e. Onderzoekingen over stoftransport en waterbeweging.

64. Ueber das Welken abgeschnittener Sprosse A. W. 1873.
 65. Een collegeproef over diffusie. M. 1884.
 66. Over het algemeen voorkomen van circulatie en rotatie in de weefselcellen der planten. M. 1884.
 67. Ueber die Bedeutung der Circulation und der Rotation des Protoplasma für den Stofftransport in der Pflanze. B. Z. 1885.
 68. Une expérience de cours sur la diffusion. A. N. S. 1885.
 69. Studiën over Zuigwortels. M. 1886.

f. Onderzoekingen over variabiliteit en erfelijkheid.

70. Intracellulare Pangenesis. Jena. 1889.
 71. Over Steriele maisplanten. D. 1889.
 72. Ueber die Erbllichkeit der Zwangsdrehung. B. 1889.
 73. Ueber abnormale Entstehung secundärer Gewebe. P. J. 1890.
 74. Steriele mais als erfelijk ras. D. 1890.
 75. Eenige gevallen van klemdraai bij de meekrap. D. 1891.
 76. Sur un spadice tubuleux du Peperomia maculosa. A. N. S. 1891.
 77. Monographie der Zwangsdrehungen. P. J. 1891.

78. Bijdragen tot de leer van den klemdraai. D. 1892.
79. Over verdubbeling van phyllopodiën. D. 1893.
80. Over de erfelijkheid der fasciatiën. D. 1894.
81. Eine Methode, Zwangsdrehungen aufzusuchen. B. 1894.
82. Ueber halbe Galtoncurven als Zeichen discontinuirlicher Variation. B. 1894.
83. Over halve Galtoncurven als teeken van discontinuë variatie. D. 1895.
84. Sur les demi-courbes Galtoniennes. A. N. S. 1895.
85. Over de erfelijkheid van synfisen. D. 1895.
86. Eine zweigipflige Variationscurve. Archiv für Entwicklungsmechanik. 1895.
87. Une courbe de variation à deux sommets. A. N. S. 1895.
88. Sur les courbes Galtoniennes des monstruosités. Bulletin scientifique de la France et de la Belgique. 1896.
89. Erfelijke monstrositeiten in den ruilhandel der botanische tuinen. D. 1897.
90. Een epidemie van vergroeningen. D. 1897.
91. Over het omkeeren van halve Galtoncurven. D. 1898.
92. Sur la culture des monstruosités. C. R. 1899.
93. Ueber die Periodicität der partiellen Variationen. B. 1899.
94. Over het periodisch optreden der anomalien op monstreuse planten D. 1899.
95. Sur la culture des fasciations des espèces annuelles. R. B. 1899.
96. Ueber Curvenselection bei Chrysanthemum segetum. B. 1899.
97. Ueber die Abhängigkeit der Fasciation vom Alter bei zweijährigen Pflanzen. Botanisches Centralblatt. 1899.
98. On Biastrepis in its relation to cultivation. Annals of Botany. 1899.
99. Alimentation et Sélection. Volume jubilaire de la Société de biologie de Paris. 1899.
100. Sur la fécondation hybride de l'albumen. C. R. 1899.
101. Ernährung und Zuchtwahl. Biologisches Centralblatt. 1900.
102. Sur la loi de disjonction des hybrides. C. R. 1900.
103. Das Spaltungsgesetz der Bastarde. B. 1900.
104. Sur la périodicité des anomalies. A. N. S. 1900.
105. Sur l'origine expérimentale d'une nouvelle espèce végétale. C. R. 1900.
106. Sur les unités des caractères spécifiques et leur application à l'étude des hybrides. R. B. 1900.

g. Wetenschappelijke geschriften van verschillenden
aard.

107. Over de geographische verspreiding van *Stratiotes aloides*. K. A. 1872.
108. Berichte über die in de Jahren 1871 und 1872 in den Niederlanden veröffentlichten botanischen Untersuchungen. F. 1873.
109. Bestuivingen van bloemen door insecten, waargenomen in 1874. K. A. 1875.
110. Ueber A. Mayer's vermeintliche Entdeckung eines Uebergangsgliedes zwischen Kohlensäure und Stärke bei der Assimilation der Pflanzen; met Nachtrag. L. J. 1876.
111. Over de beteekenis der organische zuren in de planten. M. 1876.
112. A. Mayer's antwoord op mijn beschouwingen. M. 1876.
113. (Met C. A. J. A. Oudemans) Over den invloed der temperatuur op de ontkieming der zaden. K. A. 1880.
114. Ueber die Bedeutung der Kalkablagerungen in den Pflanzen. L. J. 1881.
115. Ueber einige Nebenproducte des pflanzlichen Stoffwechsels. L. J. 1881.
116. Over de rol van melksap, gom en hars. M. 1882.
117. Het ringziek der Hyacinthen. Haarlem. 1882.
118. Sur la fonction des matières résineuses dans les plantes. A. N. S. 1882.
119. Ueber die Periodicität im Säuregehalte der Fettpflanzen. V.M. 1884.
120. Ueber die periodische Säurebildung der Fettpflanzen. B. Z. 1884.
121. Over eene methode om in plantensappen gebonden zuren te bepalen. M. 1884.
122. Over de scheikundige samenstelling van zetmeelkorrels. M. 1885.
123. Een middel tegen het bruinworden van plantendeelen bij het vervaardigen van praeparaten op spiritus. M. 1886.
124. Over het bewaren van plantendeelen in spiritus. M. 1886.
125. Over het bewaren van plantendeelen in zuren alcohol. M. 1887.
126. Over het opplakken van spirituspraeparaten. Handelingen van het tweede Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres. 1889.
127. Eine Methode zur Herstellung farbloser Spirituspraeparate. B. 1889.
128. Bijdrage tot de Flora van het Gooi. K. A. 1889.
129. Over den levensduur van eenige zaden. M. 1889.

130. Pflanzen und Thiere in den dunklen Räumen der Rotterdamer Wasserleitung. Jena. 1890.
 131. Sur la durée de la vie de quelques graines. A. N. S. 1891.
 132. Sur l'introduction de l'Oenothera Lamarckiana dans les Pays-Bas. K. A. 1895.

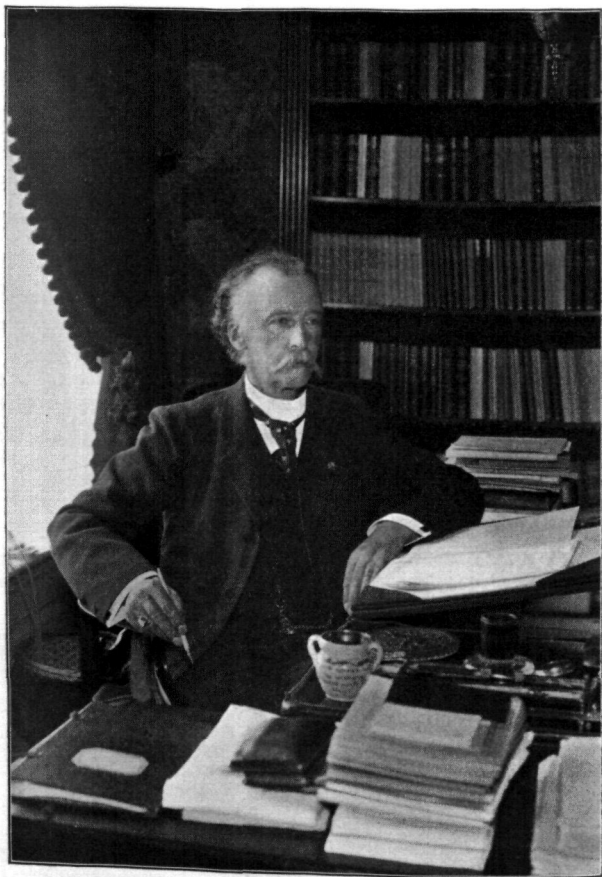
b. Leerboeken.

133. Leerboek der plantenphysiologie, 1e druk, Amsterdam 1880; 2e druk, Zalt-Bommel 1885; 3e druk, Nijmegen 1895.
 134. Handleiding bij het vervaardigen van microscopische praeparaten uit het Plantenrijk voor eerstbeginnenden, 1e druk, Zalt-Bommel 1884; 2e druk, Nijmegen 1896.

i. Populaire geschriften, redevoeringen.

135. De Peel. Onze Tijd. 1874.
 136. De voeding der plant. Haarlem, 1e druk, 1876; 2e druk, 1886.
 137. Het leven der bloem. Haarlem, 1e druk, 1877; 2e druk, 1900.
 138. Ueber das Erfrieren der Pflanzen. Leopoldina. 1878.
 139. De ademhaling der planten. Haarlem. 1878.
 140. Kalk en kiezelzuur in planten. M. L. 1881.
 141. Iets over de beweging van het water in planten. Jaarboekje der Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde. 1891.
 142. Voeding en diktegroei bij planten. M. L. 1883.
 143. Over het bloeien der grassen. M. L. 1883.
 144. Over het geelziek der hyacinthen. Haarlemsche Courant. 1883.
 145. Kali en phosphorzuur in planten. M. L. 1883.
 146. De wortelharen der cultuurplanten. M. L. 1884.
 147. Over den invloed der voeding op het bloeien van planten. M. L. 1884.
 148. Over Rimpau's Suikerbieten. M. L. 1884.
 149. Aardappels boven den grond. M. L. 1886.
 150. Beschouwingen over het verbeteren van de rassen onzer Cultuurplanten. M. L. 1887—89.
 151. Bacteriologie in Nederland. De Gids. 1888.
 152. IJzeroer en IJzerbacteriën. A. N. 1888.
 153. Planten en Slakken. A. N. 1888.
 154. Darwin's Biographie. A. N. 1888.

155. Darwin's denkbeelden over de stoffelijke oorzaken der erfelijkheid. A. N. 1889.
156. Over schadelijkheid van gas voor planten. A. N. 1889.
157. Boschbeplanting der duinen. A. N. 1889.
158. Suikerriet zaaien. A. N. 1890.
159. De zaadkwekerijen te Erfurt. N. T. 1891.
160. De productie van nieuwe variëteiten te Erfurt. N. T. 1891.
161. Grootbloemige Canna's. N. T. 1892.
162. Caladium's van Alfred Bleu. N. T. 1892.
163. Gladiolus nanceianus. N. T. 1892.
164. Dubbele Seringen. N. T. 1892.
165. Nieuwigheden bij de heeren Van Meeuwen & Zoon (Tulipa Greigii). N. T. 1892.
166. Een bezoek aan de pronkbakken der firma Krelage te Haarlem. N. T. 1892.
167. Dr. J. K. Hasskarl. A. N. 1894.
168. Adam's Goudenregen. A. N. 1894.
169. Vogelijm. A. N. 1895.
170. De proefstations voor suikerriet op Java. De Gids. 1895.
171. Soort of verscheidenheid? A. N. 1895.
172. Proeftuinen voor Selectieproeven. A. N. 1896.
173. Waterhyacinthen te Hamburg. A. N. 1897.
174. Over groengedroogde bouquets. A. N. 1897.
175. Eenheid in veranderlijkheid. A. N. 1898.
176. Unité dans la Variation. Revue de l'Université de Bruxelles. 1898.
177. Kapitaal en Wetenschap. A. N. 1898.
178. Een kunstmatig veen. A. N. 1898.
179. Over veredelde landbouwplanten. Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. 1899.
180. Zaaïen en Planten. Haarlem 1899 (Afdrukken uit A. N.).

Prof. C. P. TIELE.

CORNELIS PETRUS TIELE.

Op den 16^{den} December a. s. is dr. Cornelis Petrus Tiele, hoogleeraar in de geschiedenis en de wijsbegeerte van den godsdienst aan de Rijks-Universiteit te Leiden, en hoogleeraar aan het aldaar gevestigde Seminarium der Remonstrantsche Broederschap, zeventig jaar oud. Voor den professor is daarmee bereikt de fatale termijn; aan het einde van dezen cursus moet hij zijn professoraat nederleggen, althans voor zoover het betreft de Rijks-Universiteit; bij het Seminarium der Remonstranten bestaat niet zulk een bepaling. Men kan het in sommige gevallen betreuren, dat de wet zoo onverbiddeijk spreekt. Men kan, wanneer een aftredend hoogleeraar nog zoo helder van hoofd, zoo groot van werkkraft, zoo onverzwakt van studielust is als deze zeventigjarige, zich ergeren over het bindende van wetsvoorschriften; met dat al staat het toch vast, en is er niets aan te veranderen. Dura lex, sed lex. Gelukkig heeft de ervaring al bewezen, dat het officiëel eindigen van een professoraat allerminst beteekent het einde van een wetenschappelijke loopbaan, en er is alle hoop, dat ook professor Tiele, ofschoon emeritus, niet uitgediend zal blijken. Toch is er nu een mijlpaal bereikt, wij zijn aan een rustpunt gekomen, en thans is het een goed oogenblik om ons duidelijk te maken, wat deze man van wetenschap voor ons is, ons rekenschap te geven van wat door hem is geschied.

Blijkbaar heeft ook de redactie van de *Mannen en Vrouwen van Beteekenis* er zoo over geoordeeld, toen zij mij uitnoodigde hier zijn leven te schetsen. Toen ik na rustige overweging die taak aanvaardde, heb ik mij niet ontveinsd, dat hieraan zeer eigenaardige en zelfs niet kleine moeilijkheden verbonden zijn. De grootste moeilijkheid was voor mij niet, dat het hier gaat om de geschiedenis van een, die nog onder ons leeft. Immers, ik heb het voorrecht van zeer nabij bekend te zijn met professor Tiele, en wie dat voorrecht met mij deelen, zullen mij toestemmen, dat hij niet behoort tot de kleinzieligen, die slechts voldaan zouden zijn, indien hun louter lof werd gebracht. Persoonlijk heeft hij mij verklaard, dat hem lief zou zijn een levensschets, die niet slechts is één onafgebroken loftuiting. Voor mij lag het groote bezwaar elders, hierin dat ik in de verte niet behoort tot de menschen, die zich bevoegd mogen achten den wetenschappelijken arbeid van dezen wijsgeerigen historicus of historischen wijsgeer in zijn volle beteekenis te waardeeren. Of laat het mij ook nog anders zeggen: een zeer drukke praktische arbeid, het leven en werken als predikant in een onzer groote steden, neemt al eenige jaren mijn leven geheel in beslag, en voor wetenschappelijken arbeid blijven nog slechts weinige uren over; op het arbeidsveld, waarop professor Tiele voorganger is, ben ik niet anders dan een belangstellend toeschouwer, belangstellend in hooge mate, dankbaar voor wat hij ons schenkt, voor wat zijn wetenschappelijke arbeid ons openbaart, maar ten slotte toch slechts toeschouwer. Indien ik toch mij bereid verklaarde dit werk aan te vatten, dan had ik daarvoor twee redenen, waarvan ik hier getuigen wil. Vooreerst dan kwam het mij voor, dat te behooren tot hen, die den geleerde kennen in zijn huiskamer, die als leerling zijne leiding hebben genoten, die tot op zekere hoogte persoonlijk hebben meegeleefd een zeer belangwekkend leven als het zijne, mij toch ook eenigermate in de gelegenheid bracht zijn persoonlijkheid te zien als een geheel, en iets van zijn eigenaardige beteekenis te voelen, beter dan iemand, die verder staat. Maar vooral gaf den doorslag

de overweging, dat juist dit leven te beschrijven iets anders was dan in den regel het geval is. Immers, het is niet de eerste maal, dat het geschiedt. Van mij wordt niet gevraagd dat ik het beeld zal geven van een, op wien nog nooit aldus gewezen is; ik heb niet ten taak een gansch nieuw onderzoek in te stellen, waaraan voor mij zich nog niemand heeft gewaagd. Ware dat het geval, ik zou, geloof ik, zelfkennis genoeg bezeten hebben om mij onmiddellijk te verontschuldigen, maar nu is mijn taak anders. Meermalen toch hebben binnen en buiten ons vaderland mannen getracht ons een beeld van dezen hoogleeraar te teekenen; meermalen is hier en daar uiteengezet de beteekenis van zijn wetenschappelijken arbeid, gelijk ook reeds meermalen door kunstenaars van naam zijn portret is vervaardigd. En daardoor is mijn arbeid voor een deel geworden die van den compiler, samenvoegend wat hier en daar verstrooid is, bijeengarend wat op verschillende plaatsen wordt gevonden, pogend uit vele deelen een geheel te maken gelijk ik dat nu zie.

Zoo althans heb ik mijn taak opgevat en wie verwacht dat hier een nieuwe kijk wordt gegeven, sla onmiddellijk dit boekje dicht, want hij wordt teleurgesteld. En mij zelf tot deze taak wel in staat achtend, heb ik er mij met groote liefde toe gezet, omdat ik persoonlijk veel aan den hoogleeraar te danken heb en tot hem opzie met veel waardeering.

Voor al bij gelegenheid van zijn 40jarigen dienst in de Remonstrantsche Broederschap namen velen hun pen op, om zijn beteekenis te schetsen. Professor M. J. de Goeje in *Eigen Haard*, ds. J. H. Maronier in *Elseviers Maandschrift*, dr. P. H. Ritter in het *Zondagsblad* van het *Nieuws van den Dag*, de Redactie van het tijdschrift *Uit de Remonstrantsche Broederschap*, beschreven den hoogleeraar. Evenzoo de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* in een feuilleton, dat, hoewel ongeteekend, blijkbaar van de hand van een zijner meest geliefde leerlingen is. Al deze stukken bespreken in hoofdzaak wat hij is geweest voor en in de Broederschap, die de liefde van zijn hart bezit en op haar beurt trotsch is op dezen

zoon. En inderdaad, wanneer niet aan deze plaats iets anders werd gevraagd, er was genoeg over hem te zeggen, indien slechts werd gesproken van wat hij daar was en is. Maar hoe gaarne de tweede zijner leerlingen tijdens zijn professoraat aan het Seminarium hier spreken zou van den invloed door den hoogleeraar op hem geoefend; hoe welkom het hem zijn zou, hier te getuigen van menig mooi uur op de studeerkamer aan de Breestraat of in de Rembrandtstraat; hoe het hem ook zou toelachen nu te vertellen de wijze, waarop de professor hem als raadsman in zijn eerste gemeente ter zijde stond en altijd tijd had om te spreken over zijn kleinste belangen, en altijd hart toonde voor zijn kleine bezwaren en moeilijkheden, dat alles is hier niet aan de orde; maar er geheel van zwijgen was toch onmogelijk.

Over professor Tiele als geleerde is uit den aard der zaak ook telkens geschreven. De aankondigingen zijner werken gaven herhaaldelijk aanleiding te spreken over het veld van wetenschap waarop hij zich beweegt, en dan, gelijk van zelf spreekt, ook over de wijze, waarop hij dit veld ontgonnen heeft. Om slechts enkelen te noemen vermeld ik een mooi artikel, dat dr. W. Brede Kristensen uit Kristiania bij Havermans portret schreef in *Woord en Beeld* in October '99 en het zeer uitvoerig stuk van dr. H. Y. Groenewegen in den *Gids* van Januari 1900 bij de aankondiging van de Gifford-lezingen.

Inderdaad in deze serie behoort het Leven van Cornelis Petrus Tiele zeker thuis. Hij is een man van beteekenis in den vollen zin van het woord. Van beteekenis, niet door iets anders dan door zijn eigen persoonlijkheid, door wat hij zelf heeft gedaan en is geweest. Geboren uit den breeden middenstand¹ en dus niet reeds door zijn geboorte op den voorgrond

¹ Laat mij hier plaatsen de voornaamste data en feiten uit zijn leven. C. P. Tiele is geboren 16 December 1830 te Leiden. Zijn vader, lid der firma Van Marle, was boekdrukker en boekhandelaar. Zijn moeder, een dochter van professor Van Kampen, een zuster van den uitgever P. N. van Kampen, bij wien Tiele's werken meest verschenen zijn. Toen hij in 1847 wees werd, is hij verder opgevoed door zijn oom Van Marle. Van '48 tot '53 was hij student te Amsterdam. In dat laatste jaar trad hij in het huwelijk met Henriette Bakker, die hem in 1885 ontviel na een hoogst gelukkig huwelijksleven. In '88

tredend, behoort hij thans tot de menschen in ons vaderland, en die zijn toch niet dik gezaaid, die door gansch de beschaafde wereld in de kringen der geleerden met eere worden genoemd. En het zijn niet de omstandigheden, die hem gemaakt hebben tot wat hij is, het is niet eene gelukkige loop van het lot slechts; zelfs hebben de omstandigheden niet altijd mede gewerkt om hem te doen worden tot de baanbreker op een nieuw veld van wetenschap; daarvoor werd te veel andere arbeid van hem gevraagd, en heeft hij te veel tijd van zijn leven wel niet aan onnut werk moeten geven, maar toch wel zeer zeker aan arbeid, die hem ontroofde aan de meest geliefde studie. Maar wat hem gebracht heeft tot de hoogte waarop hij nu staat, gestempeld heeft tot den man van beteekenis, dat is zijn sterke wil, zijn groote volharding, bij de vele gaven van zijn hoofd en zijn hart. Met opzet spreek ik hier van „gaven”. Er komt toch een herinnering voor mij op, die in mij heeft gemaakt een diepen indruk. Op den 6^{en} November 1893 waren in den Huize Wijtenburg te Leiden velen bijeen gekomen om professor Tiele een bewijs te geven van hun waardeering. Het was toen 40 jaar geleden dat hij in de zeer kleine gemeente van de Remonstrantsche Broederschap, die toen nog te Moordrecht bestond en sinds dien is opgeheven omdat zij bijkans uitgestorven was, zijn intrede deed als predikant bij die Broederschap. Reeds een reeks van jaren is hij in dien kring met aller instemming de eerste. Gedurende bijna 30 jaren (van 13 Februari 1873 af) hoogleeraar aan het Seminarium, dat onder zijn leiding zijn grooten bloei heeft gekregen; bijna voortdurend lid en voorzitter van de Commissie tot de Zaken der Remonstrantsche Broederschap, is hij het erkend hoofd, de primus inter pares. En de Remonstrantsche Broederschap wilde op dien dag iets uitspreken van wat haar bezielde, van wat zij gevoelde, van hoe zij haren

trad hij weder in het huwelijk met een vriendin des huizes, Antoinette Ruychaver, die tot heden zijn leven deelt en in zijn roem gansch opgaat. Hij is van '53 tot '56 predikant geweest bij de Remonstrantsche gemeente van Moordrecht, van '56 tot '73 te Rotterdam, werd in dat jaar benoemd tot professor aan het Seminarium der Remonstranten, dat toen van Amsterdam naar Leiden was overgebracht, en is daar in '77 hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit geworden.

Tiele hoog stelt. Waarlijk, bescheidener menschen zouden hoogmoedig geworden zijn onder zooveel lof als hem toen werd gebracht. Door velen werd hij toegesproken, zes keer achtereen telkens weder in andere kwaliteit, en ten slotte was het toch altijd hetzelfde: een uitspreken van veel waardeering, veel liefde, veel eerbiedige bewondering en veel dankbaarheid. Als jong predikant daar tegenwoordig, was ik diep onder den indruk en, toen de aldus gevierde antwoorden zou, nieuwsgierig wat hij nu wel zeggen ging. Toen heeft hij gesproken zooals ik hem nooit meer heb gehoord, in dien soberen vorm; waarvan hij het geheim heeft; in de onberispelijke taal, waarin zijn leerlingen hem vaak zich hoorden uiten; rustig en waardig, in een improvisatie vol gloed; en mij is daarvan bijgebleven dit vooral: hoe hij niet met valsche nederigheid afwees wat hem was toegevoegd, niet zeide, dat deze dingen onwaar waren, integendeel zelf eerlijk verklaarde, dat er behoudens dan de gloed, dien persoonlijke liefde en hoogachting brengen, iets waars in lag. Hij erkende, dat hij èn als predikant en hoogleeraar der Remonstrantsche Broederschap èn als geleerde had gedaan wat reden tot danken geven kon aan anderen, maar, zoo voegde hij er bij met sterken nadruk: „indien gij nu meent dat al wat gijlieden daar hebt gezegd mij hoogmoedig heeft gemaakt, dan zoudt gij dwalen: nooit dieper dan nu heb ik gevoeld, dat ik bevoorrecht ben in sterke mate, dat ik veel heb kunnen geven, maar alleen omdat ik veel heb gekregen. Het is niet mijn verdienste, het is omdat ik groote gaven mocht ontvangen.” En ik weet, dat hij het zoo altijd heeft gevoeld. Hij is volstrekt niet ongevoelig voor eerbewijzen hem geschonken. De ordelinten hem gegeven draagt hij gaarne en het heeft hem nooit koud gelaten. De eeretitels hem gebracht, in benoemingen tot lid van geleerde genootschappen, stelt hij op grooten prijs. ¹ Het uur toen hij te Dublin het eeredoctoraat in ontvangst

¹ Ziehier een opgave:

1872 Oct. Theol. D. h. c. Leiden.

1874 » Officier Orde Eikenkroon.

1875 Apr. Corr. Memb. British and Foreign Unitarian Association.

1878 Hon. Foreign Member Society Bibl. Archaeology, London.

nam, heeft hij zelf gevoeld als een mooi uur, maar in zijn ziel leeft met onverzwakte kracht het geloof: mij is veel gegeven, en die veel ontvangen heeft, van dien zal veel worden gevraagd.

In 1853 bevorderd tot proponent bij de Remonstrantsche broederschap, en in dat zelfde jaar op 20 Juni met een dissertatie over het Johannes-Evangelie „ad vindicandum hujus Evangelii authenticam” zijn intrede doende in de wetenschappelijke wereld, heeft hij nog geen drie jaar gearbeid als dorpsdominé, en is in 1856 opgetreden als predikant in de grootste gemeente der broederschap, — waarlijk wel een bewijs dat reeds spoedig werd gevoeld dat hier een man was „van singuliere gaven”. Zestien jaren heeft hij daar gearbeid. En dit waren geen jaren van rust. Het was juist in den eersten tijd der nieuwe richting op het gebied van den godsdienst, die te kwader ure de moderne richting werd genoemd en dezen weinig eigenaardigen en nietszeggenden naam wel zal behouden. Van haar is hij de talentvolle prediker geweest; met zijn ambtgenooten uit de Waalsche gemeente Pierson en Réville

-
- 1882 Lid Kon. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde.
 - 1888 Litt. D. h. c. Univers. van Bologna.
 - 1889 Hon. Memb. Society of Biblical Litterature, America.
 - 1889 Corr. Memb. Academy of Anthropology, New York.
 - 1889 Lid van Teyler's Godgeleerd Genootschap.
 - 1892/3 Rector Magnificus.
 - 1893 Ridder Orde N. Leeuw.
 - 1895 Hon. Member Royal Asiatic Society, London.
 - 1895 Officier in de Belg. Orde van Leopold.
 - 1896—1899 Gifford Lecturer University of Edinburgh.
 - 1898 Hon. Member American Oriental Society.
 - 1898 Member Philosophical Society te Philadelphia (door Franklin gesticht, het oudste wetenschappelijk Instituut der V. S.)
 - 1898 31 Aug. Commandeur in de Orde van Oranje-Nassau.
 - 1899 Buitenlandsch Lid van de K. Akademie van Wetenschappen te Brussel.
 - 1899 Doct. Litt. h. c. University of Dublin, Trinity College.
 - 1900 benoemd LL. D. (Doctor of Laws) h. c. University of Edinburgh.
 - 1900 Lid van de Holl. Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem.
 - 1900 benoemd Président d'honneur Congr. de l'Hist des Religions, Parijs.
 - Daarentoven Lid van het Provinc. Utrechtsch Genootschap en van de Maatschappij van Ned. Letterkunde, die hij tweemaal presideerde. Verscheidene jaren Voorzitter en meer dan eens Eere-voorzitter van den Ned. Protestantenbond

en met Frans Rauwenhoff uit de Hervormde kerk, in onze tweede koopstad de baanbreker. Voor strijder kan men hem allermint geschikt achten. Met zijn fijnen geest vaardig genoeg tot den strijd, van aanleg niet strijdlustig. Indien hij het wel was geweest, zou in een stad, die, hoewel vooruitstrevend in menig opzicht, toch uitermate gehecht is aan het oude en van radicalisme huivert, zijn invloed niet groot geweest zijn. Maar, zoo heeft eens een zijner latere opvolgers aan diezelfde plaats van hem getuigd: „Tiele was juist de man om in zulk een kring te arbeiden. Zijn degelijke kennis, zijn fijne smaak, zijn eenvoudige welsprekendheid wonnen hem een steeds aangroeiend gehoor. Zijn onderwijs, ook (ik zou hier geschreven hebben vooral) aan meer ontwikkelden, deed de oogen allengs opengaan voor de onhoudbaarheid der grondslagen, waarop de oude wereld- en levensbeschouwing rustte.” Langzaam maar zeker heeft hij aan invloed gewonnen. Trouwens, hoewel dan niet strijdlustig van aard, heeft hij toch allermint zijn meening verborgen gehouden; daatoe was hij te eerlijk, en te wetenschappelijk. In *De Teekenen des tijds*, een weekblad onder zijn redactie, sprak hij zoo krachtig zijn nieuwe denkbeelden over godsdienst en christendom uit, dat menig ernstig hoofd bedenkelijk werd geschud; uit verschillende preeken toen uitgegeven bleek overtuigend genoeg zijne opvatting.¹⁾ En in zijn kring is hij wel gewaardeerd, althans door den steeds aangroeienden kring van vrienden en volgers. Toen hij, in Februari '68 naar Amsterdam beroepen, voor dat beroep bedankte, en zijn besluit in de kerk mededeelde, toen ging een luid applaus op, spontane uiting van diep gevoelde dankbaarheid, bewijs dat men wist: in dezen is ons veel gegeven. En nu nog bijna 30 jaar na zijn vertrek leven in diezelfde gemeente eenvoudigen, stillen in de lande, die met groote veree-

¹ In 1861 een bundel *De getijkenis van het Vaderhuis*, in 1875 op nieuw uitgegeven, in '65 *De nieuwe geest des Evangelies in zijn werking en zijn eischen*, in '68 *De godsdienst der liefde*, in '73 *Twaalf preeken*. Voorts nog enkele preeken afzonderlijk: *Wie heeft de waarheid?* in '61 en in '68 *De ware verlichting* en *De rechte verhouding tusschen godsdienst en staat*. Zelfs nam de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* eens een preek van hem op als feuilleton.

ring spreken van „dominé Tiele”. Wie zoo uit den mond der kleinen zich lof bereidt, toont reeds daardoor geen kleine te zijn. Maar zijn eigenlijke kracht, wat er in dezen werkzamen prediker nog meer was, dat heeft toen zijn gemeente niet geweten. Zij wist niet hoe hij met onverzwakten lust op zijn studeerkamer zat en zocht en dacht.

Uit dezen zelfden tijd dagteekenen nog geschriften van allerlei aard, die wel den man van fijnen smaak verraden, wel den man die wars is van het kleine en lage, maar nog niet, althans slechts bij uitzondering, den grooten geleerde. Aanvankelijk (men zie hierachter zijn bibliografie) kon hij meer literator schijnen dan theoloog. In 1863 verscheen van zijn hand een bundeltje gedichten, in 1873 herdrukt. Toen ook bewerkte hij de uitgave van de gedichten van De Géne-stet, den vriend uit zijn studententijd, en plaatste daarvoor de levensbeschrijving, die den naam van dien vriend en geestverwant verbreidde. En zijn wetenschappelijke arbeid was, althans naar buiten, niet veel. Ik geloof echter, dat ik mij niet bedrieg, indien ik zeg, dat juist die jaren in zijn leven zijn geweest van de grootste beteekenis. Toen is hij geweest de rustige, stille geleerde, die dag aan dag, jaar aan jaar rusteloos werkt, zijn kennis verrijkend, zijn wetenschap vergrootend, en intusschen verhelderend zijn blik. Niet veel bemerkte toen de buitenwereld van dien wetenschappelijken arbeid. Het was de zaaitijd, of wellicht juist: het was de tijd waarin het zaad, toevertrouwd aan den schoot des akkers, ontkiemen ging, straks zou de oogsttijd komen. Terwijl hij reeds gedurende zijn studententijd het Sanskrit had bestudeerd, heeft hij in deze jaren zich op het Perzisch toegelegd, begon hij de studie van het Assyrisch, en trachtte zich het spijkerschrift eigen te maken. Als hij later in 't levensbericht van W. H. Koster in de Kon. Akademie van Wetenschappen spreekt van diens gelijksoortige studiën, getuigt hij zelf van het inspannende van dien arbeid.

Na zijne dissertatie verscheen in 1855 reeds een scriptie over: *Het Evangelie van Johannes* beschouwd als bron voor

het leven van Jezus, eenigermate nog een vervolg op zijn dissertatie. Maar de studie van het Nieuwe Testament bleek toch niet zijn eigenlijke liefde te bezitten. Reeds in zijn studentjaren trok hem aan, wat toen nog heette Theologia Naturalis, het stiefmoederlijk bedeelde studievak, dat de niet-christelijke godsdiensten behandelt, en zoo weinig aanspraak nog wist te maken op de belangstelling der theologen, dat zijn leermeester, de door Tiele zoo hoog vereerde Abraham des Amorie van der Hoeven, eens met verbazing hem toevoegde, dat hij niet begreep wat Tiele daar nu in vond. Hij moest eens geweten hebben, hoe een halve eeuw later juist op dit gebied door zijnen leerling zoo groote dingen zouden worden gegeven.

Een eigenaardig bewijs dat reeds toen Tiele's neigingen waren in dezelfde richting, waarin hij nu zich beweegt, werd mij gebracht door het feit, dat, toen naar de gewoonte door den student Tiele een paar maal dusgenaamde oratiuncula moesten worden gehouden, hij reeds den eersten keer als onderwerp koos *De Jove Homericus*, de allereerste hoogst bescheiden stap op den weg, dien hij later met zoo krachtigen tred zou bewandelen.

En de historische onderzoekingen van die eerste jaren brachten hem steeds verder. Hij is voortgegaan op dezen nieuwen weg, hier lag zijn taak, dit was zijn weg, dien hij had gevonden, toen hij zonder bepaalde bedoeling uitging om te zoeken. Dit worde echter niet aldus verstaan, alsof slechts een gelukkig toeval hem bracht waar hij gekomen is; integendeel, juist het aantrekkelijke in Tiele's leven is, dat het een eenheid vormt, er zijn geen sprongen in, geen geweldig groote overgangen, met kalme zekerheid is hij voortgegaan, zelfbewust, niet wetend waar hij komen zou, maar wetend dat hij op dien weg, waar langs hij ging, telkens weder nieuwe dingen vond, telkens weder gedwongen werd verder te gaan. Nu ligge dit leven voor ons als een eenheid, nu mogen wij zeggen: de predikant, die in het eenvoudig studeervertrek begreep, dat zonder kennis en dus zonder degelijk onderzoek van bronnen geen historische kennis mogelijk is, en daarom het oud-Perzisch

ging leeren opdat hij de Avesta zou kunnen ontcijferen, en de hieroglyphen poogde te bestudeeren, is reeds in nuce de wijsgeer, die het groot verschijnsel van den godsdienst tot voorwerp van zijn onderzoek maakt; nu moge het ons duidelijk zijn, dat de door hem ingeslagen weg hierheen leiden moest; voor hem was het toen een zoeken en tasten, waarbij hij ongemerkt steeds verder kwam.

Professor Scholten's *Godsdienst en wijsbegeerte* verscheen in 1859. Een leiddraad bij zijn onderwijs in de wijsbegeerte, een handboek vooral voor zijn studenten. De eerste 16 bladzijden van dat boek handelen over de geschiedenis van den godsdienst en naar aanleiding daarvan staat in den *Gids* van Juni 1860 een stuk over *Het onderwijs in de Godsdienst-geschiedenis aan de Leidsche Hoogeschool*. Dat stuk draagt de onderteekening: C. P. Tiele en is een zeer krasse veroordeeling van wat door den Leidschen grootmeester was gegeven. Hij noemt het „een gebrekkig overzicht onder den trotschen titel van geschiedenis; zegge wijsgeerige geschiedenis.” „Ik betwijfel niet of zoo iets een wijsgeerige, maar zelfs of het eenvoudig een geschiedenis der godsdienst heeten mag.” „Het mag niemand onverschillig zijn dat daar (in een der gehoorzalen van de oudste en voornaamste akademie des lands) bij de behandeling van zulk een gewichtigen tak der historie, het hoofdbeginsel van alle wetenschap met voeten wordt getreden, dat aan het hoofd van dit opstel met de woorden van een Engelschen essayist wordt uitgedrukt”; en aan het hoofd stond, uit de *Westminister Review* van 1860: „Before there can be a philosophy of history, there must be a science of it, before there can be a science of it, there must be an unbiassed ascertaining and recording of facts.” En dit vernietigend oordeel, dat met tal van bewijzen wordt gestaafd, was van de hand van een jongen man, die slechts 7 jaren geleden het Amsterdamsche Athenaeum had verlaten. Waarlijk, slechts wie zeker is van zijne kennis, slechts wie de overtuiging kan hebben, dat eigen wetenschappelijk onderzoek hem sterk maakt, heeft den moed zoo te schrijven. Wellicht heeft professor Scholten, en eveneens zijn

ambtgenoot Hoekstra, die in hetzelfde artikel zich onkunde hoort verwijten naar aanleiding van een uiting in een pas gehouden redevoering, met wat ergernis het hoofd geschud over het jonge geslacht, thans kunnen wij in dat vrijmoedig optreden wel iets anders zien dan jeugdigen overmoed: het was de besliste overtuiging van den man van wetenschap, die zich uitte. Het strekt Scholten tot eer, dat hij dit heeft gevoeld, en later een van Tiele's trouwe vrienden was.

Vier jaar later verscheen zijn eerste groote werk. In Kruseman's serie *De voornaamste godsdiensten* schreef Tiele *De Godsdienst van Zarathustra bij de oude Perzen: Het Pärzisme*, vrucht van ernstige studie, van onderzoek op een nog nauwelijks ontgonnen gebied.

Maar in het jaar '66 heeft de Rotterdamsche predikant voor het eerst duidelijk uitgesproken, wat voor hem klaar was geworden, de overtuiging dat de godsdienstwetenschap een afzonderlijke wetenschap is, eene zelfstandige. Reeds stond in het zoeven besproken *Gids*-artikel ergens in een noot even: „Ik mag evenwel niet verzwijgen, dat ik mij geen wetenschappelijke theologie kan voorstellen, zonder dat de geschiedenis der godsdienst daarvan een belangrijk deel uitmaakt.¹ Maar nu is het oogenblik gekomen om te zeggen dat de christelijke theologie slechts een wetenschap is wanneer zij een integreerend deel uitmaakt van de godsdienstwetenschap.” Niet gedachteloos, niet zonder bepaalde bedoeling waren deze en dergelijke uitspraken hier nedergeschreven, zij openbaarden wat de welgegronde overtuiging was geworden van den man van wetenschap, die de theologie lief had en tegelijk voelde, dat zij bezig was haar eigen graf te delven, een zelfmoord te plegen. En deze overtuiging verklaart de heftigheid, waarmee hij tegen een Scholten in het strijdperk treedt. Als straks D. Chantepie de la Saussaye zijn pleidooi tegen de moderne richting houdt,

¹ Men zal zien dat in deze schets wonderlijk wordt omgesprongen met het geslacht van het woord godsdienst. Dit vinde zijne verklaring in het feit, dat professor Tiele het eerst vrouwelijk, later mannelijk gebruikt en eindelijk vrouwelijk waar het religie in 't algemeen en in 't afgetrokkene bedoelt, mannelijk van een bepaalden godsdienstvorm. Waar ik 't zelf gebruik, staat het altijd mannelijk.

komt wederom Tiele in den *Gids* van '65 naar voren en plaatst tegenover Saussaye's: „Theologie is de wetenschap des wedergeboren harten,” de aan duidelijkheid niets te wenschen overlatende verklaring: „Als theologie een wetenschap zal zijn, dan moet zij zich, evenals elk harer zusters, met het verstand vergenoegen, en wel met een zeer natuurlijk verstand. Wat hier theologie genoemd wordt, is zelfbewuste vroomheid.” „De ware zuivere onomkoopbare kritiek moet evenals Themis geblinddoekt zijn.” „Het zal de ondergang der theologie zijn, wanneer zij den moed niet heeft om in den volsten zin des woords een wetenschap, een wetenschap als een andere te zijn.” Intusschen, hier zijn slechts schermutselingen van vooruitgeschoven troepen, de aanval komt eerst later, maar komt dan ook met zoo groote kracht, dat bijna onmiddellijk de slag gewonnen is. Het is wederom *De Gids*¹ waarin in Mei '66 de strijd wordt aangevangen. De teleurstelling, ondervonden bij de kennismaking met een lijvig boek van Ernst von Bunsen, waarvan Tiele als slotsom geeft: „Het goede er in is niet nieuw, en het nieuwe deugt niet”, teleurstelling omdat hier gepoogd was in de theologie een nieuwen weg te bewandelen, naar Tiele's oordeel *de weg*, nl. door den christelijken godsdienst in nauw verband te brengen met andere, — een poging als volkomen mislukt te beschouwen ten gevolge van des schrijvers stelselzucht en gebrek aan methode; deed Tiele vragen: „Zou elke poging van dien aard moeten falen? Zou de theologie reddeloos verloren zijn? Zou haar toekomst de schemering van een seminarie wezen of de duisternis van een klooster?” en hij plaatst daar tegenover: „Ik ben overtuigd, dat er een weg is om haar uit deze dubbelzinnige verhouding te redden; dat zij nu slechts uit een zekere toegeevende genegenheid een wetenschap kan genoemd worden, maar dat zij zich het recht verwerven kan om dien titel zonder blozen te dragen.” En deze overtuiging wordt uiteen gezet in zijn artikel: *Theologie en godsdienstwetenschap*. Dit hoogst belangrijk stuk, een wetenschappelijke geloofs-

¹ Quam mutatus nunc (1900) ab illo!!

belijdenis, moet als een strijdkreet hebben geklonken. Zonder terughouding wordt de „wetenschappelijkheid” der theologie van toen aan de kaak gesteld. „Een stuk filologie, een stuk van de godsdiensthistorie, een stuk wijsbegeerte, een stuk van de theorie der welsprekendheid, een stuk zielkunde, een stuk van de theorie der kunst, met nog het een en ander bovendien, ziedaar de theologie. Ziedaar de encyclopedie der theologie! Zij heeft even weinig recht op den naam van wetenschap, als het Habsburgsche keizerrijk op den naam van staat.”

En nu kan men trachten dit amalgame als een geheel te redden en, als Schleiermacher, inziende dat de theologie bestaat omdat de kerk bestaat, zeggen, dat die deelen tot een geheel verbonden zijn door hun gemeenschappelijke betrekking tot een bepaalde geloofswijze, terecht oordeelt Tiele dat diens geheele „Kurze Darstellung des theologischen Studiums,” niet een encyclopedie eener wetenschap, wel een instructie voor aanstaande dienaars der kerk was. Ja, de theologie was gered voor een tijd. Pelt en Hagenbach, Hofstede de Groot en Pareau hebben dankbaar gebruik gemaakt van Schleiermacher's uitweg, toch: „Er is geen theologische wetenschap, er is slechts een wetenschappelijke theologie. Er zijn aldus evenveel theologieën als er positieve godsdiensten zijn. De geboorte eener wezenlijk wetenschappelijke theologie is onmogelijk bij die bekrompenheid, die zich niet waagt buiten de grenzen harer eigen godsdienst; het is evenmin voor deze als voor een enkelen mensch mogelijk tot zelfkennis te geraken, zonder zich met anderen te vergelijken. Vergelijking is de aanvang, de grondslag, het uitgangspunt, de voorwaarde van alle wetenschap. Men is geen theoloog in den waren zin van het woord, wanneer men geen andere godsdiensten kent dan de christelijke en de mozaïsche en al de overige als een verward mengsel van bijgeloovigheden en fabelen verwerpt. De onderscheiding tusschen natuurlijke en geopenbaarde godsdiensten maakt vergelijking onmogelijk. Gelukkig, die tijd is nu voorbij, maar vergelijking blijft onmogelijk, zoolang er geen kennis is van andere godsdiensten en de bronnen, die daartoe leiden, nog niet ontsloten

zijn. En eindelijk, die vergelijking is onmogelijk, zoolang de speculatieve methode, in alle andere wetenschappen veroordeeld, bij de theologie gevolgd wordt, en niet de inductieve methode gekozen, om te gaan langs den weg der ervaring."

Slechts van de godsdienstwetenschap kan de wedergeboorte der theologie als wetenschap uitgaan. Deze jongste der wetenschappen heeft in een enkele eeuw van haar bestaan reuzenschreden gedaan. Volgende de speculatieve methode kon zelfs Hegel haar nog niet tot haar recht laten komen, al wees hij haar haar zelfstandige plaats aan in de rei der wetenschappen. Nog werden theorieën opgesteld voordat men door een geduldige vergelijking de wetten der godsdienstvormen en -ontwikkeling had gevonden. Gelukkig is men toen begonnen aan bijzondere onderzoekingen. De Veda's, de Zend-Avesta, de Kings, de Edda, zij vonden allen hun geleerden die ze onderzochten. Babel en Nineveh werden opgedolven uit hun graven. De mythologie der Grieken en Romeinen langs nieuwe banen als opennieuw ontdekt. En daarnaast door de ontdekking van het Sanskrit de vergelijkende taalwetenschap. Daaruit en daarnevens ontstaat de vergelijkende mythologie, de jongste tak der godsdienstwetenschap.

Intusschen was er ook op het gebied der theologie geen stilstand. Indien zij geen wetenschap werd, niet aan de theologen lag het. Er was een keurbende, die zich niet liet leiden door dogmatische veronderstellingen. De uitlegkunde zeide den dienst op aan de dogmatiek, en deze op haar beurt loste zich op voor een deel in dogmengeschiedenis, voor een deel in wijsbegeerte van den christelijken godsdienst. Maar dan moet nu ook gevoeld worden dat er slechts op het oude supranaturalistische standpunt sprake kan zijn van een zelfstandige onafhankelijke christelijke theologie, die dan geen wetenschap, zelfs niet wetenschappelijk kan zijn. De moderne theologen, die hun afdeeling der wetenschap een belangrijke schrede naar voren hebben gebracht, moeten nu nog een schrede doen: „zij moeten het gebied der godsdienstwetenschap niet als een vreemd land beschouwen, waarvan zij eenige kennis dienen te hebben, doch

dat hun eigen land niet is, zij moeten hun gewest veeleer met dat groote land vereenigen, dat werkelijk het gemeenschappelijk vaderland is." De wetenschap van den israëlitischen en den christelijken godsdienst een deel der godsdienstwetenschap; deze wetenschap neme die twee op in den kring harer onderzoekingen. Zij is onvolledig zoolang twee van de voornaamste godsdiensten voor een goed deel buiten haar bereik vallen: de wetenschappelijke theologie, niet geplant in den bodem waarin alleen zij goede vruchten kan geven, hangt in de lucht.

Deze twee bevriende machten, tot één verbonden, wil Tiele dan noemen niet wetenschap der godsdiensten, maar wetenschap der godsdienst, want al bestaat niet „de godsdienst”, — gelijk wij spreken van taalwetenschap, ofschoon er slechts taalvormen bekend zijn, en van dierkunde ofschoon niemand „het dier” kent, zoo mogen wij ook spreken van den godsdienst als een voortbrengsel van den menschelijken geest, tot wiens eigenschappen de godsdienstigheid behoort. De godsdiensten zijn de verschillende uitingen van den godsdienst, die als aanleg sluimert in iederen mensch. De godsdienst is een feit. Hoe en vanwaar worde niet a priori vastgesteld, kan slechts het resultaat zijn van veel omvattend onderzoek, hij is een feit, en het doel der godsdienstwetenschap is om dit feit te verklaren.

Nu komt het er op aan, deze wetenschap haar plaats aan te wijzen. Zij behoort, meent Tiele, tot de anthropologie, meer bepaald tot de psychologie. Toch wel zeer zeker een zelfstandige wetenschap. Hare eenheid is een eigenschap des geestes aan alle menschen gemeen. Zij heeft, wederom als alle wetenschappen, hare hulpwetenschappen, en is tegelijk zelve hulpwetenschap. „De godsdienst is innig verwant met de taal; zoo innig dat Max Müller de mythologie voor een verbastering der taal heeft aangezien. Innig is zij verwant met het schoonheidsgevoel; zoo innig, dat Dr. A. Pierson haar eenvoudig voor poëzie heeft kunnen verklaren. Innig verwant ook met het zedelijk gevoel; zoo innig, dat menigeen religie en moraal met elkander verwart. Maar zij is toch inderdaad iets anders dan elk van deze, een behoefte in den mensch, die niet slechts

algemeener is, maar zich ook krachtiger en op andere wijs openbaart dan die alle: die daardoor reeds haar zelfstandigheid bewijst en een afzonderlijke zelfstandige beschouwing vordert." Deze wetenschap ten slotte is de vrucht van wijsgeerige beschouwing, maar het materiaal wordt geleverd door den historischen onderzoeker. Waarnemen is de grondslag; dat kan zelfs de niet wetenschappelijk gevormde doen. De eigenlijke wetenschap begint eerst waar de oordeelkundige vergelijking begint. Het vergelijkend onderzoek van de vormen van den godsdienst baant den weg tot dat van den godsdienst zelven.

Zietdaar, meest met zijn eigen woorden, den hoofdinhoud, vooral wat den aanhef betreft, van het genoemde *Gids*-artikel. Dit stuk was een daad. Zelfs van grooter beteekenis, dan toen wellicht werd vermoed. Ook om de persoonlijkheid van den schrijver, van wien men toen nog niet weten kon, wat nu ervaring heeft geleerd, dat hij is een zeer voorzichtig man, niet onmiddellijk gereed met zijn oordeel, noch in zijn spreken uitend wat voor den mond komt, noch in zijn schrijven openbarend wat uit de pen wil vloeien; maar met die voorzichtigheid een man van zeer besliste overtuiging, ook en vooral wetenschappelijk, en voor die welgegronde overtuiging opkomend met niet licht weifelende kracht. Dat het een daad van beteekenis was, is evenwel terstond gevoeld. Gelijk van zelf spreekt, vooral door de oude supranaturalistische theologen, wier „heilig huisje" hier afgebroken werd. Dat zij zich op eenigszins waardige wijze tegen zoo'n vandalisme hebben verzet, dat zij krachtig en met wetenschappelijke bewijsvoering het hunne trachten te verdedigen, is mij niet gebleken. Maar gevoeld is het, ook door des schrijvers geestverwanten, en oppositie hunnerzijds bleef niet uit. Daaraan danken wij in de eerste aflevering van het in datzelfde jaar opgerichte *Theologisch tijdschrift*, van welks redactie ook Tiele terstond lid was, een opstel van zijn hand naar aanleiding van het *Gids*-artikel, met de bedoeling om duidelijk te zeggen wat blijkbaar te beknopt geweest was. En daar is de onmisbare rust van den man van wetenschap. Het zou mij niet verwonderen, indien dit opstel meer nog dan het *Gids*-

artikel in de kringen der theologen aanhangers had gewonnen voor de nieuwe beschouwing. Het slot luidt: „Uit hetgeen ik gezegd heb blijkt, hoop ik, genoeg, dat geen wetenschappelijk bestanddeel der theologie van de godsdienstwetenschap zooals ik mij die voorstel wordt uitgesloten. Wat afgewezen wordt, behoort niet tot de wetenschap. De vragen waarop de apologeten en dogmatikus op hun wijze het antwoord gaven worden niet ter zijde gelegd, maar met evenveel belangstelling slechts, zoo ik meen, met wat meer grondigheid overwogen. Alleen de methode van het onderzoek verschilt. Men vergenoegt zich niet meer met het denkbaarmaken der kerkleer, het rechtvaardigen der bijbelleer, het scheppen van een eigen theozofisch stelsel. Men geeft geen wetten meer, maar zoekt de gegeven wetten, waaraan de godsdienst gehoorzaamt, te kennen. Alle bespiegeling, die haar grond niet heeft in ervaring, alle deductie, alle vreemd gezag is verboden. Nauwkeurig waarnemen en vergelijken, onpartijdig beoordeelen en wettige gevolgtrekkingen daaruit afleiden, zietdaar alles waartoe zij geroepen is en alles wat zij vermag. Dat zal trouwens de beste verdediging der wezenlijke godsdienst zijn en de beste rechtvaardiging des geloofs.”

In dit alles lag een wetenschappelijk levensprogramma en aan dat programma is hij trouw gebleven; met een verbazingwekkende werkkraft, met een rusteloze volharding is hij tot heden bezig dat te verwezenlijken. Het werd ook hier bedaardheid met de jaren, wat heete drift was in de jeugd. Groenewegen in het reeds genoemde *Gids*-artikel van Januari 1900 is zelfs van oordeel, dat in de latere Gifford-lezingen de min of meer doctrinaire opvatting der godsdienstwetenschap, als ware zij het eene koninkrijk, waarvan de oude theologie met al hare vakken slechts provinciën mochten heeten, niet zonder groot voorbehoud gehandhaafd wordt. In hoofdzaak echter bleef Tiele dit programma getrouw niet slechts, maar heeft het zijne, en dat was niet weinig, gedaan opdat het tot werkelijkheid zou worden. De geschiedenis van den godsdienst moest geschreven worden. Maar zij kan niet geschreven worden, tenzij gekend worde de geschiedenis der godsdiensten;

en deze op haar beurt kan nooit komen, als niet eerst de bijzondere godsdiensten zijn gemaakt tot het voorwerp van zeer ernstig onderzoek, van zeer ijverige nasporing. De geschiedenis van den godsdienst, die „zich ten taak stelt aan te toonen, hoe de godsdienst, dat is in 't algemeen de betrekking tusschen den mensch en de bovenmenschenlijke machten waarin hij gelooft, zich in den loop der eeuwen bij de verschillende volken en volkenfamiliën en door deze bij de menscheit heeft ontwikkeld,” kan slechts de wijsgeer schrijven, mits hij beschikke over het materiaal, dat de historicus alleen bezit. En met dat doel voor oogen heeft Tiele nu gearbeid. Zijn levenswerk, hoe schijnbaar verdeeld ook en opgaand soms in detailstudies, was wezenlijk geen ander dan eenzelfde streven en zoeken: het nasporen van de geschiedenis en de filosofie der religieuse ontwikkeling, waartoe de algemeene geschiedenis der oudheid den noodwendigen achtergrond vormde en de psychologie als hulpwetenschap diende. Hoevelen ook op het groote veld van historie van de godsdiensten aan den arbeid waren, met al dien arbeid was nog niet gedaan wat Tiele deed: de godsdienstwetenschap, in verband met het algemeen historische en ethnografische onderzoek, opbouwen tot wijsgeerige beschouwing. „Het bleef voor onze eigen dagen bewaard om die groote taak op den juisten grondslag uitgevoerd te zien, om den man met de kennis van de heele stof en met den fijnen zin voor de waarde van de godsdienstige verschijnselen dien godsdienstwetenschappelijken bouw te zien optrekken zoodat een en dezelfde geest alles beheerscht. Hij die de kroon gezet heeft op het godsdienstwetenschappelijk onderzoek van deze eeuw is Tiele.”¹

Wie niet is filoloog en niet historicus, kan nooit deze wijsgeerige vraag beantwoorden. De ervaring leert — ik citeer hier opnieuw met instemming wat Kristensen schreef — dat de godsdienstzin vastgeknoopt is aan al wat er in het leven van het menschengeslacht wezenlijks is, aan zijn denken, zijn

¹ Dr. W. Brede Kristensen in *Woord en Beeld*.

voelen, zijn wil. Maar om dien zin te kunnen verklaren, moet de onderzoeker een daaraan beantwoordenden ruimen geest hebben; want alleen door het diepe wordt het diepe verstaan. Hier wordt den beoefenaar der godsdienstwetenschap een hooge eisch gesteld. Een bekrompen geest vat den omvang en de diepte van den godsdienst nooit. Alleen waar alle krachten bij den onderzoeker samenwerken, helder verstand te zamen met het gevoeligst gemoed en den reinsten wil, alleen daar zal de waarneming van de vele typen en trappen van den godsdienst ook het diepste in het wezen van den godsdienst door hem laten klinken, in hem tot bewustzijn brengen en langzamerhand tot een beeld vormen. Dat wil in den grond zeggen, dat de beoefenaar van de wetenschap van den godsdienst niet alleen een scherp denker moet wezen, maar dat hij tegelijk de scheppende kracht van den kunstenaar moet hebben. Hij zal er zich met zijn heele wezen aan moeten zetten, wil hij de heldere uitdrukking en den zuiveren vorm geven aan de onbewuste godsdienstige aandrift, aan de blijvende en zichzelf vernieuwende kracht, die samenhangt met het eeuwige leven van het menschengeslacht; bij de waarneming van de weelderige, vruchtbare werkelijkheid der godsdiensten zal hij het beeld laten zien van het blijvende religieus ideaal. Terwijl zijn persoonlijk geloof zich spiegelt in eens anders geloof, kan hij zich zijn eigen wezen bewust worden. Maar dat kan alleen gebeuren in een kunstenaarsziel.

Die breede waardeering, welke niets op doctrinaire wijze terzijde stelt, die zelfverloochenende toewijding aan de stof, welke hij te verklaren heeft, is kenmerkend voor Tiele als man van wetenschap. Daardoor staat hij ook in de voorste rij der historici. Maar hij is een historicus, die zich niet vergenoegt met het uiterlijk vertoon der geschiedenis. Hij wil ook de groote lijnen in den godsdienstigen groei der geslachten en de krachten, die in dien groei werken, vinden om daardoor ook al het bijzondere te begrijpen. Juist terwijl hij zoo met open en fijnen geest luistert naar hetgeen in dieperen zin de beweegkracht is der geschiedenis, ontplooit zich voor ons

zijn denkers- en kunstenaarsnatuur. Maar dat geschiedt in het raam van een vast opgetrokken stelsel, met historische onderzoekingen als uitgangspunt en wijsbegeerte als doel.

Het is een groot gebouw, dat moet opgericht worden. Als een bouwheer wil hij trachten het te doen verrijzen. Niet als een, die zich tevreden stelt met het in groote trekken aangeven van het bouwplan, die de hoofdteekening wel schetsen wil, maar nu aan anderen overlaat het bestek op te maken en de detailteekeningen, en wederom aan anderen om deze dingen om te zetten in daden; hij heeft dit alles zelf getracht, en meer dan getracht, — gedaan. „Daar liggen ze nu achter hem — de vijftig jaren van onvermoeiden arbeid, van taal- en bronnenstudie, van wikken en wegen, van zuiveren en schiften, van ordenen en vermoeden, vijftig jaren van des oppermans werk, die steenen aandraagt; van het werk des metselaars, die de steenen voegt; van het werk des bouwmeesters, die de lijnen trekt van het groote reine geheel.”¹

En op zijde stellende menige detailstudie, nedergelegd in de *Vergelijkende geschiedenis der Egyptische en Mesopotamische godsdiensten* (1869—1872),² in de *Babylonisch-Assyrische Geschiedte, bis zur Eroberung Babels durch Cyrus*, 1886—1887, in tal van tijdschriftartikelen, in verschillende oraties, bij de aanvaarding van het professoraat aan het Seminarium der Remonstranten in 1873; bij de inwijding van den leerstoel voor de geschiedenis der godsdiensten in 't algemeen aan de Rijksuniversiteit te Leiden, October 1877; als Rector-Magnificus op 8 Februari 1893³; meen ik als eersten belangrijken wetenschappelijken arbeid te moeten noemen een klein boekje; het telt maar even 250 bladzijden doch is van zeer groote beteekenis. Beter dan door veel woorden wordt dit aangetoond door de mededeeling dat het vertaald is in het Fransch door M. Vernes

¹ Dr. P. H. Ritter in het *Zondagsblad* van het *Nieuws van den Dag* 13 Februari 1898.

² Vertaald in 't Fransch door Collins met voorrede van A. Réville, 't Egyptisch gedeelte door Ballingal in 't Engelsch.

³ Door Elisabeth J. Taylor in 't Engelsch vertaald.

en met verbeteringen van den auteur herdrukt; in 't Engelsch door J. Estlin Carpenter en herhaaldelijk herdrukt; in 't Hoogduitsch door F. Weber, meermalen herdrukt, terwijl nu onder opzicht van professor Tiele een nieuwe uitgave in bewerking is van N. Söderblom; in 't Deensch door Frantz Buhl; in 't Zweedsch door P. E. M. Fischier en in 't Rutheensch door M. Pawloff, terwijl de *Saggi d'Istoria della Religione* van C. Puissi er een bewerking van is. Het is de *Geschiedenis van den godsdienst tot aan de heerschappij der wereldgodsdiensten*, werkelijk een handboek voor de studenten. Als zoodanig heb ik het leeren kennen. Ik heb mij afgevraagd waaraan het lag, dat toen door ons, die studenten waren, dat boek volstrekt niet op den waren prijs is gesteld. Want zoo was het; en mijn persoonlijke herinnering is niet deze, dat wij met groote ingenomenheid er kennis van namen. Toch pleit dit niet tegen het boek, en m. i. ook niet tegen het gros der in de theologie studeerenden. Het was het noodzakelijk gevolg hiervan, dat ons in klein bestek werd gebracht het resultaat van veel onderzoekingen; zonder dat de lezer in staat is hier te controleeren. 't Is een compendium en waar het nu juist geldt een nieuw studievak, drukt op dit compendium in sterke mate het bezwaar verbonden aan elk werk, waarin veel wordt samengedrongen; men beseft dat dit wel kan worden van buiten geleerd, maar niet kan worden geweten. In dienzelfden tijd maakten ook niet de colleges den indruk, dien men verwachten zou; wederom zooals ik het nu zie, door geen andere oorzaak dan deze: de hoogleeraar gaf de vruchten van zijn „oppermanswerk” en „met-selaarswerk”, maar zijn leerlingen waren nog niet in staat te gevoelen dat dit alles het onderdeel was van het groote gebouw, door hun leermeester geconcipieerd. Hoezeer hij zelf zich hiervan bewust was, blijkt wel hieruit, dat hij van zijn studenten, die zich voorbereidden voor het candidaatsexamen, eischte, dat zij minstens één godsdienst afzonderlijk hadden bestudeerd, er een bronnenstudie van hadden gemaakt. Hoe juist gezien, hoe goed gevoeld, dat dit de weg was om hun oogen te openen voor de belangrijkheid van deze studie!

Voor de samenstelling van dit handboek, uit erkentelijkheid en vriendschap opgedragen aan de Theologische Faculteit der Leidsche Hoogeschool, die hem het doctoraat honoris causa had verleend, was veel van dien zoekenden, schiftenden, filologischen en historischen arbeid noodig geweest. De godsdienst onder de heerschappij van het Animisme, bij de Chineezèn, bij Chamieten en Semieten, bij Indogermanen, werden achtereenvolgens besproken, en met zeer rijke opgave van bronnen en literatuur. Inderdaad wel een reuzenstudie. Op den duur echter voor den geleerde zelf onbevredigend. Niet vaststaand waren uit den aard de resultaten. Omtrent ondergeschikte punten, omtrent hoofdzaken zelfs wijzigde zich zijn inzicht. Zoo nu en dan gaf hij er reeds rekenschap van, of op zijn colleges, of in artikelen meest in het *Theologisch tijdschrift*.

Ten tweeden male heeft hij toen denzelfden omgang gemaakt door de historie. Ten tweeden male de verschillende godsdiensten behandeld, welker historie in staat moest stellen eens te schrijven de historie van den godsdienst. In 1891 verscheen de eerste helft van het eerste deel van de *Geschiedenis van den godsdienst in de oudheid tot op Alexander den Grooten*, in 1893 gevolgd door de tweede helft, in '95 door de eerste helft van het tweede deel, en nu nog niet gereed. Ook dit werk is vertaald in 't Hoogduitsch door G. Gehrlich, een vertaling in 't Fransch is bezig te verschijnen, en de eerste helft van het tweede deel is overgezet door een Parsi in Britsch Indië. Het oude beknopte handboek is hierin nauwelijks te herkennen. Zelf verklaart Tiele daar van het compendium: „Het leed aan een groot gebrek, dat mij niet alleen door de aanmerkingen van sommige mijner beoordeelaars, maar ook door het eigen gebruik duidelijk werd. Het hield namelijk het midden-tusschen eene beschrijving der oude godsdiensten en een geschiedenis van den godsdienst in de oudheid, en was daardoor noch het een, noch het ander.” Zelf gevoelt hij nu dat die historie thans niet en ook niet door één man kan worden geschreven, dat hier noodig is de samenwerking van verschillende specialiteiten. „Wat ik nu geef, meen ik zelf alleen te kunnen beproeven.”

En nu midden in dezen arbeid wordt hij gedwongen ten derden male denzelfden omgang te maken, thans niet om bouwstoffen te verzamelen, het is nu reeds om het gebouw op te trekken. Daaraan danken wij wat nu zijn hoofdwerk heeten mag: *De Inleiding tot de Godsdienstwetenschap*, de twee reeksen (1896 en 1898) der Gifford-lezingen, bijna tegelijkertijd verschenen in het Engelsch, zooals zij aan de Universiteit te Edinburgh werden uitgesproken, en in het Nederlandsch. Ook deze boeken zijn door G. Gehrich in 't Hoogduitsch vertaald en door A. Réville in de *Revue de l'histoire des religions* verkort weergegeven. Dit is de arbeid van den wijsgeer, die achter zich heeft liggen de vermoeiende inspanning van den historicus, van den man, die, in het kleine getrouw geweest, nu het groote gaat grijpen. Ons treft hier terstond de kalmte van den man, deze weet dat hij staat op vasten grond. Dit boek kon niet geschreven worden tenzij eerst was voorafgegaan veel van dien stillen verborgen arbeid op den achtergrond. „Het is alsof de meester eener reusachtige fabriek u rondleidt en, zonder u te overstelpen, door de tallooze kleine werktuigen, die rusteloos hun beperkte taak volbrengen, zonder door het draaien en dreunen der groote machines u te verbijsteren, welker doel en samenhang u ontgaat, slechts hier en daar even stilstaand, u voert van zaal tot zaal, en u eenvoudig de groote gedachte, de eenheid van al dien arbeid laat aanschouwen, en het werk zelf zich laat ontwikkelen voor uwe oogen, totdat gij aan het einde het kleurrijk weefsel aanschouwt zoover het is voltooid.”¹

Dit alles is geschreven met grooten eenvoud, zonder iets van dien omhaal, die somwijlen geleerden noodig schijnen te achten; zoo eenvoudig dat men bijna den indruk krijgen zou, dat het toch maar heel gewoon is, en bij dien eenvoud openbaring van veel en rijke kennis, van groote scherpzinnigheid, van een buitengemeen helderen blik. Toen Tiele bij zijn 40jarige Evangeliebediening nameas de Remonstrantsche Broederschap werd toegesproken door mr. J. J. de Meijier, procureur-gene-

¹ Dr. H. IJ. Groenewegen in de *Gids* 1900.

raal bij het gerechtshof te Arnhem, kon deze jurist verklaren, dat de Gifford-lezingen geschreven waren zóó duidelijk, dat een leek als hij er veel van had kunnen genieten; inderdaad geen kleine lofspraak. Men verwachtte hier niet een uitvoerige beoordeeling van dit werk, gelijk ik reeds zeide, voor een deel, omdat ik hier niet behoor tot de menschen, die als gids mogen optreden, voor een ander deel omdat dit vóór mij door anderen reeds herhaaldelijk is gedaan. In enkele hoofdtrekken dus slechts het volgende: Inleiding tot de godsdienstwetenschap is de titel. De eerste reeks geeft het morfologische gedeelte, onderzoekend hoe door de voortdurende ontwikkeling van den godsdienst deze zich in telkens wisselende vormen vertoont. Hier vooral is dus de historie aan het woord, althans levert zij de bouwstoffen. Dat de godsdienst — een uitdrukking die eigenlijk bij historisch onderzoek niet thuis behoort — inderdaad zich ontwikkelt, groeit, zij een-wijsgeerige uitspraak, het recht tot die uitspraak wordt door historische onderzoekingen gegeven. Het is Tiele's groote grondstelling. Onafgebroken leefden in de menschen religieuze behoeften; met al het overige zijn ze gegroeid, hebben zij zich ontwikkeld. Het zijn niet de godsdiensten, die zich ontwikkelen, niet de vormen, deze blijven vrijwel standvastig, maar het is de godsdienst zelf. „Die diepere, onafgebroken groei” — zegt Kristensen — „verbindt de enkele godsdiensten in een organischen levenden samenhang, en de geschiedenis van den godsdienst wordt ten slotte niet een verhaal van een toevallig en willekeurig op elkander volgen zonder eind of doel, een samentreffen zonder beteekenis van onderling onafhankelijke verschijnselen. De gelijkmatige ontwikkeling van den godsdienst door alles heengaande en het al samenbindende, moet in de geheele geschiedenis opgespoord kunnen worden; het willekeurige is ondenkbaar zoowel in den gang der historie als der natuur.”

Welke wetten deze ontwikkeling volgt, is dus het eerste punt van onderzoek. Na vaststelling van begrip, doel en methode der godsdienstwetenschap en uiteenzetting van het

begrip „ontwikkeling”, komt dus het ordenen der resultaten van het historisch onderzoek, dat vooraf ging. Zoo geeft het eerste deel der *Inleiding tot de godsdienstwetenschap* aan, het groot onderscheid tusschen de natuurgodsdiensten en de ethische. Tal van vragen komen op. Zij behoeven een antwoord van de wijsbegeerte, maar zonder vaste historische basis zal geen denker er zich meer aan mogen wagen. Dit glashelder te hebben getoond is wel de groote verdienste mee van Tiele. Een bepaalde godsdienst moge zich oplossen, verdwijnen doet geen; hij laat altijd iets achter dat weder van invloed zich toonen blijft in de verdere ontwikkeling. Daarin ligt het leven van den godsdienst. Vooruitgang op ander geestelijk gebied oefent invloed op de ontwikkeling van den godsdienst, en tegelijk wordt toch ook die vooruitgang bewerkt door groote persoonlijkheden, want ook het individueele is hier van veel beteekenis. De zoogenaamde tijden van verval zijn geen verval van den godsdienst, maar van bepaalde vormen van godsdienst, die hun tijd gehad hebben, niet meer voldoen aan de inmiddels, onder den invloed van de meergevorderde beschaving, hooger ontwikkelde religieuse behoeften. In die perioden staan de machtige geesten op, van wie een nieuwe openbaring van den godsdienst uitgaat, een hogere dan de voorafgaande, doch in deze geworteld. Want wat zien wij dan geschieden? De religie die haar macht over de samenleving schijnt te verliezen, concentreert zich in kleine kringen van geestverwanten, die zich echter meestal om een eminent hoofd, uit hun midden voortgekomen, groepeeren. Of zij herleeft in een boven allen bezielde, een Profeet van Gods genade, in wien de gansche voorafgaande religieuse ontwikkeling culmineert, doch om in en door hem hooger te worden ontwikkeld. 't Is of dan het religieus element in de menschheid, juist als het schijnt te versterven, zich verzamelt in één brandpunt, één focus, om van daar met levenwekkenden gloed weer uit te stralen. En die scheppende geesten zijn niet eenzijdig, zij hebben het oude geheel in zich opgenomen, wat er blijvends in is bij eigen ervaring van hun vroom gemoed leeren kennen, en dat ontbinden zij niet, zij

volmaken het, zij verhoogden het. „Ik ben niet gekomen om te ontbinden, maar om te vervullen.” Deze scheppers van nieuw godsdienstig leven, Tiele noemt ze: bezielden met goddelijken geest, vol van God, wandelend als ziende den Onzienlijke, het oneindige verwerklijkend in dit eindig bestaan.

Die ontwikkeling nu kan dan niet leiden tot iets anders dan tot een zich zelf helderder bewust worden van wat in den mensch het wezen van den godsdienst is. Het is niet eenvoudig vooruitgang in zedelijkheid, zoodat het slechts zijn zou, dat de godsdienst meer ethisch wordt, al zijn alle hoogere godsdiensten voortgekomen uit een ethisch ontwaken (réveil). Want wat tot een hervorming den laatsten stoot geeft is niet de hervorming zelve. Het is ook niet een ontwikkeling van 't zinnelijke naar 't geestelijke, al ligt daarin een betrekkelijke waarheid. Want het geestelijke zij het meest, het zinnelijke kan niet worden gedood, en taak van den godsdienst is wel het door het geestelijke te wijden, niet het uit te roeien. Evenmin mag gezegd worden, dat het allerhoogste moet zijn, dat de godsdienst niet anders is dan een gemoedstoestand, zonder pogen zelfs om zich van het Onzegbare een voorstelling te maken. Want al blijft elke aanbedding niet meer dan een stamelen, wij hebben ze toch noodig die vormen, het vroom gemoed kan nooit zonder symbolen, en altijd dóór de zinnen moet het geestelijke het gemoed bereiken, door het hooren en het zien. Het is historisch een zich ontwikkelen van het eenvoudige tot grooter en grooter verscheidenheid, en parallel daarmee gaat een bestendig streven naar eenheid. De geheele richting wijst op een afnemend particularisme, een toenemend universalisme; een deels onbewust, deels bewust zoeken van de ware katholiciteit. De godsdienstige ontwikkeling bestaat wezenlijk in het opwassen in godsdienstig zelfbewustzijn. En daardoor, zoo zegt Tiele ten slotte, verklaart zich ook, hee dezelfde mensch, die een nieuwen rijkeren vorm voor zijn godsdienstig leven behoeft, nog een open oog kan houden voor het verwante, het echt religieuse in vormen, die hem als zoodanig niet meer voldoen kunnen. Gehoopt mag worden,

dat hervorming bij voortgaande ontwikkeling, schoon dan ook niet door allen met vreugde begroet, niet meer een oorzaak zij van bloedigen strijd en hartstochtelijke verbittering, maar veeleer erkend worde als onvermijdelijk gevolg eener religieuse evolutie, gedachtig aan dat woord der wijsheid, dat nieuwe wijn in oude zakken gegoten deze doet bersten en dan zelf te loor gaat, maar dat nieuwe wijn in nieuwe zakken behoort, zoodat beide te zamen worden behouden.

Het is volkomen juist opgemerkt in het *Theologischer Jahresbericht* over 1898 door professor E. Troeltsch uit Heidelberg, dat slechts een vergelijking van wat Tiele ons hier brengt „mit der rein dialectisch entwickelnden und nur die Sonderstellung des Christenthums als der exclusiven Erlösungsreligion anstrebenden Religionsphilosophie Schleiermacher's oder mit der nicht minder dialectischen bloss die Deckung der absoluten Idee mit dem Christenthum anstrebenden Religionsphilosophie Hegel's" voldoet om te zien hoe Tiele's methode ons belangrijk verder heeft gebracht.

Twee jaren later hield Tiele de tweede reeks zijner Gifford-lezingen. Laat mij in het voorbijgaan even herinneren hoe deze lezingen ingesteld zijn krachtens een testamentaire beschikking van Lord Gifford, die aan de Hoogescholen te Edinburgh, Glasgow, Aberdeen en St. Andrews een som vermaakte tot het stichten van leerstoelen in de „Natuurlijke Godgeleerdheid". De toelichting van den erflater maakte duidelijk, dat hij met deze verouderde uitdrukking inderdaad bedoelde wat nu Godsdienstwetenschap heet. Reeds eenige jaren geleden was Tiele hiertoe aangewezen om, zooals gebruikelijk is, twee keer achtereen als Lector op te treden. Toen was hij verhinderd. Op nieuw is hij benoemd en thans, in '96 en in '98, heeft hij aan die opdracht gevolg kunnen geven. Er is wel zeer veel reden den Senaat der Edinburgsche Universiteit dankbaar te zijn, dat hij hem ten tweeden male benoemde. Want hoogst vermoedelijk zou Tiele anders ons thans nog niet in deze twee boeken gegeven hebben dit zijn hoofdwerk, omdat hij immers aan zijn historischen arbeid nog steeds zich gebonden moet gevoelen,

zoolang niet de Geschiedenis van den godsdienst in de oudheid geheel is afgewerkt.

Het tweede deel is niet historisch. De methode is onveranderd dezelfde: uit het historisch waargenomene deductief trachten te komen tot het wezen van den godsdienst, het blijvende niet slechts in de ontwikkeling, doch in den godsdienst zelve, en zoo opklimmen tot zijn oorsprong. Hier ontvangen wij dus het ontologisch deel. Wij bevinden ons op ander terrein. Wat de bestanddeelen zijn van den godsdienst; hoe de godsdienstige voorstellingen zich gevormd hebben en welke hun waarde is, zijn geen vragen van historische aard; zij behooren tot de psychologie. Synthetisch hebben de historische gegevens geleid tot het bepalen der ontwikkeling; analytisch komen nu de zielkundige. Voor Tiele begint alle godsdienst met emotie, en daaruit worden geboren de voorstellingen van den denkenden, de gezindheden van den gevoelenden, straks de wilsuiting van den willenden mensch.

Welke is dan nu de verhouding van filosofie en theologie? Want deze zijn niet meer één. De eerste wil de gansche wereld verklaren, al ons weten te zamen vatten; het behoort dus mee tot haar taak om te onderzoeken of de godsdienstige leer in overeenstemming is met het logisch denken, met wat wij van de wereld weten. De theologie vraagt, welke beteekenis dit alles heeft voor ons leven. Waar een van twee, of beide, de godsdienstige kern verwarren met de wijze waarop men dogmatisch tracht het religieus bewustzijn te formuleeren, daar komt botsing. De „leer” is onmisbaar, en de „leer” bracht ook zooveel schade aan. Elke godsdienstige leer is een heilsleer, elke godsdienst een verlossingsgodsdienst. De hoofddeelen van elke geloofsleer zijn een leer omtrent God (theologie), omtrent 's menschen betrekking tot God in 't ideale en in de werkelijkheid (anthropologie), en een leer omtrent de middelen tot herstel en tot onderhouding der gemeenschap met God: de heilsleer (soteriologie). En de Godsleer is het uitgangspunt, want het geloof in een of meer bovenmenselijke machten is de grondslag waarop elke godsdienst rust. Voor de wijsbegeerte

is de hoofdzaak wat God is naar zijn wezen; voor de godsdienstige leer wat Hij is in betrekking tot ons.

Waar Tiele dan deze drie deelen behandelt, wordt weder nauwer het verband tusschen historie en wijsbegeerte dan in den aanvang; immers het wordt de vraag naar de waarde van den eeredienst, naar de beteekenis van de kerk. Hier is wederom de godsdienstige historicus in zijn volle kracht. Ten slotte naderen wij dan tot de twee groote vragen dié komen moeten: hoe is nu het wezen, welke is dan de oorsprong van den godsdienst? En eindelijk wordt dan aangewezen de plaats van den godsdienst in ons gansche geestelijk leven. Deze vragen, waarom het eigenlijk ging bij het gansche onderzoek; deze twee, welker beantwoording het uitgesproken doel immers is bij al dat historisch materiaal dat met ijver is verzameld, deze twee nu kunnen niet uitsluitend historisch worden behandeld, of beantwoord. Hier spreekt de wijsbegeerte, die thans spreken mag omdat zij toch steunt op al dat onderzoek, 'twelk is voorafgegaan. Zonder in dezen een eigen oordeel uit te spreken, moet ik er op wijzen dat Groenewegen (t. a. p.) zich niet bevredigd toont; hij acht dit wijsgeerige overwegingen, vruchten van zuiver wijsgeerig onderzoek. Zelfs al mocht dat juist gezien zijn, van groote waarde, van veel beteekenis is toch het antwoord, de slotsom waartoe na zooveel arbeid, na zoo groote en vooral diepe historiekennis, na zoo belangrijke détailstudie de schrijver van de Geschiedenis van den godsdienst in de oudheid, in deze Inleiding komt. Het wezen van den godsdienst ligt voor hem in vroomheid, en het wezen van vroomheid is aanbidding, adoratie. Deze uitspraak moge oppervlakkig onbevredigend zijn, — is niet ditzelfde wel meer gezegd en door minderen? — het is van geen geringe beteekenis, dat tot dit resultaat is gekomen de geleerde, die den godsdienst in zijn ontwikkeling heeft bestudeerd. Men mag hiervoor veilig fraaie theorieën prijsgeven, die wellicht konden gemaakt worden, maar ten slotte toch missen den juisten grondslag, en — het worde telkens weer gezegd — dezen als zoodanig te hebben aangewezen en gehandhaafd, dat is Tiele's

verdienste. En afwijzend wat nu door Fechner, Schleiermacher, Rauwenhoff over den oorsprong van den godsdienst gezegd is, vindt Tiele dien in het aanvankelijk nog onbewust, den mensch ingeschapen gevoel van oneindigheid. Het gaat met de voorstellingen niet voorbij, het blijft wanneer die sinds lang zijn opgegeven. Het is inhaerent in den menschelijken geest. Het gansche geestelijk leven is er op aangelegd. Het openbaart zich eveneens in het intellectuele, het aesthetische, het zedelijke. Het recht van den godsdienst is het recht des gemoeds.

Wordt nu ten slotte nog gevraagd welke de verhouding is van godsdienst tot de wetenschap, de kunst, het zedelijk leven, dan antwoordt Tiele, dat er wezenlijk verschil is, niet in het doel waarnaar zij streven, want vrede des gemoeds is toch eigenlijk overal het doel, doch hierin dat, al mogen zij wellicht schenken een zekere bevrediging, geen der drie ooit heeft kunnen geven die volkomen gemoedsrust, die algeheele verzoening met zichzelf, met het eigen levenslot en de wereld, welke, blijkens hetgeen wij waarnemen bij de vromen van alle tijden, de vrucht van den godsdienst is. Slechts het geloof beantwoordt de groote levensvragen: Vanwaar en Waarom? Ook hierin ligt het verschil dat bij kunst, wetenschap en zedelijkheid telkens een of twee functies van het menschelijk leven overwegend zijn, terwijl in den godsdienst, zal hij niet ontaarden in intellectualisme, mysticisme, moralisme en andere afdwalingen, aan geen van 's menschen geestvermogens de voorrang behoort.

Toch is het niet waar, dat godsdienst aldus het wezen van den mensch is, dat al het andere daaruit geboren is, daaruit geweld. Men leze hoe in het laatste hoofdstuk met klemmende kracht Tiele zijn betoog geeft, dat de godsdienst van de beschaving niets te vreezen, veel te verwachten heeft. Onze eeuw schijnt vermoeid, zij spreekt van 't bankroet der wetenschap, van de illuziën der wijsbegeerte. Ten onrechte. Een nieuwe openbaring van den godsdienst kan worden voorbereid door onze wetenschap. Zij doe slechts wat haar taak is, haar licht laten schijnen over hetgeen de godsdienst altijd geweest is in de geschiedenis der menschheid en nog is in 't menschelijk

gemoed. Dan zal zij, ook zonder prediking of pleidooi of apologetisch betoog, alleen door de werkelijkheid die zij onthult, meewerken om de onrustige harten van de kinderen dezes tijds te doen voelen dat er geen rust voor hen te vinden is, tenzij dat zij opstaan en tot hun Vader gaan. En indien zij dit doen, dan zijn wij daarvoor in geen geringe mate dank schuldig aan den man, die „een verbazende en zeldzame vereeniging van talenten heeft”, den historischen onderzoeker van bijzonderheden, den scherpden, volhardenden waarnemer van de afzonderlijke verschijnselen, met het samenvattend talent van den bouwheer, die orde, samenhang en beteekenis brengt in de onbewerkte stof, den wijsgeer-historicus Tiele.

Het wetenschappelijk leven van onzen geleerde is nog niet af, laat ons hopen nog in veel jaren niet, zoodat wij nog veel genieten kunnen van de kennis en van den streng wetenschappelijken zin, waaraan wij reeds zooveel danken. Maar wat van zijn leven ons openbaar is geworden, dat is wel „af”. Wie eenigszins rustig deze persoonlijkheid aankijkt, wie poogt zich eenigermate rekenschap te geven van wat hij hier ziet; bijvoorbeeld indien hij, gelijk nu schrijver dezes, trachten wil dat leven te beschrijven, — ontvangt één indruk, die ten slotte alles overheerscht, den indruk, dat hier niets is „bij geval”, dat het alles bijeen behoort. Er is eenheid in dit leven. Dit is niet een ontdekking van mij, het is een waarheid reeds uitgesproken, maar die hier dan toch ook nog staan moet, omdat men dit zien kan als het meest kenmerkende van alles. Want niet alleen dat een eenheid is, zooals ik boven poogde aan te toonen, zijn wetenschappelijke arbeid; dat, misschien, in den aanvang eenigermate onbewust, maar toch al heel spoedig zeer opzettelijk, een en dezelfde gedachte hem dreef, een en hetzelfde plan werd bearbeid; maar het overige van zijn leven is hiermee geheel overeenkomend. Tiele doet niets ten halve. Mocht uitteraard hier het licht vooral vallen op den man van strenge wetenschap, nog eens worde herinnerd hoe in het kerkgenootschap, waartoe hij behoort, hij als primus wordt geëerd, en

hoe, wederom vroeger, in stiller, meer verborgen arbeid hij in het kleinste getrouw was. Meester is hij daarbij over den vorm. Toen op het derde eeuwfeest van Leidens ontzet in de Pieterskerk te Leiden een nationale feestviering werd gehouden, toen werd Professor Tiele uitgenoodigd de feestrede te spreken en heeft hij zich daarvan gekweten op een wijze, die in ruimen kring den roem zijner welsprekendheid verbreidde. En in de dagen, toen hij nog als prediker optrad, werden zijn groote kanselgaven overal met dankbaarheid geprezen.

Wie heden van Tiele spreekt, spreekt van den man van wetenschap, van hem, die door zijn historischen arbeid en zijn wijsgeerige studie in de wereld der geleerden een eereplaats inneemt, en zijn beteekenis in andere opzichten wordt niet zoo algemeen meer gevoeld. Maar buiten alles om, wat hij in de laatste vijf en twintig jaar op wetenschappelijk gebied heeft gegeven, was hier zijn naam reeds in wijden kring bekend. Zijn welsprekendheid heeft niet den professor, maar den prediker, den orator tot een man van beteekenis gemaakt. In mijn studententijd werden Tiele's colleges over welsprekendheid, en de practische oefeningen in de Remonstrantsche kerk, en de samensprekingen op zijn studeerkamer door veel studenten hoog gewaardeerd. Van alle faculteiten kwamen zij gaarne onder zijn leiding bijeen; onder onze tegenwoordige rechtters en advocaten evengoed als onder onze predikanten herdenken velen nog met groote dankbaarheid zijn invloed op hun vorming. Omdat preeken vóór alle dingen actueel moeten zijn, worden zijn preekbundels nu nog slechts zelden ter hand genomen, tenzij dan door hen, die er naar grijpen met de bedoeling om er iets door te leeren omtrent de wijze waarop men prediken zal. In onze dagen behooren zij niet meer tot de stichtelijke lectuur, die allereerst wordt gevraagd. Maar wie ze nu leest, voelt wel wat het geheim was van zijn invloed als predikant. Hier is echte welsprekendheid, die niet weet van mooi-doen, maar die met ernst als een kunst wordt beoefend. In zijn opstel over Macaulay in de Letteroefeningen van 1875 schrijft hij: „Ach! het is een zeer twijfelachtige lof, dien men een redenaar toezwaait

als men, met de beste bedoelingen, van hem zegt of schrijft dat hij een sierlijke rede heeft gehouden. Een sierlijke rede dat doet onwillekeurig denken aan allerlei sieraad en opschik, aan pailletten en klatergoud, aan een stijl of zoo hoogdravend als Lord Ellenborough's proclamatie, met knallende prachtzinnen zoo hol als het hoofd dat ze uitdacht, of zoo glad geschaafd en gevild dat het scherpsiendst oog er geen ongelijkheid in ontdekken kan; aan aanhalingen, die van 's sprekers belezenheid en sterk geheugen, maar ook van zijn ijdelheid getuigen; aan fraaie schilderijen en pikante tegenstellingen die niets afdoen tot de zaak waarover wordt gehandeld; aan beelden die haar niet ophelderen; kortom aan al die kunstbloemen, die daarom alleen niet verwelken omdat ze nooit hebben geleefd. Een sierlijke rede is niet welsprekend, want zij is geen waarachtig kunstwerk. Een sierlijke schilderij, een sierlijk monument, wie zal er ooit van spreken, tenzij dan dat hij de lijst van 't schilderstuk bedoelt of denkt aan een groep door de kunstvaardige hand van den banketbakker of van den zilversmid vervaardigd? Schoon is de Venus van Milo, niet sierlijk. Wat schoon is, heeft geen sieraad nodig, maar wordt er door bedorven en ontheiligd. Dat mag ook de rede naar wel in gedachte houden. De verleiding om er ontrouw aan te worden is sterk. Het waarlijk schoone wordt, aanvankelijk althans, slechts door weinige uitgelezenen erkend en gewaardeerd. De groote hoop verlangt iets anders. De barbaarsche smaak van half ontwikkelde begeert schelle kleuren en schitterende toisels. Het moet mooi zijn. En men maakt het mooi. Maar men vergeet dat er geen grooter hinderpaal is, ik zeg niet om schoon, maar om wèl te leeren spreken, dan de zucht om mooi te spreken." Het is mij niet bekend geworden, dat Tiele een bladzijde heeft geschreven, een rede heeft gehouden, waarbij hij deze groote waarheid uit het oog had verloren. Het is de soberheid van zijn stijl, die boeit, ook en waarlijk niet het minst in zijn wetenschappelijke werken.

Tweemaal heeft hij opzettelijk gehandeld over welsprekendheid, haar wezen en haar eischen. In de redevoering, waarmee

hij in 1871 de algemeene vergadering van de Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen opende en in het zoeven genoemde opstel over den redenaar Macaulay. Geen mensch mag spreken of wel zal het welsprekend kunnen, tenzij hij geheel in zijn onderwerp leeft, er zoo gansch in thuis is, dat hij niet heeft te doen dan te grijpen uit eigen volheid. Daarom is ernst de eerste, de onafwijzbare eisch van welsprekendheid. „Ernstig zijn, dat is artikel Een harer wetten, dat is het groot geheim, waardoor de redenaar eerbied afdwingt van zijn gehoor, en invloed uitoefent door zijn woord. Ik zeg niet, dat zijn streng gelaat zich nimmer mag ontplooien; dat zijn rede niet anders zijn mag dan een dor betoog; dat hij steeds moet optreden met die deftigheid die de Leekedichter zoo gelukkig den bastaard van den ernst heeft genoemd. Ernstig zijn is in vollen nadruk meenen wat men zegt, vol zijn van zijn onderwerp, de zaak en niet zichzelf, niet eigen ijdelheid en eerezucht op het oog hebben. Ook is de ware ernst niet aan een enkelen vorm gebonden. Hij kan zich openbaren in de vurige improvisatie, zoowel als in de taal der vriendelijke overreding; in de hartstochtelijke philippica zoowel als in het kalm en klemmend betoog; in de zachtmoedige scherts, zoowel als in de bittere ironie. Ik zeg ook niet, dat de man wien het ernst is met de zaak die hij voorstaat, die een eigen overtuiging bezit, daardoor alleen reeds een redenaar zal zijn. Maar dit zeg ik, dat hij, wien 't geen ernst is en die geen overtuiging bezit, geen redenaar kan zijn. De grootste radheid van tong en vloeiendste welbespraaktheid, de scherpzinnigste redeneering, de hartstochtelijkste declamatie, de schitterendste geestigheid kunnen dit gemis niet vergoeden, en 't slechts bedekken voor het rauw gemeen dat zich vergaapt aan den schijn. Een spreker die een of meer van deze gaven bezit, zal misschien gaarne gehoord worden: hij verveelt niet, hij houdt bezig, hij vermaakt — hij is geen redenaar. Redeneert hij, hij is maar een sophist; declameert hij, hij is maar een tooneelspeler; amuzeert hij door zijn grappen, hij is niet meer dan een clown. Ook zal men hem uitvinden vroeg of laat.” Niet aan Tiele heeft de Génestet

kunnen denken, toen hij gruwde van den preektoon; wat nu nog in zijn preeken ons wonderbaar aantrekt, het is juist die sterke overtuiging, het is die diepe ondergrond van ernst, en het is de groote helderheid, die er noodzakelijk uitvloeit. Wel-sprekendheid — zoo zegt hij in de genoemde rede voor de Hollandsche Maatschappij van fraaie Kunsten en Wetenschappen is de kunst om zijn overtuiging in schoonen vorm voor te dragen. Hierin ligt alles opgesloten. Drie groote eischen worden hier aan den redenaar gedaan. Hij moet een eigen warme overtuiging bezitten. Hij moet daaraan een schoonen vorm weten te geven. Hij moet daaraan door zijn voordracht leven bijzetten. En wie nu wel het voorrecht heeft gehad Tiele te hooren spreken, al was het maar op een dier uren bestemd voor practische oefeningen in uiterlijke voordracht, in de op het late middag-uur sombere Remonstrantsche kerk aan den Middelweg te Leiden waar men met misschien twintig samen was, in een omgeving waar het alles niet medewerkte om onder den indruk te brengen, — hij weet hoe Tiele niet zonder vrucht heeft gepoogd zijn schoone theorieën in praktijk te toonen in haar kracht. Ik zie hem nog voor mij, juist in die college-uren, die eigenaardige houding, dat ietwat voorover gebogen hoofd, in kalme rust met slechts enkele nauw merkbare bewegingen, niet dan bij uitzondering, maar dan ook met veel beteekenis de handen met breed gebaar bewegend, die stem vol melodie, het geheel zoo sober en zoo mooi. Het is ook wel de inhoud geweest, het waren ook wel de gedachten hierin uitgesproken, het was ongetwijfeld niet het minst de gloed van overtuiging die er uit straalde, waardoor zijn preeken machtig boeiden, maar de vorm en de wijze waarop ze werden gezegd, waren het toch niet minder.

En deze zelfde man is allermintst een kamergeleerde, ten eenen male niet een, die in studie verdroogd is. De studeerende jongelingschap te Leiden, ook voorzoover zij van studie en wetenschap nog niet veel meepraten kan, kent professor Tiele als den flinken paardrijder. Hij is daar populair. In gezelschap in grooter en kleiner kring is hij op de rechte

plaats, en, verzekerde mij onlangs iemand, die ook eerst later in staat was om iets van des hoogleeraars beteekenis te voelen: toen ik in zijn woning menigmaal verkeerde, heb ik eigenlijk nooit beseft, dat hij zoo hoog stond op het gebied van wetenschap. Door vriendelijke hulp kon in dit boekje zijn portret worden geplaatst, zooals hij is op zijn studeerkamer. Omringd door zijn boeken, de pen in de hand, gereed tot schrijven, zoo mag hij vóór ons staan. Daar is de plaats, waar zijn beteekenis blijkt.

Deze schets verschijnt op den dag dat hij zeventig jaar oud is, de fatale termijn, een dag van weemoed. Maar op dien dag moge dan ook dit getuigenis spreken hoe dankbaar wordt erkend dat in hem ons veel is gegeven. Ons vaderland kan trotsch zijn op dezen zoon. Ook in zijn geest moge het zeggen: Soli Deo Gloria!

November 1900.

LIJST VAN GESCHRIFTEN¹ VAN DR. C. P. TIELE.

Wetenschappelijke boeken.

1853. Specimen theologicum continens annotationem in locos nonnullos Evangelii Joannei ad vindicandum huius Evangelii authenticam.
1855. Het Evangelie van Johannes beschouwd als bron voor het leven van Jezus.
1864. De godsdienst van Zarathustra bij de oude Perzen: Het Pärzisme.
- 1869—72. Vergelijkende Geschiedenis der Egyptische en Mesopotamische godsdiensten (oorspronkelijke titel: Vergelijkende geschiedenis der oude godsdiensten).
1876. Geschiedenis van den godsdienst tot aan de heerschappij der wereldgodsdiensten. (Herhaaldelijk vertaald, zie bldz. 342).
- 1886—87. Babylonisch-Assyrische Geschichte bis zur Eroberung Babels durch Cyrus.
1895. Geschiedenis van den godsdienst in de oudheid tot op Alexander den Groote, dl. I en dl. II, 1ste helft.
- 1897—98. Inleiding tot de godsdienstwetenschap. Gifford-lezingen. 2e druk 1900.
In 't Engelsch: Elements of the science of Religion.
1877. De kindsheid der godsdiensten van E. Clodd. Uit het Engelsch bewerkt onder toezicht van C. P. Tiele.
1884. La déesse Istar surtout dans le Mythe Babylonien. (Travaux de la 6e session du Congrès international des Orientalistes à Leide).

Redevoeringen (afzonderlijk verschenen).

1868. Toespraken gehouden bij de overdracht van het Monument opgericht ter nagedachtenis van Frans Rauwenhoff aan de familie.

¹ Met dankbaarheid vermeld ik hier de hulp van den heer R. van der Meulen van 't Rotterdamsch Lees kabinet en van dr. Joh. Dyserinck, die een vrij groote collectie Tieliana bezit. Of deze lijst compleet is? Ik hoop het. Voor zoover mij bekend, ontbreken twee studies over Da Costa en Van der Palm, indertijd uitgesproken in de Yachtclub te Rotterdam. Ik heb ze niet kunnen vinden. Overigens is hierin niet opgenomen wat geschreven werd in den studententijd.

1871. Redevoering over de welsprekendheid uitgesproken bij de opening van de algemeene vergadering der Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen, en Verslag.
1873. De plaats van de godsdiensten der natuurvölker in de godsdienstgeschiedenis. Redevoering bij het aanvaarden van het professoraat aan het Seminarium der Remonstranten.
1874. Feestrede op het derde eeuwfeest van Leidens ontzet.
1877. De vrucht der Assyriologie voor de vergelijkende geschiedenis der godsdiensten. Redevoering ter inwijding van den leerstoel voor de geschiedenis der godsdiensten in 't algemeen. (Vertaald in het Hoogduitsch.)
1878. Toespraak ter opening der algemeene vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.
1883. Huldreich Zwingli. Feestrede gehouden in de Remonstrantsche Kerk te Rotterdam.
1884. Gedenkrede bij het 250-jarig bestaan van het Seminarium der Remonstranten. (Niet in den handel).
1890. Toespraak ter opening der algemeene vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.
1893. West-Azië in het licht der jongste ontdekking. Rede als Rector-Magnificus uitgesproken op den 318den Verjaardag der Universiteit te Leiden.
1893. Verslag van de lotgevallen der Universiteit bij het overdragen der rectorale waardigheid aan dr. H. A. Lorentz.
1899. Verslag van de lotgevallen der (Leidsche) Universiteit 1898—99. Rede als waarnemend Rector-Magnificus gehouden.

Preek en.

1861. De gelijkenis van het Vaderhuis, herdrukt 1875.
1865. De nieuwe geest des Evangelies in zijn werking en eischen.
1868. De godsdienst der liefde.
1873. Twaalf preeken.

1861. Wie heeft de waarheid?
1868. De ware verlichting. (Niet in den handel).
1868. De rechte verhouding tusschen godsdienst en staat.
1870. Kerstpreek over II Kor. 5 : 17 (in Taal des geloofs). (Zonder jaartal). Het Evangelie des Koninkrijks naar Mattheus IV : 23a.
- (" "). Het godsdienstig optimisme naar Gen. I : 31a.

1878. Toespraak bij de inwijding der Remonstrantsche gemeente te Groningen.
 1878. Idem te Arnhem.
 1887. Toespraak ter inwijding van het gebouw van den Nederlandschen Protestantenvbond te Haastrecht.

Tijdschriftartikelen.

De Nederlandsche Spectator.

1865. Een Strijdschrift van Tischendorf.
 1866. Een nieuw werk van Renan. (Les Apôtres.)
 1868. W. Pleyte's Egyptische Studiën.
 1875. Correspondentie over ons wetenschappelijk verval.
 1886. Het VIIe Internationale Orientalistencongres te Weenen.
 1888. Bononia ridet. Een Naklank van de Bologneesche feesten.
 1894. Het Xe Orientalistencongres te Genève.

De Vaderlandsche Letteroefeningen.

- ? De Hindusche godsdiensten in den Oost-Indischen Archipel.
 ? Godsdienst en Kunst.
 ? Thackeray.
 1865. De drie heroën der Duitsche letterkunde (Lessing, Göthe, Schiller).
 1875. Macaulay als Redenaar.

Uit de Remonstrantsche Broederschap.

1890. Dr. H. N. van Teutem. In Memoriam.
 1894. B. G. de Vries van Heyst. In Memoriam.
 1894. De Remonstrantsche Broederschap in haar beginsel en doel. Gedenkrede van 40-jarigen dienst in de Broederschap.

Bibliotheek van moderne Theologie en Letterkunde.

1876. Onder geestverwanten.
 1887. Over den Invloed der Hindubeschaving.
 Los en vast.
 18... Loki.
 De Recensent. Algemeen letterkundig Maandschrift.
 1855. De herstelling van den Middeleeuwschen geest in de Letter-

kunde door C. P. Thiele¹; als voorlezing gehouden in het departement Utrecht der Maatschappij tot Nut van het algemeen.

De Gids.

1860. Het onderwijs in de godsdienstgeschiedenis aan de Leidsche Hoogeschool.
1862. De oorsprong van het Monotheïsme bij de Israëlieten.
1865. De oorsprong der Mythologie.
1865. De Geschiedenis van Jezus en haar nieuwste Duitsche beschrijvingen.
1865. Een pleidooi tegen de moderne richting.
1866. Theologie en Godsdienstwetenschap.
1866. Levensteekenen der Moderne Theologie.
1869. Godsdienstwetenschap en wijsbegeerte in het jongste ontwerp van wet op het lager (lees *hoogar*) onderwijs.
1871. Een probleem der godsdienstwetenschap. (Ook in 't Hoogduitsch vertaald).
1874. De ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst en de hypothese waarvan zij uitgaat. (Ook in het Hoogduitsch vertaald.)
1874. In het Bibliographisch Album over Heinrich Lang's Martin Luther.
1876. In het Bibliographisch Album over: Het jaarboekje, der Heilige familie voor 1874, een bijdrage tot de kennis der Rooms-Katholieke pers in Nederland. Leiden, S. C. van Doesburgh. (Schrijver ongenoemd.)
1884. De jongste Nederlandsche werken over Godsdienstgeschiedenis.
1892. Abraham Kuenen. In Memoriam.

Koninklijke Academie van Wetenschappen.

1882. Is Sumer en Akkad hetzelfde als Makan en Melucha?
1882. Verslag over een verhandeling van dr. W. Pleyte, bevattende een volledige lijst der Koningen van Babel en Babylonische Kroniek van Nabonassar.
1886. De hoofdtempel van Babel en die van Borsippa.
1887. De beteekenis van Ea en zijn verhouding tot Maruduk en Nûba naar aanleiding van een nieuw ontdekt heiligdom van Ea in den hoofdtempel te Babel.
1889. Over de spijkerschrift-tafels onlangs te Tell-el-Amarna gevonden.

¹ Des schrijvers naam is in dien titel foutief gespeld.

Verslag en een verhandeling van Dr. W. Caland.
1895. Iets over de oudheid van het Avesta.

Theologisch Tijdschrift.

- I. (1867) Godsdienstwetenschap en Theologie.
- II. Is Zarathustra een mythisch persoon?
- II. De catechetische methode van F. Rauwenhoff.
- III. Naschrift bij de verhandeling van W. Pleyte over den veldslag van Ramses.
- IV. De oorsprong van mythologie en godsdienst.
- IV. Een proeve van vergelijkende godsdienstwetenschap.
- V. Het wezen en de oorsprong van den godsdienst.
- VII. De godsdienst voor de uitvinding van het vuur.
- VII. Een mislukte poging om den godsdienst der oude Aryers te beschrijven.
- VII. Over de geschiedenis der oude godsdiensten, haar methode, geest en belang.
- VII. Mozes en de uittocht der Hebreëen, in verband met Egyptische oorkonden.
- VIII. Over de wetten der ontwikkeling van den godsdienst. (In 't Fransch vertaald).
- VIII. Mededeelingen aangaande het 2^e Orientalistencongres.
- IX. Over den aanvang en de ontwikkeling van den godsdienst.
- IX. Over den oudsten beschavingsgodsdienst.
- X. Eene ontleding van het godsdienstig geloof.
- XI. Christus en Krshna.
- XI. Een oude theorie in wetenschappelijk gewaad.
- XII. De dierdienst der Egyptenaars.
- XII. Voorbarige vergelijkingen.
- XIII. De „Hibbert Lectures” van F. Max Müller.
- XIV. Over vreemde bestanddeelen in de Grieksche mythologie.
- XVIII. Over twee belangrijke Babylonische documenten.
- XX. De mythe van Kronos.
- XXI. Tweeërlei godsdienstgeschiedenis.
- XXVI. Eenige woorden ter inleiding van den nieuwen cursus over de wijsbegeerte van den godsdienst.

Bovendien in de jaargangen I—XIV, XVI—XVIII, XX—XXV en XXIX boekbeoordeelingen niet met afzonderlijken titel; en in XVI In Memoriam John Muir.

Christelijke Volksalmanak.

1857. Vier parabelen. — Hoe vrouwen den Heer kunnen dienen. — Iets over de vóór-christelijke godsdiensten.
1858. Een Christenprofeet. — De vrouwen des Evangelies.
1859. Lessing en het Christendom.
1860. Wat blijft en wat niet? — Het offer eens levens.
1861. De enge weg en de nauwe poort.
1862. De Génestet. — Brief van den redacteur in antwoord op de Leekegedachten. — Stille tranen (poëzie). — Aan een jonge kranke (poëzie). — Prachtiger dan Salomo (poëzie). — Krijn Jansen (poëzie). — Bij de inzegening van een jeugdigen broeder tot den Evangeliedienst (poëzie).

Buitenlandsche Tijdschriften.

Zeitschrift für Assyriologie

1887. Bemerkungen über E-sagila in Babel.
1888. Berichtigung über E-sagila in Babel.
1889. Schrader's Keilinschriftliche Bibliothek I, rec.
1890. Idem. Band II.
1892. Lehmann's Samassumukin, rec.
1892. Winckler, Untersuchungen zur altorientalische Geschichte, rec.
1895. Hilprecht, Assyriaca, rec.
1899. Lehmann, Zwei Hauptprobleme der altorientalischen Chronologie, rec.
1899. M. Jastrow Jr., The religion of Babylonia and Assyria, rec.

Revue de l'histoire des religions

1880. T. I. Esquisse du développement religieux en Grèce.
1880. " II. Comment distinguer les éléments exotiques de la mythologie grecque.
1881. " III. La religion des Phéniciens d'après les plus récents travaux.
1885. " XII. Le Mythe de Kronos. A propos d'une nouvelle méthode en mythologie comparée.
1894. " XXIX. Une nouvelle hypothèse sur l'antiquité de l'Avesta.
1896. Cyrus de Groot en de godsdienst van Babel. (Extrait des Mélanges de Charles de Harlez.)

Encyclopaedia Britannica.

Article „Religions“.

Johnson's Cyclopaedia (Amerika).

Article „Comparative Religion”.

Encyclopaedia Biblica I (met W. H. Kusters).

Articles: Ahasnarus, Ararat, Artaxerxes, Chador-Laomer, Cyrus, Darius.”

Boekaankondigingen in de *Historische Zeitschrift*.

Theologischer Jahresbericht 1897 en 1898.

De rubriek „Religionsgeschichte”.

Archiv für Religionswissenschaft I.

Zur Frage nach dem Alter des Avesta.

Levensberichten.

1868. Levensbericht van P. A. de Génestet (voor de uitgave zijner gezamenlijke Dichtwerken); geheel herzien in de eerste Volksuitgave (1869, 71, 73, 81).
Korte Levensschets in 't Hoogduitsch vóór de vertaling van de Gedichte door Dr. J. R. Hanne.
1890. Levensbericht van Dr. H. N. van Teutem. (Maatsch. der Ned. Letterkunde en uit de Rem. Broed.)
1892. Levensbericht van Dr. Abraham Kuenen. (Koninklijke Academie).
1899. Levensbericht van Dr. Willem Hendrik Kusters. (Koninklijke Academie).

Redactie-arbeid.

- 1857—59. Teekenen des Tijds.
- 1856—61. Christelijke volksalmanak.
- 1867—94. Theologisch Tijdschrift.

V a r i a.

1853. Gedichten met S. J. van den Bergh, P. A. de Génestet e. a. ten behoeve van de oprichting van een bewaarschool te Boskoop.
1863. Gedichten. (Herdrukt 1878.)
1875. Kerstcantate, met muziek van Richard Hol. Herdrukt 1899.
-

GEORGES RODENBACH.

GEORGES RODENBACH.

...l'homme *unius urbis*, l'envoûté d'une ville.

JULES LEMAITRE.

De Doode Steden van Vlaanderen zijn tegenwoordig zeer in trek bij menschen die tijd en geld over hebben en zoeken naar iets waarin zij belang zouden kunnen stellen; ook minder geblaseerde zomerreizigers, die wat hopen mee te brengen aan vergaderde schoonheid, gaan naar Brugge, Yperen, Oudenaarde. Naar Brugge vooral. Brugge staat bekend als het type dier steden van verweerd schoon, Brugge is *de* Doode Stad — en den welluidenden titel van een van Rodenbach's boeken, *Bruges-la-Morte*, zoo gemakkelijk te onthouden, heeft ieder bij de hand om dat te bewijzen.

Ik twijfel er aan of vele dier bezoekers in Brugge de Doode Stad ontdekken. O, wèl natuurlijk straten, waar het gras groeit tusschen de steenen; wèl geheel verlaten grachten, zonder menschen aan den wallekant; wèl huizen uit oude tijden, dikwijls in verval. Maar er is meer noodig om van een stad te maken „le Musée de la Mort”, zooals Rodenbach Brugge genoemd heeft.

O, ik geloof dat wij er wel een vermoeden van kunnen krijgen, dat die steden Doode Steden zijn, zooals de dichter het bedoeld heeft. Maar dan moeten wij er den tijd voor nemen.

Dan moeten wij niet op den Dyver de juffrouw tegenkomen, wier gezicht wij zoo straks een uur lang aan de table d'hote tegenover ons zagen; wij moeten ons niet door een koetsier, die het veel beter weet dan wij, laten rijden langs de met de meeste kosten gerestaureerde oude geveltjes; wij moeten niet in twee dagen de stad, en het museum, en de kapel van het Heilig Bloed, en de Memling's in het Sint-Jans-gasthuis en nog meer willen zien.

Neen, wacht, heb geduld; wacht, tot na een wandeling door de minder opgelapte straten met kleine huizen, de hoog, brutaal hoog boven de Hallen oprijzende Halletoren, symbool van overmoedige kracht, u plotseling aangrijpt als niet geëvenredigd aan die vervallen buurt; wacht, totdat heldere zonneshijn dagen achtereen geen leven heeft kunnen brengen op die grachten, waar treur-esschen in het water hangen en zwanen geruischloos voortglijden; wacht, tot op een somberen avond de lichtjes voor de Heiligenbeelden op de hoeken van de straten u de kaarsen hebben geschenen die de katholiek zet bij het bed van gestorvenen, en misschien zal er iets over u komen van het gevoel dat Rodenbach had, toen hij bedacht dat Hugues Viane, uit *Bruges-la-Morte*, na den dood van zijn vrouw nergens meer wilde wonen dan te Brugge, omdat bij een doode vrouw ook een doode stad paste, omdat hij behoefte had aan oneindige stilte en een zoo eentonig bestaan, dat het hem bijna niet meer het gevoel gaf dat hij leefde.

En dan nog! Wat Rodenbach in Brugge zag, zullen velen er niet in ontdekken. Stil-droevig zal men de stad vinden, maar toen diezelfde Hugues Viane en zijn vrouw, vroeger, gelukkig, samen te Brugge waren geweest, had de groote melancholie van de stad, zegt Rodenbach, hun blijheid niet kunnen temperen.

Hij, de dichter, heeft Brugge anders gezien, dan wij. Ik raad ieder af Rodenbach's werken te lezen en dan naar Brugge te gaan om te trachten daar te komen onder den indruk waardoor hij, naar het woord van Lemaitre, als betooverd, bezeten is geweest. Beter omgekeerd. Wie Brugge goed gezien heeft, zal zich

genoeg herinneren om te begrijpen, dat een zeer gevoelig mensch zich aan de bekoring van die alleen door de klokkespelen verbroken stilte, die slechts door witte zwanen en wit-en-zwarde Begijnen afgewisselde grijsheid, de nauwelijks door processies nu en dan onderbroken doodscheit, niet heeft kunnen onttrekken.

Voor al niet, wanneer hij zoo wel wilde. En het geheel van Rodenbach's werken maakt wel eenigszins dien indruk. In zijn gedichten geeft hij bijna voortdurend zijn eigen stemmingen, maar die worden bijna altijd opgewekt door de Doode Stad; zijn zielstoestand en die van de dikwijls door hem als persoon voorgestelde Doode Stad zijn dezelfde; hij leeft in gedachten steeds in de Doode Stad. En die Doode Stad is altijd Brugge. Soms noemt hij het niet, maar dan ziet men dadelijk aan de eene of andere toespeling dat hij het toch bedoelt. En als hij in een der verzen van zijn laatste bundel, *Le Miroir du Ciel natal* als een referent telkens den regel herhaalt

Extase d'un dimanche d'avril à Malines,

dan ben ik overtuigd dat hij alleen om het geluid van den regel hier het woord Brugge door Mechelen heeft vervangen, maar aan Brugge's kanalen, zwanen en topgevels gedacht heeft.

Zijn romans spelen in Brugge, bijna allen, en van zijn kleine verhalen vele. En dikwijls neemt de stad er grooter plaats in dan de menschen zelve, de omgeving heeft meer invloed op hen dan zij op elkander.

Zijn eene tooneelwerkje eindelijk speelt er ook, en een klopje, een Begijn, bijna een personificatie van de stad, is de hoofdrol.

Rodenbach was de man van één stad, *unius urbis*, zooals hij zich die gedacht had.

Georges Rodenbach was op 16 Juli 1855 te Doornik geboren. Hij was van Vlaamsche afkomst — de Vlaamsche dichter Albrecht Rodenbach was zijn neef — doch zijn moeder was uit een Fransche familie. Als jongen woonde hij te Brugge; te Gent studeerde hij, later woonde hij te Brussel, tot hij naar

Parijs vertrok. Een enkel woord in zijn boeken bevestigt het vermoeden, dat hij wel Vlaamsch zal hebben verstaan; ik zou niet denken dat hij het goed gekend heeft, hij zou anders in *Le Carillonneur*, sprekende over den naam Godelieve, niet geschreven hebben: „die naam, waarvan God de stam is en waarin men zou zeggen dat God's naam zich verliefelijkt”, zonder de beteekenis van het tweede deel van het woord te vermelden. Misschien is zijn Fransch schrijven een der redenen geweest, dat de Vlamingen, zooals wij later zien zullen, hem niet best gezind waren. Reeds te Brussel had hij geschreven en zich met een paar deeltjes met, naar het schijnt, gemaniereerde, zinnelijke verzen *L'Hiver mondain* en *La Mer élégante* eenigen naam gemaakt. Maar deze bundeltjes heeft hij later verloochend. Te Parijs behoorde hij in den eersten tijd tot een kringetje van kunstenaars, die „les Hydropathes” werden genoemd, en waarvan o. a. Paul Bourget, Bastien Lepage, Paul Arène, ook Sarah Bernhardt deel hebben uitgemaakt. Daar heeft hij zijn eersten roman, *L'Art en Exil* voorgelezen, die in 1889 verscheen.

Maar aan dit werk was reeds in 1886 een bundel verzen voorafgegaan, *La Jeunesse blanche*, verzen waarin reeds heemaal de dichter der twee latere, der voornaamste bundels, *Le Règne du Silence* en *Les Vies encloses* is te vinden. De bundel is opgedragen aan een oude dame,

dont les cheveux de neige et de clarté
Encadrent doucement la figure indulgente.

Aan haar, op wier vergiffenis, voor het zwart dat zich mengt in de blankheid van vroeger, hij reeds bij voorbaat rekent, wil de dichter vertellen al het donkere geluk van zijn gelukkige kindsheid, van het ouderlijk huis, van de oude school waar hij was, maar in de eerste plaats:

Je veux vous évoquer la ville aux pignons noirs,
Vieille ville flamande où les paroisses proches
Lorsque j'étais enfant, faisaient pleurer leurs cloches
Comme un adieu de ceux qui mouraient dans les soirs!

Daar is een mooi geluid in die regels; zij hebben den regelmatigigen cadans, de gewone caesuur van den alexandrijn, en dat beschrijvende vermengd met iets persoonlijks, dat wij bij vele Parnassiens vinden. In dezen bundel is ook nog wel iets dat aan deze dichters herinnert: Coppée is ook een tijdlang een door Rodenbach zeer gewaardeerd en eenigszins gevolgd dichter geweest.

Wij hebben in de hier aangehaalde verzen een eerste voorbeeld van dat hooren van een stemming in het geluid der Brugsche klokken, dat wij bij Rodenbach nog honderdmaal zullen vinden. Waarmee Rodenbach die carillons al niet heeft vergeleken, en wat hij er al niet in gehoord heeft! Ik wil er hier maar dadelijk op wijzen, dat Rodenbach zich in zijn werken altijd in een klein kringetje heeft bewogen. Hij heeft zijn leven lang Brugge voor oogen gehad, en dat turen op één punt is vermoedelijk wel de oorzaak er van geweest is, dat hij steeds meer beelden zoekt waarmee hij een geluid, een kleur, een eigenaardigheid van Brugge kan vergelijken. Maar bovendien valt hij sterk in herhalingen. Het is alsof een beeld dat hij eenmaal gevonden heeft hem niet weer loslaat, zelfs vloeit een rijm hem heel gemakkelijk in twee gedichten achtereen uit de pen. Nog al vreemd zelfs is het, dat de schrijver wel eens een kleine passage uit het eene verhaal ongeveer letterlijk in een ander weer gebruikt.¹

Zoo vinden wij in *La Jeunesse blanche* ook de lieve herinnering aan de oude leunstoelen in het ouderlijk huis, waarin de kinderen soms lagen te slapen, meer dan eens; zoo kunnen wij, ik meen wel in drie boeken vinden, dat iets of iemand wordt vergeleken met het water tusschen de twee evenwijdige kaden van een gracht, die nooit bij elkander komen maar elkaar toch zoo nabij zijn, verbonden door dat water dat ze beide

¹ Zie bijv. wat er staat over de onmacht anders te schilderen dan de oude schilders, die een kunstenaar te Brugge overvalt, in *La Ville*, een der verhalen van het na den dood van Rodenbach verschenen deeltje *Le Rouet des Brumes*, en in een in den *Figaro Illustré* van Februari 1896 verschenen verhaal *Le Lac d'amour*.

weerspiegelt. En meermalen heeft de dichter een beeld, dat hij eenmaal had gevonden, vastgehouden, aangevuld, uitgewerkt, en wat eenmaal dienst had gedaan ter opzuivering of verduidelijking, gemaakt tot onderwerp van een nieuw gedicht.

Dit alles bemerkt men in dezen eersten bundel natuurlijk nog weinig. Rodenbach heeft in *La Jeunesse blanche* verteld van het „donkere geluk” zijner jeugd. Uit deze verzen zou men afleiden dat die jeugd niet vroolijk moet zijn geweest. Hij was zonder twijfel als kind diep onder den indruk van wat er droevigs gebeurde in het leven van zijn familie, en hij heeft in het ouderlijk huis „des cercueils chers sur l'escalier” gezien; ook van de droefheid der dingen, zooals van die groote triestige geestelijke school, tot waar het klagend geluid van een oud orgel soms doordrong; van de klok, wier getik was als dropfels water uit een urn, wier vergulde wijzers schenen te staan als een kruis op het graf van het Ur. Na Rodenbach's dood heeft Octave Mirbeau in een artikel in *Le Journal* verteld dat de dichter bang was voor den dood. Rodenbach had hem dat meermalen bekend en hem er bij verteld dat die angst hem was bijgebleven sedert zijn schooljaren. Als de jongens op Woensdagmiddagen gingen wandelen, drie aan drie, onder geleide van een geestelijke — het was een school van Jesuïeten — dan voerde de weg naar buiten de stad steeds langs kerkhoven en dan was het alsof opzettelijk bij zulk een kerkhof werd stilgehouden om de jongens wat te laten spelen. Rodenbach heeft door die sombere kerkhoven, die voor hem als het ware het land vertegenwoordigden, altijd een zeker wantrouwen tegen het land buiten de steden overgehouden. Hij heeft er dan ook bijna nooit over geschreven. In *Au collège*, een der kleine stukken in den bundel *Le Rouet des Brumes* vertelt hij ook van die wandelingen en voorts ook van de predikatiën door een vreemden priester, die de jongens vooral vrees voor den dood scheen te willen inboezemen en hun de hel in tragische, røde kleuren schilderde. Zeker is dat Rodenbach zich vooral in zijn verzen veel met den dood heeft beziggehouden.

En toch, al is de herinnering aan die school nog zoo som-

ber, toch heeft de dichter geschreid toen hij heen ging. Het is of hij bang is voor verandering:

L'habitude est si douce au coeur, si familière!

en de school noemt hij in het vers in *La Jeunesse blanche*, waaraan deze regels zijn ontleend, een „abri calme et dormant”. Hij schijnt bang te zijn voor het leven:

Oh! partir! partir seul! s'en aller quelque part
Sous des arbres nouveaux qu'il faudra longtemps suivre,
Et tout abandonner — recommencer à vivre!

Maar dan komt de liefde en, natuurlijk bij een zóó opgevoeden, gevoeligen jongen man, is zij met iets godsdienstigs gemengd, met een mystieke vereering voor de geliefde. Hij wil haar zijn liefde bekennen met woorden wit als gewijde ouwels, hij zoekt woorden als die op de banderollen op oude schilderijen, komende uit den mond van engelen.

Et pour ses chemins d'ici-bas
Un désir raffiné m'obsède
De pouvoir mettre sous ses pas
Une neige qui serait tiède,

een couplet dat bekoorlijk zou zijn, wanneer de dichter niet zelf dien wensch „geraffineerd” had genoemd. Zeer bevallig zijn verzen als *Promenade* met een strofe als deze

Quel trouble de sentir le frisson contre soi
Le frisson d'une robe
Et de voir un pied fin qui, comme avec émoi,
Se montre et se dérobe

of *Les Ruisseaux*, wier oevers

sont si rapprochés
Qu'entre les berges
Rien ne se mire: ni clochers
Ni toits d'auberges,

Ni grands moulins transfigurant
Le paysage
Mais le cadre est juste assez grand
Pour un visage

Et c'est tout leur bonheur qu'au fil
De l'eau charmée
Se reflète seul un profil
De femme aimée.

Dan komen ook de teleurstelling der liefde, het moeten voortleven, nadat de liefde is verloren, „Fin du rêve”, „Départ”, „Lane consolante”, „Douceur du souvenir”, welsprekende titels. En dan de *Soirs de province*; zacht melancholieke verzen, beginnende met

Vivre comme en exil, vivre sans voir personne
Dans l'immense abandon d'une ville qui meurt,

een stad die natuurlijk Brugge is, waarvan het Begijnhof vooral een groote bekoring voor den dichter heeft. De Begijntjes beschrijft hij als kalm gelukkige vrouwtjes, onhoorbaar loopende over het groote bebouwde grasveld tusschen haar kloosters, gelijk zwanen die glijden door stilstaand water, werkende alleen aan dingen die wit van kleur zijn, linnen of kant, tevreden in de ballingschap harer kamers, niemand liefhebbende dan den Gekruisigde „door de gaten van wiens leden zij naar den hemel zien”, zegt Rodenbach, met een gezochtheid waaraan hij later zich meer zal schuldig maken. Dan is het de regen, die de diepste somberheid neersijpelt op Rodenbach's ziel, zoodat zij niet meer is dan „een lap zonder kleur, een natte vlag, die tegen den stok aan hangt”; de lange Zondagmiddagen, wanneer de kleine steden ingedommeld zijn, de mist die de wegen vult met „vagues mousselines”; de klokken, die hem spreken van zijn doode zusters, van verdronken zeelieden, die hem waarschuwen, dat de boom waarvan zijn doodkist zal worden gemaakt, wordt geveld, die zeggen dat zij die als kinderen sterfen wel gelukkig zijn. En

Les derniers carillons dans le vent froid qui passe
Faisaient un bruit de clés énormes, comme si
Un noir gédlier marchait au fond du ciel transi
Pour s'en aller fermer les portes de l'Espace.

Dan volgen *Les jours mauvais*, verlangens naar de verloren witheid, waarvan de dichter sprak in zijn opdracht, onbevredigdheid van lichaamsliefde, medelijden met hen die nooit hebben

liefgehad. En hier is bijv. reeds een van die gezochte vergelijkingen, waarvan ik sprak, wanneer de dichter, sprekende van menschen, die na een nacht van uitspattingen in den morgen naar huis gaan, zegt:

Les passants matineux plaquent des ombres ternes
Comme des remords noirs au coeur des débauchés.

Het slot van den bundel is des dichters toevlucht zoeken in de kunst. Alles heeft hij verloren, ook het geloof, behalve in „la Soeur Musique et la Soeur Poésie”, en uit het laatste zeer mooie vers *Veillée de Gloire* spreekt wel de dichter die heeft geleden en die een „non omnis moriar” durft uitspreken:

Quel orgueil d'être seul à sa fenêtre, tard,
Près de la lampe amie, à travailler sans trêve,
Et sur la page blanche où l'on fixe son rêve
De planter un beau vers tout vibrant, comme un dard.

Quel orgueil d'être seul, les mains contre son front,
A noter des vers doux comme un accord de lyre
Et, songeant à la mort prochaine, de se dire:
Peut-être que j'écris des choses qui vivront!

In *La Jeunesse blanche* hebben wij verzen van groote liefelijkheid, vol teer gevoel en vrome herinnering; rustig is de gang van het zeer verzorgde vers, dat een enkele maal, zooals in deze slot-coupletten tot meer hartstocht stijgt. En ik heb van gezochte vergelijkingen gesproken, laat ik nu ook uit den rijkdom van beelden er nog een paar mooie aanhalen. Zoo bijv. waar de dichter tot zijn wieg spreekt

Tu dormais près du lit tel qu' une barque rose
Qu'on amarre auprès d'un vaisseau

of hij van de bedden der kinderen, in de kamer waar de maan naar binnen schijnt, zegt

Et les lits qui flottaient dans ces lumières d'ambre
Semblaient de grands bateaux sur un fleuve qui dort.

Was er in *La Jeunesse blanche* veel autobiographie, nog meer waarschijnlijk is er in *L'Art en Exil*. Deze roman is een boek van heftig verzet tegen de kleinheid, de bekrompenheid, het

politiek gekibbel, de zucht om alles tot geld te herleiden, het gemis aan alle gevoel voor kunst, voor iets hoogers, in een kleine Vlaamsche stad, waarmee weer duidelijk genoeg Brugge wordt bedoeld. Voor ons is er in die teekening veel, dat overdreven, om niet te zeggen ongelooflijk is; wellicht heeft Rodenbach dat leven in de provincie wat sterk gekleurd om den ondergang van zijn held te verklaren, om het aanneembaar te maken, dat deze zeer gevoelige man, deze dichter, niet op kan tegen den spot, het niet-begrijpen, de vijandschap van zijn medeburgers.

Jean Rembrandt heeft Rodenbach zijn hoofdpersoon genoemd en hij zegt dat Jean gaarne geloofde aan de traditie van zijn familie, dat hij een nakomeling was van den schilder -- die, zooals Rodenbach had kunnen weten, geen zoon naliet. Jean, die alleen met zijn moeder leeft in een onderwetsch huis, voelt zich als in ballingschap in die stad, waar hij alleen dacht en schreef, en was als een levend licht dat niets verlicht en zichzelf verteert. Hij schreef gedichten, vooral droomde hij er van een gedicht te maken van de klokkespelen, de voorsteden, de grachten en stille wateren, het geheele stadsgezicht om hem heen. Zijn moeder begreep hem niet: zij wilde, dat hij advocaat zou worden, vooruitkomen, een mooie carrière maken. Maar de dichter zat al in hem toen hij als jongen trilde over het heele lijf bij het orgelspel in de kerk, als hij de Septemberzon zag ondergaan in zee, den lijkstoet van een onbekende zag verdwijnen in den mist. Hij had in de rechten gestudeerd en was toen naar Parijs gegaan, naar het heette om verder te studeeren, maar in werkelijkheid om er te verkeerren in de kringen van jonge kunstenaars. Toch had hij oogenblikken waarin hij verlangde naar de Vlaamsche luchten, naar zijn thuis en zijn moeder. Hij keerde terug met het vaste plan te blijven schrijven en werken. Maar de omgeving in de kleine stad viel hem bitter tegen, hij begreep de belangen niet waarover die anderen het zoo druk hadden, hij die meer leefde door zijn sensaties, dan door zijn ideeën. Eén vriend had hij, een ouden musicus, Walburg geheeten, die verheven sympho-

nieën had geschreven, voordat de lucht van de provincie hem had verdoft. In gezelschap, in het paleis van justitie waar hij kwam op verzoek van zijn moeder om te trachten wat practijk te krijgen, voelde Jean, die als letterkundige te Parijs eenigen naam had gemaakt, sarcasme, vijandschap om zich heen. En zoo trok hij zich meer en meer terug.

Eens ging hij op zijn gewone uur, „het uur van den doodstrijd van het licht, als langzaam de avond valt, de zon nog een weinig bloedt een bijna rose bloed, en in de verte een voor een de lantaarns worden ontstoken, eenzaam, als zielen”, wandelen door de oude gotische wijken, kwam in het Begijnhof en hoorde in de kerk het orgel spelen. Hij ging eene kleine zijdeur binnen, en zag dat de kerk geheel ledig was. Maar op het orgel was een jonge vrouw aan het zingen. En het was geen kerkgezag dat daar klonk, maar een sentimenteele romance, die in die kerk den indruk maakte van de bekentenis eener liefdezonde in den biechtstoel. Jean bleef tot het zingen ophield en de vrouw de kerk uitkwam. Het was een Begijn, een zeer jonge vrouw, zeer bleek, met groote, teedere, vochtige oogen, die hem strak aankeken, toen zij bemerkte dat iemand haar had gehoord. Jean volgde haar en zag in welk klooster zij binnenging. Hij wist haar weer te zien, en haar over te halen van haar leven als geestelijke zuster afstand te doen — Begijnen doen geen gelofte van kuisheid en het komt wel voor, dat zij heengaan uit het Begijnhof en huwen — en hem te trouwen.¹

Maar zijn huwelijk was een groote teleurstelling. Marie begreep hem niet, voelde niet met hem mee, en eens toen hij haar had verteld van zijn gedicht, hoe het verder worden zou en dat hij hoopte het uit te geven, vroeg zij: „En wat zal het je opbrengen?“, „een blind en koud woord dat hem als een mes in het hart drong.”

¹ Rodenbach beschrijft het huwelijk van Jean in de kerk en vertelt dat bij alle deftige en opzienbarende huwelijken de kerken te Brugge als bestormd worden en men er schandelijke tooneelen, geschreeuw, gelach, gevecht om een goede plaats kan bijwonen. Ik heb toevallig in de kathedraal te Brugge een huwelijksinzegening bijgewoond en mij aan een dergelijk schandaal geërgerd.

Daarna brengt Jean het tot niets meer. Hij blijft geheel alleen staan met den ouden Walburg, die er zich bitter over beklagt, dat er voor een muziek als hij wil geen orkest, geen musici, geen publiek is, dat men niets wil dan nuttige vaderlandsche liederen met veel leven, met gebrul in koper van den Leeuw van Vlaanderen, zangen voor liedertafels die er medailles mee moeten kunnen behalen. En de oude man eindigt met aan den drank te geraken.

Zoover komt het met Jean niet. Een oogenblik scheen het alsof er wat leven kwam onder de jonge letterkundigen. Er werd een tijdschrift opgericht, waarvan geen enkel dagblad de verschijning vermeldde, ofschoon er veel goeds in was. Maar het werd niet gekocht, geen wonder „in een land waar bijna niet gelezen wordt,” bij „een ras, dat kunst, poëzie, schoonheid van gedachte veracht”, „waar letterkundige werken geen uitgever vinden.” Het tijdschrift gaat te niet.

Als dan eerst zijn vrouw, dan zijn moeder gestorven is, als Jean, die een lauw geloovige was, ofschoon hij zeer gevoelig was voor godsdienstige praal en heerlijk vond te droomen van de eeuwigheid bij het geluid der gezangen, tevergeefs in het geloof troost heeft gezocht, is alle kracht uit hem geweken. Eens, toen hij stond bij het graf van zijn familie, kwam het denkbeeld om vrijwillig te sterven bij hem op. Maar hij voert het niet uit. En zoo leeft hij voort, geheel alleen. Zijn verzen heeft hij verbrand, hij leest nog slechts den bijbel, hardop de breede, volle, regelmatige Vlaamsche verzen zeggende, hij speelt op het orgel in zijn kamer terwijl zijn vingers als naar believen over de toetsen glijden; en hij voelt zich nog de dichter. Zijn droomen zijn meer levend, meer tastbaar dan de werkelijkheid om hem heen, hij leeft in een bovennatuurlijke wereld. Maar voor het leven is hij dood. Zijn kunst is dood als die van Walburg, die hem eens zeide, dat de kunst een eigen omgeving, een zoele lucht noodig heeft om in te leven, atmosfeer van gedachten, waarin men voelt dat men leeft. „Hier ziet men toe hoe men sterft.”

Rodenbach is hard geweest voor Brugge, voor Vlaanderen,

als men liever wil. En hij heeft, door zijn fictieve personen te verbinden met de historische werkelijkheid, getoond, dat hij dit ook heeft bedoeld. Hij laat Jean Rembrandt met eenige andere jonge letterkundigen een gedenkteeken oprichten op het graf van Charles de Coster, den miskenden schrijver van het gedicht in proza over Tjil Uilenspiegel; hij noemt ook Octave Pirmez, wiens kunst ook onopgemerkt is gebleven; hij vertelt van een schilderijvenning waar een stuk van Rembrandt werd verkocht, dat naar het buitenland ging, en het heeft er allen schijn van alsof hij daar iets beschrijft wat hij heeft bijgewoond, en dat hem doet uitroepen: „Wie heeft er zich hier ooit over kunst bekommerd? Wie geeft er om in dit land dat is als de woestijn van het Ideaal?”

Wij, die gewoon zijn op België te wijzen als een land waar nog wel wat voor de kunst gedaan wordt, verwonderen ons wel eenigszins over deze heftige aanvallen. Maar misschien is het juist de levenmakerige officieele kunst, waarover Walburg spreekt, die beschermd wordt. Toch zijn wij het bijv. zeker niet eens, wanneer Rodenbach de torens van Brugge beschrijft als „massieve versleten torens van zwart graniet, norsch als het volk dat ze heeft ontworpen, er mee tevreden dat ze stevig zijn en hun steenlagen dragen als naakte lichamen, zonder gebeeldhouwde arabesken, zonder lofwerk, krullen of basreliefs, al die onnoodige maar aanbiddelijke fantasiën, die men het verstand der steenen zou kunnen noemen.” In deze torens ziet Rodenbach het karakter terug van dat kunstverachtende volk. Het is zeker waar, de Brugsche Halletoren, de Heilige Verlossers- en Onze-Lieve-Vrouwenkerken zijn geen „gothique fleuri,” het is de vraag nog of ze daarom als kunstwerken minder hoog staan, vooral de bijna slanke Halletoren. Rodenbach vergeet daarbij gebouwen als het stadhuis en de Heilige Bloedkapel, die dunkt mij lofwerk en arabesken genoeg vertoonen. Maar er is wel iets tekenends in voor Rodenbach, dat hij aan zulke fijne details meer waarde hechtte dan aan groote lijnen.

Maar al is het ons te tendentius, er is in *L'Art en Exil* zeer veel moois. Dat is niet karakterteekening. Daaraan schijnt Roden-

bach weinig moeite te besteden. Zijn hoofdpersonen hebben veel overeenkomst met elkander, zij zijn allen tamelijk passief, zij ondergaan vooral den invloed hunner omgeving, die hen drukt; en de schrijver geeft ons meer hun gevoel, dan hun karakter. Ook in *L'Art en Exil*. Hij maakt ons dit geval zeer geloofelijk, zeer waar. En hij beschrijft het in zijn harmonieuze, niet gespierde maar fijn geaderde taal, met een overvloed van beelden en naast enkele gezochte, dikwijls zeer mooie vergelijkingen. Terwijl ik iets zeer gewrongens vind in het beeld, dat de telkens in verbeterden vorm van het eene vel wit papier op het andere overgebrachte verzen zijn als verminkten die verbed worden, geniet ik zeer van de vergelijking dat het in de kerk een romance zingende klokje is als „une rose séchée qu'on trouverait dans un bréviaire”, en vind ik iets bijzonder liefelijks in de opmerking, dat Jean's moeder hem iets vroeg met „die lieve, zingende stem die moeders soms hebben, zoodat het is alsof er iets in is blijven hangen van de wijsjes waarmee zij ons in slaap zongen.”

Ik ben over *La Jeunesse blanche* en *L'Art en Exil* tamelijk uitvoerig geweest omdat ik hierin zooveel vind, dat ons Rodenbach zelf leert kennen — het is alsof de dichter heeft willen zeggen: Zoo als Jean Rembrandt zou het mij ook gegaan zijn, wanneer ik die Vlaamsche provinciesteden niet in tijds was ontvlucht.

Intusschen mag Rodenbach Brugge wel dankbaar zijn geweest: het heeft hem tot dichter gemaakt. Het is zelfs vreemd, dat een zoo gevoelig mensch slechts door die eene stad getroffen is. Zijn vrienden hebben het wel eens bejammerd en na zijn dood heeft Charles Merki, die veel van hem had gehouden, in zijn artikel in den *Mercur de France* zich er bijna over verheugd dat hij niet langer heeft geleefd, omdat hij alles gegeven had wat hij te geven had, omdat hij zich had moeten vernieuwen en zich dan zeker had overleefd.

Nu moet men evenwel dat „die ééne stad” weer niet al te streng opvatten. Men heeft reeds gezien dat in *La Jeunesse blanche* ook wel verzen staan, die buiten de kleine oude stad omgaan. Maar

veelal is de stemming die, waarin de stad van klokken, zwanen en klopjes Rodenbach nu eenmaal bracht; meestal zijn zijn beelden aan haar ontleend, dikwijls gaat hij uit van een beschrijving van een stadsgezicht. Zijn verzen zijn veelal van aard lyrisch, niet beschrijvend. Hij geeft zijn gevoel en zijn gevoeligheden weer, zijn ontroering niet over het lijden van menschen meestal, niet over groote daden, maar over levenlooze dingen en het leven dat hij hun verleent.

De drie bundels *Le Règne du Silence*, *Les Vies encloses* en *Le Miroir du Ciel natal* sluiten zich nauw bij elkander aan. Het blijft één gedachtenreeks. Maar de dichter wordt steeds subtieler. Hij spint in den laatsten bundel uit tot een gedicht van vele bladzijden, wat in een vorigen in één couplet werd gezegd. Hij zoekt er naar, steeds op nieuwe, nog weer treffender, nog verfijnder manier zijn gevoel uit te drukken en wordt gezocht en précieux. Dat is heel jammer geweest.

Le Règne du Silence is verdeeld in zes gedeelten, waarvan het laatste *Du Silence* reeds in 1888 afzonderlijk was verschenen; de andere vijf zijn: *La Vie des Chambres*, *Le Coeur de l'Eau*, *Paysages de Ville*, *Cloches du Dimanche*, *Au Fil de l'Ame*. De bundel kwam uit in 1891. Hij vormt een geheel, en het laatste eerst geschreven deel vat den inhoud der andere vijf nog eens samen.

Deze bundel is mij het liefst. Er zijn zooveel dingen in, die zeker velen ook wel gevoeld hebben maar zwakjes, zonder ze door te voelen, zonder zich er goed rekenschap van te geven. En als de dichter ons er op gewezen heeft, worden wij opletter, dan gaan wij meedoen. Wij zullen wel eens niet verder lezen, de kamer waar wij zitten, onze eigen kamer, eens wat beter aanzien, letten op dat stille water in oude grachten, op de huizen aan den waterkant, meevoelen de droefgeestigheid van de klokken op lange Zondagen, meedroomen. En de dichter zal ons meegenomen hebben naar zijn wereld, zijn „chimérique réalité”, zooals men zoo juist van hem gezegd heeft. Want hij ziet de werkelijkheid en hecht zijn droombeelden aan haar vast, en maakt er zijn hersenschimmen van.

Kamers hebben een ziel, zijn goedig, of ontvangen u met een vijandigen blik; zij leven in gedroom veel mócier dan het haar omringende leven, zij vinden in alles symbolen, zij zien in elk wit gordijn een meisje dat haar eerste communie doet, zij houden de groote stoelen voor kouwelijke sukkelende grijsaards, die in de rondte zitten. Dat is misschien al iets te ver doorgevoerd, maar is het niet waar wat de dichter zegt van de kamers die ons zoo verschillend ontvangen?

Maar ook de dingen in de kamers hebben Rodenbach wat te zeggen. Hoor wat hij zegt van een bos bloemen:

Bouquet déperissant de fleurs qu'on croyait sauvés
Encor pour tout un jour dans la pitié de l'eau,

maar die sterven,

Répandant, comme en de brusques accès de toux
Leurs corolles sur les tapis mélancoliques.

De vitrages met bloemen in tulle en guipure laten de ramen niet de veel echter bloemen vergeten, „que la gelée élabore et nielle”; het duister maakt de kamers bang en zelfs als de lampen zijn opgestoken,

Qui vont recommencer à faire saigner l'ombre,

dan blijft de duisternis zich nog verdedigen; het leven heelemaal buitensluiten kunnen de kamers niet; het tikt op de ruiten, die onder den regen zijn

comme un visage exsangue, couronné
Par des épines d'eau que le vent obstiné
Tresse parmi le verre en pleurs, que nul n'essuie.

En eindelijk

Les chambres, dans le soir; meurent réellement:
Les persiennes sont des paupières se fermant
Sur les yeux des carreaux pâles où tout se brouille, enz.

Zoo ziet de dichter kamers leven. En zoo ook met het Water, waarvan hij „le psychologue et l'ausculteur” wil trachten te zijn. Hij ziet in het bleeke water „een zuster van de berk”; slapend droomt het van door storm bewogen zeeën, sluimerig is het „la Grande Nevrosée”, met de verwardheid, de rillingen, de bleekheid, de ontroering-over-het-weet-zelf-niet-wat „d'une

puberte qui s'élabore". Maar het arme water is ook onder te veel invloeden, te impressionabel.

Puisque le ciel, jusqu'aux plus minimes nuances
Rêve d'y transvaser son infini changeant.

En dan karakteriseert de dichter allerlei wateren. Maar altijd zijn het stille, vlakke, kalme wateren; geen zee, geen stroom, geen bruisende beek zelfs kent hij, maar stilstaand water, dat het hart zijns harten voor niemand opent:

C'est que le coeur de l'Eau, si résigné soit-il
A tout ce que la vie impérieuse inflige
Et le contraint à réfléchir dans son eau lige,
Ne garde des objets qu'un reflet volatil
Et se conserve intact comme un coeur de Poète.
Asile impénétrable où rien n'est descendu
Des choses d'alentour dont le mirage est dû,
Mais où l'éternité du ciel seul se reflète.

Dat zijn trotsche regels, mooi van klank en gedachte, en het is hier, zooals weer in dezen bundel, de toepassing op 's dichters ziel die het verheffende geeft. Ook in het volgende vers, waar Rodenbach spreekt van het slapende water van een bassin, waarin men dieper zou willen doordringen, als in de oogen van eene die men lief heeft, maar dat geen diepte heeft:

Mais le voyage aussi dans cet oeil n'est qu'un leurre,
Car derrière l'iris au cristal aplani
L'amour naïf, qui plonge au fond, soudain s'épeure
Se heurte et se fait mal à la froideur du coeur
Dont le néant si proche est une vasque étroite.

Ruim 20 regels slechts wijdt de dichter aan de „jets d'eau", de kleine fonteintjes, waarover hij in zijn laatsten bundel een heel gedicht heeft geschreven, maar wat is dat begin mooi:

Les jets d'eau, tout le jour, disent des élégies;
C'est la forme la moins consolable de l'Eau
Car elle porte haut dans l'air ses nostalgies,
Montant et retombant sous son propre fardeau.

Dan is het water als een liefdezuster, lokkend wie naar rust en frischheid verlangt. En velen luisteren en gaan sterven in het water. En

le soir, autour du corps qui dort,
L'Eau noire allume un grand catafalque d'étoiles.

En eindelijk het aquarium, dat de fantaisie van den dichter zeer sterk heeft getroffen; dat heeft hij zelfs in *Les Vies encloses* tot onderwerp van een heel gedicht gemaakt en dat doet hem vragen te mogen worden een

Ame sans passions, cristal sans tatouages,
Aquarium du coeur redevenu nouveau
N'ayant plus que la claire innocence de l'Eau.

Zeer melancholiek zijn de meeste stadsgezichten in het deel *Paysages de ville*, het is of het alle Karsen's zijn. En al wordt het niet gezegd, hier is het wel alles Brugge: de vervallende huizen van het eerste vers, het Lac d'Amour, dat wil zeggen het Minnewater bij het Brugsche Begijnhof in het tweede, de oude grachten in het derde enz. Hier wemelt het ook van toespelingen op de Brugsche carillons, waarvan het spel is als „koude tonen neergedruppeld uit een wijwaterkwast”, als „de opvolgende ijzeren kralen van een grooten rozekrans”, als „een regen van ijzer”, als „froufrou van metaal”, die dan, verder in dezen bundel, „zware ijzeren bloemen” heeten, „gestrooid in de leege straten”, of „een bouquet vochtige tonen door den wind géplukt”, en als het fijnere getingel — Rodenbach schijnt niet naar klanknabootsende woorden te zoeken — van een pendule bedoeld wordt

un oiseau si peu viable et frère
Qui se baigne et qui joue avec des perles d'eau,
Puis du verre qui pleut mêlé de fer qui grêle
Étincelles de bruit sous un vague marteau,
enz.

Hier spreekt de dichter van een stilte in de straten welke door het geluid van stappen een oogenblik wordt verschríkt; van de droevige lantarens — ook in *Le Miroir du Ciel natal* heel uitvoerig behandeld — die zoo achterstaan bij hun gelukkige zusters, de lampen, omdat zij missen

le dorlotement des guimpes d'abat-jour;

van de heiligenbeelden op de hoeken der straten, die ons onder den indruk brengen van een kruisheuvel, zoodat ons —

hier wordt het zeer gezocht — de Nacht gekruisigd schijnt, de sterren de wreede spijkers in haar vleesch, de maan de open wonde in haar zwarte zijde; van de klopjes, wier wijde mantels hier en elders vergeleken worden met groote klokken. En aan het slot spreekt de dichter van de Doode Stad als zijn zuster.

Zondagsklokken begint met de verveling van den Zondag, die zoo goed is uitgedrukt in

un désœuvrement
De doigts inoccupés tapotant sourdement
Les vitres

en waarvan verder gesproken als van

une tristesse, un émoi sans raison
Impression d'un blanc bouquet mélancolique
Qui meurt

als van een

jour de longues promenades
Par des quais endormis, de vastes esplanades,
Au long d'un mur d'hospice, au long d'un canal mort
Où le brouillard, à peine une heure, se dissipe.

Maar ook hier ontbreken de gewrongen vergelijkingen niet, zooals wanneer de dichter een langen Zondag vergelijkt met een stuk wit linnen, waarvan de witheid doet uitkomen dat het hart bloedt, en vraagt hoe te maken dat de uren zacht zullen heengaan zooals het linnen draad voor draad ontbonden wordt in pluksel.

Au fil de l'âme is een lied van droomen, die de dichter zijn ware vrienden noemt, zoodat hij bidt: „Heer, geef mij heden mijn dagelijkschen droom”. Bijzonder mooi in dezen bundel is een vers waarin de dichter het vergaen, het langzaam verdwijnen der dingen, vooral van onze herinneringen weergeeft:

Combien de souvenirs anciens, combien de choses
Se dédorant en nous aux limbes de l'oubli;
Le missel ne sait plus la page où fut le pli,
Le jardin ne sait plus où sont mortes les roses.

Toch is niet alles nog droomleven bij hem geworden. Zooals hij in den nazang van dezen bundel in twee sterk ontroerende verzen zegt dat hij er van gedroomd heeft

De ne pas trop périr et d'être un peu sauvé
Et de laisser de soi dans les barques humaines,

zoo wil hij ook hier nog niet heelemaal in zich zelve op-
gaan, toch nog eenigen invloed hebben, zooals de maan, zon-
der het te weten, heeft op de zee, en roept uit, neen fluistert:

Mon âme, sois ce clair de lune sur les foules.

Vele der meest poëtische regels, die Rodenbach heeft ge-
schreven, verzen van groote fijnheid vinden wij in *Silence*,
de laatste afdeeling van den bundel, die alleen reeds hem tot
dichter zou hebben gestempeld. Ik ken niet veel zoo droomerige
verzen en die, eenvoudig opmerkende wat ieder ziet gebeuren,
zoo sterk een stemming uitdrukken, als het tweede dat begint
„Douceur du soir!” Ik wil niet te veel aanhalen en geef dus
slechts de laatste twee strofen; men leze de anderen in den
bundel:

Douceur du soir! Douceur qui fait qu'on s'habitue
A la sourdine, aux sons de viole assoupis;
L'amant entend songer l'amante qui s'est tue
Et leurs yeux sont ensemble aux dessins du tapis

Et langoureuusement la clarté se retire;
Douceur! Ne plus se voir distincts! N'être plus qu'un!
Silence! deux senteurs en un même parfum:
Penser la même chose et ne pas se le dire.

Mooi is ook dat andere vers — het trof mij misschien te
meer omdat ik te Brugge gelogeed heb in een groote, groote
hotelkamer uitziende op een stillen, ouden tuin — waarin
Rodenbach vertelt van een kamer in een hotel, die hem
vreemd voorkwam, waarin het scheen als was er iets blijven
hangen van vroeger, dat gestoord werd, zoodat zij er voelden

L'hostilité d'un grand silence qu'on dérange.

Zeer poëtisch ook andere, over de lantarens, de klokken,
de zwanen — en met krachtiger klinkende regels, die daardoor
wel opvallen — de grachten, de oude steden — de dichter
noemt hier de zoetklinkende namen Audenarde en Malines —
waar men aan een huis, waarin een doode is, een strik van

krip aan de deur hangt en 's avonds een groote lantaren, en dat laatste beginnende met den mooien regel:

La ville est morte, morte, irréparablement!

Ik zal *Les Vies encloses* en *Le Miroir du Ciel natal* niet zoo uitvoerig behandelen als *Le Règne du Silence*. Men heeft van Rodenbach gezegd, dat men hem kende, wanneer men twintig bladzijden van hem kende; al is het niet heelemaal zoo, iets waars is daar wel in. En het geldt het meest van deze twee verzenbundels, waarin zoo dikwijls in nog meer détails, wat fijner soms, maar eer nog wat meer verfijnd en subtieler wordt gezegd wat in den eersten ook reeds te vinden was. En zooals gezegd, ook de beelden, de vergelijkingen, de uitdrukkingen kwamen dikwijls terug: hier vind ik weer de „lauwe sneeuw”, sleutels met een klokkenspel vergeleken, zooals vroeger in *La Jeunesse blanche* het klokkenspel met een sleutelbos; klokken met begijntjes in haar wijde kleeren, en zoo meer. En dan wordt de dichter zelfs wel eens onduidelijk, men zou bijna zeggen uit overmaat van zorg om toch vooral duidelijk te zijn en nog eens en nog eens te zeggen wat hij te zeggen had. Ik voor mij geef de voorkeur aan *La pluie* uit *La Jeunesse blanche* (zie p. 372) boven dat vers in *La Tentation des Nuages*,¹ waarin nog weer eens gezocht wordt naar manieren om te zeggen dat de regen zoo droevig is, en dat eindigt met de verklaring, dat wij zoo lijden van den regen omdat later, als de hemel weer blauw is,

Il nous faudra plus tard pleurer toutes ces pluies.

Dat wil natuurlijk volstrekt niet zeggen, dat er in deze twee boeken niet vele mooie verzen zijn. Het moge wat te veel uitgedacht zijn, te cerebrale kunst, te zeggen dat in het aquarium het water zijn ziel ontsluiert, dat het voor andere wateren medelijden voelt omdat zij mee moeten doen met het leven, waarvan zij afhankelijk zijn, het is toch, zooals de dichter

¹ De afdeelingen van *Les Vies encloses* heeten: *Aquarium mental*, *Le Soir dans les Vitres*, *Les Lignes de la Main*, *Les Malades aux Fenêtres*, *Le Voyage dans les Yeux*, *La Tentation des Nuages*, *L'âme sous-marine*.

het zegt, alsof het gevoeld is. Zoo ook als hij in *Le Soir dans les Vitres* den avond het embleem noemt van den dood waaraan wij te weinig denken en zegt — wat herinnert aan „het bloedende duister” — dat de lamp „in de leege lucht een gouden wond heropent”; mooi is in dit gedicht het bouquet dat in het donker zijn kleur verliest en eindelijk één wordt met de schaduwen; wat vreemd dat de dichter het eene oogenblik den avond een vergif noemt dat iederen dag een weinig doet sterven, iets later zegt dat als de avond daalt de ziel rust krijgt.

In de handen ziet Rodenbach, zooals meer menschen trouwens, al kunnen zij het zóó niet zeggen, iets van onze ziel vleesch geworden, en hij heeft wonderlijk gezochte maar ook zeer ware uitdrukkingen om dat te zeggen. Maar het merkwaardigste deel van deze bundel is *Les Malades aux Fenêtres*. In een dezer verzen wordt gezegd, dat zieken, zoo scherp zijn van gehoor, gezicht, smaak: Rodenbach moet, dunkt mij, gedurende een ziekte, en een lang herstel misschien, met groote scherpste, met overgevoeligheid alles hebben gespeurd wat om hem heen was en gebeurde. In het nachtluchtje ligt zijn hoop op genezing, dat is wat er van zijn gezondheid nog in huis is overgebleven:

Mais quelle peur que tout-à-coup elle s'éteigne!

En dan ziet hij in alles de ziekte: in het stilstaande water der grachten, in de oude huizen, in een bloem. En dit laatste in een mooi vers:

Un grand lys dépérit là-bas sur la console.

Wonderlijk dan wat Rodenbach ziet in de oogen der menschen — die hij weer vergelijkt met aquariums — waarvan hij weet of zij reeds hebben zien sterven, die verwelkt zijn door veel afscheidnemen. En daarna zijn het de wolken, de horizonnen, die ons roepen en aan wier lokkende stem wij niet moeten toegeven:

Le voyage est un leurre; on cesse jour à jour
D'être soi, pour changer selon le site et l'heure;
Ne vas-tu donc pleurer que si la source pleure
Et ne penser à Dieu que si tinte une tour?

Sois toi-même en restant dans la maison fermée,
 Au lieu de devenir un autre à chaque adieu
 Bonheur subtil d'orner en soi sa destinée
 D'un voyage qu'on rêve et qui n'a pas eu lieu.

En eindelijk *L'Ame sous-marine*, waarin ons op vele manieren gezegd wordt, en soms zeer mooi, dat wij onze eigen ziel niet kennen. Maar de dichter is bang er in neer te duiken, want wanneer er eens niet de gouden ringen, de klompen edel metaal waren, die hij er vermoedt, wanneer hij eens niet „la coupe du roi de Thulé” vond, maar met leege handen terugkwam?

Le Miroir du Ciel natal verschilt nog al van de vorige bundels. In de eerste plaats heeft de dichter een veel vrijeren vorm gekozen voor zijn vers. Verzen met regels van verschillende lengte, van twee, vier, zelfs meer dan zes voeten, ook van anderhalven voet wisselen het twaalfvoetige vers af; regels van zeer verschillend aantal voeten vormen soms samen een strofe; het rijm is niet meer het zuivere, soms zelfs rijke rijm van de andere bundels, maar wordt dikwijls vervangen door twee woorden wier eindlettergrepen slechts ongeveer in klank gelijk zijn: *lèvres — rêve; bouge — bouche; mousselines — rythme; grise — hospice; zelfs soir — noires; éternelle — tunnel.*

Maar er is nog iets nieuws in gekomen: een godsdienstig gevoel. Sterk is het niet. Ik geloof niet dat Rodenbach een zeer geloovig katholiek is geweest. Van hem zal wel gelden wat hij in *L'Art en Exil* van Jean Rembrandt zegt, dat hij een lauw geloovige was, die echter wel gevoel had voor het uiterlijk vertoon van zijn godsdienst. Rodenbach was, zooals wij gezien hebben, godsdienstig opgevoed en wat er mooi is in de plechtigheden van den katholieken godsdienst had hem zonder twijfel zeer getroffen. Zijn werken wemelen dan ook van vergelijkingen, waaruit dat blijkt; meer dan eens spreekt hij van den zang der sopranen — in de kerk op het Begijnhof zingen de klopjes zelven — die tegen het orgelspel uitkomt als kant op donker fluweel; dan is de winterzon als het deksel op de miskelk, een hostie, een tonsuur; eens noemt

hij den rooden mond eener vrouw eene roode hostie, in welken haar aanstaande die haar kuste, haar geheel bezat, haar in zich opnam als de ouwel bij de communie. Ik weet het niet, maar ik zou mij kunnen voorstellen, dat een goed katholiek daarin iets heiligschennends zag, evenals in de uitdrukking „ballet sacré” om de bewegingen der koorknapen voor het altaar te karakteriseeren. En deze lezen wij toch, behalve in *La Vocation*, juist ook in het als godsdienstig bedoelde *Miroir du Ciel natal*.

Dat Rodenbach in dezen bundel een godsdienstig lied heeft willen schrijven is duidelijk genoeg als men het slotvers leest:

Seigneur! en un jour grave, il m'en souvient, Seigneur!
Seigneur, j'ai fait le voeu d'une oeuvre en votre honneur.

begint hij, zegt dan van zes der acht afdelingen van het gedicht dat zij tot Gods eer gemaakt zijn, immers dat voor Hem de lampen gebrand hebben, dat

Toutes ces chastes Premières Communiantes
Vêtent mes rêves blancs de leurs robes qui chantent,

dat hij zijn zwanen als pelgrims tot Hem heeft laten gaan, dat hij zich heeft uitgedrukt in „le concert noir des cloches,”

Et les jets d'eau montés en essors de colombe
C'est ma Foi, tour à tour, qui s'élançe et retombe.

J'ai cherché votre Face en aimant les hosties,
Viatique d'amour dont ma vie est nantie

Seigneur! en ma faveur, souvenez-vous, Seigneur;
Seigneur, de l'humble effort d'une oeuvre en votre honneur!

Godsdienstig bedoeld is de bundel dus zeker, maar, zooals reeds gezegd, ik voel het niet als waar religieus gevoel, er is iets gekunstelds in, een zekere mystiek waarmee de dichter schijnt te spelen. In één vers heet het:

O cygne blanc!
C'est une âme peut-être habillée en oiseau;
Une Première Communiantie aboutie
A être cet oiseau sur l'eau,
Parce qu'elle mourut avec sa robe blanche
Le soir même de l'hostie.

in het volgende droomen de onbesmette zwanen „de voir la coupe du roi de Thulé.” Dat een kleine fontein op een bin-
nenplaats of in een kloostertuin vergeleken wordt bij een
„Première Communiant”; dat zij schijnt te bidden terwijl de
maan als een gewijde ouwel aan den hemel staat; dat het is
alsof de maan bloedt door het springende water, als de wond in
de zijde, gestoken door de Lans; dat de dichter zijn ziel een
tuin noemt, waaruit een waterstraal opspringt naar omhoog,
dat klinkt alles heel aardig, maar het maakt voor mij *Les Jets*
d'Eau nog niet tot een gedicht waarin een geloovig mensch
zijn liefde, zijn aanbedding, zijn dorsten naar God uit. En
zoo is het ook met de andere verzen.

Maar al weer: dat wil niet zeggen dat er geen teere, be-
koorlijke verzen zijn in dit boek. Heel sterk heeft de dichter
het zwaarmoedige gevoeld in die lange rijen lantarens, die daar
heel naar de verte doorloopen in den nacht. Droevig staan zij
in het donker. Daar kijkt er een naar de lijnen van schaduw
die zij op den grond werpt:

Soudain le réverbère
Voit l'ombre de sa boîte en verre
Former, avec ses quatre pans,
Comme un petit cercueil à terre,
Qui attend;
Et le réverbère a peur qu'on emporte,
Dedans, sa flamme morte!

Wel wat gezocht zeker, maar toch wel een aardig beeld.

De beste verzen van den bundel zijn misschien in het deel
Les Cygnes, waar Rodenbach in een paar mooie coupletten de
zwanen met hun uitgespreide vleugels vergelijkt met harpen
en iets verder een indruk geeft van den doodzang van de
zwaan. En dan nog weer terugbladerend, vind ik in *Les Femmes*
en *Mante* verzen als deze, waarin de droevige eentonigheid
der doode stad zeer sterk spreekt:

Toujours les quais connus, les mêmes paysages,
Les vieux canaux pensifs qu'un cygne en deuil effleure;
Sans jamais d'imprévu ni de nouveaux visages
Donnant une autre voix à l'heure!

Rodenbach's vers stijgt niet hoog, epische kracht heeft het niet. Menschenliefde juicht er niet in, menschenlijden schreit er niet in. Het is één zachte, harmonieuze klacht van een ziel waarop een grijze, verkleurde, eentonige doode stad een schaduw heeft geworpen, zoo zwaar, dat de dichter haar zijn levenlang op zich heeft gevoeld en toch niet zoo drukkend dat hij er niet, zooals een ander met zijn leed, ten laatste mee kon gaan coquetteeren.

Van zulk een schaduw spreekt Rodenbach in de voorrede van den roman, die het meest heeft gedaan om zijn naam bekend te maken: *Bruges-la-Morte*. Hij heeft in die studie van passie, zegt hij, ook en vooral een stad willen teekenen als een persoon, die tot handelen raadt en drijft. Het heeft hem behaagd daarvoor Brugge te kiezen, — alsof hij een andere stad kiezen kon! — dat werkelijk bijna menschelijk schijnt, dat de menschen vormt naar zijn straten en zijn klokken. En de dichter wil dat de lezer de schaduw der hooge torens zal voelen uitgestrekt over den tekst.

Dat hebben wij in *Bruges-la-Morte* gevoeld. Brugge overweegt in dit boek, het leeft voor den lezer, sterker dan de personen van den roman. Maar dat deze zooveel minder schijnen te leven is voor een deel ook doordat zij tamelijk zwak geteekend zijn. Ik heb het reeds gezegd, Hugues Viane gaat als weduwnaar te Brugge leven, omdat hij, nu zijn vrouw dood is, ook slechts de oneindige stilte, het eentonige bestaan van een doode stad om zich heen kan verdragen. Maar nu komt hij op een avond een jonge vrouw tegen, die in alles, haar gang, haar gedaante, de beweging van haar lichaam, de uitdrukking van haar trekken, zelfs in den blik, die de ziel ver-raadt, gelijk is aan zijn doode vrouw. Hugues volgt haar, maar verliest haar uit het oog. Hij wacht haar volgende avonden op, weer ziet hij haar, nu gaat hij haar na tot aan den schouw-burg, waarin zij verdwenen is. Hij gaat naar binnen en in het bedrijf op het kerkhof, van *Robert le Diable*, ziet hij haar eindelijk uit een der graven komen: een danseuse! Hij spreekt

haar aan op straat: zij heeft ook de stem van de doode. Hij knoopt een liefdesbetrokking met haar aan en als hij Jane omhelst meent hij weer zijn vrouw te omhelzen. (? Ik ben zoo vrij hier een vraagteeken te zetten). Hij huurt een huis voor haar, en haalt haar over van het tooneel af te gaan. Nu brengt hij, die nooit uitging dan voor een wandeling, liefst in de schemering, in de stilste wijken van de stad, een groot deel van zijn tijd bij haar door, tot ergernis van zijn oude dienstbode, tot aanstoot van de praatzieke stad, die den treurende weduwnaar zoo veranderd ziet.

Maar de illusie blijft niet. Het vulgaire in de oud-danseuse komt langzamerhand te veel boven, eerst wanneer Hugues om de illusie te completeeren haar oude japonnen van zijn overleden vrouw laat aantrekken en zij in die ouderwetsche kleeren lachende eenige danspassen maakt, later bij allerlei gelegenheden. Allengs wordt het verschil tusschen de twee vrouwen grooter, Hugues verdenkt Jane dat zij hem bedriegt en toch kan hij van haar geen afstand doen, hij is nu op haar zelve verliefd, hij wil niet dat zij heengaat, hij wil niet weer alleen zijn en alleen in Brugge.

Dan komt de ontkenning. Jane had al lang gevraagd zijn huis te mogen zien, wat hij altijd geweigerd heeft. Maar op een dag dat de processie van het Heilig Bloed bij hem voorbij zal komen, laat zij zich niet afwijzen. Dan vindt zij in zijn kamers een aantal oude portretten van zijn vrouw, vraagt daarnaar, neemt ze in handen en vindt eindelijk de haarvlecht, die Hugues na haar dood van het hoofd zijner vrouw heeft gesneden en die hij onder een glazen stolp als een reliquie bewaart. Zij neemt die vlecht in de handen, lacht hem uit als hij haar die wil afnemen, loopt weg, met de vlecht om haar hals, nagezeten door Hugues, en blijft lachen als hij grijpt; hij trekt aan de vlecht en zij valt neer, verworpd, dood.

Dit verhaal, met het onwaarschijnlijke slot is mij zeer antipathiek. Reeds het verlangen van Hugues om die danseuse, hoezeer zij op zijn vrouw gelijkte, te spreken, heeft Rodenbach mij niet aanneembaar gemaakt, ik geloof er niet aan. En dat

bederft veel van het boek. Daarbij komt, dat Brugge, de stad, m. i. op de handeling, tenminste op de hoofdzaken niet van invloed is: alleen wil Hugues niet ten tweeden male als weduwnaar als het ware ten prooi zijn aan Brugge's klokken. En dan natuurlijk het begin: de keus van Brugge als woonplaats als „decor voor zijn vrouw”. Die is uitmuntend en zeer mooi verklaard in de bladzijden over de stad zelf, die tot Rodenbach's beste behooren. Zoo ook een beschrijving van de oude dienstbode, op Zondag gaande naar de kerk van het Begijnhof, en later naar een der kloosters, om er te eten bij een verre nicht. „Als een klein stadje in de andere stad, maar nog meer dood is het Begijnhof, zoo leeg, zoo stom, van een zoo aanstekelijke stilte dat men er zacht loopt, als in het huis waar een zieke is. En in het midden een dik, mollig gras, als een weide van Jan van Eyck, waar een schaapje graast dat het Paaschlam lijkt te zijn” — „l'Agneau Pascal” is een geliefkoosd beeld van Rodenbach. Verder wanneer de schrijver wil weergeven hoe Hugues weer onder den indruk komt van Brugge, naarmate hij inziet dat Jane zijn liefde niet waard is — een invloed die intusschen niet sterk genoeg blijkt — hoe hij wandelt door de stad, die in de eerste plaats het gezicht heeft van een geloovige, die hem steeds vervolgt met haar klokgelui, waar de vrouwen met haar wijde rokken, zelf op klokken gelijkende, steeds de weg wijzen naar een kerk, naar de kleine kapel van Jeruzalem bijvoorbeeld, waar de kaarsen branden als waren zij Jezus' bloedende wonden, naar het Sint-Jans-gasthuis waar op de schilderijtjes van Memling op den schrijn van Sint-Ursula, de 11000 maagden zoo vol vrede sterven. In zulke bladzijden heeft Rodenbach ons Brugge doen zien, zooals wij het zelf o zoo gaarne zouden willen zien en wel zouden kunnen, wanneer wij maar lang en aandachtig genoeg de stilte en de klokken der Doode Stad op ons lieten inwerken.

Nog eens, jammer is het dat de schrijver ter wille van zijn vreemde intrige gewild heeft dat Brugge het bij Hugues Viane verloor tegen Jane, dat Hugues wordt en blijft, wat hij noemt,

„le défroqué de la douleur”, wat misschien het best te vertalen is met „de renegaat der smart”.

Diezelfde uitdrukking heeft Rodenbach nog eens gebruikt: in *Le Carillonneur*. Daar zegt hij het van de stad Brugge. Brugge, zegt Joris Borlunt, de stadsarchitect en „beiaardier”, zooals de Vlamingen zeggen, zou als het plan doorging om de stad weer tot zeehaven te maken, om er kunstmatig leven in te brengen, „la Défroquée de la Douleur” worden, terwijl, wanneer men er één museum van maakte waar alle Vlaamsche primitieven zouden worden verzameld, met goed maar vooral niet te zeer gerestaureerde huizen, met handhaving zooveel mogelijk van haar karakter van Dood Stad, zij de Koningin van den Dood zou zijn. Dat hij die Brugge zoo hartstochtelijk lief had, die bespeler van het corillon was geworden omdat hij hoorde dat de mededingers in den wedkamp om die betrekking het klokkespel oteerden met hun deuntjes en pot-pourri's, die zoovele huizen vernieuwd had zoodat zij oud en mooi bleven — dat hij wordt ontslagen als stadsarchitect, dat hij wordt gedwongen de klokken van de Halletoren te laten spelen, terwijl de optocht rondgaat als vreugdebetoon over de goedkeuring van het ontwerp Brugge-Zeehaven, dat bij hem die oppositie had gevoerd tegen dit plan de glazen worden ingegooid, dat brengt Borlunt tot het besluit te sterven.

Maar dat niet alleen. Borlunt was eerst laat getrouwd met Barbara, de dochter van den antiquaar Van Hulle, een mooi donker meisje, zeer hartstochtelijk, maar grillig, zenuwachtig, de dochter van een zenuwziek gestorven moeder. Zijn huwelijk was een groote vergissing geweest. Hij had lang gearzeld tusschen Barbara en haar blonde, zachte zuster Godelieve, maar Barbara gekozen onder den invloed van de wulpsche voorstellingen op een der oude klokken in den toren, die zijn zinnen in opstand hadden gebracht. Na den dood van Van Hulle komt Godelieve bij Borlunt inwonen; gauw genoeg bemerkt Joris dat ook Godelieve hem lief heeft, en als Barbara voor haar gezondheid een tijdlang naar een badplaats is, behooren Joris en Godelieve elkaar toe.

Maar niet dan nadat Godelieve hem voor God tot haar man

heeft genomen! Ik kan mij zeer goed voorstellen dat katholieken het gebed van Godelieve, waarin zij smeekt om vergeving voor wat zij gaat doen, en vooral dat zij later met hem knielt in een der kapellen van de kathedraal, feestelijk gekleed, dan de mis van het huwelijk met hem leest, hem een ring aan den vinger steekt en zoo hem tot haar man neemt, heiligschennis vinden. Hun beider stoelen hebben bij deze plechtigheid op een ouden grafsteen gestaan en dat voorspelt hun ongeluk. Barbara ontdekt alles, Godelieve wordt Begijn te Dixmude en Joris hangt zich op in den toren. Eerst wil hij de groote klok der Wulpschheid kiezen, die zijn ongeluk geweest was, die hem van zijn liefde voor de stad had afgebracht en de vrouw had doen liefkrijgen, maar dan kiest hij de groote klok die het uur slaat en „verdwijnt daaronder als een vlam onder den domper”. En na dien dag „klingelde het carillon, het automatische spel der gezangen en der uren begon weer, het lucht-concert vloog op, wond de droefgeestigheid als bloemslingers om edele zielen, om oude topgevels, om blanke zwanenhalzen, zonder dat iemand voelde in de ondankbare stad dat er voor altijd — een ziel was in de klokken”.

Dat zijn de slotwoorden van *Le Carillonneur*. Het is Rodenbach's uitvoerigste roman; de personen zijn met meer zorg geteekend dan in zijn andere verhalen, de stad en de menschen zijn er nauwer verbonden dan in *Bruges-la-Morte* en *La Vocation*. Joris in de eerste plaats, die iets minder droomer is dan Rodenbach's andere hoofdpersonen, al is ook hij overtuigd, dat de mensch niets weet van zijn lot, niets er aan kan doen, zoodat het onnut is te kiezen, aangezien het noodlot toch alles doet. Maar ook hij gaat te gronde omdat hij te veel gewild heeft; hij wilde stijgen boven het leven uit; hij die er in materieelen zin zoo dikwijls boven uitkwam in zijn toren, hij wilde zijn stad liever een schitterende doode dan een armzalige herleeft, hij wilde ook boven het leven uit in de liefde. Dat denkbeeld heeft Rodenbach wel niet altijd maar toch grootendeels vastgehouden.

Een eigen physionomie hebben ook wel de oude Van Hulle de klokkenverzamelaar, die de manie krijgt te willen dat al zijn klokken tegelijk zullen slaan; de oude schilder Bartholomeus

in zijn atelier in het Begijnhof, die in zijn schilderijen voor het stadhuis Brugge symboliseert als de groote Grijze Stad, en zijn werken houdt in wit en zwart, het wit der zwanen en der Begijnen, „die al loopende een weinig stilte verplaatsen, zooals de zwanen een weinig water”, het zwart der klokken en der groote omslagmantels; en ook Godelieve — maar toch krijgen wij meer het eigenaardige hunner personen te zien, dan een karakterteekening.

Natuurlijk, dat Rodenbach ook hier niet gauw uitgepraat is over Brugge. Joris, de architect, vlijt met zijn restauraties „wat gedroom tusschen de straten”; de groote roosvensters in de kerken zijn als pauwen met uitgespreiden staart; voor het geluid de klokken en carillons heeft de dichter weer een aantal nieuwe beelden: luchtborduurwerk, lentezangen, het ontwaken van het bosch, bladergeritsel na den regen, de hoorn en de jacht bij den zonsopgang, het vallen van veeren, van schoppen vol sneeuw op een in de sneeuw neergelaten doodkist, het verstrooien van donzen vlokken van het hoofdkussen van een kind, dat men niet heeft gekregen, nog veel meer; de stad zelf, waardoor men gaat als door de herinnering, die bestaat uit „sourdines et nuances”, een museum van kant... Rodenbach heeft aan het beeld dat zijn lezers van zijn geliefde stad moeten krijgen, gearbeid met het geduld waarmede sommige oude Gotieken de achtergronden voor hun Madonna's en heiligen hebben uitgewerkt, vol torentjes en boompjes en riviertjes; maar wat bij hen amusante fijne achtergrondjes vormt, die men eerst opmerkt lang na de figuren zelven, is bij hem te veel hoofdzaak geworden en eindigt met te vermoeien.

In *La Vocation* zijn de menschen hoofdzaak gebleven, maar daar is het verhaal weer ver van aantrekkelijk. Een weduwe, mev. Cadzand¹, leeft met haar zoon Hans, een zeer godsdienstigen jongen, die eerst koorknaap wordt, op een school van geestelijken opgevoed en dan zelf geestelijke wil worden. De moeder, aan wie Hans eens gezegd heeft dat hij de Heilige Maagd

¹ Een naam van het land: Cadzand lag bij Brugge aan den verzanden zee-arm. In *Le Carillonneur* haalt Rodenbach drie regels aan uit Dante's *Inferno*, canto XV, waarin gesproken wordt van een dam, dien de Vlamingen, om de invaart van een vijandige vloot te beletten, opwierpen »tra Cazzante e Bruggia”.

vooral zoo lief heeft omdat zij een vrouw is, tracht hem verliefd te doen worden op een jong meisje, dat van hem houdt, om niet hem heelemaal te verliezen, zooals zij zijn vader had verloren. Maar Hans blijft bij zijn plan. Dan neemt zijn moeder, als zij een nieuwe kamenier noodig heeft, een meisje in huis, dat er heel aardig uitziet, zelfs een beetje al te aantrekkelijk, en dat blijkbaar er niets tegen heeft een jongen man van haar bekoorlijkheden te doen genieten. Wat de moeder in stilte gehoopt, misschien zelfs uitgelokt had, zeker niet heeft getracht te verhinderen, gebeurt: Hans bezwijkt voor de verleiding. En zijn moeder heeft haar zin: Hans voelt zich niet meer de door God tot groote dingen geroepene en wordt geen priester. Maar zijn moeder begrijpt dat het toch nog beter was geweest haar zoon gelukkig ver van haar af dan ongelukkig dicht bij haar te hebben.

Een grooter talent van menschen scheppen dan Rodenbach had, zou noodig zijn geweest om deze moeder aannemelijk te maken.

Eén beeld is er in *La Vocation* te aardig om het niet aan te halen: „Moederhanden kennen remedies, alsof zij van oud kindergoed pluksel gemaakt hadden, waarmede zij het heele leven door in stilte de wonden harer kinderen verbinden.”

Eindelijk *Musée de Béguines*, misschien het beste van Rodenbach's prozawerken. Het bevat kleine verhaaltjes tusschen de tien en dertig bladzijden groot, alle spelend op het Begijnhof, en daartusschen telkens een beschrijving van een paar bladzijden, van een Begijnhof zelf, van de kappen der kloppjes, hare gezangen, haar bloemen, haar klokken, haar rozekransen. „Stillevens” heeft de schrijver die korte beschrijvingen genoemd, eigenlijk „Natures-mortes” — in *Le Carillonneur* merkt de schilder Bartholomeus op, dat dit niet hetzelfde is, aangezien hij geen doode natuur maar „stil leven”, het leven der dingen wil schilderen. Dat is hier ook juist: aan die dingen heeft Rodenbach een eigenaardig leven weten te geven; zij beslaan zooveel plaats in het leven der Begijntjes zelve!

En die verhaaltjes, waarin de kleine gewetenswroegingen der vrome zusjes, hare bijgeloovigheidjes, haar voorkeur voor al wat wit is, haar verlangen nog dichter te naderen tot God,

worden beschreven, zijn als uiterst fijn gepenseelde interieur-tjes, teer van kleur, zeer harmonieus, waarin de soms eenigszins gezochte beelden niet misstaan, zoo Saksisch-porceleinachtig is het geheel; hier klinkt het niet gewild als Rodenbach zegt, dat de kerkmuziek „neerdaalt als een hemelsch net, dat de zielen der Begijntjes ophaalt en ze door een zilveren zee meevoert naar God”, of als de klokketonen vergeleken worden met draad voor draad uitgestrooid pluksel. Rodenbach is hier een echte petit-maître.

Ik kan hiermee van Rodenbach's proza afstappen: *L'Arbre*, een op een Zeeuwsch eiland spelend verhaal is nogal onwaarschijnlijk en mist de locale kleur, en de na Rodenbach's dood verschenen bundel *Le Rouet des Brumes*, kleine stukjes, soms met herinneringen aan zijn jeugd, zooals *Au Collège*, dan met Parijsche novelletjes of andere kleine verhaaltjes, brengen weinig of geen nieuws, dan misschien de bevestiging, dat er in Rodenbach een zwakke onderstrooming van zinnelijkheid was, die soms (*Le Carillonneur*, *La Vocation*, enkele woorden in zijn verzen) op eens naar boven kwam en dan het zacht kabbelende water van zijn verbeelding een weinig troebel maakte.

Rodenbach heeft een stukje in één bedrijf geschreven, *Le Voile*, dat 21 Mei 1894 door de Comédie-Française is gespeeld. Het is het verhaal van een jongen man, die woont met een oude tante; deze is ziek en wordt verpleegd door een Begijn. Jean is eenigszins verliefd op het Begijntje, vooral heeft het iets aantrekkelijks voor hem, iets pikants dat hij, doordat hare kap de haren geheel bedekt, niet weet van welke kleur zij zijn. En zij, eenigszins koket, wil het hem niet zeggen. Dan opeens, als de zuster een oogenblik is gaan rusten, roept de oude meid, dat de zieke sterft. De zuster komt met loshangende haren naar binnen vliegen „Zij is het niet meer,” zegt Jean.

mon amour, fait de mystère, d'ineonnu,
Meurt du voile levé, des cheveux mis à nu

en verder

L'amour a besoin d'un secret.

Le Voile is een fijn stukje, dat zonder twijfel heel teer, in

stemming gespeeld moet worden „en sourdines et nuances”. Tamelijk precieus is het echter ook, o. a. wanneer Jean van zichzelf zegt, hoe Brugge hem kneedt naar zijn beeld, als de zuster zegt dat „een gang altijd is een slapende weg van stilte” of de meid het hard zou vinden, haar haren te laten afknippen en „de schaar hunne garven te laten oogsten met de wreedheid der zeis.” En het zou mij verwonderen wanneer deze zeker poëtische verzen, deze halve, niet duidelijk uitgesproken gevoelens gepakt hadden op het tooneel, waar zooveel meer scherpte noodig is dan wanneer men rustig lezend in zich kan opnemen wat een dichter heeft geschreven.

In een zijner artikelen in den *Figaro* — Rodenbach schreef een tijd lang tamelijk veel goed doordachte, goed gestileerde artikelen meest over literaire onderwerpen in den *Figaro* en het *Journal* — heeft de schrijver er op gewezen, dat het tooneel tegenwoordig leeft van nuances; men vindt daar ook drama's zonder gebeurtenissen, liefdelijden zonder scheiding, zonder bedrog of andere groote oorzaak? Zeer juist, maar dan moet zulk een nuance toch duidelijk worden aangegeven en ook wel wat langer kunnen doorwerken dan in *Le Voile*, dat bijna terstond eindigt na de laatst aangehaalde regels.

Het is mij niet bekend of *Le Voile* succes heeft gehad. Wel weet ik dat het stukje Rodenbach een onaangenaam oogenblik heeft bezorgd. Koning Léopold had het zien spelen en ontving na de voorstelling Rodenbach in zijn loge. De koning zeide een paar vleiende woorden, waarop Rodenbach boog. Jules Claretie, de administrateur van de Comédie Française, die tegenwoordig was, zeide iets over Brugge, dat het stukje zoo goed de atmosfeer, de stemming van Bruges-la-Morte weergaf, waarop de koning vol vuur antwoordde, dat Brugge zuiver middeneeuwsch was, maar dat ze nu nieuwe wegen gingen maken, dat er gebouwd zou worden, dat alles weer levendig en jong zou worden. Men begrijpt dat Rodenbach, de Rodenbach van *Le Carillonneur*, tamelijk uit het veld geslagen stond te kijken.

Niet alleen omdat hij geen goed katholiek was, en omdat hij een Brugge heeft geschilderd, dat huns inziens niet het ware

is, ook om dat verwerpen van het plan „Brugge-Zeehaven” hebben de Vlamingen van Rodenbach niet willen weten.

Rodenbach was een ernstig man, een geregelde werker, die niets uit handen gaf of hij moest overtuigd zijn, dat het zoo goed was als hij het kon, maar geen somber man. Hij was gelukkig getrouwd, had geen geldzorgen en was te Parijs met open armen ontvangen door hen op wier vriendschap een dichter gesteld moest zijn. De Goncourt had verheugd gezegd: „Dat is mijn dichter”! Ook in het publiek was hem eer bewezen: hij had het Legioen van Eer. En in het Luxembourg-museum hangt zijn portret door Levy-Dhurmer, waarop de blonde Vlaming is afgebeeld met eenige Brugsche torens op den achtergrond. Het is waar, Fransch schrijvende Belgen hebben in de laatste twintig jaren der vorige eeuw de Fransche letterkunde wezenlijk verrijkt: tot het groote publiek in Frankrijk zijn hunne namen meest niet doorgedrongen, waar-schijnlijk, maar die eer heeft Verlaine bijv. ook niet genoten. Het is meest zeer verfijnde kunst, die van Maeterlinck, Verhaeren, Van Lerberghe, Eekhoud.¹ Maar heeft men haar eens genoten, dan is men voor altijd gepakt door haar doordringendheid, terwijl zij soms is van een hartstochtelijkheden grootheid die aangrijpt, dikwijls van een wonderlijke teere melancholie.

Rodenbach werd zeer gewaardeerd door een tamelijk grooten kring. Hij was een levendig prater en een aangenaam gastheer en ontving gaarne zijn vrienden. Hij was een groot vijand van quasi-artistiek geboemel. Toen men te Parijs een buste wilde oprichten voor Murger heeft Rodenbach in een zeer streng artikel in de *Figaro* gewezen op het kwaad dat deze middelmatige schrijver, zonder stijl, gedaan heeft door van „la bohème” te maken een land van bloemen en gelach, terwijl het een klimaat heeft dat doodend werkt op wie niet een groot genie is. De „cabarets artistiques” van Montmartre, zeide Rodenbach, zijn vol van Murger's slachtoffers.

¹ Zie *Modernités*, een bloemlezing uit de werken van Franschschrijvende Belgische dichters door Pol de Mont.

Rodenbach is op Kerstdag 1898 na een korte ziekte gestorven. Men had niet eens gehoord dat hij ziek was. Hoe zijn sterven betreurd werd, bleek bij de begrafenis, waarbij de geheele letterkundige wereld tegenwoordig was en vele andere kunstenaars. Met weemoed werd in die dagen er aan herinnerd, dat Rodenbach's laatste verzen, voor het Kerstmisnummer van *L'Illustration*, een gedicht waren geweest op het scheidende en het komende jaar en dat de laatste regels zoo hoopvol hadden geklonken. Hij had de jaren vergeleken bij takkenbossen op een groot vuur, waarvan er jaarlijks een opvlamt maar tot zwarte asch en rook vergaat, en had geëindigd

Une chaleur neuve s'épanche;
L'année éclot, comme un dimanche...
Une nouvelle année encor!
Le vent dans la cheminée
N'est plus triste comme le son du cor.
Encore une nouvelle année;
Encore une bûche allumée!

Hij heeft de nieuwe vlam zelf niet gezien.

Catulle Mendès was onder de sprekers bij de begrafenis. Hij sprak van een mystieke filosofie van het Noorden, die gelooft dat de mensch na zijn dood zal zijn, wat hij bij zijn leven heeft gedacht, vereerd, liefgehad, en als dat zoo is, wat moet het paradijs van Georges Rodenbach dan heerlijk zijn, riep hij uit. En hij ging voort te zeggen hoe het daar zijn zou, zoo vol kalmte, zoo vol zachte droefheid! geen ander geluid dan van de vleugels van een opvliegende zwaan, of van een klok, dat gedempt wordt door een mist zoo vol echo's als een oude stad of een kathedraal!

Zoo is er over Rodenbach gesproken, en zoo zal over hem gedacht worden door wie tracht zijn poëzie te verstaan en mee te voelen. Want in zijn beste uren was hij een dichter, en hij heeft geschreven

des choses qui vivront.

Januari 1901.

SIN